

**Časopis za sodelovanje humanističnih
in naravoslovnih ved, za psihologijo
in filozofijo**

Psihologija

V. S. Rus, Musek, Polič,
Vodopivec, Pogačnik, Cugmas
Mayer, Rutar

Filozofija

Tóth, Švajncer, Potrč, Šuvakovič
Justin, Kante, Jeršek

Pedagogika

Novak, Pediček

Aktualni trenutek družbe

Rus

Prevodi

P. S. Churchland, R. de Sousa.
P. Weingartner, B. S. Baigrie

Anthropos

UDK 3 Leto 1988, letnik 18, številka IV, V, VI

Anthropos

Anthropos is a journal of the Faculty of Social Sciences, University of Zagreb, Croatia. It is published quarterly. The journal covers a wide range of topics in the field of social sciences, including sociology, anthropology, psychology, and political science. It is a peer-reviewed journal and is considered one of the leading journals in the field in the Balkans and Central Europe.

Anthropos

Journal of the Faculty of Social Sciences, University of Zagreb, Croatia. It is published quarterly. The journal covers a wide range of topics in the field of social sciences, including sociology, anthropology, psychology, and political science. It is a peer-reviewed journal and is considered one of the leading journals in the field in the Balkans and Central Europe.

Journal of the Faculty of Social Sciences, University of Zagreb, Croatia. It is published quarterly. The journal covers a wide range of topics in the field of social sciences, including sociology, anthropology, psychology, and political science. It is a peer-reviewed journal and is considered one of the leading journals in the field in the Balkans and Central Europe.

Journal of the Faculty of Social Sciences, University of Zagreb, Croatia. It is published quarterly. The journal covers a wide range of topics in the field of social sciences, including sociology, anthropology, psychology, and political science. It is a peer-reviewed journal and is considered one of the leading journals in the field in the Balkans and Central Europe.

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev.

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, dr. Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek.

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Cajnko** (sociologija), **dr. Gabi Čačinovič-Vogrinčič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (sociologija), **dr. France Černe** (ekonomija), **dr. France Jerman** (filozofija), **dr. Stane Južnič** (politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija), **dr. Vid Pečjak** (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (sociologija).

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: Janja Novak

Lektor: Mihael Hvastija

Časopis ima 4-6 številke letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, AŠkerčeva 12;
telefon 332-611, int. 319

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na žiro račun
50100-678-46236.

Letna naročnina za posameznike 20.000 din, za delovne organizacije 24.000 din. Cena enojne številke 4.000 din, dvojne številke 8.000 din in trojne številke 10.000 din.

Računalniško stavljanje in oblikovanje: RC TAMIR

Tisk: SKUŠEK

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije, Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije.

STR.

I. PSIHLOGIJA

- 7 - 20 Velko S. Rus: Objektivne in subjektivne značilnosti statusa pri nekaterih subpopulacijah mladine v Ljubljani (primerjalna analiza)
- 21 - 33 Janek Musck: Osebnost in kritično življenjsko dogajanje (nadaljevanje in konec)
- 34 - 45 Marko Polič: Pomeni okolja
- 46 - 57 Blaž Vodopivec: Epistemološki vidiki analize kovariančnih struktur
- 58 - 70 Vid Pogačnik: Položaj vrednot v odnosu do strukturnih in dinamičnih lastnosti osebnosti
- 71 - 79 Zlatka Cugmas: Razvoj samoprepoznavanja
- 80 - 87 Janez Mayer: O znanju
- 88 - 94 Dušan Rutar: Hominis tota vita nihil aliud quam ad mortem iter est (Vse človekovo življenje ni nič drugega kakor pot k smrti)

II. FILOZOFIJA

- 97 - 108 Cvetka Toth: Obdobje Lukačevega najzgodnejšega formiranja
- 109 - 115 Marija Švajncer: Refleksija o Spinozi
- 116 - 127 Matjaž Potrč: Filozofija psihologije nekoč in danes
- 128 - 139 Miško Šuvakovič: Realizem in antirealizem v filozofiji umetnosti
- 140 - 152 Janez Justin: Nasprotja v epistemološki zasnovi pragmatike
- 153 - 159 Božidar Kante: Spinoza: Nativizem, funkcionalizem, naturalizacija
- 160 - 182 Marjetka Jeršek: Percepcija časa

III. PEDAGOGIKA

- 185 - 198 Bogomir Novak: Pojem protislovja
- 199 - 218 Franc Pediček: Kvalitativna analiza slovenske pedagoške terminologije

IV. AKTUALNI TRENUTEK DRUŽBE

- 221 - 233 Vojan Rus: Aktualnost socializma

V. PREVODI

- 237 - 242 Patricia Smith Churchland: Spoznavna teorija v obdobju nevroznanosti
- 243 - 254 Ronald de Sousa: Vrste vrst: individualnost in biološke species
- 255 - 269 Paul Weingartner: Pripombe h konsekvencnemu razredu teorij
- 270 - 278 B. S. Baigrie: Popperjeva evolucijska epistemologija

VI. POVZETKI

VII. OPRAVIČILO

Objektivne in subjektivne značilnosti statusa pri nekaterih subpopulacijah mladine v Ljubljani (primerjalna analiza)

VELKO S. RUS

Izhodišča raziskave: družbeni položaj je večdimenzionalna spremenljivka. Dimenzije so hkrati kategorije statusa. Status je največkrat predstavljen z dimenzijami prestiža oz. ugleda, družbene moči in bogastva. - Objektivni status je tisti položaj, ki ga posameznik dejansko ima, oz. mu ga pripisujejo drugi. Subjektivni status je posameznikova percepcija lastnega statusa oz. statusnih dimenzij.

Namen naše raziskave je bila primerjalna analiza objektivnih in subjektivnih značilnosti statusa med različnimi subpopulacijami mladine v Ljubljani: a) študenti 4. letnika psihologije, b) dijaki dveh 3. razredov srednje naravoslovne šole (SNS), c) dijaki dveh tretjih razredov družboslovne šole v Ljubljani (SDŠ).

Cilji raziskave so bili konstruktivski (konstrukcija instrumentov) in eksplikacijski (obrazložitev podobnosti in razlik med skupinami).

Objektivne in subjektivne značilnosti statusa smo ugotavljali z vprašalniki in ocenjevalnimi lestvicami. V zvezi z objektivnim statusom smo npr. ugotavljali izobrazbo staršev, formalne pripadnosti različnim skupinam in nekatere značilnosti, ki so izraz materialnega statusa. Pri subjektivnem statusu pa smo ugotavljali stopnje prepričanja v uresničevanju lastnih statusnih značilnosti v zvezi z dimenzijami ugleda in moči.

V raziskavi smo obdelali podatke, do katerih smo z empiričnim preiskusom prišli že pred tremi leti (l. 1984).

REZULTATI:

Frekvenčne distribucije glede na različne značilnosti statusa (študentje psihologije - N=117)

Iz gorenjske regije jih prihaja 11%, iz Dolenjske 10%, Notranjske 3%, Primorske 10%, Štajerske 27%, iz Prekmurja 3%, Koroške 4%, iz Bele krajine 1%, Ljubljane 21%, 9% se jih ni predelilo.

Ukvarjanje s prostovoljnimi dejavnostmi:

Krvodajalstvo: 61,5% (72) jih ni krvodajalcev, 38, 5% (45) pa so krvodajalci.

Pripadnost športnim društvom: 42% študentov ne pripada, 58% pa pripada različnim športnim društvom.

Udeležba na mladinskih delovnih akcijah: 48% se ni udeležilo nobene, 52% pa se je udeležilo različnih delovnih akcij.

Pripadnost različnim drugim društvom (poleg športnih društev, krvodajalstva): 48% se ni izreklo za pripadnost omenjenim društvom, 52% pa se je izreklo za pripadnost omenjenim društvom.

Število otrok v družini: 22% preizkušancev izhaja iz družin z enim otrokom, 56% iz družin z dvema, 14% iz družin s tremi, preostali pa iz družin s štirimi oz. več otroki.

Članstvo v ZK: Članov ZK je 10%.

Članstvo v ZSMS: Članov ZSMS je 87% deklariranih "nečlanov" pa 13%.

Članstvo v SZDL: Po lastni oceni je članov SZDL 13%, "nečlanov" pa 87%.

Članstvo v Zvezi sindikatov: 3% preizkušancev se štejejo za člane.

Pripadnost društvom: (Društvom poleg ZK, ZSMS, ZS, SZDL): Pripadnost omenjenim društvom je izrazilo 45% PO (poskusnih oseb), ni pa je izrazilo 55% PO.

Članstvo v fakultetnih organih: 6% študentov psihologije je aktivnih v fakultetnih organih.

Izobrazba očeta: 12% PO (poskusnih oseb) ima očeta z osnovno šolsko izobrazbo, 31% s strokovno, 30% s srednjo, 9% z višjo in 17% z visokošolsko izobrazbo.

Izobrazba matere: 35% mater je z osnovnošolsko izobrazbo, 20% s strokovno, 19% s sredno, 14% z višjo in 12% z visokošolsko izobrazbo.

S fotografijo se ukvarja 15% preizkušancev.

S filatelijo se ukvarja 7% preizkušancev.

Z zbiranjem tehnične opreme se ukvarja 8% preizkušancev, z zbiranjem umetniških slik 3%, s knjižnimi zbirkami 33%, z modnim oblačenjem se ukvarja 5%, z avto-moto športi 3%, z ročnimi deli 46% in z drugimi hobbyji 17% preizkušancev.

S planinstvom se ukvarja 43%, s tekom 32%, z jahanjem 3%, z veslanjem 1,7%, s smučanjem 44%, z deskanjem 8,5%, z borilnimi veščinami 7,7%, s tenisom 16,2%, s plavanjem 56%, z avto-moto športi 7%, igre z žogo prakticira 43% preizkušancev, z drugimi športi pa se jih ukvarja še 9,4%.

Področje zaposlitve očeta: 4,3% zaposlenih v turizmu, 16,2% zaposlenih v upravnih službah, 46% v industriji, 5% v kmetijstvu, 5% v obrtnih dejavnostih, 2,6% v zdravstvu, 10% je upokojenec in 3,4% oficirjev JLA. 2,6% preizkušancev ni opredelilo področja zaposlitve očeta.

Področje zaposlitve matere: 3,4% zaposlenih v turizmu, 20% v upravi, 25% v industriji, 3,4% v kmetijstvu, 17% v prosveti, 3,4% na področju obrti, 6% na področju zdravstva, 1,4% je upokojenka, 5% preizkušancev ni opredelilo področja zaposlitve matere.

Avopercepcija statusa: v zgornji-zgornji sloj se jih je glede na družinski status opredelilo 1,7% , v zgornji-spodnji 8,5%, v zgornji-srednji 44,4%, v spodnji-srednji 31%, v zgornji-spodnji 9,4% in v spodnji-spodnji sloj 0,9%.

Frekvenčne distribucije stopenj prepričanja (od 1 do 5) v resničnosti naslednjih trditev:

1) da bo v življenju zadovoljen z lastnim ugledom:

a) doma:	1	2	3	4	5
	4,3%	11,2%	12,9%	40%	31%
b) v službi:	1	2	3	4	5
	3,4%	16,4%	34,5%	34,5%	11,2%
c) med prijatelji:	1	2	3	4	5
	1%	8,6%	16,4%	44,8%	29,3%

2. da bo imel v življenju in delu večinoma zadosti samozaupanja in samozavesti

	1	2	3	4	5
	5,2%	17,2%	13%	46%	19%

3) da bo lahko ustrezno vplival na druge, ko bo imel prav:

a) doma:	1	2	3	4	5
	2,6%	5,2%	17,2%	40,5%	34,5%
b) v službi:	1	2	3	4	5
	4,3%	19%	33,6%	28,4%	14,7%
c) med prijatelji:	1	2	3	4	5
	2,6%	9,4%	17,2%	45,7%	25%

4) da bo lahko v življenju večinoma samostojno odločal o sebi:

a) doma:	1	2	3	4	5
	1,7%	7,8%	9,5%	22,4%	58,6%
b) v službi:	1	2	3	4	5
	7,8%	16,4%	31,9%	31%	12,9%
c) med prijatelji:	1	2	3	4	5
	0,9%	1,7%	8,6%	38%	51%

5) da se bo v življenju in delu počutil svobodnega:

a) doma:	1 3,4%	2 5,2%	3 6,9%	4 31%	5 53,4%
b) v službi:	1 6,9%	2 15,5%	3 40,5%	4 27,6%	5 9,5%
c) med prijatelji:	1 1,7%	2 4,3%	3 6,9%	4 37,1%	5 50%

6) da bo v svojem delu lahko ustvarjalen:

1 3,4%	2 7,8%	3 38,8%	4 33,6%	5 16,4%
-----------	-----------	------------	------------	------------

7) da bo v življenju sam s seboj zadovoljen:

1 8,6%	2 13,8%	3 31%	4 29%	5 17,2%
-----------	------------	----------	----------	------------

Poleg prikaza frekvenčnih porazdelitev pri študentih psihologije, smo se odločili tudi za prikaz proporcionalne porazdelitve dijakov dveh tretjih razredov dveh usmerjenih srednjih šol v Ljubljani.

FREKVENČNA PORAZDELITEV (PORAZDELITEV PROPORCEV) GLEDE NA RAZLIČNE ZNAČILNOSTI STATUSA PRI SREDNJEŠOLCIH DRUŽBOSLOVNE IN NARAVOSLOVNE USMERITVE

Stopnja prepričanja o tem, da bo v življenju zadovoljen s seboj (ZADOVO)

	ni prepi- čan 1	deloma je prepričan 2	ne ve 3	skorajda je prepričan 4	popolnoma je prepričan 5
družboslovje	0,07	0,14	0,38	0,28	0,12
naravoslovje	0,20	0,16	0,34	0,21	0,08

Področje zaposlitve očeta (ZAPOCE) in področje zaposlitve matere (ZAPMAT)

ZAPOCE			ZAPMAT	
Družboslov.	Naravoslov.		Družboslov.	Naravoslov.
0,02	0,01	Turizem	0,02	0,03
0,33	0,15	Uprava	0,36	0,33
0,16	0,25	Industrija	0,07	0,07
0,00	0,03	Kmetijstvo	0,02	0,01
0,21	0,30	Prosveta	0,26	0,34
0,09	0,06	Obrt	0,07	0,03
0,05	0,15	Zdravstvo	0,05	0,08
0,00	0,00	Vzdrževanosebe	0,123	0,03
0,05	0,01	Oficir JLA	0,00	0,02

Knjižne zbirke (KNJIZ): Na družboslovni jih ima 0,40 dijakov, na naravoslovni pa 0,25.

Ukvarjanje z ročnimi deli (ROCNO): Na družboslovni 0,26 dijakov, na naravoslovni 0,16.

Modno oblačenje (MODNO): Na družboslovni ga prakticira 0,12, na naravoslovni 0,05.

Ukvarjanje z drugimi konjički: Na družboslovni 0,45, na naravoslovni 0,75.

Pripadnost ZSMS (ZSMS): Na družboslovni 0,19 dijakov deklarativno ni članov ZSMS, na naravoslovni pa 0,16.

Pripadnost športnim društvom (SPORD): Na družboslovni je 0,19, na naravoslovni pa 0,33 članov različnih športnih društev.

Rdeči križ: Na družboslovni 0,36, na naravoslovni 0,64 dijakov (RK)

Taborniki (TABOR): Na družboslovni 0,09, na naravoslovni pa 0,1.

Pripadnost nedefiniranim društvom (DRUST 2): Na družboslovni je 0,21 dijakov članov nedefiniranih društev, na naravoslovni pa 0,20.

Spol (SPOL): Na družboslovni je 0,19 fantov, na naravoslovni pa 0,51.

Ukvarjanje s planinstvom (PLANIN): Na družboslovni se jih ukvarja s planinstvom 0,12, na naravoslovni pa 0,28.

Ukvarjanje s športi z žogo (ZOGA): Na družboslovni se jih ukvarja 0,38, na naravoslovni pa 0,51.

Smučanje (SMUCA): Na družboslovni jih smuča 0,52, na naravoslovni pa 0,75.

Plavanje (PLAVA): Na družboslovni jih plava, 0,57, na naravoslovni 0,64.

Ukvarjanje s tenisom (TENIS): Na družboslovni se jih s tenisom ukvarja 0,21, na naravoslovni pa 0,29.

Ukvarjanje z drugimi športi (DRUGO): Z drugimi športi se jih na družboslovni ukvarja 0,33, na naravoslovni pa 0,44.

Izobrazba očeta IZOCE			Izobrazbamaterne IZMAT	
Družboslov.	Naravoslov.		Družboslov.	Naravoslov.
0,02	0,01	Osnovna šola	0,05	0,05
0,09	0,07	Poklicna šola	0,05	0,07
0,17	0,15	Srednja šola	0,40	0,23
0,21	0,08	Višja šola	0,24	0,18
0,43	0,70	Visoka šola	0,24	0,46

Avtopercepcija družinskega statusa (STATUS):

1 = zgornji-zgoraj

2 = spodnji-zgoraj

3 = zgornji-srednji

4 = spodnji-srednji

5 = zgornji-spodnji

6 = spodnji-spodnji

STATUS	Družboslovje	Naravoslovje
1	0,02	0,05
2	0,10	0,18
3	0,55	0,46
4	0,19	0,10
5	0,07	0,08
6	0,05	0,00

ODVISNOST MED ATRIBUTI STATUSA PRI DIJAKIH SDŠ (N = 42)

A) Rezultati bivariatne korelacije (stopnja povezanosti med atributi)

1) Povezava med objektivnimi značilnostmi statusa:

a) izobrazba očeta IZOCE : izobrazba matere IZMAT,

$$r = 0,55 \quad p = 0,000$$

2) Povezava med subjektivnimi in objektivnimi značilnostmi statusa:

a) avtopercepcija statusa STATUS : izobrazba očeta IZOCE,

$$r = - 0,42 \quad p = 0,002$$

b) avtopercepcija statusa STATUS : izobrazba matere IZMAT,

$$r = - 0,42 \quad p = 0,002$$

3) Povezave med subjektivnimi značilnostmi statusa:

a) avtopercepcija statusa (STATUS): stopnja prepričanja, da bo v življenju s seboj zadovoljen

Povezava med izobrazbo očeta in matere pri združenih dijakih obeh srednjih šol
(N=103) $r = 0,56$, $p = 0,00$

ODVISNOST MED ATRIBUTI STATUSA PRI ŠTUDENTIH PSIHOLOGIJE (N = 117)

A) Rezultati bivariatne korelacije (stopnja povezanosti med atributi)

1) Povezave med objektivnimi značilnostmi statusa:

a/ izobrazba očeta: izobrazba matere IZOCE : IZMET,	$r = 0,66$	$p = 0,000$
b/ izobrazba očeta : število otrok v družini IZOCE : OTR,	$r = -0,20$	$p = 0,014$
c/ izobrazba matere: število otrok v družini IZOCE : OTR,	$r = -0,27$	$p = 0,002$
e/ izobrazba očeta : velikost naselja IZOCE : NASEL,	$r = -0,32$	$p = 0,00$
f/ izobrazba matere : velikost naselja IZMAT : NASEL,	$r = -0,28$	$p = 0,00$

2. Povezava med objektivnimi in subjektivnimi značilnostmi statusa:

a/ izobrazba očeta : avtopercepcija statusa IZOCE : STATUS,	$r = -0,35$	$p = 0,000$
b/ izobrazba matere : avtopercepcija statusa IZMAT : STATUS,	$r = -0,33$	$p = 0,00$
c/ leto rojstva: prepričanje v bodoče zadovoljstvo s seboj ROJ : ZADOVO,	$r = -0,21$	$p = 0,014$
d/ leto rojstva : avtopercepcija statusa ROJ : STATUS,	$r = -0,25$	$p = 0,004$
e/ letnik študija: stopnja prepričanja o tem, da se bo lahko v službi počutil svobodnega LETN : SVOSLU,	$r = -0,17$	$p = 0,029$
g/ stopnja prepričanja o tem, da bo lahko v službi vplival na druge: količina denarja, s katero vsak mesec samostojno razpolaga VPLSLU : DENAR,	$r = 0,23$	$p = 0,007$

- h/ stopnja prepričanja o tem, da bo v službi lahko o sebi samostojno odločal : količina denarja, s katero vsak mesec samostojno razpolaga
ODSLU : DENAR, $r = 0,21$ $p = 0,012$

3) Povezave med subjektivnimi značilnostmi statusa:

- a/ stopnja prepričanja, da bo v življenju s seboj zadovoljen: avtopercepcija družinskega statusa
ZADOVO : STATUS, $r = 0,20$ $p = 0,02$

B/ Rezultati verjetnosti povezav:

- a/ velikost naselja : pripadnost DRUST 2,
NASEL : DRUST 2, $\chi^2 = 11,64$ $p = 0,04$
- b/ pripadnost športnim društvom: pripadnost DRUST 2,
SPORD : DRUST 2, $2 \chi^2 = 8,39$ $p = 0,003$
- c/ ukvarjanje s športi z žogo: pripadnost DRUST 2,
ZOGA : DRUST 2, $\chi^2 = 4,82$ $p = 0,03$
- d/ ukvarjanje z modnim oblačenjem: pripadnost DRUST 2,
MODNO : DRUST 2, $2 \chi^2 = 2,25$ $p = 0,13$
- e/ izobrazba očeta : pripadnost športnim društvom
IZOCE : SPORD, $\chi^2 = 3,1$ $p = 0,058$
- f/ ukvarjanje s tenisom : pripadnost športnim društvom
TENIS : SPORD, $\chi^2 = 3,1$ $p = 0,08$
- g/ ukvarjanje s športi z žogo: pripadnost športnim društvom
ZOGA : SPORD, $\chi^2 = 12,8$ $p = 0,000$
- h/ ukvarjanje s športi z žogo: ukvarjanje z ročnimi deli
ZOGA : ROCNO, $\chi^2 = 2,75$ $p = 0,097$
- i/ ukvarjanje s športi z žogo: ukvarjanje tenisom
 $\chi^2 = 2,9$ $p = 0,086$

INTERPRETACIJA:

ANALIZA PROPORCIONALNIH PORAZDELITEV GLEDE NA RAZLIČNE ZNAČILNOSTI STATUSA PRI DIJAKIH DVEH SREDNJIH ŠOL

Glede na rezultate proporcionalne porazdelitev bomo skušali primerjati dijake obeh srednjih usmerjenih šol med seboj (gre za srednjo usmerjeno šolo za naravoslovje - SNS ter srednjo usmerjeno šolo za družboslovje - SDS v Ljubljani). V naslednjih poglavjih pa jih bomo kot celoto, oz. kot vsako šolo posebej primerjali s študenti psihologije.

Zavoljo primerjav s študenti psihologije in pa zaradi tega, da za srednješolce celoten vprašalnik ne bi bil predolg, so bila srednješolcem v zvezi s subjektivnim in objektivnim položajem zastavljena le tista vprašanja, ki so bila že pri študentih psihologije (statistično) pomembno povezana s stališčnima lestvicama do družbene hierarhije oz. do vrednostnega simbolizma (oz. tista, ki so bila pomembno povezana med seboj). Kjer je bilo mogoče, je pri dijakih SDS izračunana tudi pomembnost razlik med sredinami (t-test za majhne neodvisne vzorce).

V zvezi s stopnjo prepričanja, da bo v življenju sam s seboj zadovoljen (ZADOVO), že bežen vpogled v psamezne kategorije pokaže, da je na pozitivnem polu prepričanja pri SDS 0,40 takih, ki so skorajda, oz. popolnoma prepričani v življenjsko zadovoljstvo s seboj, na SNS pa je takih 0,29. Zanimivo je, da imajo tako prepričanje dijaki šole, ki proizvaja kadre, ki so večinoma že vnaprej opredeljeni kot "deficitarni". Morda je tako razpoloženje v zvezi s socialno klimo na šoli, ali pa preprosto rezultat različnih kriterijev in trenutne orientacije pri izpolnjevanju vprašalnika.

Področje zaposlitve očeta (ZAPOCE) kaže, da je na SNS relativno največ zaposlenih v prosveti ter v industriji (0,30 oz. 0,25), na SDS pa v upravi in prosveti (0,33 oz. 0,21). Tudi druga področja kažejo proporcionalno ujemanje - z izjemo zdravstva (0,15 na SNS, oz. 0,05 na SDS). SNS je torej tudi šola zdravniških otrok.

Področje zaposlitve očeta je nadalje v primeru SDS bolj izraz družbene "nadgradnje" (uprava, prosveta) kot v primeru SNS, kjer jih je 0,25 zaposlenih v industriji. Če pa področje zaposlitve očeta primerjamo s področjem zaposlitve mater, opazimo pri SDS to, da sta področji uprave in prosvete zopet relativno najbolj pomembni ($p = 0,36$ oz. 0,26). Ob teh dveh proporcijah je opaziti samo še proporc vzdrževanih oseb ($p = 0,12$). Enaka področja so značilna tudi za ZAPMAT v primeru SNS : 0,36 je zaposlenih na področju uprave, 0,26 na področju prosvete.

Tudi primerjava glede na različna športna udejstvovanja je pokazala naslednje razlike med obema šolama: na SNS se jih več ukvaja tako s planinstvom, z "žoga"-športi, s smučanjem, plavanjem, tenisom in drugimi športi. Dijaki SNS so torej športno aktivnejši. Zlasti so zanimive razlike pri t.im. slovenskih nacionalnih športih: planinstvu in smučanju. (Razmerja med naravoslovno in družboslovno šolo so pri planinstvu 0,28 : 0,12, pri smučanju pa 0,75 : 0,52). Ta razlika najverjetneje kaže tudi na različne življenjske stile srednješolcev v prostem času. Končno sta planinstvo in smučarija pomembna sestavna prostega časa v različnih letnih časih.

- Obe srednji šoli v Ljubljani na nek način slovita kot "elitni". Ravno zato je zanimivo, da naš primer kaže razliko v športni dejavnosti, ki je hkrati pokazatelj

življenjskega stila. (Za statusno stabilne družbe je namreč značilno, da imajo enaki statusi skupni imenovalec tudi v načinu preživljanja prostega časa).

Rezultati na osnovi naših skupin dijakov obeh srednjih šol nam dovoljujejo trditev, da sta obe šoli do neke mere zadržali "družben profil", ki sta ga imeli kot gimnaziji. Kažejo pa tudi na to, da se že v srednji šoli začne usmerjanje ne le glede na bodoče izbiri poklica, temveč tudi glede na prevladujočo obliko družbenega stila. Razlike v življenjskem stilu in načinu preživljanja prostega časa ne gre pripisovati spolnim razlikam med fanti in dekleti (na SDŠ je namreč 0,19, na SNŠ pa 0,51 fantov). Spolne razlike so povezane predvsem z izbiri poklica in študija. (Iste statute tvorijo različni poklicni profili, na življenjski stil pa vpliva predvsem položaj.) Obenem pa je očitno, da področje zaposlitve staršev kaže velike podobnosti.

Na nekatere razlike v življenjski orientaciji in stilu pa nas opozarjajo tudi rezultati v zvezi s konjički in pripadnostjo različnim organizacijam. Glede na športno udejstvovanje je pravzaprav do neke mere razumljivo dejstvo, da je 0,33 dijakov SNŠ članov različnih športnih društev (0,16 pri SDŠ).

Ravno pripadnost športnim društvom pomeni neko stalnejšo družbeno in družabno orientacijo. Taka pripadnost lahko ustvarja nove (zaključene) socialne kroge, ki imajo tako svojo mentaliteto, kot svoja (ne)formalna pravila vedenja. Končno je pripadnost določenim športnim društvom povezana tudi s precejšnjimi stroški in materialnimi zahtevami.

"V oči bode" tudi razlika glede na knjižne interese: na SDŠ so knjižne zbirke konjiček za 0,40, na SNŠ pa za 0,25 obravnavanih dijakov. Lahko predpostavljamo, da je v tem primeru zanimanje za knjigo povezano z bralnimi navadami. Zato lahko upravičeno menimo, da med dijaki obeh usmerjenih srednjih šol verjetno obstaja še večja razlika v strukturi izobrazbe, kot jo kažejo razlike v šolskih programih.

Razlike v ukvarjanju z ročnimi deli in modnim oblačenjem pa lahko pripišemo spolnim razlikam. Zato pa je zopet zanimiva razlika v ukvarjanju z drugimi, navedenimi konjički (0,75 na SNŠ in 0,45 na SDŠ).

To lahko pripišemo spolnim razlikam, kot razlikam v usmeritvi. Razliko v usmeritvi izraža tudi pripadnost RK (0,36 na SDŠ ter 0,64 na SNŠ). Pozorni smo lahko tudi na dejstvo, da je med obravnavanimi dijaki na SNŠ 0,16 na SDŠ pa 0,19 takih, ki tudi deklarativno niso člani ZSMS. Ne glede na to, v kolikšni meri sta oba proporca reprezentativna, kažeta na to, da se nekateri mladinci že v srednji šoli zavestno in deklarativno distancirajo. Ob tem seveda ne smemo prezreti dejstva, da ob tem tvorijo večino članov ZSMS tisti, ki so člani samo "na papirju". "Osveščanje" le-teh pa ima lahko dva trenda: trend večje angažiranosti, ali pa trend večjega distanciranja.

Nedifiniranje društvom (označenim kot DRUST 2) pripada na obeh šolah 0,20 obravnavanih dijakov. Ta društva so pomembna zato, ker izključujejo pripadnost DPO, športnim društvom in tabornikom. Pomenijo lahko pripadnost tako neformalnim kot formalnim skupinam.

Pomembno informacijo o statusni lociranosti dajejo tudi podatki o izobrazbi staršev. Izobrazba staršev na SNŠ je tako v primeru očeta (IZOCE), kot v primeru matere (IZMAT) višja kot na SDŠ. Pri izobrazbi očeta je ta razlika zlasti opazna pri kategorijah višje in visokošolske, pri izobrazbi matere pa pri srednješolski in visokošolski

izobrazbi. (Na SDŠ je več mater s srednješolsko in manj mater z visokošolsko izobrazbo). Izobrazba očeta je na SDŠ v 0,21 primerih "višja" (SNŠ: 0,08) in 0,43 primerih "visoka" (SNŠ: 0,70). Izobrazba matere je pri SDŠ v 0,40 primerov obravnavanih dijakov "srednja" (SNŠ: 0,23) in "visoka" v 0,24 (SNŠ: 0,46). Proporciji po kategorijah nam v tem primeru povedo več, kot primerjava srednjih vrednosti. - Podatke v zvezi z višino izobrazbe staršev je zanimivo primerjati z avtopercepcijo družinskega statusa (STATUS): če si zopet natančneje ogledamo proporce posameznih kategorij, opazimo naslednje: največ "družboslovcev" in "naravoslovcev" se je odločilo za oceno 3, kar pomeni višji - srednji sloj (0,55 na SDŠ oz. 0,46 na SNŠ). Več "družboslovcev" je izbralo nižji - srednji sloj (0,19 : 0,10). Prav tako je več "naravoslovcev" izbralo nižji - višji, tj. oceno 2 (0,18 : 0,10). - K višji izobrazbi staršev spada tudi percepcija višjega statusa. SNŠ torej ne slovi slučajno kot najbolj "izbrana" šola.

PRIMERJAVA FREKVENČNIH DISTRIBUCIJ (PROPORCEV) ATRIBUTOV STATUSA MED ŠTUDENTI PSIHOLOGIJE (N = 117) TER DIJAKI SNŠ (N = 61) IN SDŠ (N = 42)

Pri dijakih obeh srednjih usmerjenih šol, ki so sodelovali v preizkusu, smo ugotavljali samo nekatere od atributov, ki smo jih ugotavljali pri študentih psihologije. Zato okvir primerjave s študenti psihologije določajo atributi, ki smo jih ugotavljali pri srednješolcih.

Za študente psihologije je glede na dijake srednjih šol značilno, da so nekoliko bolj prepričani v obe nasprotji stopnje prepričanja v življenjsko zadovoljstvo s seboj. Njihovi očetje so večinoma zaposleni na industrijskem področju in deloma v upravi, medtem ko so očetje dijakov SNŠ in SDŠ zaposleni predvsem v prosveti, upravi in pri SNŠ tudi v industriji. Področje zaposlitve matere: pri študentih psihologije prevladujejo industrija, uprava in deloma prosveta, pri obravnavanih dijakih pa prosveta in uprava. (Pri dijakih SNŠ jih je 2-krat več zaposlenih v prosveti.) Bolj kot področje zaposlitve na razlike v statusu staršev kaže njihova izobrazba. Pri študentih psihologije je izobrazba očeta v 0,26 primerih višja ali visoka (SNŠ: 0,71, SDŠ: 0,63), ko pa gre za izobrazbo matere, znaša ta proporcija pri študentih psihologije 0,26 (SNŠ: 0,64, SDŠ: 0,48). Ravno izobrazba staršev pa danes določa dohodkovni in kulturni položaj družine.

Glede športnega udejstvovanja pa se študentje psihologije veliko bolj množično ukvarjajo s planinstvom, manj pa jih smuča, igra tenis in imajo manjši izbor športov, s katerimi se ukvarjajo. Vrste športnega praktičiranja zopet potrjuje dejstvo, da je le-to kot del življenjskega stila tudi statusno pogojeno. - Zanimivo pa je tolikšno ukvarjanje s planinstvom pri študentih psihologije (0,43 v primerjavi s SNŠ: 0,28 oz. SDŠ: 0,12). Planinstvo je namreč v Sloveniji povezano ne le s stališči do športa (telesne kulture), temveč tudi z drugimi stališči do "človeka". S svojo tradicijo ter izročili je planinstvo namreč tudi poudarjanje različnih, s tradicijo ter izročili povezanih vrednot. Tako pri obravnavanih dijakih SDŠ kot pri študentih psihologije je proporcija deklet 0,81 (SNŠ: 0,50). V zvezi s pravkar povedanim je zanimiva primerjava glede na ukvarjanje z ročnimi deli med študenti psihologije ter SDŠ: na SDŠ se jih ukvarja z njimi 0,26, med

psihologi (psihologinjami) pa 0,46. Na SDŠ se ukvarja z modnim oblačenjem 0,12 obravnavanih dijakov (dijakinj) ter 0,05 študentov (študentk) psihologije. Tudi ti podatki kažejo na razliko v življenjskem stilu. Zelo verjetno se nanašajo na razlike med večjimi in manjšimi kraji oz. med mestom in vasjo (kar pa je v različnih slovenskih regijah različno izraženo). Do neke mere izražajo tudi različne poglede na lastno žensko vlogo.

Glede na ukvarjanje s planinstvom je lahko razumljivo, zakaj je kar 0,53 študentov psihologije članov športnih društev (SNS: 0,33, SDŠ: 0,19). Vemo namreč, da je ravno članstvo v planinski zvezi danes v Sloveniji eno najmožičnejših. Pripadnost drugim društvom, organizacijam in DPO pa kaže zopet naslednje značilnosti: deklariranih "nečlanov" ZSMS je med študenti psihologije 0,13 (SNS: 0,16, SDŠ: 0,19). Večje število "nečlanov" med obravnavanimi dijaki SNS in SDŠ lahko pomeni, da se med generacijo srednješolcev pojavlja odpor zoper tovrstno vključevanje, ki pa ni več neznan.

Zelo zanimiva je primerjava pripadnosti t.im. nedefiniranim društvom (DRUST 2), ki so bila že omenjena. Med študenti psihologije je kar 0,45 takih, ki so izrazili pripadnost takim društvom (SNS: 0,20, SDŠ: 0,21). To pomeni, da imajo študentje psihologije širši spekter (ne) formalne grupne pripadnosti, ki pa večinoma izvzema ZK, ZSMS, SZDL, športna društva in Rdeči križ. (Pri dijakih so prišli v poštevek še taborniki, ki so v obeh primerih zastopani s proporcem 0,1.)

Avtopercepcija družinskega statusa pa kaže naslednje značilnosti: za spodnji-srednji sloj se je med študenti psihologije odločilo 0,31 (SNS: 0,10, SDŠ: 0,19). Študentje psihologije so se torej pogosteje kot dijaki odločali za spodnji - srednji sloj. Ker je srednji sloj pravzaprav sloj, kamor se prišteva velika večina dijakov in obravnavanih študentov, je taka delitev na spodnji - srednji in zgornji - srednji toliko pomembnejša. Tovrstna orientacija pa je tudi v skladu s področjem zaposlitve in stopnjo izobrazbe očeta in matere.

ANALIZA ODVISNOSTI MED ATRIBUTI STATUSA PRI DIJAKIH SNS TER SDŠ IN ŠTUDENTI PSIHLOGIJE

Pri srednješolcih smo ugotavljali samo del atributov, ki smo jih ugotavljali pri študentih. Zato je okvir primerjave odvisnosti med atributi omejen.

Odvisnosti med atributi statusa smo sistematično prikazali kot A) rezultate bivariatne korelacije (stopnje povezanosti med atributi) ter B) rezultate verjetnosti povezav.

Rezultate bivariatne korelacije (A) pa smo prikazali kot 1) povezave med objektivnimi značilnostmi statusa, 2) povezave med objektivnimi in subjektivnimi značilnostmi statusa 3) povezave med subjektivnimi značilnostmi statusa.

Ad A-1) pri SDŠ povezava med izobrazbo očeta in izobrazbo matere znaša $r = 0,55$, pri SDŠ in SNS skupaj $r = 0,56$, pri študentih psihologije $r = 0,66$ (v vseh primerih velja $p < 0,05$).

Pri študentih psihologije obstajajo nizke, vendar statistično pomembne zveze izobrazbe očeta s številom otrok v družini ter velikostjo naselja. Višja izobrazba je do

neke mere povezana z bivanjem v večjem mestu, oz. manjšim številom otrok. Izobrazba matere je glede na velikost in smer prav tako povezana s številom otrok v družini in velikostjo naselja. Povezave, čeprav nizke, potrjujejo znano dejstvo o demografski distribuciji izobrazbe in natalitete. Pri dijakih SNS ne zasledimo pomembnih korelacij med izobrazbo očeta ter izobrazbo matere (saj je 0,80 primerov izobrazbe očeta, oz. 0,64 primerov izobrazbe matere višja ali visoka izobrazba). Nasploh je za obravnavane dijake SNS značilno, da pri njih ni zaslediti statistično pomembnih odvisnosti med nobenimi statusnimi atributi. Obenem pa se pri združenih dijakih SDS in SNS pojavljajo povezave, ki so enako statistično pomembne kot pri študentih psihologije.

Ad A-2) V primeru "združenih" dijakov je avtopercepcija statusa lastne družine (STATUS) povezana samo z izobrazbo očeta ($r = 0,26$ $p < 0,05$), korelacija je negativna zaradi načina merjenja spremenljivk. Korelacija je nizka: višja izobrazba očeta je samo do neke mere povezava s percepcijo višjega družinskega statusa. Ta zveza je izrazitejša pri dijakih SDS ($r = -0,42$ $p < 0,05$), pri katerih ista korelacija velja tudi za izobrazbo matere.

Tudi pri študentih psihologije je STATUS povezan z izobrazbo obeh staršev (za očeta $r = -0,35$, za mater $r = -0,42$). Dijaki SNS s svojimi orientacijami nedvomno izstopajo, obravnavani dijaki SDS pa so podobnejši študentom psihologije. Že pri analizi proporcionalnih porazdelitev smo ugotovili, da je izraženost atributov statusa pri dijakih SNS marsikje drugačna kot pri dijakih SDS in študentih psihologije. Že na tedanji stopnji analize smo omenili, da dijaki SNS kažejo nekoliko drugačen življenjski stil oz. orientacijo.

Pri študentih psihologije STATUS nizko korelira še z letom rojstva. Mlajši študentje se glede na družino do neke mere višje statusno vrednotijo. Omenili bomo samo še prav tako nizko korelacijo med stopnjo prepričanja v to, da bo v službi samostojno odločal o sebi (ODLSLU) ter letnikom študija ($r = -0,29$). Rezultati kažejo na to, da se študentje z leti študija (glede na zunanje okolje) vse bolj konformirajo, drugi bi morda rekli, da postajajo realnejši.

Ad a-3) Tudi v primeru povezav med subjektivnimi značilnostmi statusa je izrazita podobnost med študenti psihologije ter obravnavanimi dijakimi SDS. (Tovrstne povezave se ne pojavljajo v našem primeru niti pri SNS niti pri "združenih" dijakih). Na podobnost na sedanji stopnji analize statusa izenačenost ne more vplivati. Res pa je, da je študij psihologije bližji družboslovni orientaciji in načinu razmišljanja.

Tako študentje psihologije kot obravnavani dijaki so do neke mere bolj prepričani v življenjsko zadovoljstvo s seboj, (če percipirajo svoj družbeni status kot nižji). Korelacija je zopet nizka (študentje psihologije: $r = 0,20$, dijaki SDS: $r = 0,33$), vendar je statistično pomembna $p < 0,05$. (Pozitivna je zaradi načina merjenja spremenljivk.)

Zanimive pa so njene možne vsebinske implikacije. Verjetno ne kažejo na to, da so "revni srečnejši", temveč na socialno "probojnost" tistih, ki se bolj prištevajo k t.im. "nižjim" slojem. Srednja šola in fakulteta sta zanje nedvomno večji uspeh, od tod tudi zadovoljstvo s seboj.

Ad B) Analiza verjetnosti povezav med atributi statusa je bila izvedena samo pri študentih psihologije. Na nivoju rizika $p < 0,05$ obstaja statistično pomembna verjetnost povezava med pripadnostjo nedefiniranim društvom (DRUST 2) ter velikostjo naselja, pripadnostjo športnim društvom, ukvarjanje z "žoga"-športi ter ukvarjanjem z

ročnimi deli. Na meji istega nivoja rizika obstaja verjetnost zveze med izobrazbo očeta ter pripadnostjo športnim društvom. Obenem obstaja večja verjetnost, da bodo otroci izobraženejših staršev tudi člani športnih društev. To sovпада z rezultati raziskave, publicirane v knjigi Društveni sloji i društvena svest: otroci iz t.i.m. srednjega razreda se bolj ukvarjajo s športom, in sicer tako, da so člani športnih društev.

Osebnost in kritično življenjsko dogajanje

(nadaljevanje in konec)

JANEK MUSEK

KOGNITIVNA (KAVZALNA) ATRIBUCIJA

Stara resnica je, da je naše obnašanje odvisno od stvari, kakor jih pač vidimo. Ta odvisnost ravnanja od kognicije, od kognitivne predelave informacij, je še posebej v ospredju velikega področja sodobne kognitivne psihologije.

Vendar niso vse kognicije enako pomembne. Zelo pomembne so npr. naše ocene o razlogih in vzrokih vsega tega, kar se dogaja in kar opažamo. Ta vidik kognitivne predelave, pripisovanje oziroma atribuiranje vzrokov in razlogov, je glavna tema danes zelo delujoče psihološke teorije, namreč teorije (kavzalne) atribucije.

Očitno obstaja pri človeku zelo temeljna kognitivna potreba, da bi si razložil dogajanje okrog sebe in svet nasploh. Ta potreba ga vodi k temu, da skuša najti ustrezne vzroke, odgovornost in razloge za to dogajanje; tako si lahko pojave razloži, jih predvidi in ustrezno ravna.

Psihologi so kajpak kmalu opazili, da to, kakšne vzroke pripisujemo dogajanju, vpliva na naše obnašanje in na naše odnose. To so več kot izdatno dokazali tudi eksperimentalno, spomnimo se npr. znamenitega Schachterjevega (1964) poskusa z iniciranjem adrenalina, ki je parni poskus kognitivne teorije emocij. Med začetniki teorije atribucije lahko omenimo najprej Heiderja (1946, 1958, cit. po Witzel, 1984). Po Heiderju lahko razlikujemo nekaj osnovnih procesov kavzalne atribucije: pri osebnih atribucijah pripišemo odgovornost osebam, pri situacijskih atribucijah neosebnim dejavnikom okolja. Pri osebnih atribucijah so nadalje pomembne razlike med sposobnostnimi atribucijami in atribucijami prizadevanja, pri situacijskih pa razlike med težavnostnimi in slučajnostnimi (sreča, smola) atribucijami. Drugi avtorji so predlagali tudi drugačna razlikovanja - Weiner (1972) npr. med endogenimi in eksogenimi atribucijami (prim. Rotterjev pojem mesto kontrole ojačenja, kjer gre prav tako za proces atribuiranja), Wortmann in Dintzer (1978) med nadzorljivimi in nenadzorljivimi atribuiranimi vzroki idr. (cit po Witzel, prav tam).

Najbolj izdelani obliki teorije atribucije so formulirali Kelley (1967, 1972, 1973) in pa James in Davis (1965). Pomembni so tudi teoretski nastavki drugih avtorjev kot so Duval (1972), Mac Arthur in Post (1977), Ajzen in Fishbein (1975, vsi cit. po Witzel, 1984).

Atribucijo smo že omenjali pri obravnavanih osebnostnih spremenljivkah, pri naučeni nemoči in pri nadzorljivosti. Stabilizirani načini atribuiranja so seveda

pomembni pri soočanju s kritičnim življenjskim dogajanjem. Oseba, ki vidi za neuspeh vzrok v lastni nesposobnosti bo čisto drugače nastopila v kritični situaciji kot oseba, ki vidi vzrok v težavnosti problema - od slednje lahko pričakujemo, da bo povečala napore, od prve pa ne.

Kakšni vzorci in strategije atribuiranja so - splošno vzeto - ugodni in vodijo k redukciji stresa ter učinkovitem ravnanju in kakšni so neugodni? Kateri so še posebej neugodni - to so seveda tudi zelo praktična vprašanja teorije atribucije. Povedati je treba, da so ta vprašanja precej raziskovali.

Kadar smo - kot v primerih doživljanja stresa ali krize - soočeni z averzivno stimulacijo, bomo skušali najti takšne vzroke stresnega delovanja in obvladovanja stresa, ki nam bodo situacijo čimbolj olajšali, jo naredili nadzorljivo in znosno. Redukcija stresa bo tem večja, čimbolj bodo ti vzroki internalni in stabilni, tj. čimbolj bo kontrola situacije v naših rokah, odvisna od nas in čimbolj zanesljiv in stalen bo način kontroliranja. Oba faktorja atribucije sta dokaj neodvisna. Tako se je pokazalo, da se raje odpovemo internalni kontroli, če ugotovimo, da je neka druga oseba hitrejša in uspešnejša pri odpravljanju našega stresa. Miller (1980, cit. po Bierhoff, 1985) poroča o eksperimentu, kjer so posamezniki imeli možnost, da s pritiskom na gumb sami prekinejo elektrošok, ali pa da to stori namesto njih eksperimentator. Subjekti so v splošnem raje videli, da sami odpravijo šok - tako so prišli do interne atribucije in do stabilne atribucije (relativno konstanten lastni reakcijski čas). Toda tisti subjekti, pri katerih se je eksperimentator redno izkazal s hitrejšimi reakcijami, so raje izbrali eksterno kontrolo, ker je v tem primeru ta predstavljala stabilno atribucijo.

Bierhoff (1985) povzema podatke iz več raziskav, da so pri osebah, ki nagibajo k depresiji, identificirali neugoden slog atribuiranja. Te osebe nagibajo k temu, da

1. neuspehom atribuirajo internalne, globalne in stabilne vzroke in
2. da uspehom atribuirajo eksterne, specifične in nestabilne vzroke.

Kaj to pomeni? Čimbolj smo vajeni v neuspehu videti posledico lastnega ravnanja (internalna atribucija), posledico univerzalne zakonitosti (globalna atribucija) in posledico nespremenljivo, trajno delujoče zakonitosti (stabilna atribucija), tem večja je verjetnost, da bomo na neuspeh ali anticipacijo neuspeha reagirali z naučeno nemočjo in z občutjem, da nismo v stanju situacijo kontrolirati. Prav tako pa je neugodno, če svoje uspešnosti ne pripisujemo sebi temveč slučaju ali drugim (eksterne atribucija) ter izjemnemu ali rednemu vzroku (specifična in nestabilna atribucija).

Dimenzije atribuiranja, ki so jih opisali Abramson in sodelavci (1978, cit. po Bierhoff, 1985), lahko na kratko ilustriramo z izmišljenim primerom, možnimi atribucijami možkega, ki ga je dekle zavrnilo:

Atribucije	Internalne		Eksterne	
	Stabilne	Nestabilne	Stabilne	Nestabilne
Globalne	sem nepričakovan za ženske	včasih dekleta dolgočasim	ženske se bojijo možkih	dekleta je pač lahko enkrat slabe volje
Specifične	zanjo sem nepričakovan	dolgočasi jo, kar pravim	ona se boji možkih	ona je slabe volje

Po Heckhausenu (1980, cit. po Bierhoff, 1985) je posledica takšnega kronificiranega neugodnega vzorca atribuiranje "štridelni deficitarni sindrom nemoči" (depresivnosti), ki obsega:

1. motivacijske deficite: zaostanek v spodbujanju lastne aktivnosti
2. kognitivne deficite: negativne vplive na učenje in zaznavo zvez med akcijami in posledicami
3. emocionalne deficite: depresivno razpoloženje in razbranost in
4. deficite v pojmovanju jaza: nizko vrednotenje samega sebe.

Te ugotovitve so nedvomno pomembne pri obravnavanju in terapiji depresij. Na splošno bi se dalo reči, da bo depresivno in nemočno reagiranje na travmatski dogodek (smrt bližnje osebe, nesreča idr.) tem hujše in trajnejše, čimbolj bo ta dogodek razložen z internalnimi globalnimi in stabilnimi vzroki.

Temu se lahko pridružijo negativni učinki tipičnega reagiranja okolice. Začetna podpora, ki ima sicer veliko pozitivnega, lahko tudi provocira pasivizacijo in prinaša sekundarno psihološko korist. Ko se nato pojavi pritisk, da bi se vedenje spremenilo k boljšemu, se eventualne pozitivne spremembe težko pripišejo lastni aktivnosti in spodbudam. Pritiski in negativne ocene okolice, ki se pojavijo, če oseba depresivnega vedenja ne spremeni, vodijo končno do tega, da je samovrednotenje še bolj ogroženo in da začno depresivne osebe eventualno celo skrivati svoje pravo razpoloženje (pomislimo npr. na to, kako smo često presenečeni, ko zvemo, da je nekdo poskušal ali naredil samomor, češ "saj ni bil ravno veseljak, toda kaj takega...").

Po mnenju Coatesa in Wortmanove (1980, cit. po Bierhoff, 1985) lahko opazamo pri reakcijah socialnega okolja na depresivni razvoj nekega posameznika često razmeroma enoznačen fazni potek.

V prvi fazi prevladuje nudenje podpore in tolažbe. Bližnji, sorodniki, prijatelji, znanci reagirajo na travmo in depresivno reakcijo z razumevanjem, pomočjo, podporo in strinjanjem. Često skušajo prizadeto osebo varovati, tako npr. nočejo preveč načenjati konfliktnih in travmatskih tem, ne dajejo priložnosti, da bi se o travmatskem dogodku govorilo, da bi se ventilirale emocije ipd.

Če se depresivno obnašanje ne spremeni, pride v reagiranju okolja do druge faze. Predvsem se množijo poskusi često vsaj najprej prikritega in dvoumnega komuniciranja, a z naraščajočim pritiskom, da se izsilijo vedenjske spremembe. Pogosto se pojavijo jezne in tudi sovražne reakcije, ki so prav lahko v zvezi tudi z občutjem frustracije ob interakciji s prizadetim. Naraščajoči pritisk in (prikrito) negativno ocenjevanje često prav v tej fazi potencirajo padeč samospoštovanja pri depresivni osebi.

OSEBNA ČVRSTOST (TRDOTA)

Pravzaprav je zanimivo, da je razmeroma malo raziskav, kjer bi skušali sistematično identificirati osebnostne poteze, ki bi v splošnem predstavljale najbolj ugodne moderatorje stresnih učinkov na področju relativno trajnih lastnosti osebnosti. Videli smo, da je bilo mnogo poskusov identificirati in raziskati posamezne poteze in njihov vpliv na obvladovanje kritičnega dogajanja - emocionalna stabilnost, kontrola, naučena

nemoč, načini atribucije, reaktanca, problemska orientacija, A- in B- tip osebnosti itd. Toda katere izmed vseh teh lastnosti se združujejo v sklop uspešnega kovanja s kritičnim dogajanjem?

Na to vprašanje bolj precizno odgovarjajo raziskave psihologinje Suzane Kobasa in njenih sodelavcev. Kobasa (1979) je raziskovala dve skupini posameznikov, ki so bili soočeni s hudim stresnim dogajanjem. Zanimale so jo osebnostne razlike med tistimi, ki so stresne vpliva prestali brez resnih posledic in obolenj, ter tiste, pri katerih je kot posledica nastopilo obolenje. Kaj osebnostno ločuje osebe, ki so doživljale visok stres in niso obbolele od oseb, ki so doživljale visok stres in so obbolele;

Kot kaže razpredelnica, se dajo glavne razlike med obema skupinama sumirati v štiri temeljne skupine:

TABELA 4

Visok stres-majhne posledice	Visok stres-hude posledice
1. NEODTUJENOST Jasnejši občutek za lastno vrednost, za cilje in vrednote	ODTUJENOST Nejasen ali izgubljen občutek za lastno pomembnost, vrednote in cilje
2. VIGOROZNOST Močna tendenca k aktivnemu angažiranju v okolju	VEGETATIVNOST Pasivnost, šibka težnja po angažiranju v okolju
3. SMISELNOST Splošna življenjska orientacija, plan in prioritete	NEOSMIŠLJENOST Brez prave orientacije, plana in prioriteta v življenju
4. OSEBNA KONTROLA Prepričanje v osebno nadzorovanje dogodkov	EKSTERNALNA KONTROLA Prepričanje v ekternalni nadzor

Pozneje je v raziskavah s sodelavci Kobasa (Kobasa in sod., 1982, 1983) natančneje opredelila osebnostni sklop karakteristik, ki omogočajo uspešno obvladovanje kritičnega dogajanja. Ta sklop so označili s pojmom osebne čvrstosti (trdote, pogumnosti, iz. angl. "personal hardiness").

Osebna čvrstost ima tri glavne komponente: /1/ prepričanje v osebno nadzorljivost, /2/ naravnost k angažiranju in /3/ naravnost k izzvanosti, ali na kratko - kontrolo, angažiranost in izzvanost. Kontrola označuje občutje, da se na življenjske dogodke lahko osebno vpliva in da se spleča vplivati v nasprotju s prepričanjem, da smo nemočni pred neželenim dogajanjem. Angažiranost pomeni posplošeno prepričanost, da je delovanje smiselno in težnjo, da se aktivno vpletemo v dogodke, nasproti pasivnemu dezangažiranju. Izzvanost pomeni težnjo, da v stresnem dogajanju vidimo normalno

stran življenja, ki nas spodbuja in razvija, ne pa da vidimo v tem dogajanju samo obremenitev. Opazimo, da ti pojmi vključujejo nekaj dimenzij, ki jih najdemo pri drugih avtorjih in smo jih delno tudi že obravnavali, npr. kontrolo, internalnost, naučeno nemoč, aktivno angažiranje, iskanje aktivnosti in čutnih spodbud, učinkovitost idr. Spominjajo tudi na Lazarusov pojem izziva, na alieniranost, avanturizem, ne nazadnje na maskulinitet - femininitet. Novo je to, da omenjene lastnosti nastopajo kot potezna kombinacija uspešnega stresnega ravnanja, ki naj bi imela posebno prediktivno vrednost v napovedovanju učinkovitosti tega ravnanja. Ugodno pri tem je tudi dejstvo, da so za vse komponente čvrstosti na razpolago ustrezni vprašalniki (celo izbiramo lahko med njimi).

Ganellen in Blaney (1984) sta skušala raziskati zvezo med komponentami osebne čvrstosti in nekega drugega pomembnega faktorja, ki vpliva na uspešnost kovanja s stresom, namreč podporo socialnega okolja. Menila sta, da lahko čvrstost deluje kot poteza, ki sama po sebi vpliva na kvaliteto soočanja s stresom, ki pa lahko tudi spodbudi pridobivanje socialnega odobravanja in socialne podpore - kar je nedvomno eden izmed ključnih situacijskih faktorjev pri obvladovanju (o njem bomo pozneje še govorili). V raziskavi sta za mero socialne podpore uporabila vprašalnik SPO (Social perception questionnaire), za mere čvrstosti pa kar več lestvic (glej razpredelnico). Poleg tega sta ugotavljala še količino stresnih dogodkov s pregledom življenjskih dogodkov (Life events survey) in nagnjenost k depresivnosti z Beckovim inventarjem depresivnosti. Med merami čvrstosti in socialno podporo sta dobila naslednje korelacije:

Lestvice čvrstosti	socialna podpora	pomembnost
alieniranost (angaž.)	- 0.42	0.001
vegetativnost (izzv.)	- 0.35	0.001
avanturizem (izzv.)	- 0.42	0.001
nihilizem (konstr.)	- 0.41	0.001
nemoč (kontr.)	- 0.07	nep.
internalnost (kontr.)	- 0.06	nep.

Rezultati kažejo, da je čvrstost nedvomno v korelaciji s socialno podporo. Vendar je ta korelacija nedvomna pri dveh komponentah, angažiranosti in izzvanosti, medtem ko je pri kontroli bolj dvomljiva. To bi se lahko zdelo presenetljivo, vendar se zdi razumno pričakovati, da bo veliko iskanja opore v okolju pri angažiranih in izzvanih osebah, ki povečujejo napore in socialna prizadevanja, ni pa čisto tako pri internalnih osebah; slednje zaradi prepričanja v osebno kavzacijo manj potrebujejo zunanjo podporo (in jo zato manj iščejo), morda pa tudi na okolico delujejo kot ljudje, ki jim je to manj potrebno.

Nasploh nastopa vprašanje, kaj je pri teh korelacijah vzročni faktor, čvrstost ali socialna podpora? Prav lahko gre za obojesmerni vpliv: čvrstost povečuje aktivnost in angažiranje in to pomeni aktivno iskanje solidarnosti in soglasja pri drugih; po drugi strani pa zaslomba v okolju dviga samospoštovanje in občutje pripadnosti, kar spet reducira alieniranost in pasivizacijo in torej povečuje čvrstost.

Avtorja je še zanimalo, kakšen je vpliv obeh faktorjev, čvrstosti in socialne zaslombe na stopnjo depresivnosti. Izkazalo se je, da je pomemben vpliv socialne zaslombe, med komponentami čvrstosti pa je bil pomemben učinek alieniranosti in vegetativnosti (torej izzvanosti in angažiranosti), ne pa drugih. Po drugi strani je seveda stopnja depresivnosti odvisna tudi od same količine stresnega dogajanja. Tako se zdi, da je najmanj verjetnosti, da nastopi depresivno reagiranje pri osebah, kjer je nizka vrednost stresnih dogodkov, večja socialna zaslomba ter večja angažiranost ter izzvanost. Prepričanja glede kontrole se tokrat niso pokazala kot enoznačno povezana s stopnjo depresivnosti (rezultati so bili dobljeni pri študentkah, $n = 83$). To spominja na ugotovitve nekaterih drugih glede faktorja kontrole v zvezi s stresnim obvladovanjem (glej del obravnave, ki se nanaša na nadzor!).

Zanimivi so bili tudi interaktivni učinki. Med stopnjo stresa in socialno podporo avtorja nista ugotovila interakcije pri povzročanju depresivnosti. Pač pa je bila pomembna interakcija med alieniranostjo (angažiranostjo) in stresom. Visoka stopnja alieniranosti (dezangažiranja) nesorazmerno poveča stopnjo depresivnega reagiranja:

Depresivnost v odvisnosti od alieniranosti in stresa

alieniranost	stresni življenjski dogodki	
	malo	veliko
nizka	3.1	3.2
visoka	3.3	7.2

RIZIČNI TIPI A IN B

Stresne vplive in obvladovanje stresa so že pred časom povezovali z nastajanjem psihosomatskih motenj in obolenj. Tako je Dunbarjeva (1943) pri raziskavi kakih 1600 psihosomatskih primerov skušala najti in opisati zveze med posameznimi obolenji, emocionalnimi problemi in značajskimi potezami. Bolj kot posamezni stresi in posamezna obvladovanja so za psihosomatski razvoj pomembni trajni stresi in trajne strategije in stili obvladovanja. Le-ti lahko vodijo do kroničnih učinkov, ki prizadenejo organizmično ravnanje in na koncu k somatskim disfunkcijam.

Že Dunbarjeva je povezovala srčna obolenja z življenjskim stilom ljudi, ki želijo biti uspešni za vsako ceno ("raje bi umrli kot odpovedali"). Kardiologa Friedman in Rosenman (Chesney & Rosenman, 1980) sta pozneje našla pri kardialnih pacientih vedenjski ali kar osebnostni sindrom lastnosti, ki sta ga imenovala tip A (nasprotni tip pa tip B). Ta tip, ki so ga nekateri na kratko označili "tip srčnega infarkta" naj bi bil povezan z znatno (do trikrat) večjim rizikom za koronarna obolenja, npr. koronarno trombozo in srčni infarkt. Lastnosti tipa A so predvsem visoka stremljivost, agresivno tekmovalna usmerjenost, usmerjenost k dosežkom, ljudje tega tipa zlepa ne odnehajo, ne privoščijo si predaha in počitka, neprestano so v "tekmi", v "borbi", nočejo izgubljati časa, si postavljajo roke, skušajo čimveč odpraviti naenkrat ipd.

Friedman in Rosenman sta leta 1960 začela z obsežno študijo, da bi ugotovila, katere osebnostne spremenljivke so povezane z nevarnostjo srčnega napada. Delala sta deset let, zajela 35.000 ljudi med leti 31 in 59. Nobeden ni v tem času imel znakov srčnega obolenja. Po letu 1970 je 257 oseb razvilo koronarno simptomatiko in 70 odstotkov od teh je pripadalo tipu A.

Friedman in Rosenman sta tip A označila kot akcijsko emocijski kompleks, ki ga najdemo pri osebah, ki se kronično in nepopustljivo bore, da bi dosegli vedno več in več v vedno krajšem in krajšem času, često tudi ob težavah in nasprotovanju drugih oseb in raznih ovir. Tip A je skrajno kompetitiven, stalno v izzivanju ostalih in v kosanju z njimi - v športu, pri delu in tudi pri vsakdanjih pogovorih in diskusijah. Tip A je hiperreaktiven in hiperkritičen, lahko tudi do sebe, najpogosteje do drugih (zlasti do tipa B). Tip A ima velik čut za čas in za časovno presijo: nikoli se mu ne zdi, da bi bilo časa dovolj. Če jim drugi ne postavijo ciljev in rokov, si jih sami in hudo jih moti, če jih ne morejo doseči. Tip B je bolj kontemplativen, jemlje si čas za razmišljanje in ima občutek, da je časa na pretek.

Friedman in Rosenman sta ugotovila, da pri odsotnosti A vedenjskega tipa koronarna obolenja srca ne nastopijo skoraj nikoli pred 70. letom in to ne glede na druge rizične faktorje: prehrano, kajenje, pomanjkanje gibanja in telesne vaje. Pri tipu A pa se lahko pojavijo v najzgodnejših primerih v tridesetih ali štiridesetih letih. Ne samo da je tip A trikrat bolj rizičen, celo tiste osebe tipa A, ki nimajo drugih rizičnih faktorjev, so v večji nevarnosti, da doživijo bolezen kot osebe tipa B, ki imajo povišan pritisk, kadijo in imajo srčne bolnike v sorodstvu.

Seveda se moramo zavedati, da je tudi ta tipologija poenostavljajoča in da predstavlja ekstreme. Večina ljudi je med A in B obnašanjem. Tudi korelacije med tipom in obolenjem so samo zveze, ki še ne povedo vzročnih povezav. Kljub temu, da nekateri tudi povsem dvomijo v Friedmanove in Rosenmanove ugotovitve in v vulnerabilnost A tipa, je več raziskav poudrilo grobo veljavnost teh ugotovitev.

Wardwell (1973) je v primerjavah oseb, ki so imele koronarne težave, s tistimi brez njih, prišel do podobnih zaključkov kot Friedman in Rosenman. Sugeriral pa je tudi možno vzročno razlago ugotovljenih povezav: "Jedrni element (v A vedenjskem tipu) je preprosto lahko ... nagnjenost nekaterih ljudi, da transformirajo psihološke in situacijske napetosti, konflikte in frustracije v telesne simptome. Različni načini, kako izraziti te strese, vključujejo nenehno aktivnost brez počitka, ambiciozna stremjenja, telesne simptome različnih vrst ter patogene aterosklerotske in trombotske procese". Hinkle (1973) pa je ugotovil nekaj drugega. Spremljal je 260.000 oseb, ki jih je zaposlila Bellova kompanija. Ugotovil je, da prihaja do koronarnih obolenj in smrtnih primerov infarkta predvsem pri delavcih in preddelavcih, ki izhajajo iz ti. "blue collar" slojev in ki nimajo diplome, medtem ko je pri menežerjih in uslužbencih, ki izhajajo iz "white collar" sloja ter imajo diplomu, teh pojavov manj!

Maddi in Kobasa (1984) sta primerjala tipe A in B z dimenzijo osebne čvrstosti. Ugotavljala sta, da tip A in čvrstost nista povezana: "Vedenje čvrstih ljudi je precej različno od tipa A. Čvrsti ljudje so z zanimanjem vpleteni v to, kar delajo (ne pa da čutijo nestrpnost, kar bi bil znak premajhne zainteresiranosti za delo samo), verjamejo in delajo, kot da lahko vplivajo na dogajanje (namesto da bi čutile nemoč in pomanjkanje časa) in na spremembe v okolju gledajo kot na dobrodošlo stimulacijo (namesto da bi

reagirale z negotovostjo in kompetitivnostjo)." Maddi in Kobasa ugotavljata, da čvrstost celo moderira obnašanje A tipa in njegove učinke. Največ resnih obolenj je pri kombinaciji tipa A in nizki stopnji čvrstosti. Visoka čvrstost pa lahko anulira negativne efekte A tipa; nestrpna kompetitivnost tipa A je moderirana z zainteresiranostjo in občutjem vplivnosti pri čvrstosti: "kar ostane je skupni imenovalec obeh faktorjev - namreč motiviranost in vztrajnost."

Te in podobne ugotovitve kažejo, da pojem "menežerske bolezni" ni zgolj psihosomatski mit, temveč ima nekaj na sebi. Kronično stresno stanje, kronično stresno reagiranje, prehitro pojavljajoče in ponavljajoče se alarmno stanje vodi do posledic. Te so lahko ob neugodnih osebnostnih dispozicijah še negativnejše, npr. če gre za podprazna in nezavedna anksiozna, krivdna, pa tudi sovražna nastrojenja in impulze (v smislu "vam bom že pokazal") in razvije se lahko pestra psihosomatska simptomatika od hipertenzije do astme, ulkusa in sladkorne.

Tako so npr. raziskovali poklice, za katere je značilna visoka stopnja stresnosti. Ilustrativni so podatki za letalske kontrolorje: kljub temu, da gredo v ta poklic ljudje, ki so glede na čvrstost in emocionalno stabilnost selekcionirani (to kažejo druge raziskave, npr. Cattellove), je pri njih v primerjavi z normalno populacijo za eno tretjino več ulkusov na želodcu, dvakrat več sladkorne bolezni in kar 5-6 krat več z višanega krvnega pritiska (Cobb in Rose, cit. po Tanner, 1977).

STILI IN STRATEGIJE DELOVANJA

Tipološki koncept A in B vedenja bi najbrž ustrezneje označili kot stil ali strategijo delovanja (Handlungsstil). Stil delovanja se razvije kot posledica naučene ali sprejete heuristične strategije, ki producira cilje, načrte in načine predelave povratnih informacij: "Stili delovanja so abstraktni principi konstruiranja, ki se posplošeno in avtomatizirano vključujejo ob postavljanju in določanju ciljev, planov in predelovanju povratnih informacij" (Frese, 1983).

Za tip A bi bil značilen poseben slog delovanja, ki vključuje visoko pomembnost ciljev ("cilji so pomembni"), natančno planiranje ("načrt mora biti natančen") in netolerantnost do odstopanj v izpolnjevanju načrtovanega ("od načrta ne smemo odstopati"). Določen slog delovanja bi se npr. v strategiji planiranja razlikoval po tem, da želi vse natančno planirati, še preden je plan izpolnjen, medtem ko bi drug slog delovanja planiral le okvirno, tako da bi se lahko plan med samim izpolnjevanjem še dopolnjeval in eventualno spreminjal. Prvi bi bil togo netoleranten do odstopanj, drugi bi možnost odstopanja že vključeval in bi nanje fleksibilno reagiral.

ISKANJE STRESA

Povedali smo že, da je normalni stres neobhoden v življenju in da nanj tudi normalno reagiramo kot na eustres. Sicer bi se v življenju dolgočasili. Iskanje stresa in stresnosti je do neke mere normalno. Pri nekaterih osebah pa je iskanje stresa bolj izrazito. Iskanje stresa je verjetno pomembna sestavina poteze avanturizma in znane osebnostne poteze "iskanja čutnega draženja" ("sensation seeking"), ki jo je veliko in

uspešno raziskoval Zuckermann (1979). Še dalje je ta poteza vključena v ekstravertnost in v bolj ekstremni meri v psihoticizem (po Eysencku).

Toda če gre tu za relativno splošno iskanje novosti, vznurjenja in doživetij, obstaja kategorija ljudi, ki tendirajo k temu, da bi pogosto izkušali stresa, oziroma se izpostavljali močnim stresom. Klausner je leta 1968 opisoval "iskalce" stresa, ki jih je našel značilno zastopane v nekaterih poklicih, med ustvarjalci in športniki. Zanje je značilno, da nezavedno in tudi zavestno iščejo stresne situacije, često tudi takšne, ki so ne le težavne, temveč tudi nevarne in izčrpavajoče. Pustolovci, vojaki, atleti, umetniki, alpinisti, znanstveniki kažejo večkrat naravnost k dejanjem, ki zahtevajo totalno angažiranje fizičnih in psihičnih zmogljivosti, borbo z nevarnostjo in skrajno zastavljenimi cilji in neverjetno vztrajnost pri svojih prizadevanjih. Studije iskalcev stresa so opozorile na nekaj značilnih obnašanj: motiviranost in interes za premagovanje ovir, ki so nekaj posebnega in nenavadnega (alpinizem!), obvladovanje fizične nevarnosti, preskušanje zmogljivosti in meja, težnja po izboljšanjem, drugačnem, enkratnem dosežku, rekordu, perfekciji (zlasti pri umetnikih in znanstvenikih), tekmovanje v sposobnostih in moči volje.

Zanimivo pri mnogih iskalcih stresa je, da se ne podajajo v nevarnost na slepo, temveč pogosto zelo skrbno planirajo svoje preskušnje in se pogosto dobro zavarujejo; skratka tudi na tem področju jim ne gre samo za stres, temveč za uspeh in zadovoljstvo ob mojstrstvu.

V iskanju stresa se najbrž združuje več motivacijskih tendenc. Ena je najbrž že fundamentalna človekova radovednost, težnja po odkrivanju, po novem, ki seveda ne gre brez določenega stresnega rizika. Druga je težnja po stimulaciji v smislu "iskanja dražljajev" ("sensation seeking"). Riziko in izpostavljenje nevarnosti sta kot smo videli, vendarle nasprotno kompenzirana z obvladovalnimi in kontrolnimi zavarovanji, tako da normalna potreba po varnosti ni povsem potisnjena v kot.

Pomemben vir motivacije zlasti pri kategoriji iskalcev stresa pa je lahko tendenca po dokazovanju lastnih sposobnosti, zmogljivosti in kompetentnosti. Kolikor gre ta motiv v okvir težnje po samoaktualizaciji, pustimo odprto. Premagovanje stresa ima velik samoafirmativni učinek in močno dvigne samovrednotenje in tudi samopričakanja. Pozitivno izkustvo je veliko, ker so stave postavljene visoko: velika je premagana ovira in nevarnost, veliko je angažiranje in relativna korist v odnosu do samospoštovanja in do podobe o sebi je večja kot pri običajnih obvladovanjih.

Osebnostno mislim, da je za razlago stresne zasvojenosti in brezpogojne privlačnosti stresnih preskušanj pri nekaterih, pomemben še en mehanizem. Alpinisti, umetniki, znanstveniki, udeleženci ekspedicij in vojnih pohodov so ogromno investirali in tudi žrtvovali za svojo dejavnost. Zanje je preprosto nesprejemljivo, da bi teh ciljev tudi ekstremno visoko ne cenili. Po načelu kognitivne disonance je nemogoče, da bi nekdo zavestno ogromno žrtvoval, se odpovedoval in angažiral za nekaj, česar ne ceni. Dejavnost, za katero smo veliko dali in žrtvovali, nam avtomatsko postane vrednejša. Tako se lahko razvije krog, ki vodi v ekstremno iskanje stresa in stresno zasvojenost. Danes nam razmah ti. "ekstremizmov" (ekstremne športne panoge) na svoj način potrjuje ta samoojačevalni krog.

Obrambno delovanje je ključnega pomena pri obvladovanju učinkov kritičnega dogajanja. Same obrambne mehanizme so že zgodaj, od Freuda naprej, proučevali in raziskovali. V različnih razlagah stresnega obvladovanja, zlasti pa v Lazarusovi (glej v prejšnjih poglavjih), najdemo koncept obrambnega reagiranja ta zajema "sloge obvladovanja", pri katerih je pomembno, ali gre za problemsko (nalogovno) ali pa za emocionalno usmerjenost obvladovanja.

V novejšem času pa ugotavljajo tudi osebnostne razlike v obvladovanju; pri ljudeh se izoblikujejo relativno trajni in dosledni načini obrambnega delovanja in obvladovanja. Upravičeno lahko govorimo o slogih ali potezah obvladovanja. Posebno sta se uveljavila pojma defenzivnosti (obrambnosti) in pojem represije - senzitivacije (Byrne, 1961; Gordon, 1957).

Posamezniki se razlikujejo glede na to, ali nagibajo k odklanjanju in potlačevanju grozečih in konfliktnih dražljajev, ali pa k priznavanju in verbaliziranju le-teh. Eni uporabljajo pri soočanju s takšnimi dražljaji odklonilen, negativističen in represiven slog, teh dražljajev ne vidijo in nočejo videti, jih izrivajo iz zavesti, ne mislijo o njih, ne govorijo o njih, ne verbalizirajo jih, skratka ne priznavajo jih; na drugi strani so osebe, ki se na te dražljaje odzovejo s priznavanjem, so občutljive zanje, se pritožujejo nad njimi, jih verbalizirajo, mislijo o njih, se pogovarjajo o njih, jih skušajo določiti, se skratka ukvarjajo z njimi, se zaposlujejo z njimi in jih tudi skušajo nadzirati. Osebe na eni strani lestvice so označili kot "represorje", osebe na drugi strani lestvice pa kot "senzitivatorje". Izdelali so tudi več lestvic za merjenje represije - senzitivacije (R-S lestvice; pri nas npr. že pred leti preveden TOV vprašalnik /Šali/; zdaj se pripravljajo tudi prevodi drugih) oziroma defenzivnosti. Interesantno je, kaj represorji in senzitivatorji mislijo o teh vprašalnikih sami. Represorji mislijo, da izpolnjujejo vprašalnik, ki ugotavlja znake (duševnih) motenj - in menijo, da so se dobro odrezali na vprašalniku. Senzitivatorji pa mislijo, da vprašalnik ugotavlja iskrenost in poštenost do samega sebe - in tudi menijo, da so se na njem dobro odrezali.

Represija - senzitivacija korelira z mnogimi drugimi lastnostmi. Pozitivno korelira senzitivacija z lestvicami depresije, psihastenije, socialne introverzije in nevroticizma na MMPI, negativno pa korelira s hitrostjo, lažnivostjo, obrambnim zavračanjem in močjo jaza pri Cattellu. Visoko korelira zlasti z merami anksioznosti. Najvišje negativne korelacije pa so z lestvicami socialne zaželenosti in s težnjo po odobravanju (z Edwardsovo lestvico kar -0.90, kar praktično pomeni, da merita obe isto; z Marlowe-Crowneovo lestvico pa -0.37 in -0.49). R-S dalje pozitivno korelira z dogmatizmom, z ekternalnostjo in kognitivno kompleksnostjo. Večja senzitivacija je negativno povezana s stopnjo samospoštovanja in samoaktualiziranosti, je pa pozitivno povezana z diskrepanco med realnim in idealnim jazom. Niso našli pomembnih korelacij z inteligentnostjo, odvisnostjo od polja in religioznostjo. Medtem ko pri študentih niso našli razlik med spoloma, so pri klinični populaciji ženske v vseh starostih bolj senzitivne. Zanimivo je npr., da so pri kanceroznih bolnikih našli višjo stopnjo represije.

Te povezave moramo razumno tolmačiti. Zavedati se moramo npr., da senzitivacija do neke mere odraža objektivno stopnjo simptomatike in da represija po drugi strani

tudi do neke mere odraža objektivno izostajanje simptomatike. Nizek skor na lestvici najdemo tudi pri osebah, ki potlačujejo, kot pri osebah, ki dejansko nimajo problemov. Zanimiva je tudi korelacija s socialno zaželenostjo odgovorov. Kaže na to, da senzitivnosti kaj prida ne odobravajo niti kulturne konvencije v naši družbi, zato tudi pri ocenjevanju samega sebe nastopa kot negativni faktor.

Zelo pomembno je dejstvo, da so pri senzitivnih osebah našli manjšo, pri represivnih pa večjo fiziološko reaktivnost. Ali so torej izvori poteze v fiziološki reaktivnosti, ki jo je že Freud postavil za regulativni faktor? Represija bi v tem primeru pomenila način, da se izognemo pretirani fiziološki stimulaciji.

Poročajo še o nekaterih drugih razlikah. Senzitivne osebe pripisujejo npr. več sovražnosti sebi in drugim (toda na vprašalnikih agresivnosti so navadno represorji tisti, ki so bolj agresivni). Na agresijo odgovarjajo senzitivni s protiagresijo, represorji pa z izogibanjem. Senzitivni navajajo več zdravstvenih problemov in se ob seksualni literaturi bolj vznemirijo. Pri represorjih je manj zapomnjenih konfliktnih vsebin, višja perceptualna obramba in manj verbalnega elaboriranja.

Raziskave so tudi pokazale, da na razvoj represije in senzitivizacije verjetno vpliva vzgojni slog. Pri moških se senzitivizacija razvije ob materah, ki suprimirajo seksualno vedenje, ki naj bi imele nižjo stopnjo samospoštovanja in ki od sinov ne pričakujejo izrecne maskulinnosti. Pri ženskah pa naj bi se senzitivizacija razvijala ob materah, ki so permissivne, ki pričakujejo od otrok pretirano spoštovanje (deifikacijo), ki naj ne bi bile preveč zanesljive in zadovoljne v svoji vlogi, ki naj bi bila odklanjajoče, kaznovalne, nekonsistentne in v slabih odnosih z možem. Posebno zanimivo je, da obstaja ponekod interakcija med vzgojnim stilom in spolom. Medtem ko npr. permissivna vzgoja matere pri moških spodbuja prej represijo, spodbuja pri ženskah senzitivizacijo.

Eden od osnovnih namenov določanja defenzivnosti je bil ta, da bi odkrili ekstremne in maladaptivne oblike obrambnega delovanja. Pojavili sta se dve različni hipotezi glede zveze med defenzivnostjo in prilagojenostjo. Prva predpostavlja, da gre za kurvilinearno povezavo, kjer sta oba ekstrema maladaptivna in so "nevtralne" osebe najbolj prilagojene in uspešne. Druga pa je hipoteza o linearnem odnosu, po kateri prilagajanje upada, s tem ko narašča senzitivizacija. Zato je zanimivo vedeti, kako se represija in senzitivizacija povezuje z drugimi znaki prilagojenega obnašanja.

Raziskovalni podatki kažejo dokaj nekonsistentno sliko. Tako npr. nekateri ugotavljajo, da imajo psihiatrični pacienti mnogo večjo standardno deviacijo na R-S lestvici (Ullmann, 1962, cit. po Bell in Byrne, 1978); dalje so ugotavljali pojavljanje nenadnih ekstremno nasilnih dejanj pri skrajno represivnih osebah med kriminalno populacijo (Megargee, 1966, cit. prav tam), ugotavljali so npr. tudi, da nevtralne osebe bolje razumejo in cenijo humor kot one na ekstremih (O'Connell, Peterson, 1964, cit. prav tam). Vse to bi govorilo za krivolinijsko hipotezo. Toda druge raziskave ugotavljajo bolj premo linearen odnos. Represorji npr. navajajo, da je pozitivno gradivo zanje bolj smiselno, medtem ko je za senzitivizatorje bolj smiselno negativno gradivo. Videli smo, da se represija povezuje z osebnostno bolj pozitivnimi korelati (večje samospoštovanje, manj zdravstvenih težav, bolj konstruktivna družinska atmosfera). Klinične skupine najčesteje dosežejo bistveno več točk senzitivizacije. To vprašanje mora rešiti nadaljnja analiza samega pojma defenzivnosti (zlasti če pomislimo, da se na polu

represije mešajo obrambno potlačevanje in dejanska neeksistentnost simptomatike) in seveda nadaljnje raziskovanje (kar tukaj ni zgolj fraza).

LITERATURA

- Abramson, L.Y., Seligman, M.E.P. in Teasdale, J.D., Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *J. Abnorm. Psychol.*, 1978, 87, 49-74.
- Bell, P.A. in Byrne, D., Repression-sensitization. V: London, H. in Exner, J.E., Dimensions of personality. New York, Wiley, 1978, 449-486.
- Bierhoff, H.W., Sozialpsychologie. Stuttgart, Kohlhammer, 1984.
- Caplan, G., "Emotional crises". V: A. Deutsch in H. Fishbein (izd.): The encyclopedia of mental health, 1963, vol. 2, New York, Franklin Watts, 1963.
- Cattell, R.B., Personality, role, mood, and situation-perception: A unifying theory of modulators. *Psychol. Rev.*, 1966, 70, 1-18.
- Cattell, R.B., Personality and learning theory, Vol. 1: The structure of personality in its environment. New York, Springer, 1979.
- Chesney, M.A. & Rosenman, R.H., Type A behavior in the work setting. V: Cooper, C.L. & Payne, R. (Eds.): Current concerns in occupational stress. Chichester, Wiley, 1980.
- Deffenbacher, J.L., Worry and emotionality in test anxiety. V: Sarason, I.G. (ed.): Test anxiety: Theory, research, and applications. Hillsdale, Erlbaum, 1980, 111-128.
- Endler, N.S. in Okada, M.A. A multidimensional measure of trait anxiety: The S-R inventory of general trait anxiousness. *J. Cons. & Clin. Psychol.*, 1975, 43, 319-329.
- Folkman, S., Personal control and stress and coping processes: A theoretical analysis. *J. Pers. & Soc. Psychol.*, 1984, 46, 4, 939-949.
- Frese, M., Der Einfluss des Arbeit auf die Persönlichkeit: Zum Konzept des Handlungsstils in der beruflichen Sozialisation. *Zeitschrift fuer die Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*, 1983, 3, 11-28.
- Friedman, R. & Rosenman, R.H., Type A: Your behavior and your heart. New York: Knopf, 1974.
- Fulgosi, A., Psihologija ličnosti. Zagreb, Školska knjiga, 1981.
- Ganellen, R.J. in Blaney, P.H., Hardiness and social support as moderators of the effects of life stress. *J. Pers. & Soc. Psychol.*, 1984, 47, 1, 156-163.
- Hinkle, L.E., Coronary heart disease and sudden death in actively employed American men. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 1973, 49, 6, 467-474.
- Hodapp, V., Causal inference from nonexperimental research on anxiety and educational achievement. V: Krohne, H.W. in Laux, L. (Eds.): Achievement, stress, and anxiety. Washington, Hemisphere, 1982, 355-372.
- Kliner, E., Consequences of commitment to and disengagement from incentives. *Psychol. Rev.*, 1975, 82, 1-25.
- Kobasa, S.C., Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *J. Pers. & Soc. Psychol.*, 1979, 37, 1-11.
- Kobasa, S.C., Maddi, S. in Kahn, S., Hardiness and health: A prospective study. *J. Pers. & Soc. Psychol.*, 1982, 42, 168-177.
- Kobasa, S.C., Maddi, S. in Zola, A.M., Type A and hardiness. *J. Beh. Med.*, 1983, 6, 41-51.
- Krampe, G., Persönlichkeitspsychologische Aspekte handlungstheoretischer Ansätze vom Erwartungs-Wert-Typ. Trier, Univ. Trier, 1984 (habilitacijsko delo).
- Krohne, H.W., Theorien der Angst. Stuttgart, Kohlhammer, 1976.
- Krohne, H.W., Angsttheorie: Vom mechanistischen zum kognitiven Ansatz. *Psychol. Rundschau*, 1980, 331, 121-29.
- Krohne, H.W. in Laux, L. (Ed.), Achievement, stress, and anxiety. Washington, Hemisphere, 1982, 207-219.
- Lazarus, R.S., Psychological stress and the coping process. New York, McGraw-Hill, 1966.
- Lazarus, R.S. in Folkman, S., Stress, appraisal and coping. New York, Springer, 1984.

- Lazarus, R.S. in Launier, R., Stress-related transactions between person and environment. V: L.A. Pervin in M. Lewis (izd.), Perspectives in interactional psychology. New York, Plenum, 1978.
- Lazarus, R.S. in sod., Psychological stress and adaptation: Some unresolved issues. V: Selye (izd.), Selye's guide to stress research. Vol. 1. New York, Van Nostrand, 1980.
- Levi, L. (izd.), Society, stress, and disease, I. London, Oxford Univ. Press, 1971.
- Levi, L. (izd.) Society, stress, and disease, III. London, Oxford Univ. Press, 1978.
- Liebert, R.M. in Morris, I.W., Cognitive and emotional components of test anxiety: A distinction and some initial data. Psychol. Rep., 1967, 29, 975-978.
- Maddi, S.R. & Kobasa, S.C., The hardy executive: Health under stress. Homewood, Dow Jones-Irwin, 1984.
- Howrer, O.H. in Vick, P., An experimental analogue of fear from a sense of helplessness. J. Abnorm. & Soc. Psychol., 1948, 43, 193-200.
- Rahe, R.H. in Arthur, R.J., Life change and illness studies: Past history and future directions. J. Human Stress, 1978, 4, 3-15.
- Reiter, L., Krisenintervention. V: H. Strotzka (izd.): Psychotherapie: Grundlagen, Verfahren, Indikationen. Muenchen, Urban & Schwarzenberg, 1978, 457-470.
- Rotter, J.B., Generalized expectancies for interval versus external control of reinforcement. Psychol. Monogr., 1966, 609, 80, 1.
- Ryckman, R.M., Theories of personality. Monterey, Brooks-Cole, 1982.
- Schwenkmezger, P., Modelle der Eigenschafts- und Zustandsangst. Goettingen, Hogrefe, 1985.
- Seligman, M.E.P., Helplessness: On depression, development, and death. San Francisco, Freeman, 1975.
- Seligman, M.E.P. in Maier, S.F., Failure to escape traumatic shock. J. Expr. Psychol., 1967, 74, 1-9.
- Selye, H., Stress without distress. Philadelphia, Lippincott, 1974.
- Shontz, F.C., Reactions to crisis. The Volta Review, 1965, 67, 364-370.
- Shotz, F.C., The psychological aspects of physical illness and disability. New York, Mac Millan, 1975.
- Silver, R.L. in Wortman, C.B., Coping with undesirable life events. V: J. Garber in M.E.P. Seligman (izd.), Human helplessness. New York, Academic Press, 1980.
- Spielberger, C.D. in Sarason, I.G. (Ed.), Stress and anxiety, Vol. 5. Washington, Hemisphere, 1978.
- Tanner, O., Stress. Time-Life Books, 1977.
- Taylor, J.A., A personality scale of manifest anxiety. J. Abnorm. & Soc. Psychol., 1953, 48, 285-290.
- Ulich, D. in sod., Psychologie der Krisenbewaeltigung. Basel, Beltz, 1985.
- Ulich, D., Mayring, Ph. in Strehmel, P., Stress. V: Mandl, H. in Huber, G.L. (izd.): Emotion und kognition. Muenchen, Urban & Schwarzenberg, 1983, 183-216.
- Wardwell, W.I., A Study of stress and coronary heart disease in an urban population. Bulletin of the New York Academy of Medicine, 1973, 49, 6, 521-531.
- Wine, J.D., Evaluation anxiety: A cognitive-attentional construct. V: Krohne, H.W. in Laux, L. (Ed.), Achievement, stress, and anxiety. Washington, Hemisphere, 1982, 207-219.
- Witzel, A., Attributionstheorie. V: Rexilius, G. in Grubitzsch, S. (izd.), Psychologische Grundbegriffe. Reinbek, Rowohlt, 1984, str. 100-103.
- Zuckerman, M., Sensation seeking. Hillsdale, Erlbaum, 1979.

Zaznavanje okolja nedvomno zahteva od človeka tudi razlago svojih fizičnih in socialnih sestavin. Pri tem so pomembne zlasti simbolične interakcije med človekom in okoljem, saj (Rapoport, 1982):

- ljudje delujejo na stvari na osnovi njihovih pomenov;
- pomeni stvari izvirajo iz procesa socialne interakcije;
- te pomene upravljamo in oblikujemo s pomočjo razlagalnega procesa, ki ga ljudje uporabljajo pri ukvarjanju s stvarmi, s katerimi se srečujejo.

Okolja imajo simbolične pomene predvsem zato, ker so smotri in dejavnosti, ki se v njih odvijajo, družbeno določeni. Simbolični pomeni in motivacijska sporočila, ki jih oddajajo, so del naše zaznave. Vsako okolje vzbuja čustva, asociacije in stališča v zaznavajočem. Kadar bomo govorili o pomenih različnih okolij, bomo pri tem mislili na vse tisto, kar se veže na ta okolja preko oz. nad *imensko vrednostjo* njihovih fizičnih lastnosti, na vse tisto, čemur ljudje pripisujejo pomen in vrednost - vključujoč svoje smotre, pojmovanja, ideje in prepričanja (Broadbent & Llorens, 1980). Gre za vprašanja, s katerimi se ukvarja veda, ki jo je de Saussure poimenoval semiologija. Že od vsega začetka se je ukvarjala z raziskovanjem vloge znakov v človeškem sporazumevanju. Dolgo časa - in to ni bilo slučajno - se je ukvarjala predvsem z lingvističnimi znaki, kasneje pa so raziskave pomena postale splošnejše in so vključevale pojave, ki so presegali procese namernega sporazumevanja. Vse bolj je postajalo predmet raziskav tudi mesto s svojimi sporočili. Ali je mesto sestava namerno poslanih smiselnih sporočil, ali pa gre za drugačne pomene; Kako so pomeni povezani z arhitektonskimi objekti? Taka in podobna vprašanja so se zastavljala raziskovalcem na tem področju.

Kar se tiče pomena v mestnem okolju, gre za proučevanje kazalnikov, ki delujejo kot nebesedni znaki. Slikovno oglašanje, prometni znaki in ostala sredstva nebesednega sporazumevanja imajo zelo očitno vlogo. Toda kazalniki niso omejeni le na to, temveč vplivajo na celotno področje človeškega vedenja. So dejstva, ki lahko prenašajo obvestila preko in nad začetnim obvestilom, ki ga nosi dejstvo samo. Čeprav je neposredna analogija med jezikom in objekti lahko vprašljiva, vendarle lahko med njima ob staja nek antropološki odnos. Krampen (1979) ugotavlja, da primerjalne raziskave produkcije jezika in produkcije objektov pokažejo njihovo *homologijo*. Pri homologiji gre za skupno logično poreklo različnih vsebin. Skupno poreklo jezika in objektov pa je v tem, da sta oba človeški tvorbi. To pomeni, da sta rezultat pretvorb, izvedenih v

surovem gradivu s človeškim delom. Le-to pa je načrtovano in smotno. Obstajajo vsaj štiri dokazi skupnega porekla jezikovne in materialne produkcije (Krampen, 1979):

- ljudje niso nikoli proizvajali jezikovne tvorbe, ne da bi istočasno še materialne (in seveda obratno);
- proizvodnja obeh tvorb se v veliki meri sklada z ločitvijo hominidov od ostalih primatov in tako ustoličuje človeško družbo;
- ni si možno zamisliti proizvodnje materialnih tvorb brez hkratne proizvodnje lingvističnih tvorb, in obratno;
- družbeni pogoji, ki obvladujejo obe vrsti proizvodnje, so pretežno istovetni.

Ta pristop in na njemu zasnovan model omogočata celo obravnavanje mesta kot analogona besedilu. Nekateri avtorji (Gamberini) govorijo o konstitutivnih elementih arhitekture, ki naj bi bili analogni konstitutivnim lingvističnim elementom (besedam), npr. nadstropja, navpične povezave, stene, povezave v zidovih med zunaj in znotraj, streha, stebri ter objekti, ki poudarjajo pomen prostora. V arhitekturno semiologijo je Koenig vpeljal še Morrisovo pojmovanje, da je jezik sistem znakov, urejen v skladu z množico pravil. Znaki naj bi po Morrisu delovali kot dražljaji, ki vzbujajo določena vedenja, ki bi jih normalno vzbudili objekti, ki jih zastopajo. Podobno naj bi veljalo tudi v arhitekturi. Arhitektonski objekt naj bi vzbudil določene vedenjske vzorce. Objekt naj bi zastopal določeno področje posebnih odnosov, npr., družinska hiša naj bi zastopala družinsko življenje. V arhitekturi naj bi obstajal še proces sporazumevanja, skladen z znanim Shannonovim modelom (tako je npr. oddajnik arhitekt; kodi in leksikon so funkcionalna, pravna, strukturalna in ekonomska pravila, v skladu s katerimi je hiša načrtovana; signal je vsota risb, modelov in pisnih specifikacij arhitektonskega načrta; kanal je gradbišče; fizični signal je stavba, narejena na osnovi načrta; hrup so ovire v okolju, ki motijo zaznavo ter fizični razpad kompleksa arhitektonskih znakov; sprejemnik je človek, itn.).

Že iz povedanega je očitno, da gre za izredno široko področje človeške prakse, povezano z najbolj različnimi človeškimi potrebami. V tem poročilu nismo zajeli njegove celote, pač pa le določene segmente, značilne za posamezna vprašanja. Izhajali smo tudi iz tesne zveze med pomeni okolja in v njem potekajočo dejavnostjo, saj se ljudje odzivajo na okolja v skladu s pomeni, ki jih imajo le-ta za njih. Čeprav vse raziskave ne zajemajo tistega, kar v ožjem smislu pojmuje kot simbolizem, pa le nakazujejo vso širino obravnavanega pojava, saj zajemajo vrsto sporočil, ki jih okolje posreduje, ter z njimi povezana vedenja. Raziskave moramo pojmovati predvsem kot nakazovalne, take, ki odpirajo vprašanja in skušajo na njih odgovarjati le v ozkem - pogosto umetno določenem - obsegu.

1. raziskava: Kraji, dejavnosti in počutja

Pojem kraja je za vsakršno razpravo o odnosih med človekom in njegovim okoljem izrednega pomena. Lukermannova analiza nam odkrije šest njegovih glavnih sestavin (Relph, 1976):

1. Osnovna je ideja *položaja*, predvsem v odnosu do drugih stvari in krajev. Lahko ga opišemo glede na njegove notranje značilnosti (lego) ter zunanjo stičnost z drugimi položaji (situacija); tako imajo kraji prostorsko ekstenzijo ter zunanost in notranost.

2. Kraji vsebujejo tudi *integracijo* elementov narave in kulture. Vsak je edinstvena bitnost.

3. Čeprav je vsak kraj edinstven, so med seboj *povezani* s sistemom prostorskih interakcij in prenosov.

4. Kraji so *lokalizirani* - so deli večjih področij ter so žarišča v sistemu lokalizacije.

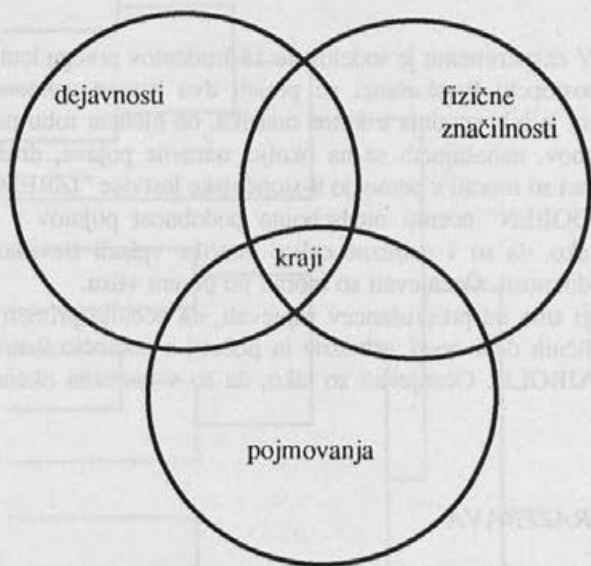
5. Kraji se *pojvajo ali postajajo*; z zgodovinsko in kulturno spremembo se dodajajo novi elementi, stari pa izginjajo. Tako imajo kraji tudi izrazito zgodovinsko sestavino.

7. Kraji imajo *pomene*: označujejo jih človeška prepričanja.

Lukermann torej pojmuje kraje kot zapletene integracije narave in kulture, ki so se razvile in se razvijajo na določenih položajih ter so povezane s pretokom ljudi in dobrin. Kraj ni samo tisto *kje* nečesa; je položaj ter vse kar ga zaseda in kar vidimo kot združen in smislen pojav.

Relph, pa tudi drugi poudarjajo, da se prostor in fizične značilnosti pretvorijo v kraj zaradi človeškega bivanja in vključenosti v lokalne dejavnosti in rutine; zaradi poznanosti in nabiranja spominov; zaradi podelitve pomenov; zaradi izkušnje smiselnih dogodkov ter utrditve posamične in skupne identitete, varnosti in skrbi. Proshansky pojmuje kraj širše, tj. kot skupke spoznav v obliki slik, spominov, dejstev, idej, prepričanj, vrednot in vedenjskih teženj, ki ustrezajo in so neposredno povezane s fizičnim obstojem posameznika. Kraj je podstruktura samoidentitete posameznika, ki jo sestavljajo spoznave o fizičnem svetu, v katerem živi. Lahko ga opišemo na mnogih nivojih, od fizičnih razsežnosti do tega, kar se v njem dogaja, zakaj in s kom. Ker je vsako fizično okolje obenem tudi družbeno, nosijo naše spoznave tega okolja tudi njegove normativne opredelitve. Vendar posameznikove spoznave krajev, ki jih uporablja, ne vključujejo le splošnih norm, npr. za zasebnost, temveč tudi njihovo specifično uporabo v danem okolju. Da bi posameznik lahko uporabljal okolje, ga mora razumeti in obvladovati.

Med tistimi, ki so pojem kraja najbolj sistematično obravnavali, pa je nedvomno Canter (1977). Za njega je kraj pojem, ki posreduje med različnimi vedami, ki se ukvarjajo z okoljem, nadvse pomemben pa je tudi pri obravnavanju naših predstav okolja. Kraj naj bi bil rezultat odnosov med dejavnostmi, pojmovanji in fizičnimi značilnostmi.

Slika 1: Vizualna metafora narave kraja (Canter, 1977).

Nekega kraja ne moremo popolnoma identificirati, dokler ne poznamo z njim povezanih vedenj, njegovih fizičnih značilnosti ter opisov ali pojmovanj, ki jih imajo ljudje o teh vedenjih v tem fizičnem okolju. Kraji so tudi hierarhično urejeni, od npr. sobe, ali celo nekega njenega dela, prek stavbe, pa do različnih makrookolij. Na katerem nivoju bomo kraje proučevali, je seveda odvisno od tega, kar nas zanima, ustvarjanje krajev pa je cilj načrtovanja okolja. Canterjeva zasluga je, da je opozoril na njihovo kompleksnost.

Spreminjanje delov sveta v kraje je, da zaključimo z Memmottom (1980), del človekove težnje po urejanju sveta na smiseln način. Ker se socialne lastnosti krajev oblikujejo v procesu socialne interakcije, so tudi določeni deli okolja primernejši za določene socialne interakcije ali aktivnosti ter postanejo kraji tako, da so prostorsko povezani z določeno dejavnostjo. Del okolja lahko postane kraj tudi s povezavo z delom znanja in ne z značilnim sosledjem vedenja (npr. ljudje drug drugemu pokažejo nek kraj in se obveščajo o njegovih značilnostih).

Izhajajoč iz vsega povedanega, se nedvomno kaže tesna zveza med značilnostmi okolja ter človeškim ravnanjem in počutjem. Za nekatera okolja oz. kraje, dejavnosti in počutja smo skušali v tem eksperimentu jasneje osvetliti možne medsebojne zveze.

Preskušanci: V eksperimentu je sodelovalo 18 študentov prvega letnika psihologije.

Gradivo in postopek: Preskušanci so prejeli dva lista z ustreznimi tabelami in navodili. Na prvem je bila spodnja trikotna matrika, ob njenem robu pa je bilo po vrsti napisanih 25 pojmov, nanašajočih se na okolje, naravne pojave, družbene odnose in počutja. Preskušanci so morali s pomočjo 9-stopenjske lestvice "IZREDNO RAZLIČEN - IZREDNO PODOBEN" oceniti medsebojno podobnost pojmov v robni vrstici in stolpcu matrike tako, da so v ustrezne celice matrike vpisali številko, ki je odražala njihovo oceno podobnosti. Ocenjevati so morali po prvem vtisu.

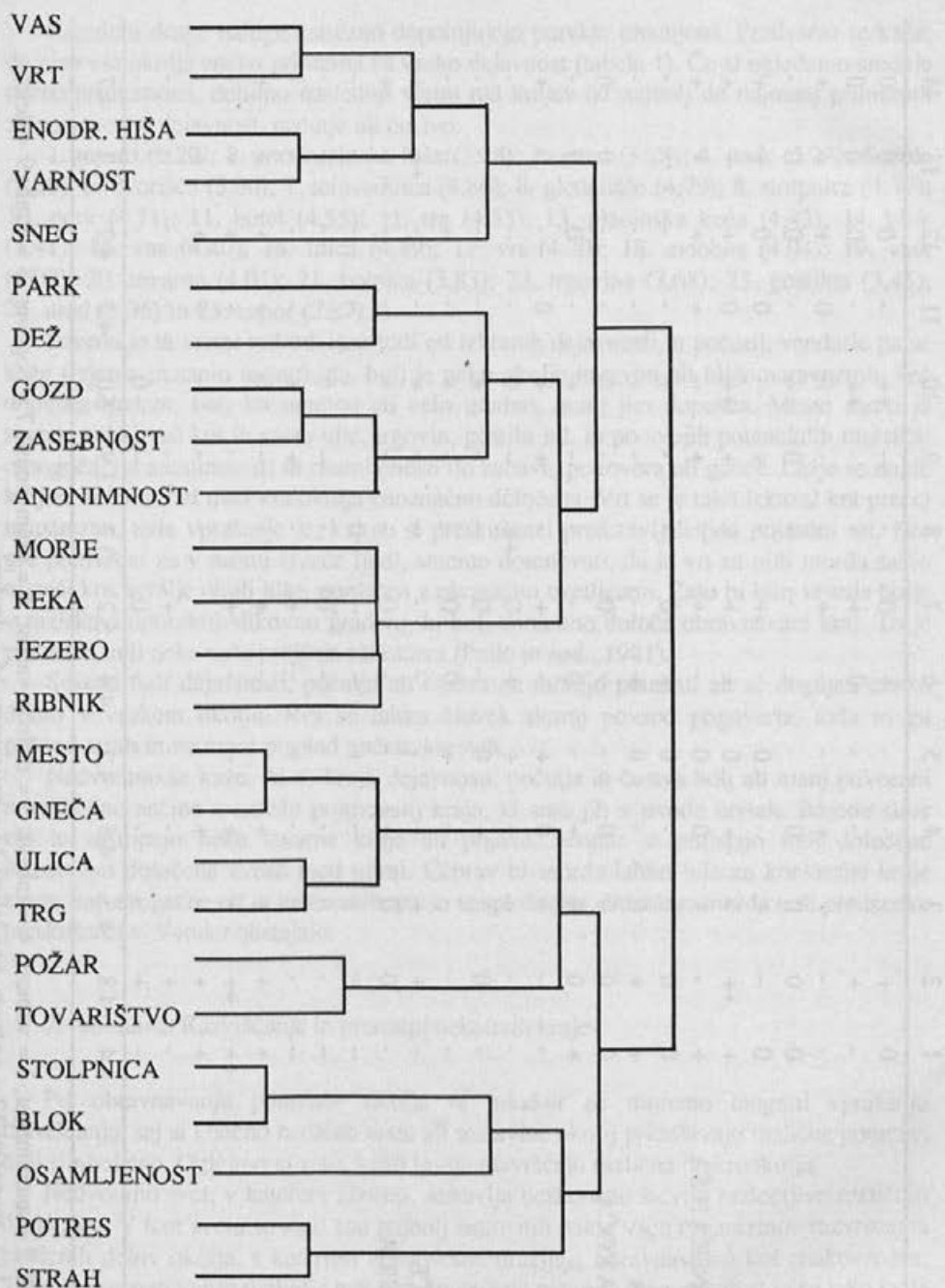
V drugi nalogi smo od preskušancev zahtevali, da ocenijo primernost 25 različnih okolij za 14 različnih dejavnosti, odnosov in počutij s pomočjo 9-stopenjske lestvice "NAJMANJ - NAJBOLJ". Ocenjevali so tako, da so v ustrezna okenca tabele vpisali ustrezno oceno.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Podatke prve naloge smo analizirali s pomočjo hierarhične cluster analize po metodi maksima (Slika 2). V grobem se kažeta dva večja skupka, tj. *vaško življenje* in *naravni pojavi* na eni, ter *mesto* in *mesno življenje* na drugi strani. Na nižjem nivoju se kažejo štirje večji skupki pojmov:

- prvi, poimenujemo ga *vaško življenje*, zajema vas, vrt, enodružinsko hišo, varnost in sneg;
- kasneje se povezuje z drugim, ki zajema predvsem naravne pojave in okolja ter zasebnost in anonimnost;
- tretji, recimo mu *mesno življenje*, zajema mesto, gnečo, ulico, trg ter požar in tovarištvo;
- tudi četrti skupek, ki se na višjem nivoju povezuje s tretjim, zajema določene prvine mesta (stolpnica in blok), neprijetna počutja in čustva (osamljenost in strah) ter potres.

Povezave so, čeprav ne v popolnosti, razmeroma logične. Preskušanci niso povezovali samo semantično sorodnih besed (npr. različnih počutij, krajev in pojavov), pač pa so jih povezovali vsebinsko, po tem kar je tudi v stvarnosti skupaj, npr. mesto in gneča, potres in strah, enodružinska hiša in varnost, itd., čeprav to ne pomeni, da drugačnih povezav ni bilo, npr. vode (morje, reka, jezero in ribnik). Očitno pa so v spoznavnem prostoru preskušancev obravnavani pojmi povezani tudi v smislu krajev, tj. določenih lokacij in z njimi povezanih čustev in počutij. Pri tem se zdi, da mesno življenje zajema negativnejšo stran, saj so gneča, osamljenost in strah že po definiciji praviloma negativni. Izjema je tovarištvo, ki pa ima v zvezi s požarom morda nek ožji pomen (pomoč pri reševanju).

Slika 2: Drevesni diagram, narejen na osnovi hierarhične cluster analize podatkov, dobljenih z ocenami podobnosti.

Tabela 1: Ocene primernosti različnih krajev za različne dejavnosti in počutja

KRAJI	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
ULICA	0	+	-	-	-	+	0	-	--	++	-	0	0	0
TRG	-	+	-	-	-	0	+	-	-	++	-	0	0	0
DVORIŠČE	-	-	+	+	-	-	+	-	-	0	0	+	+	+
VRT	0	0	0	0	-	+	-	--	0	--	-	0	0	-
VAS	0	--	+	-	0	-	+	-	+	--	0	0	+	+
MESTO	+	++	-	++	0	+	+	+	+	++	0	+	+	+
ENODRUŽINSKA HIŠA	+	+	+	0	0	-	+	-	+	--	+	+	+	+
BLOK	0	0	0	-	0	+	0	-	-	+	-	-	-	-
STOLPNICA	+	+	0	-	0	+	-	-	-	+	-	-	-	-
PLANINSKA KOČA	0	0	0	0	-	-	0	-	-	0	-	-	0	0
HOTEL	+	0	0	+	-	0	-	-	-	+	-	0	0	-
ŠOLA	-	--	+	0	+	-	+	-	+	+	0	-	0	+
BOLNICA	-	-	--	--	+	+	0	++	--	0	-	--	--	-
TRGOVINA	-	0	-	--	0	-	0	-	-	+	-	--	-	-
URAD	--	--	-	--	+	0	0	-	--	+	--	--	--	-
GLEDALIŠČE	-	+	+	+	-	-	-	--	-	+	-	-	++	+
TELOVADNICA	-	0	0	+	-	-	0	-	-	+	-	-	+	+
ZAPOR	--	--	-	-	+	+	--	0	-	-	--	--	--	-
GOSTILNA	--	-	-	-	-	-	0	-	--	0	-	-	-	-
TOVARNA	--	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-
PARK	+	+	+	+	-	-	+	-	--	0	+	+	+	+
GOZD	++	++	+	+	--	-	+	-	-	--	+	+	+	+
GORA	+	+	-	+	-	-	-	-	-	--	+	+	+	-
AVTOBUS	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
VLAK	-	+	-	-	-	-	0	-	--	0	+	-	-	-
x	4.4	4.8	4.5	4.5	4.2	4.4	5.2	3.7	3.9	5.0	4.2	4.2	4.7	4.7

1 = zasebnost; 2 = anonimnost; 3 = varnost; 4 = zabava; 5 = nadzorovanost; 6 = osamljenost; 7 = pogovor; 8 = strah; 9 = delo; 10 = gneča; 11 = zaupnost; 12 = počnem, kar želim; 13 = prijaznost; 14 = druženje.

Rezultati druge naloge ustrezno dopolnjujejo pravkar omenjene. Predvsem se kaže, da niso vsa okolja enako primerna za vsako dejavnost (tabela 1). Če si ogledamo srednje ocene primernosti, dobimo naslednji vrstni red krajev od najbolj do najmanj primernih za posamezno dejavnost, počutje ali čustvo:

1. mesto (6.20); 2. enodružinska hiša (5.28); 2. gozd (5.28); 4. park (5.23); 5. šola (5.20); 6. dvorišče (5.06); 7. telovadnica (4.86); 8. gledališče (4.79); 8. stolpnica (4.79); 10. gora (4.71); 11. hotel (4.55); 11. trg (4.55); 13. planinska kočica (4.43); 14. blok (4.41); 15. vas (4.40); 16. ulica (4.39); 17. vrt (4.20); 18. avtobus (4.04); 19. vlak (4.02); 20. tovarna (4.01); 21. bolnica (3.83); 22. trgovina (3.68); 23. gostilna (3.45); 24. urad (3.35) in 25. zapor (2.87).

Seveda je ta vrstni red odvisen tudi od izbranih dejavnosti in počutij, vendarle pa se kaže (izjema je samo mesto), da, bolj je neko okolje naravno ali bliže naravnemu, več dopušča ljudem, bolj ko umetno ali celo uradno, manj jim dopušča. Mesto samo je seveda nekaj več kot le vsota ulic, trgovin, gostiln itd. in po svojih potencialih marsikaj omogoča, od anonimnosti in osamljenosti do zabave, pogovora ali gneče. Lažje se najde kraj za želeno. Žal niso vsa okolja enoznačno določena. Vrt se je tako izkazal kot precej neustrezen, toda vprašanje je, kaj so si preskušanci predstavljali pod pojmom vrt. Ker gre predvsem za v mestu živeče ljudi, smemo domnevati, da je vrt za njih morda samo manjši kos zemlje okoli hiše, poraščen z okrasnimi cveticami. Zato bi bilo seveda bolje v raziskavi uporabiti slikovno gradivo, ki bolj enoumno določa obravnavani kraj. To je pokazala tudi neka naša prejšnja raziskava (Polič in sod., 1981).

Seveda tudi dejavnosti, počutja ali čustva ne morejo potekati ali se dogajati enako dobro v vsakem okolju. Res se lahko človek skoraj povsod pogovarja, toda ni ga povsod strah in ne more povsod početi, kar želi.

Nedvomno se kaže, da so kraji, dejavnosti, počutja in čustva bolj ali manj povezani na značilne načine v smislu pojmovanj kraja, ki smo jih v uvodu orisali. Besede sicer res le zastopajo neke stvarne kraje ali pojave, vendar le odražajo tudi določene iskustveno določene zveze med njimi. Čeprav bi morda lahko bile za konkretne kraje zveze tudi drugačne od tu nakazanih, pa so te splošnejše. Odražajo morda tudi predsodke preskušancev. Vendar obstajajo.

2. raziskava: Razvrščanje in prototipi nekaterih krajev

Pri obravnavanju pomenov okolja se nikakor ne moremo izogniti vprašanju razvrščanja, saj si končno različne vrste ali sestavine okolij pridobivajo različne pomene, tudi simbolične. Oglejmo si zato, kako ljudje razvrščajo različna makrookolja.

Nedvomno svet, v katerem živimo, sestavlja neskončno število razločljivo različnih dražljajev. V tem svetu so zato ena najbolj osnovnih nalog vseh organizmov razvrščanja različnih delov okolja, s katerimi neustovetne dražljaje obravnavamo kot enakovredne. Tako organizem vnaša v okolje nek red, zmanjšuje njegovo raznovrstnost in se tako lažje znajde v njem. Takoj se zastavlja vprašanje, ali so ta razvrščanja povsem poljubna, ali pa imajo svojo osnovo že v značilnostih okolja. Eleanor Rosch (1977, 1978) meni, da velja slednje. Razvrščanja bi bila lahko poljubna le, če bi bil svet popolnoma neurejen, tj., če

bi oblikoval množico dražljajev, v kateri bi se vsaka možna dražljajska lastnost pojavljala enakoverjetno skupaj z vsemi ostalimi možnimi lastnostmi. Toda tako stvarno življenje kot mnoge raziskave kažejo, da ni tako. Po Roschevi in njenih sodelavcih vsaj iz naslednjih treh razlogov:

1. Stvarne lastnosti se ne pojavljajo neodvisno druga od druge. Tako bodo npr. bitja s perjem verjetneje imela krila kot pa tista z dlako.

2. Objekti so določljivo urejeni, ker ravni abstrakcije v razred vključujočih hierarhijah same niso slučajne, pač pa visoko urejene. Od mnogih ravni abstrakcije, na katerih je lahko razvrščena vsaka dana stvar, obstaja neka osnovna raven, na kateri lahko organizem pridobi največ obvestil z najmanjšim možnim spoznavnim naporom. V toliko v kolikor razvrščanje zmanjša neskončne razlike med dražljaji na vedenjsko in spoznavno znosna razmerja, se srečujemo z dvema nasprotujočima si načeloma razvrščanja:

- po eni strani je za organizem prednost, da je vsako razvrščanje čim bogatejše z obvestili, tj., da se da čim več lastnosti napovedati na osnovi poznavanja katerekoli posamezne;

- z druge strani je zaradi zmanjševanja spoznavnega napora za organizem koristno, da ima čim manj razvrščanj.

Najbrž je osnovna raven razvrščanja nekakšen kompromis med tema dvema zahtevama, raven, kjer razredi še omogočajo razločevanje korelacijskih ustrojev stvarnosti. Največ obvestil z najmanj spoznavnega napora dobimo, kadar razredi čim bolj zvesto odlikujejo zaznani ustroj stvarnosti. Sam sistem razvrščanja ima dve razsežnosti, navpično, nanašajočo se na raven inkluzivnosti razreda, ter vodoravno, nanašajočo se na segmentacijo razredov na isti ravni inkluzivnosti.

3. Tretji razlog, in tu leži tudi osnovni prispevek Roscheve in sodelavcev, je, da so razredi določljivo urejeni zato, ker jih vzdržujemo kot ločene s tem, da so spoznavno kodirane s prototipi najbolj značilnih članov razreda (ti so operacionalno opredeljeni s sodbami o tem, kako dobri člani razreda so). Naravni razredi, tj. razredi stvari, ki se pojavljajo v stvarnosti (npr. živali, pohištvo), naj bi bili notranje urejeni v prototipe (najboljše primere), z neprototipskimi člani, urejenimi od boljših do slabših primerov. Bolj je nek član za dani razred prototipičen, oz. kot tak ocenjen, več ima skupnih lastnosti z ostalimi člani razreda in manj z nečlani. Prototipi so tisti člani razreda, ki najbolj odražajo njegovo redundanco. Za nekatere razrede, ki imajo morda celo fiziološko osnovo, naj bi bili prototipi dražljaji, ki so značilni pred oblikovanjem razreda in katerih značilnosti določa oblikovanje razredov tega področja. Za večino področij naj bi se razredi oblikovali v skladu z zaznanim korelacijskim ustrojem okolja, kjer se prototipi razvijajo istočasno kot razredi po načelih, podobnih tistim, ki vodijo oblikovanje razredov, to je maksimizacije veljavnosti znakov in maksimizacije razredne podobnosti. Te domneve podpirajo Roscheva in sodelavci tudi z vrsto raziskav, ki kažejo vsaj to, da dejansko niso vsi objekti danega razreda njegovi enako dobri člani.

Ob vsem tem je treba poudariti, da razredi ne obstajajo nekako a priori v stvarnosti in samo čakajo, da jih kdo odkrije. Dejansko so rezultat interakcije med dražljajem in procesom, med stvarnostjo in tistim, ki jo spoznava. So vrstno specifični, saj jih določa narava čutil in interakcije z okoljem. Opredelitev lastnosti je pri ljudeh določena tudi s kategorijalnim sistemom dane kulture. O tem nam konec koncev pričajo tudi mnoge razlike, o katerih poročajo medkulturne raziskave.

V tej raziskavi si bomo ogledali prototipičnost treh razredov krajev: ulic, mest in gora. V bistvu gre za pripravljivalno raziskavo, ki naj pokaže, ali obstajajo bolj ali manj značilni predstavniki različnih vrst okolja in kakšne so njihove značilnosti.

METODA

Preskušanci: V eksperimentu je sodelovalo 15 študentov drugega letnika psihologije.

Gradivo in postopek: Preskušanci so prejeli seznam trinajstih ulic, 23 mest in 17 gora. Besede v seznamih so bile razporejene po slučaju. Vsako besedo s posameznega seznama so morali oceniti s pomočjo sedemstopenjske lestvice "SLAB PREDSTAVNIK - DOBER PREDSTAVNIKI", glede na to, kako dober predstavnik razreda, ki mu pripada, je.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Dobljeni rezultati predvsem kažejo, da preskušanci lahko razlikujejo boljše od slabših predstavnikov posameznega razreda. V tem se povsem skladajo z ustreznimi ugotovitvami Roscheve in njenih sodelavcev. Toda oglejmo si naše rezultate bolj podrobno. V tabeli 2 so besede razporejene po vrsti od najboljših do najslabših predstavnikov, podane pa so tudi ustrezne srednje vrednosti ocen.

Oglejmo si sedaj po vrsti pripadnike posameznih razredov. Glede ulic so njihovi prototipi očitno predvsem pešcem namenjene nakupovalne ulice. Najmanj prototipične so ulice ali boljše ceste, namenjene predvsem prometu vozil. Treba je seveda reči, da med ulicami izrazito slabih predstavnikov ni bilo, saj je najnižja ocena prav nevtralna. Podobno je tudi pri mestih. Značilni prototipi mest so predvsem velika mesta, vendar tudi kolikor toliko znana (bodisi neposredno ali pa iz filmov, časopisov ipd.). Kako drugače razložiti razmeroma šibko prototipičnost Pekinga, Kaira ali Sofije ter višjo nekaterih naših mest. Zdi se, da značilnosti mesta določamo poleg velikosti tudi po modelu, ki ga predstavljajo predvsem velika zahodna in srednjeevropska mesta. Najbrž ima določen vpliv tudi priljubljenost same dežele (npr. Albanija in Tirana, Bolgarija in Sofija), zato mesta, pripadajoča nepriljubljenim, naredimo za še manj značilna.

Pri gorah se prvič pojavljajo tudi izrazito slabi predstavniki. Prototipična gora je predvsem visoka, vendar tudi tu igra pomembno vlogo njena poznanost in morda še različne simbolične značilnosti (glej prvo mesto Triglava). Lahko sklepamo, da metoda ugotavljanja prototipov razredov ter sorodne metode, ki so jih razvili drugi raziskovalci (Anderson, 1980; Roth & Frisby, 1986), nudijo dobro osnovo za nadaljnji vpogled v simbolične razsežnosti našega okolja. Prav prototipi nam lahko povedo, kaj je tisto najbolj značilno za posamezne razrede krajev in kakšno in kolikšno je pri tem mesto njihovih pomenov.

Tabela 2: Seznam besed, razporejenih glede na njihovo prototipičnost, z ustreznimi srednjimi ocenami.

ULICE		MESTA		GORE	
Čopova	6.5	Beograd	6.9	Triglav	6.9
Nazorjeva	6.5	Praga	6.7	Mont Blanc	6.7
Miklošičeva	6.5	New York	6.3	Mont Everest	6.6
Prešernova	6.2	Pariz	6.2	Durmitor	5.7
Rimska	5.9	Ljubljana	6.2	Kanin	5.3
Wolfova	5.5	Rim	6.2	Špik	5.3
Šubičeva	5.5	Dunaj	6.2	Vršič	5.0
Titova	5.4	London	6.1	Komna	4.9
Aškerčeva	5.3	Zagreb	6.1	Anapurna	4.8
Župančičeva	5.3	Moskva	5.6	Nanos	4.7
Erjavčeva	5.1	Skopje	5.5	Ararat	4.7
Cesta VII.k.	4.3	Split	5.5	Viševnik	3.9
Celovška	4.1	Maribor	5.4	Ratitovec	3.7
		Peking	5.4	Avala	3.7
		Sarajevo	5.2	Škrlatica	3.5
		Kairo	5.1	Šmarna gora	3.3
		Kranj	4.7	Rožnik	2.4
		Reka	4.6		
		Sofija	4.4		
		Piran	4.2		
		Tirana	4.2		
		Postojna	4.0		
		Priština	4.0		

VIRI

1. Anderson, J.R., Cognitive Psychology and its Implications, San Francisco: Freeman, 1980.
2. Beck, R., Spatial Meaning and the Properties of the Environment. V: Lowenthal, D. (Ed.), Environmental Perception and Behavior. Res. Paper 1909, Univ. of Chicago.
3. Broadbent, G. et al. (Eds.), Meaning and Behaviour in the Built Environment, New York: Wiley, 1980.
4. Canter, D., The Psychology of Place, London: The Architectural Press, 1977.
5. Krampen, M., Meaning in the Urban Environment, London: Pion, 1979.
6. Memmott, P., The Nature of Place. Man Environment Systems, 1980, št. 10, str. 160-168.

7. Polič, M., Dekleva, B., Marjanovič, L. & Umek, P., Pomenske in vedenjske značilnosti različnih okolij, *Anthropos*, 1981, št. 4-6, str. 207-217.
8. Proshansky, H.M. et al., Place-Identity. *J. of Environmental Psychology*, 1983, št. 3, str. 57-83.
9. Rappoport, A., *The Meaning of the Built Environment*, London: Sage, 1982.
10. Relph, E., *Place and Placelessness*, London: Pion, 1976.
11. Rosch, E., Classification of real-world objects. V: Johnson-Laird, P.N. & Wason, P.C. (Eds.), *Thinking*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
12. Rosch, E., Principles of Categorization. V: Rosch, E. & Lloyd, B.B. (Eds.), *Cognition and Categorization*, Hillsdale:LEA,1978.

Teorije znanosti postavljajo vzročno-posledično interpretacijo odnosov med pojavi za najvišjo stopnjo, izpolnitev znanstvenega poslanstva. V družboslovju je ta ideal še težje dosegljiv kot v naravoslovju, zato ni čudno, da so tehnike analize podatkov, ki obetajo vpogled v vzročno-posledične odnose, deležne izjemne pozornosti.

V eksperimentalnem raziskovanju ima zelo pomembno vlogo pri preverjanju hipotez o vzročnem učinku ene spremenljivke na drugo analiza variance. V neeksperimentalnem raziskovanju, predvsem kadar imamo opraviti z intervalnimi spremenljivkami, to vlogo v zadnjih petnajstih letih prevzema analiza kovariančnih struktur.

Vsi začetni kurzi metodologije družboslovnega raziskovanja opozarjajo, da korelacija med dvema spremenljivkama še ne pomeni vzročno-posledičnega odnosa med njima. Korelacija med spremenljivkama je lahko posledica posrednega vpliva ene na drugo. Lahko gre tudi za navidezno korelacijo, ki je posledica vpliva neke tretje spremenljivke na obe proučevani, kot v primeru korelacije med številom štorkelej in številu novorojenčkov na nekem območju. Iz korelacije torej ne moremo izpeljati vzročnosti. Korelacije med pojavi pa so ponavadi najvč, s čimer razpolaga neka družboslovna raziskava. Da bi zadovoljili potrebo družboslovcev po vzročno-posledičnih razlagah, je bilo treba obrniti logiko in se vprašati: Kako iz vzročnih odnosov izpeljati korelacije? To pomeni: če smo v raziskavo vključili vse spremenljivke, pomembne za nek problem in postavili teoretični model vzročnih odnosov med njimi, lahko izračunamo, kakšna bi morala biti matrika varianc - kovarianc (oziroma korelacij)** med njimi. Če se empirično dobljena matrika varianc - kovarianc dovolj ujema s predpostavljeno, lahko sklepamo, da je naš model odnosov med spremenljivkami sprejemljiv. In to je princip delovanja metode analize kovariančnih struktur.

V nadaljevanju sestavka je najprej na kratko opisan postopek analize kovariančnih struktur, ki je pri nas med psihologi še relativno neznan postopek (avtorju je znan samo en primer uporabe: Lapajne (1985)). Nato bom navedel še nekatere epistemološke vidike tega novejšega pristopa v družboslovnem raziskovanju.

* Zahvaljujem se dr. Nuši Ferligoj, ki je pregledala prvi del pričujočega sestavka, za vsebinske in terminološke nasvete.

** LISRELov input je lahko matrika korelacij ali matrika varianc - kovarianc. Eno lahko izpeljemo iz druge s preprosto transformacijo. Kadar v nadaljevanju sestavka omenjam eno ali drugo matriko, sta mišljeni obe.

Omenjena logika vzročne razlage terja od statističnega postopka dvoje:

1. Da na podlagi teoretičnega modela s specificiranimi relacijami med spremenljivkami in empirične matrike varianc - kovarianc oceni parametre modela.

2. Da na podlagi ujemanja matrike varianc - kovarianc, kot jo reproducira model z ocenjenimi parametri, in empirične matrike oceni primernost modela.

Integriran statistični postopek te vrste je v prvi polovici sedemdesetih let razvil K. Joreskog s sodelavci. Postopek je pod imenom LISREL v kratkem času postal zelo popularen med raziskovalci v družboslovnih vedah.

LISREL je integriral in nadgradil vrsto delnih procedur za oceno parametrov modelov. Fornell (1988) navaja štiri zgodovinske vire LISRELA:

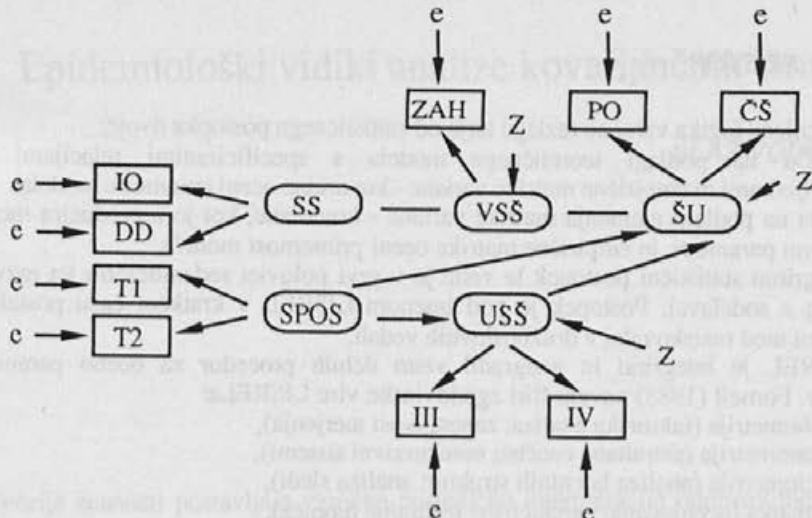
- psihometrija (faktorska analiza; zanesljivost merjenja),
- ekonometrija (simultane enačbe; nerekurzivni sistemi),
- sociometrija (analiza latentnih struktur; analiza sledi),
- statistika (ocenjevanje parametrov; testiranje hipotez).

V literaturi srečamo več različnih nazivov za LISREL pristop. Najprimernejši naziv je analiza kovariančnih struktur, ki pove, za kaj pri postopku dejansko gre. Primeren je tudi naziv strukturne enačbe. Naziv vzročno (kavzalno) modeliranje je presplošen in hkrati obljublja preveč. V pričujoči predstavitvi uporabljam zaradi kratkosti kar naziv LISREL. LISREL (*L*inear *S*tructural *R*ELations) je ime računalniškega programa za ocenjevanje parametrov modelov s pomočjo simultane analize kovariančnih struktur in za preverjanje modelov, ki ga je razvil K. Joreskog s sodelavci. Ta program (do sedaj ima okrog petnajst verzij) je še vedno standard za programe za analizo kovariančnih struktur, ki jih uporabljajo družboslovci.

Delovanje LISRELA se da najbolje ponazoriti na primeru. Denimo, da raziskujemo dejavnike študijskega uspeha. Naše hipoteze pravijo, da na študijski uspeh (ŠU) vpliva uspeh v srednji šoli (UŠŠ), vrsta končane srednje šole (VŠŠ) in sposobnost študenta (SPOS). Na VŠŠ vpliva socialni status študenta (SS). Sposobnost vpliva tudi na UŠŠ.

SS merimo z izobrazbo očeta (IO) in z družinskim dohodkom (DD). ŠU merimo s povprečno oceno (PO) in s časom študija (ČŠ). VŠŠ merimo s strokovno oceno zahtevnosti srednje šole (ZAH). UŠŠ merimo z uspehom v zadnjem (IV) in v predzadnjem (III) letniku SŠ. SPOS merimo z dvema testoma (T1 in T2).

Model je prikazan na sliki 1. Krogi predstavljajo teoretične, latentne oz. neopazljive (*unobservable*) spremenljivke. Pravokotniki predstavljajo merljive spremenljivke. Puščice med teoretičnimi spremenljivkami predstavljajo vzročne vplive. Teoretične spremenljivke, na katere ne kaže nobena puščica, so v tem modelu eksogene spremenljivke (SS in SPOS). Teoretične spremenljivke, katerih vrednost želimo pojasniti, so endogene (VŠŠ, UŠŠ, ŠU). e-ji predstavljajo napake merjenja. Z-ji predstavljajo (latentne) dejavnike motnje (napake predikcije). V tem prikazu se namerno ne spuščam v LISRELOvo tehnično notacijo. Odnosi med teoretičnimi in empiričnimi spremenljivkami predstavljajo merski model. Puščice v modelu predstavljajo parametre, katerih velikost mora LISREL oceniti.

Slika 1: Model dejavnikov študijske uspešnosti.

VZROČNI MODEL

LISREL se pri računanju parametrov drži dveh dekompozicijskih pravil (Saris in Stronkhorst 1984). Prvo pravi, da je korelacijski koeficient med dvema spremenljivkama enak vsoti direktnih vplivov, indirektnih vpliv, navideznih zvez in skupnih vplivov. Te vrste vplivov med spremenljivkama 1 in 2 so ilustrirane na sliki 2.

Slika 2: Vrste zvez med spremenljivkama

V primeru, ko je korelacija med dvema spremenljivkama enaka vsoti navideznih zvez in indirektnih vplivov, moramo hipotezo o direktni vzročni zvezi med tema spremenljivkama zavreči. Zato LISREL postavlja pred raziskovalca močno zahtevo: da vključi v model vse spremenljivke, ki so možni skupni vzrok dveh spremenljivk, med katerima predvideva vzročno povezavo. Če raziskovalec tega ne stori, bo preverjanje vzročnega učinka neveljavno in ocena velikosti učinkov nepravilna. To pa postavlja problem; vključitev skupnega vzroka pomeni vključitev dveh nadaljnjih vzročnih zvez, kar pomeni, da mora raziskovalec spet iskati skupne vzroke. Ta opomba nas opozarja, da uporaba LISRELA zahteva dobro premišljeno teorijo o proučevanem pojavu.

Druge LISRELOve dekompozicijsko pravilo se glasi, da je celotna varianca endogene spremenljivke enaka vsoti variance, ki jo pojasnijo njene vzročne spremenljivke, in nepojasnjene variance (dejavnika motnje). Vpeljava dejavnika motnje v sistem omili eno od LISRELOvih zahtev: Da moramo v model vključiti vse spremenljivke, ki vplivajo na proučevane endogene spremenljivke. Dejavnika motnje predstavlja učinek neznanih spremenljivk, učinek znanih, a izpuščenih spremenljivk in naključnost proučevanega pojava.

Merski model

Merski model je integralni del LISRELA. Razlogi za vključitev so naslednji: V družboslovnih vedah, ki jim je LISREL namenje, večina objektov proučevanja ni direktno merljivih. Poleg tega se pri merjenju pojavlja veliko slučajnih napak (vsekakor več kot v naravoslovnih znanostih) (Bagozzi 1988). Zato ni smotno analizirati odnosov med teoretičnimi spremenljivkami, ne da bi pri tem upoštevali, kako smo jih izmerili.

Merski model v LISRELU je posplošenje klasične psihometrične teorije pravega skora. Varianca spremenljivke v_{ij} , ki je mera konstrukta k_j , je sestavljena iz prave variance in variance napake. LISREL izrazi zanesljivost mere v_{ij} s koeficientom, ki je ekvivalenten ponderirani obliki Cronbachovega koeficienta α (Bagozzi 1988). Pri ocenjevanju parametrov vzročnega modela LISREL upošteva, kakšna je zanesljivost merjenja posameznih teoretičnih spremenljivk.

Teoretične spremenljivke v LISRELU so nedoločene. To pomeni, da ne moremo rekonstruirati vrednosti konstrukta k_j za posameznika n . Teoretične spremenljivke so v tem primeru res neopazljive, nasprotno kot npr. pri metodi glavnih komponent, kjer lahko rekonstruiramo posameznikov faktorjski skor na posameznem faktorju. LISRELOve puščice kažejo od teoretičnih spremenljivk k empiričnim. Razmerje teoretičnih in empiričnih spremenljivk je v LISRELU reflektivno in ne formativno. To v modelu dejavnikov študijskega uspeha npr. pomeni, da povprečna ocena in čas študija odsevata, in ne tvorita, študijsko uspešnost.

Ocenjevanje parametrov modela

LISREL oceni parametre modela (moč vzročnih zvez med teoretičnimi spremenljivkami, zanesljivost merjenja empiričnih spremenljivk, napake merjenja, faktorje motnje) takole: V skladu z zgoraj navedenimi dekompozicijskimi pravili vsako endogeno spremenljivko z enačbo izrazi kot linearno funkcijo drugih eksogenih in endogenih spremenljivk. Znani elementi te enačbe so korelacije (ali variance - kovariance) med spremenljivkami. Neznane so parametri modela, ki vplivajo na to endogeno spremenljivko. LISREL torej simultano rešuje sistem linearnih enačb z več neznanikami.

Iz vrednosti strukturnih parametrov modela je vedno mogoče rekonstruirati matriko korelacij med spremenljivkami. Nasprotno pa enolične rešitve za strukturne parametre modela ne moremo vedno dobiti iz matrike korelacij. Da bi LISREL lahko poiskal rešitev, mora biti sistem enačb oziroma model, iz katerega so enačbe izpeljane, identificiran (identifikabilen). Potrební pogoj za identifikacijo modela je, da je možno postaviti za vsako neznanko enačbo, v kateri je vsaj en znan element, ki ga druge enačbe sistema ne izražajo kot linearno kombinacijo drugih znanih elementov. To pomeni, da mora biti število (neredundantnih) elementov vhodne matrike korelacij (oz. varianc - kovarianc) večje od števila parametrov, ki jih mora LISREL oceniti. To pomeni, da moramo proučevani model omejiti (*restrict*), da ne smemo potegniti vzročnih oziroma merskih puščic med vsemi elementi sistema. V modelu dejavnikov študijske uspešnosti npr. ni predvidena vzročna zveza med SS in USŠ. V našem primeru je tudi vsaka empirična spremenljivka indikator samo ene teoretične spremenljivke.

Število nerendundantnih elementov vhodne (informacijske) matrike v modelu študijske uspešnosti je $45 (n*(n+1)/2)$; n je število empiričnih spremenljivk). Število parametrov, ki jih mora LISREL oceniti, je 23:

- 4 merske strukturne parametre (Za vsako teoretično spremenljivko po en merski parameter običajno fiksiramo na vrednost 1. Ta postopek pa v zadnjem času nekateri avtorji postavljajo pod vprašaj.);

- 9 varianc napak merjenja;

- 2 varianci teoretičnih eksogenih spremenljivk;

- 3 vzročne povezave med teoretičnimi eksogenimi in endogenimi spremenljivkami;

- 2 vzročni povezavi med teoretičnimi endogenimi spremenljivkami;

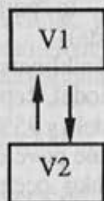
- 3 variance napake predikcije za endogene spremenljivke (faktorji motnje).

Razlika med številom elementov vhodne matrike in številom parametrov modela, ki jih mora LISREL oceniti, je stopnja svobode modela. Stopnja svobode (SS) modela dejavnikov študijske uspešnosti je 22. Pogoj, da je SS modela enaka ali večja od nič, je v večini primerov zadostni pogoj za identifikacijo rekurzivnih modelov. Modeli s $SS < 0$ so neidentificirani, modeli s $SS = 0$ so točno identificirani in modeli s $SS > 0$ so nadidentificirani.

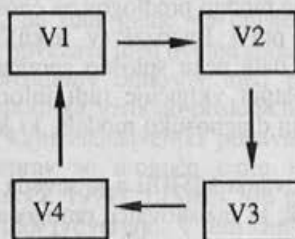
Rekurzivni modeli so tisti, v katerih ni primerov vzajemne ali cirkularne vzročnosti. Ta dva pojma pojasnjuje slika 3. Na splošno velja, da je potrebno pri nerekurzivnih modelih preveriti identifikiranost vsake endogene spremenljivke posebej.

Samo točno identificirani sistemi linearnih enačb imajo natanko eno rešitev v algebralnem smislu. Vendar so v LISRELu že zaradi parsimonije in zaradi možnosti testiranja modela zaželeni nadidentificirani modeli. Pri nadidentificiranih modelih rešitev za vektor neznank (parametrov), ki bi ustrezala vsem enačbam, v algebralnem smislu sploh ni mogoča. Zato LISREL in sorodni programi vključujejo več iterativnih algoritmov, ki dajo oceno vektorja parametrov, ki se še najbolj približa rešitvi sistema strukturnih enačb. Njihov kriterij je rešitev sistema kot celote. Nekateri od teh postopkov so: metoda dvo ali tristopenjskih najmanjših kvadratov, metoda posplošenih najmanjših kvadratov, metoda maksimalne zanesljivosti. Avtorji priporočajo uporabo različnih postopkov glede na karakteristike vhodnih podatkov (npr. Schoenberg, brez letnice).

a. Vzajemna vzročnost

b. Cirkularna vzročnost

Slika 3: Simptomi nerekurzivnih modelov

Preverjanje modela

Ko se raziskovalec loti vzročno-posledičnega modeliranja, ima pred seboj dva cilja: oceniti velikost parametrov modela in preveriti ustreznost modela. Če se izkaže, da model ni ustrezen, potem raziskovalec tudi ocenam parametrov ne more zaupati.

V primeru študijske uspešnosti to pomeni: LISREL je na podlagi specifikacije modela in matrike korelacij ocenil strukturne parametre modela. Izračunal je, da je npr. velikost vzročnega vpliva sposobnosti na študijski uspeh 0.45 in da je zanesljivost testa 1 kot mere sposobnosti 0.85. Nato je na podlagi teh in drugih parametrov za model na sliki 1 izračunal, kako bi teoretično morala izgledati matrika korelacij med empiričnimi spremenljivkami. Če se teoretična in dejanska matrika korelacij ne ujemata dovolj, to pomeni, da za specificirani model ne obstaja taka kombinacija velikosti parametrov, ki bi lahko reproducirala dejansko matriko korelacij med spremenljivkami. To pa pomeni, da je naš model neustrezno specificiran. In to nadalje pomeni, da se ne moremo zanesi, da je velikost vzročnega vpliva sposobnosti na študijski uspeh res 0.45 in da je zanesljivost testa 1 kot mere sposobnosti res 0.85.

LISREL za preskušani model izračuna indikator ujemanja teoretične in dejanske matrike varianc - kovarianc. Indikator ima distribucijo kot hi-kvadrat s stopnjo svobode modela. Pri $SS=0$ se teoretična in dejanska matrika vedno v celoti ujemata, zato takega modela ne moremo testirati.

Formalno je interpretacija tega hi-kvadrata enaka kot v klasični statistiki, vsebinsko pa ravno nasprotna, kot smo vajeni. Ne sprejemamo oz. ne zavračamo ničelne hipoteze, ampak ustreznost modela. Hi-kvadrat, večji od kritične vrednosti za določen nivo napake, torej pomeni, da z verjetnostjo take napake lahko trdimo, da je naš model

neustrezen. Če npr. izberemo za mejno tisto vrednost hi-kvadrata, da je verjetnost večje vrednosti pri dani stopnji svobode 5%, to pomeni, da smo sprejeli 5% tveganje zavrnitve ustreznega modela (napaka 1. vrste).

Hi-kvadrat test modela ima več pomanjkljivosti. Občutljiv je na velikost vzorca in pri večjih vzorcih skoraj vedno zavrne model, čeprav intuitivno izgleda precej ohlapen (raziskovalec zahteva, da ga testiranje modela s 95% verjetnostjo prepriča, da nima prav). Druga pomanjkljivost tega testa je, da nič ne pove o verjetnosti napake 2. vrste (sprejetje napačnega modela). Napako 2. vrste lahko ocenimo samo, če poznamo distribucijo testnega parametra za primer, da je model nepravilen. Izkazalo se je, da je distribucija testnega parametra v tem primeru enaka distribuciji necentralnega hi-kvadrata z dano SS. LISREL izračuna faktor necentralnosti, iz katerega lahko odčitamo moč testne statistike oziroma verjetnosti napake 2. vrste ob določeni verjetnosti napake 1. vrste.

V novejši literaturi je mnogo predlogov za enostavnejše in boljše postopke testiranja modelov. Vendar, kot pravi Bagozzi (v tisku), so ta nova dognanja trenutno še razdrobljena in še niso dala neke splošno sprejete standardne procedure za testiranje modelov. LISRELov output vključuje tudi informacije o pomembnosti posameznih strukturnih parametrov in diagnostiko modela, ki je koristna za učinkovito popravljanje modela.

Pričujoči prikaz delovanja LISRELa je seveda samo grob obris. LISREL je namreč zelo fleksibilen postopek, ki raziskovalcu omogoča, da fiksira in sprošča tudi druge, ne samo vzročne in merske parametre modela (povezave med merskimi napakami, med dejavniki motnje, skupne učinke). Zato lahko raziskovalec postopek popolnoma prilagodi obravnavani problematiki.

EPISTEMOLOŠKI VIDIKI

Analiza kovariančnih struktur prinaša precej novosti v metodološko orožarno družboslovnih znanosti. Je posplošen model, integracija in nadgradnja večine tradicionalnih multivariantnih tehnik. V svojem postopku vključuje predvsem posplošeno konfirmativno obliko faktorske analize in razširjeno obliko regresijske analize. Vendar LISREL pomeni korak naprej od tradicionalnih multivariantnih metod, kot so multipla regresija, faktorska analiza, metoda glavnih komponent, multipla diskriminantna analiza, multidimenzionalno skaliranje in tehnike razvrščanja. Ta korak naprej je tako pomemben, da avtorji (npr. Fornell 1987) govorijo kar o drugi generaciji multivariantnih tehnik, katerih glavni predstavnik je analiza kovariančnih struktur.

Naštete multivariantne tehnike prve generacije so predvsem eksploratorne. Edino multipla regresija pomeni postavljanje skrajno preprostega modela, v katerem imajo vse neodvisne spremenljivke enak pomen in enako razmerje do kriterija. Uporaba tradicionalnih multivariantnih tehnik se je razmahnila z dostopnostjo računalniških zmogljivosti. Omogočajo določen vpogled v kompleksne fenomene, ki vključujejo mnogo spremenljivk. Vendar je epistemološka naravnost raziskovalca pri uporabi teh tehnik omejena. To naravnost običajno imenujemo ribarjenje (fishing). Odlikuje jo visoka doza empirizma. Raziskovalec aplicira določeno tehniko analize na svoje podatke in v njih vedno odkrije neko bolj ali manj jasno strukturo, ki jo post-hoc interpretira. To seveda ne pomeni, da raziskovalec nima določene teorije o proučevanem pojavu, vendar mu tehnike prve generacije ne omogočajo, da bi to teorijo neposredno in produktivno soočil s podatki. Zato se študije, ki uporabljajo prvo generacijo metod,

ponavadi končajo z opisom in ne z razlago. Te metode torej uporablja nekdo, ki mnogo bolj zaupa podatkom kot teoriji. Vendar je v družboslovju v podatkih ponavadi ogromno naključnega šuma, česar tradicionalne multivariantne tehnike ne jemljejo v poštev. Zanimarjajo distinkcijo med teoretičnim in empiričnim.

Druga generacija multivariantnih metod

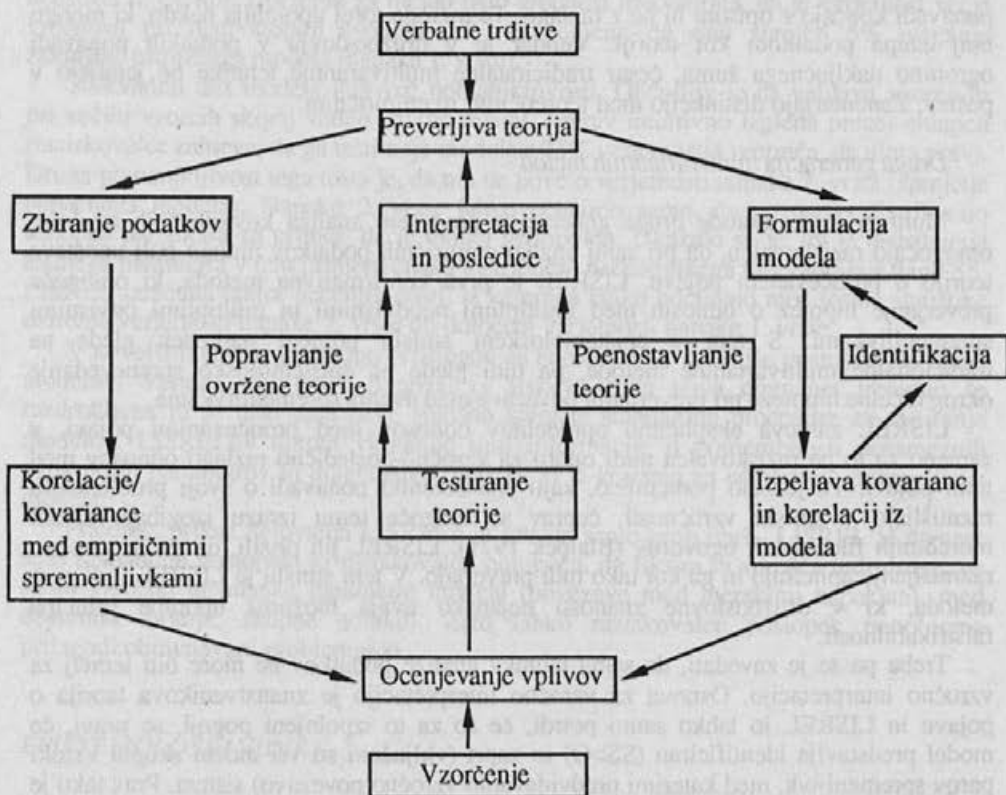
Multivariantne metode druge generacije, predvsem analiza kovariančnih struktur, omogočajo raziskovalcu, da pri sami analizi empiričnih podatkov mnogo bolj upošteva teorijo o proučevanem pojavu. LISREL je prva konfirmativna metoda, ki omogoča preverjanje hipotez o odnosih med multiplimi neodvisnimi in multiplimi odvisnimi spremenljivkami. S tem v epistemološkem smislu pomeni napredek glede na tradicionalne multivariantne metode, pa tudi glede na epistemološko sprenevedanje okrog ničelne hipoteze pri preverjanju povezave med dvema spremenljivkama.

LISREL zahteva eksplicitno opredelitev odnosov med proučevanimi pojavi, v zameno za to pa raziskovalcu nudi oporo za vzročno-posledično razlago odnosov med temi pojavi. To je zelo pomembno, kajti znanstveniki ponavadi o svoji problematiki razmišljajo v smislu vzročnosti, čeprav se mogoče temu izrazu izogibajo zaradi morebitnih filozofskih ugovorov (Blalock 1971). LISREL jih prisili, da svoje vzročno razmišljanje aplicirajo in ga kot tako tudi preverjajo. V tem smislu je LISREL tudi prva metoda, ki v družboslovne znanosti dejansko uvaja možnost uporabe principa falsifikabilnosti.

Treba pa se je zavedati, da sama tehnika analize podatkov ne more biti temelj za vzročno interpretacijo. Osnova za vzročno interpretacijo je znanstvenikova teorija o pojavu in LISREL jo lahko samo potrdi, če so za to izpolnjeni pogoji, se pravi, če model predstavlja identificiran ($SS > O$) in zaprt (vključeni so vsi možni skupni vzroki parov spremenljivk, med katerimi predvidevamo vzročno povezavo) sistem. Prav tako je treba vedeti, da LISREL ne išče sam najboljšega modela odnosov med proučevanimi spremenljivkami, ampak samo testira modele, ki jih specificira raziskovalec. S testiranjem modela tudi ne moremo ugotoviti, ali je nek model najboljši. S testiranjem modelov pa lahko ugotovimo, s kakšno verjetnostjo je potrebno naš model sprejeti oziroma zavreči in tudi, kateri od dveh ali več testiranih modelov je najboljši. Zato

LISREL ni samo primerno orodje za testiranje, ampak tudi za gradnjo modelov. Faze postopka testiranja vzročnih hipotez in izgradnje modelov z LISRELom lepo povzema diagram poteka na sliki 4.

Poleg tega, da omogoča soočenje podatkov s teorijo, je druga velika prednost LISRELa, da skuša v podatkih ločiti signal od šuma, torej pravi rezultat od napake merjenja. Iz metodološke literature je znano, da je treba pri interpretaciji korelacije med dvema spremenljivkama upoštevati zanesljivost merjenja spremenljivk. Vendar je v raziskovalni praksi to pravilo zelo redko upoštevano. LISREL preprosto ne dopušča, da bi se temu izognili, saj je merski model njegov integralni del. LISRELova logika pomeni odmik od tradicionalne pozitivistične doktrine, saj se zaveda, da tisto, kar merimo, niso sami proučevani pojavi, ampak le indikatorji pojavov. Samemu procesu merjenja so imanentne teoretične predpostavke, ki jih ne moremo izključiti iz modela, ne da bi zameglili rezultate in popačili ocene. Reanaliza rezultatov nekaterih znanih raziskav na raznih področjih družboslovnih znanosti, ki niso uporabljale LISRELa, je pokazala, kako zelo pomembno je upoštevati zanesljivost merjenja pri ocenjevanju parametrov modela (Fornell 1987). Ob vključitvi merskega modela so se ocene parametrov vpliva med teoretičnimi spremenljivkami bistveno spremenile.

Slika 4: Cikel izgradnje teorije v neeksperimentalnem raziskovanju

Vir: Saris in Stronkhorst (1984)

Holistični konstruktivizem

LISREL se za razliko od drugih statističnih metod po svoji notranji logiki oddaljuje od pozitivizma in iz njega izhajajočih doktrin v filozofiji znanosti, ki bi jih lahko združili pod imenom logični empirizem. Približuje se drugačnim pogledom na znanost, ki jih za prvo silo lahko označimo s skupnim nazivom holistični konstruktivizem.

Vsaka od teh dveh globalnih epistemoloških usmeritev postavlja določen okvir za konstrukcijo teorij v znanosti. Elemente kanonične forme znanstvene teorije kaže slika 5. Znanstvene teorije so formulirane v jeziku, ki ima svoje izraze in formalna pravila rezoniranja in sklepanja (logika). Jezik sestoji iz empiričnega in teoretičnega jezika, od katerih ima vsak svojo logiko. Teoretični jezik vsebuje teoretične termine in empirični jezik vsebuje empirične termine. Teoretični termini reprezentirajo abstraktne koncepte in empirični termini opazljive koncepte. Teoretični jezik tvorijo abstraktne propozicije. Empirični jezik tvorijo empirične generalizacije. Teoretične in empirične termine povezujejo korespondenčna pravila (Bagozzi 1984).

Slika 5: Elementi kanonične forme znanstvenih teorij

Vir: Bagozzi (1984)

Logični empirizem predpostavlja določeno podobo znanosti, v kateri se vednost vedno začne s podatki. Ti vodijo do empiričnih generalizacij, nato do formiranja teorij, iz katerih je mogoče deduktivno izpeljati nove hipoteze, ki jih je treba empirično preveriti. Podatki imajo vseskozi prednost in pomen konceptov se širi od spodaj navzgor. Teoretični termini imajo v logičnem empirizmu samo empirični pomen, ki ga v skladu s korespondenčnimi pravili prejmejo od empiričnih konceptov. Eden od problemov logičnega empirizma je, da je v njem mogoče korespondenčna pravila formulirati le kot zgolj sintetične ali zgolj analitične propozicije. To pa omejuje empirično preverjanje pomena teoretičnih konceptov na ugotavljanje zanesljivosti merjenja ali pa ga sploh izključuje. Druga pomanjkljivost logičnega empirizma je neupoštevanje dejstva, da ustvarjanje novih spoznanj v znanosti v večini primerov ne poteka po principu: najprej podatki (Bagozzi 1984).

V skladu s pogledi holističnega konstruktivizma se ustvarjanje novih spoznanj v znanosti začne s teorijo. Teoretični termini dobijo svoj konceptualni pomen z definicijami in s svojim razmerjem do vzročnih in posledičnih konceptov, ki jim jih predpostavlja teorija. Del svojega pomena dobijo tudi od drugih teoretičnih konceptov, s katerimi so kakorkoli drugače, ne vzročno, povezani. Empirični pomen v skladu s holističnim konstruktivizmom teče navzdol od teoretičnega termina k empiričnim, saj konceptualni pomen teoretičnega termina implicira določena opažanja. Konceptualna vsebina teoretičnega termina je v skladu s pogledi holističnega konstruktivizma bogatejša, zato zahteva širše empirično preverjanje v smislu konstruktne veljavnosti (Bagozzi 1984).

Družboslovna metodologija na splošno v skladu z logičnim empirizmom od raziskovalca terja, da najprej sestavi zanesljiv instrument za merjenje pojavov in se nato loti raziskovanja problema. Za razliko od tega, LISREL praviloma ne ocenjuje zanesljivosti merjenja določenega koncepta izven konteksta, saj koncept dobi svoj pomen šele v relacijah z drugimi elementi neke teorije. Zato v LISRELu nek teoretični koncept nima enakega pomena v dveh različnih kontekstih, čeprav ga merimo z enakimi merami, in v skladu s tem tudi ocene zanesljivosti teh mer niso v obeh primerih enake. To pa je popolnoma v skladu s predpostavkami holističnega konstruktivizma.

LISREL pristop oziroma analiza kovariančnih struktur je vsekakor pomembna metodološka novost v družboslovnem raziskovanju. Nepogrešljiv je, ko neka stroka toliko napreduje, da lahko postavi vzročno-posledične modele in razlage pojavov na svojem področju. Poleg tega je LISRELOva logika analize podatkov v skladu s sodobnejšimi pogledi na znanost, ki se odmikajo od raznih oblik pozitivizma.

Medtem ko se je uporaba LISRELa v drugih družboslovnih znanostih dobesedno razmahnila, psihologi redkeje posežejo po tej metodi analize podatkov. Eden od možnih vzrokov je dejstvo, da imajo psihologi v svojih raziskavah pogosto opraviti z zelo velikim številom spremenljivk, kar je nevhvaležna situacija za uporabo LISRELa. Drugi vzrok je, da psihologi pri preverjanju vzročnih hipotez pogosteje kot drugi družboslovci uporabljajo eksperimentalno metodologijo. Kljub temu pa v psihološki strokovni publicistiki mgolgi korelacijskih raziskav, ki kar kličejo po uporabi LISRELa.

V programerskem smislu sam postopek uporabe LISRELa ni zahteven. Res pa je, da analiza kovariančnih struktur ni vključena v statistične programske pakete, ki jih psihologi največ uporabljajo (npr. SPSS, GENSTAT, SAS, SSP). Po drugi strani je LISREL precej zahteven glede kvalitete vhodnih podatkov. Zahteva intervalne podatke, neodvisna merjenja in multivariantno normalno distribucijo podatkov, drugače so ocene parametrov popačene. Metoda maksimalne zanesljivosti zahteva tudi precej velike vzorce.

Temeljna pomanjkljivost LISRELa je enaka kot pri večini drugih statističnih metod. Predpostavlja linearni aditivni odnos med spremenljivkami. Poleg tega ne more zaznati interakcijskega delovanja dveh ali več spremenljivk. Zato imajo vzročne razlage, ki jih lahko preverjamo z LISRELOm, omejen obseg. Ne moremo npr. odkriti, kolikšen del vzroka za puškin strel leži v polnjenju puške in kolikšen del v pritisku na sprožilec.

Nadaljnja slabost LISRELa izvira prav iz njegove moči. Omogoča potrditev vzročno-posledične razlage odnosov med pojavi, hkrati s tem pa tudi hude zlorabe. L. Guttman (cf. Saris in Stronkhorst 1984) na primer ironično ugotavlja, da 'je v zadnjem času v sociologiji prišlo do takega razcveta "vzročnih odkritij", kot mu ni para v zgodovini znanosti, kar postavlja sociologijo na čelo znanosti, če nam je kriterij pogostost temeljnih odkritij.' Upajmo, da psihologija pri uporabi LISRELa ne bo šla po tej poti. Še enkrat je treba opozoriti, da mora vzročna razlaga temeljiti na teoriji proučevanega pojava, in ne na metodi.

Razvoj metode analize kovariančnih struktur ni končan, nasprotno, je sredi zelo plodne faze. Na dejanskih in simuliranih podatkih raziskovalci preskušajo, kakšen vpliv ima odstopanje vhodnih podatkov od zgoraj navedenih zahtev na ocenjevanje parametrov in preverjanje modela. Razvijajo se novi postopki za preverjanje modelov, za ocenjevanje parametrov iz kategorialnih podatkov, za ocenjevanje nelinearnih in multiplikativnih odnosov med spremenljivkami itd. Novejše verzije LISRELa in sorodnih programov vključujejo nekatere izmed teh izboljšav, medtem ko druge novosti še niso zrele za tak sintetičen prikaz in uporabo. Vsekakor lahko upamo, da bo metoda analize kovariančnih struktur v prihodnje postala še bolj fleksibilna, da bo možnost njene uporabe razširjena na širši spekter podatkov in da bo postala še preglednejša in preprostejša.

- Bagozzi, R.P., A prospectus for theory construction in marketing, *Journal of Marketing*, 1984, zv. 48, str. 11-29.
- Bagozzi, R.P., Review of measurement theory for use in the study of consumer behavior, predavanje na posvetovanju New developments in the study of consumer behavior, EIAMS, Bruxelles, 1988.
- Bagozzi, R.P., On the evaluation of Structural equation models, *Journal of the Academy of marketing science*, v tisku.
- Blalock, H.M., Theory building and causal inferences, v H.M. Blalock in A.B. Blalock (eds.), *Methodology in social research*, McGraw-Hill, London, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1971, str. 155-198.
- Fink, E.L., Unobserved variables within structural equation models, v P.R. Monge in J.N. Capella (eds.), *Multivariate techniques in human communication research*, Academic Press, New York, 1980.
- Fomell, C., A second generation of multivariate analysis: Classification of methods and implications for marketing research, *The review of marketing 87*, Section 6, American marketing association, 1987.
- Fomell, C., Presentation of second-generation methods in multivariate analysis, predavanje na posvetovanju New developments in the study of consumer behavior, EIAMS, Bruxelles, 1988.
- Lapajne, Z., Izobražbeni izvor, sposobnosti, šolski uspeh in študijska pot učencev štiriletnih srednjih šol, *Anthropos*, št. 5-6, 1986.
- Saris, W.E. in Stronkhorst, L.H., Causal modeling in nonexperimental research, *Sociometric research foundation*, Amsterdam, 1984.
- Schoenberg, R., MILS - Multiple Indicator Linear Structural models, priročnik za program, National institute of mental health, USA, brez letnice.

Položaj vrednot v odnosu do strukturnih in dinamičnih lastnosti osebnosti*

VID POGAČNIK

CILJ RAZISKOVANJA

Cilj tega raziskovalnega dela je bil, proučiti odnos med vrednotami (tretiranimi kot izraz trajnih razlik v človekovi deklarativni motivacijski usmerjenosti), na eni strani, ter stilističnimi potezami osebnosti (temperamenta) in dinamičnimi potezami osebnosti, na drugi strani. Glavni raziskavi so predhodile številne druge, katerih namen je bil: (1) prevod in priredba ter faktorska analiza vseh štirih oblik Cattellovega testa osebnosti 16 PF, (2) razvoj lestvice individualnih vrednot, (3) razvojno delo s testi dinamičnih potez osebnosti: priredba dveh podtestov iz baterije Motivational Analysis Test, osnutek izvirnega testa motivacije in (4) neodvisno od teh raziskav, razvoj izvirnega testa fluidne inteligentnosti (test nizov).

TEORETIČNI OKVIR

V mojem delu je koncept vrednote postavljen v okvir moderne psihološke teorije osebnosti, odnosno teorije individualnih razlik. Kljub temu pa se je potrebno uvodoma ozreti na tradicionalna, iz filozofije in socialne psihologije izhajajoča pojmovanja vrednot, ki so tudi dala znanosti izvorno opredelitev termina vrednota. Menim, da bi termin vrednota moral ostati rezerviran za prvotne denotacije, po katerih so vrednote najbolj abstraktni aspekti, dimenzije atribucije, standardi presojanja pojavov in sveta, ki nas obdaja. Temeljnih vrednot, kot so, na primer, resnica, lepota, dobrota, moč, koristi itd., ne moremo razvrščati po pomembnosti, standardov samih ne moremo presojati (to je tako, kot če bi vas vprašal, kaj je večje: dolžina ali širina), saj bi za kaj takega potrebovali nek super-standard, super vrednoto, izven sistema temeljnih vrednot, znano pa je, da so se vsi taki poskusi v zgodovini razbijali ob pluralizmu vrednot.

Čeprav tako definiranje vrednot ni bilo prilagojeno opazovanju individualnih razlik v vrednostni orientaciji, so se že zelo kmalu pojavile lestvice vrednot, ki so izhajale iz

* Referat je povzetek magistrskega dela, zagovarjanega na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 24. 6. 1987.

opredelitve vrednote kot koncepcije zaželenega, kot prepričanje o tem, kaj je zaželeno in kaj ne. Posameznik ne more odgovoriti na vprašanje, ali je npr. korist pomembnejša od lepote, lahko pa odgovori na vprašanje, ali je zanj osebno v življenju imetje pomembnejše od uživanja v lepoti narave in umetnosti. Takoj, ko posameznika vprašamo po njegovih osebnih vrednotah, torej po tem, kaj je pomembno zanj, ne pa nasploh, bo svojo presojo gradil na svoji motivacijski strukturi in dinamiki. V drugem pomenu besede so torej vrednote izraz trajnih razlik v človekovi motivacijski usmerjenosti, točneje, so izraz deklarativne, "super ego" komponente motivacije, oziroma tistega, k čemur subjekt misli, da naj bi težil, da mora biti preferirano.

Ker smo predpostavili, da so vrednote eden od načinov ekspresije dinamičnih (motivacijskih) lastnosti osebnosti, si oglejmo še nekaj osnovnih dejstev o tem delu teorije osebnosti. Katerikoli motiv (liste temeljnih bioloških in socialnih motivov so nam vsem dobro znane) se lahko izraža na različne načine (paradigma multiple manifestacije motivov). Motivacijska energija, ki se troši za zadovoljevanje celotnega spektra potreb, se torej troši skozi različne kanale, od sanjarjenja, obrambnih mehanizmov, pa do zavestne, konstruktivne akcije v smeri doseganja cilja. V raziskavah številnih načinov ekspresije nekega motiva so faktorske analize kmalu pokazale na omejeno število komponent izražanja motivov, med katerimi so najpomembnejše:

1. direktna, brezpogojna (lahko tudi nezavedna) ID-komponenta;
2. zahteve realnosti upoštevajoče EGO-komponenta;
3. na pričakovanja širše (družbene) okolice ozirajoča se SUPER EGO-komponenta (tako kot subjekt misli, da naj bi bil motiviran);
4. fiziološke reakcije subjekta ob soočenju z relevantnimi situacijami;
5. izrazi obstoja kompleksov, oz. konfliktne motiviranosti itd.

Na nivoju faktorjev drugega reda se ti temeljni načini ekspresije motivacije, kot kaže, grupirajo v (1) Integrirano komponento motivacije, katere narava je zavestno, k realnosti usmerjeno, integrirano investiranje motivacijske energije in (2) Neintegrirano komponento, katere narava je pretežno nezavedna, neorganizirana, direktna težnja po zadovoljitvi nekega motiva. Prevalenca druge komponente nad prvo daje stopnjo konflikta na nekem motivu.

LESTVICA INDIVIDUALNIH VREDNOT

Predpostavka, da so vrednote izraz deklarativne, super ego komponente motivacije, nam je omogočala na novo pristopiti h konstrukciji lestvice vrednot. Analizirani so bili številni do tedaj uporabljeni instrumenti, nakar je bila izdelana lestvica, ki ima naslednje značilnosti:

Sestoji iz 22 individualnih vrednot. Vsaka med njimi naj bi verbalno kar najbolje reprezentirala enega od temeljnih bioloških in socialnih motivov. Subjekt vrednote rangira po pomembnosti. V glavnem smo uporabljali varianto, pri kateri subjekt razvršča ploščice, na katerih so napisane vrednote, nekajkrat pa je bila aplicirana tudi oblika na listu papirja. Pri tej subjekt pred vsako vrednoto na listu napiše rang. Vsak od 22 itemov ima glavni naziv vrednote in kratko dodatno definicijo. Vrednote naj bi bile med

seboj čim bolj neodvisne ter verbalno tako formulirane, da bi bile najbolj izenačene po atraktivnosti. Ta pogoj je seveda manj pomemben kot veljavnost vrednote (vrednota naj čim bolje reprezentira motiv). Rang 22 itemov lahko pretvorimo v prisilno normalno distribucijo. Mi smo uporabljali 7 stopenj, s frekvencami v posameznih kategorijah: 1-2-5-6-5-2-1. Verodostojnost rangiranja (obstaja namreč bojazen, da nekateri subjekti range pišejo kar po vrsti) smo za vsak protokol preverili s testom Kolmogorov-Smirnov. Test-retest je po enem tednu (N=25) pokazal na zanesljivost rangiranja 0.90 (medianski Spearmanov ro), stabilnosti položaja posameznih vrednot pa so se gibale med 0.44 in 1.00, z mediano pri 0.79. Po daljšem časovnem intervalu (več mesecev) pa znaša ocena retestne zanesljivosti 0.75 (numerus žal le 18). Lestvica vrednot je prevedena tudi v srbohrvatski jezik in je bila publicirana pri Zavodu za produktivnost SR Slovenije (1988).

OSTALI INSTRUMENTARIJ

Poleg lestvice vrednot smo uporabljali še instrumentarij, kot nam ga je dovoljevala situacija (kadrovski postopek v Savi Kranj):

1. *Inteligentnost*. Splošno inteligentnost smo merili s testoma Domino 48 in Test nizov (TN-20). Med seboj korelirata preko 0.70, zato smo rezultat na obeh izrazili z enotnim pokazateljem (IQ), ki je povprečje obeh standardnih vrednosti, korigirano glede na starost subjekta in glede na ustrezno znižanje razpršenosti dveh mer, ki sta med seboj v korelaciji.

2. *Cattellov test 16 PF* je po našem mnenju najboljša mera stilističnih potez normalne, nepatološke osebnosti. Predvsem velja poudariti, da se na naši populaciji testi obnašajo domala enako kot na ameriški ali angleški. Na naših ljudeh smo dobili domala enake razlike med spoloma, enake korelacije z lie tendencami, zelo podobne merske karakteristike ter v več faktorskih analizah podobno faktorsko strukturo. Rezultati, zbrani v naši selekcijski situaciji, se tipično odklanjajo od originalnih norm, kar pripisujemo tendencam po podajanju socialno zaželene slike o sebi. Odkloni niso tolikšni, da bi bila vprašljiva umestnost uporabe testov v selekcijski situaciji, implicirajo pa uporabo posebnih norm. Veljavnost skal 16PF je zelo dobra, zanesljivost nekaterih skal pa zelo nizka. Zlasti je, v skladu z načrtom konstrukcije testa, nizka homogenost nekaterih skal - z namenom pridobiti na širini predmeta merjenja. V naši glavni raziskavi smo uporabili obliko C.

3. *Testi dinamičnih potez.*

a) *Lestvica individualnih vrednot*, ki smo jo že opisali.

b) *Test Presoje* je priredba Cattellovega testa "Estimates" iz baterije Motivational Analysis Test (MAT). Meril naj bi direktno, ID komponento motivacije. Temelji na mehanizmu autističnega mišljenja - presojanje sveta in dogajanj okrog nas je vedno pod vplivom naše lastne motiviranosti, ki ga izkrivlja. Primer itema:

V primerjavi s časom, v katerem so živeli naši starši, je moderno življenje dvignilo število obolenj srca za: 5% 10% 30% 60%.

V izvorniku test meri 10 motivov: seksualni motiv, težnje po statusu, varnosti, udobju, bojevitosti, zanimanje za lastni jaz, super ego, navezanost na poklic, partnerja in dom. Tem motivom smo dodali še težnje po gregarosti, eksploraciji in pridobivanju. Vsak motiv meri po 8 itemov, presoje subjekt podaja na skali štirih stopenj. Item analiza naše prve verzije je implicirala potrebne spremembe, spremenjeno verzijo smo uporabljali v glavni študiji. O rezultatih več kasneje, na tem mestu omenimo le to, da ima tudi druga verzija še zelo nizke koeficiente homogenosti, kar je posledica majhnega števila itemov ter indirektnega pristopa k predmetu merjenja (projekcija, oz. autistično mišljenje).

c) Druge teste motivacije smo uporabljali le v preliminarnem delu raziskave. Test Besedne zveze meri zgornjih 13 motivov s pomočjo asociacij. Ob ključni besedi sta v vsaki nalogi predlagani po dve besedi kot možni asociaciji, vsaka se nanaša na enega od motivov. Na primer:

strast (a) ljubezni (b) raziskovanja

Urgenost besednih zvez je odraz ego komponente motivacije. Homogenosti večine skal so, glede na kratkost testa (aplikacija traja 3' - 5') dobre. Proučevali smo še en podoben test - Razlage slik, ki pa se ni obnesel.

METODOLOGIJA

Preliminarne raziskave so bile izvedene na precej velikih vzorcih, o čemer sem že poročal drugje. Pričujoča raziskava pa je potekala v naslednjih fazah:

1. Zbiranje rezultatov z baterijo:

- IQ (testa D-48 in TN-20)
- 16PF (15 osebnostnih lastnosti in skala sposobnosti)
- presoje (13 motivov, oz. 11 faktorskih rezultatov)
- vrednote (22 vrednot)
- podatki o spolu, starosti in stopnji izobrazbe

2. Analiza testa Presoje (osnovni parametri itemov in motivacijskih skal, analiza zanesljivosti, faktorska analiza itemov, izračun faktorskih skorov).

3. Kanonična analiza (področja temperamenta, motivacije, vrednot).

4. Faktorska analiza vseh podatkov:

- z a priornimi skori na testu Presoje
- s faktorskimi skori na testu Presoje

Vzorec je obsegal 303 osebe (vsem je materin jezik slovenski). 151 je bilo žensk in 152 moških. Na tem numerusu je bil analiziran test presoje. Lestvico vrednot je ustrezno izpolnilo le 239 oseb, kar predstavlja numerus za analizo rezultatov celotne baterije testov. Približno 2/3 jih je sodelovalo v kadrovskega postopku v Savi Kranj, ostali so študenti (60 iz Visoke šole za organizacijo dela, 23 iz Filozofske fakultete). Tudi v vzorcu delavcev jih ima večina končano srednjo šolo (80), z višjo ali visoko šolo jih je bilo 30, z manj kot srednjo šolo pa 46. Povprečna starost celotnega vzorca je bila 25 let.

Zahtevnejše matematično-statistične analize so bile izvedene s pomočjo paketov SPSS (Statistical Package for Social Sciences) in SSP (Scientific Subroutine Package),

sicer pa so bili rezultati tekoče spremljani na hišnem računalniku. Za hišna računalnika Spectrum in Commodore 64 so bili izdelani številni programi za vrednotenje testov, izračunavanje norm, deskriptivno statistiko in analizo itemov.

REZULTATI

Spoznavna vrednost naših rezultatov je, glede na to, da zajemajo različna področja osebnosti, zelo različna. Na področju strukturnih potez osebnosti omogočajo preverjanje nekaterih elementov teorije osebnosti, ki kot celota danes verjetno ni več sporna. Na področju dinamičnih potez osebnosti smo učili na probleme merjenja in prirejanja merskih instrumentov, zato mer dinamičnih potez nismo mogli vključiti v raziskavo s tako stopnjo zanesljivosti kot strukturne poteze osebnosti. Vrednote pa smo prvi skušali obravnavati v sklopu motivacijske teorije. Predhodno delo z instrumentom je sicer bilo dovolj izčrpno, bolj smo bili nemočni ob problemu kriterijev, ki bi lahko nedvoumno kazali na motivacijsko naravo vrednot in še zlasti na to, katero komponento motivacije vrednote merijo.

STRUKTURNE POTEZE OSEBNOSTI

O Cattellovem testu 16 PF smo že govorili. Rezultati v glavnem dobro potrjujejo Cattellovo teorijo osebnosti, čeprav seveda določene razlike obstajajo glede na spol, obliko testa in vzorec oseb. V vseh analizah se kot najmočnejši faktor pojavlja *anksioznost*, z naslednjo strukturo: visoka neodreagirana ergična napetost (Q4+), občutja krivde (0+), šibkost ega oz. emocionalna labilnost (C-), nizek self-sentiment (Q3-), socialna plahost (H-) in sumnjičavost (L+).

Faktor II. reda *ekstraverzija* se v naših analizah pojavlja bolj nedosledno kot o njem poroča literatura. Pogosto razpada na svoje sestavine, nekoliko različno se obnaša tudi na vzorcih, ločenih po spolu. Ekstraverzijo še najbolj dosledno opredeljujeta impulzivna živahnost (F+) in v večini analiz socialna smelost (H+), medtem ko poteze: samosvojest (Q2+), afekcija (A+) in dominantnost (E+) pogosto tvorijo svoje faktorje. Ko pa v analizo poleg strukturnih potez osebnosti vključimo še dinamične poteze (in vrednote) se ekstraverzija ne javlja več. Skale, ki jo sicer opredeljujejo, sedaj delijo svojo varianco v faktorjih, ko so: aktivnost, afekcija, neodvisnost, steničnost itd.

Faktorja II. reda *budna uravnovešenost* (alertness) in neodvisnost, o katerih govori Cattellova teorija, se v naših analizah nista jasno potrdila. Pojavlja se celo sum, da je prvi artefakt, v ozadju katerega utegnejo biti razlike med spoloma.

Pač pa naše analize testa 16 PF dovolj dobro potrjujejo faktor dobre vzgoje, ki ga, tako kot pri Cattellu, opredeljujeta visok super ego (G+) in visok self-sentiment (Q3+). Super ego je osebnostna struktura, ki se začne izgrajevati že v zgodnjem otroštvu, njeno bistvo pa je sklop internaliziranih moralnih načel. Teorija o super egu govori kot o strukturni potezi osebnosti, pa tudi kot o "sentimentu", torej o samostojnem motivu, katerega "ciljni objekt" je vedenje v skladu z moralnimi načeli. Obsežne raziskave v

tujini (Gorsuch, 1965 in Horn, 1961) so pokazale, da se super ego, merjen z različnimi mediji (vprašalniki, objektivni osebnostni testi, testi motivacije) tudi na nivoju faktorjev II. reda še ne stabilizira v enotno osebnostno strukturo. Nekaj podobnega kažejo tudi naši rezultati, v katerih se super ego kaže v različnih svojih manifestacijah, kot so: spoštovanje družbenih načel, odnos do heteroseksualnosti, odnos do staršev, odnos do sproščnega, lagodnega življenja, odnos do dela in poklica ter v obliki takoimenovanega togega, rigidnega super ega. V analizi, v katero smo vključili faktorske score testa Presoje faktor II združuje številne našete manifestacije super ega.

Kako pa je z osebnostnimi potezami, kot so: radikalizem, samosvojost, nežna emocionalnost in podobnimi? Ali gre za prave strukturne poteze osebnosti, torej za načine doživljanja in vedenja, ali pa je možno, da v ozadju katere teh potez stoji kak ciljni objekt motivacije ali celo biološka potreba?

V ozadju poteze *radikalizem* (Q1+) bi lahko bila potreba po eksploraciji. Faktor eksploracije v naših rezultatih sicer pojasnjuje majhen del variance na skali Q1, vendar je zveza zelo šibka, rezultati ostalih analiz pa dokazujejo, da pri potezi radikalizem ne gre za lastnost motivacije. Korelacije z inteligentnostjo, z izobrazbo in s faktorjem, podobnim Cattellovemu faktorju II. reda "Neodvisnost" kažejo, da gre pri radikalizmu za stilistično potezo, ki se razvije v liberalnem, kritičnem intelektualnem okolju in ki pogojuje neposredna socialna, politična in areligiozna stališča.

Pri potezi *samosvojost* (Q2+) nas predvsem zanima njen odnos do potrebe po gregarnosti. V analizi oblike A testa 16 PF se je jasno pokazalo, da največji del variance poteze "samosvojost - skupinska pripadnost" pojasnjuje faktor II. reda "introverzija - ekstraverzija". Čeprav se v zadnji analizi (vključene tudi vrednote in dinamične poteze) faktor ekstraverzije ni izoblikoval, z lastnostmi, kot so: gregarnost, afilicija, afekcija, skala Q2 ni korelirala. V tej analizi Q2 izraža neodvisnega človeka, ki je navajen iti svojo pot, ki ne rabi podpore drugih in ki se tudi dosti ne ozira na njihovo mnenje.

Tudi *nežna emocionalnost* (I+) korelira z nekaterimi motivacijskimi skalami. Zlasti se povezuje z duhovno, nematerialistično usmerjenostjo in z estetskimi interesi. Vendar tudi pri tej potezi direktnega objekta motivacije ne moremo najti.

DINAMIČNE POTEZE OSEBNOSTI

V naši raziskavi so se temeljni ergi in sentimenti pokazali manj jasno kot temeljne stilistične poteze, kar gre pripisati še nedovršenemu merskemu instrumentariju in indirektnemu načinu izražanja in merjenja dinamičnih potez. Kljub temu pa so se tiste dinamične poteze, ki so se jasno izoblikovale, tudi dovolj jasno ločile od stilističnih potez, tako da razmejitev področij ni problematična.

Heteroseksualni motiv se v naših raziskavah kot predmet merjenja ni jasno izoblikoval, nakazane pa so možnosti za izboljšanje merskega instrumentarija.

Potreba po gregarnosti je motiv, ki se je dovolj jasno izoblikoval, nekoliko nejasna ostaja le njegova zveza s strukturnimi potezami osebnosti. Skali v testih Presoje in še zlasti Besedne zveze imata kar dobre karakteristike, bistvo njune vsebine je potreba "iti v družbo". Odprt, topel, prisrčen odnos do drugih ljudi ter zaupanje drugim in družbena

aktivnost sta aspekta družabnosti, ki se od bistva potrebe po gregarosti nekoliko razlikujeta.

Potreba po eksploraciji se je jasno izoblikovala v testu Besedne zveze, v glavni analizi pa le kot en pol močnega faktorja "eksploracija - varnost".

Potreba po varnosti se je v motivacijskih testih slabo izoblikovala, verjetno zato, ker se ljudje lahko počutijo ogrožene zaradi zelo različnih stvari. Šele faktorski analizi testa Presoje sta dali jasno izoblikovana faktorja varnosti. Bipolarni faktor "eksploracija - varnost" smo že omenili. Potreba po eksploraciji tudi ni povezana z anksioznostjo, ki je odraz občutja, da je ogrožena človekova integriteta jaza, ne pa občutja, da je človek fizično ogrožen.

Potreba po statusu je v testih motivacije tudi zastopana s skalami relativno nizke homogenosti, jasneje pa se izoblikuje, če so v analizo vključene tudi vrednote. Ljudje, ki težijo k statusu, cenijo družbeno priznanost, moč, imetje, niže pa postavljajo duhovne vrednote.

Potreba po čutnem ugodju se je jasno izoblikovala, z enakimi glavnimi obeležji, kot jih navaja literatura (težnja po udobju, sprostitvi, senzualizem, nasproti garaštvu, neprizanesljivosti do sebe).

Potreba po boju, napadu je eden temeljnih bioloških motivov, ki se je jasno izoblikoval v vseh proučevanih testih. Bistvo tega motiva je v napadalnosti, bojevitosti, v ravnanju po načelu "zob za zob, kri za kri". Ta motivacijska poteza je le ena od sestavin kompleksa, ki mu v vsakdanjem jeziku pravimo agresivnost.

Potreba po pridobivanju je v literaturi slabo opisana, tudi v naših analizah se je slabo izoblikovala. Pri konstrukciji testov smo dali poudarek "drobnemu pridobivanju", saj je težnja po imetju že del težnje k statusu.

Sentiment poklica, kariere se je izoblikoval zelo nejasno. Deloma je temu verjetno vzrok selekcijska situacija, v večji meri pa dejstvo, da je bila velika večina subjektov na začetku poklicne poti, ko se navezanost na poklic še ni razvila. V naši raziskavi se navezanost na poklic izraža v sklopu drugih motivov, še zlasti visoko razvitega in deklariranega super ega.

Navezanost na starševski dom je motiv, ki je v testih motivacije zastopan s skalami nizke homogenosti, v glavni analizi pa se je kot faktor jasno izoblikoval.

Navezanost na partnerja je motiv, ki izraža tako duhovno navezanost na partnerja kot tudi težnjo subjekta, da bi mu partner izkazoval naklonjenost. V testih motivacije imajo skale nizko homogenost, v glavni analizi pa se je jasno izoblikoval faktor "družinska motiviranost", ki vključuje tudi vrednoto "otroci".

Self sentiment je motiv, ki ima v ospredju zanimanje za lastni jaz, samozavedanje, prizadevanje subjekta slediti podobi o samem sebi. Test Besedne zveze motiv odlično meri, test Presoje, ki je bil vključen v glavno analizo pa ne, zato v tej obstoj tega motiva ni bil potrjen, še posebej, ker tudi vrednota "Osebnostna izpopolnitev" v motivacijskem pogledu, kot kaže ni čista.

Super ego pa je dinamična struktura, ki jo naši rezultati prikazujejo v številnih njenih manifestacijah, nekoliko nejasen je le odgovor na vprašanje o njeni enovitosti.

Osnovni rezultati, zbrani z lestvico vrednot, so prikazani v priročniku k lestvici. Za ilustracijo tukaj prikazujemo le medianske range vrednot v vzorcu, ki je sodeloval v Savi Kranj v Kadrovskem postopku (slika 1). Črte na desni povezujejo vrednote, ki se med seboj statistično pomembno po atraktivnosti ne razlikujejo (median test).

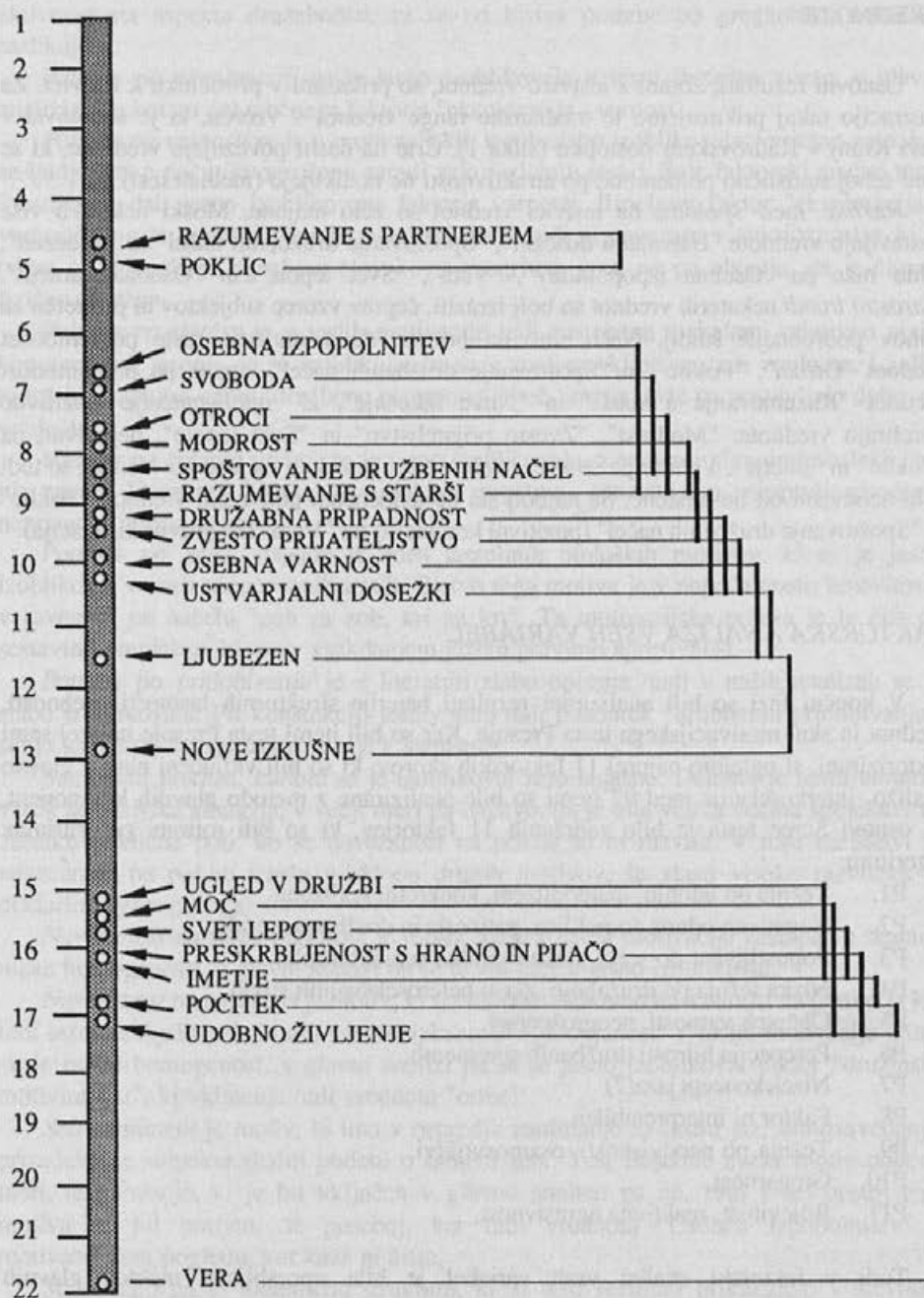
Razlike med spoloma na lestvici vrednot so zelo majhne. Moški nekoliko više postavljajo vrednote "Ustvajalni dosežki", "Spoštovanje družbenih načel" in "ljubezen", rahlo nižje pa "Osebna izpopolnitev", "Vera", "Svet lepote" in "Osebna varnost". *Starostni trendi* nekaterih vrednot so bolj izraziti, čeprav vzorec subjektov ni primeren za njihov podrobnejši študij. Našli smo na primer, da s starostjo raste pomembnost vrednot "Otroci", "Poklic" in "Spoštovanje družbenih načel", upada pa pomembnost vrednot "Razumevanje s starši" in "Nove izkušnje". Z *inteligentostjo* pozitivno korelirajo vrednote: "Modrost", "Zvesto prijateljstvo" in "Svet lepote", negativno pa "Poklic" in "Imetje". Vendar pa so zveze zelo nizke. Rezultati na lestvici vrednot so tudi zelo neodvisni od lic-tendenc. Še najbolj sta lic-tendencam podvrženi vrednoti "Poklic" in "Spoštovanje družbenih načel" (pozitivni korelaciji) ter "Vera" (negativna korelacija).

FAKTORSKA ANALIZA VSEH VARIABEL

V končni fazi so bili analizirani rezultati baterije strukturnih lastnosti osebnosti, vrednot in skal motivacijskega testa Presoje. Ker so bili itemi testa Presoje najprej sami faktorizirani, si oglejmo najprej 11 faktorskih skorov, ki so bili vključeni nato v glavno analizo. Interkorelacije med 97 itemi so bile analizirane z metodo glavnih komponent, na osnovi Scree testa je bilo zadržanih 11 faktorjev, ki so bili rotirani po Varimax algoritmu:

- P1. Težnja po udobju, materializem, konkretni realizem.
- P2. Negativen odnos do poklica, partnerja in družbene morale.
- P3. Popustljivost do sebe, šibka moralna samokontrola.
- P4. Nizka težnja po družabnih, zlasti heteroseksualnih stikih.
- P5. Občutek varnosti, neogroženosti.
- P6. Percepcija hitrosti družbenih sprememb.
- P7. Nizek koncept jaza(?)
- P8. Faktor ni interpretabilen.
- P9. Težnja po neodvisnosti, osamosvojitvi.
- P10. Gregarnost
- P11. Bojevitost, reaktivna agresivnost.

Tudi v faktorski analizi vseh variabel je bila uporabljena metoda glavnih komponent. 18 faktorjev z lastnimi vrednostmi, večjimi od 1, je pojasnjevalo 65% variance celotnega sistema. V nadaljevanju navajam le najpomembnejše faktorje in nasičenost variabel z njimi (spet Varimax rotacija).

Slika 1.: Mediane vrednot in pomembnost razlik med njimi

I. NIZKA ANKSIOZNOST

16PF-C	(ego moč, čustveno stabilen)	+ 0.78
16PF-H	(parmia, socialno smel)	+ 0.73
16PF-Q4	(ergična tenzija, napet, frustriran)	- 0.71
16PF-Q	(občutja krivde)	- 0.70
16PF-LIE	skala	+ 0.48
16PF-Q3	(visok koncept jaza, samoobvladan)	+ 0.46
16PF-F	(surgentnost, impulzivno živahen)	+ 0.40

Faktor ne potrebuje dosti dodatnega komentarja. Nekoliko preseneča le odstotnost skale 16PF-L (sumnjičavost) in visoka nasičenost pri skali 16PF-H (socialna smelost), ki sicer meri tudi ekstraverzijo.

II. DOBRA VZGOJA

P4 (nizka težnja po družabnih, zlasti heteroseksualnih stikih)	+ 0.75
Ljubezen	- 0.62
Poklic	+ 0.57
16PF-G (moč super ega)	+ 0.42
Spoštovanje družbenih načel	+ 0.42
16PF-Q3 (visok koncept jaza, samoobvladan)	+ 0.32
Svet lepote	- 0.30

Faktor 2 opredeljuje vrsta pokazateljev dobro izgajenega super ega, s poudarkom na moralnih inhibicijah, ki izvirajo iz tradicionalne vzgoje in se kažejo v zavračanju heteroseksualnosti, veseljaštva, ter deklariranju vestnosti v poklicu.

III. POTREBA PO EKSPLOKACIJI VS. POTREBA PO VARNOSTI

Osebnostna varnost	- 0.68
Preskrbljenost s hrano in pijačo	- 0.63
Modrost	+ 0.50
Udobno življenje	- 0.49
Svet lepote	+ 0.42
Ustvarjalni dosežki	+ 0.40
Nove izkušnje	+ 0.39

Faktor opredeljuje 7 vrednot in ima torej značaj deklarativne motivacijske usmerjenosti subjekta. Direktna občutja ogroženosti v njem niso vključena. Sicer pa je prav zanimiva polarizacija na eni strani duhovne ekspanzivnosti, eksploracije, na drugi strani pa deklariranja varnosti, preskrbljenost s hrano in pijačo ter osebnega udobja.

IV. STENIČEN, "AGRESIVEN" TEMPERAMENT

To je faktor visoke dominantnosti, upornosti, sumnjičavosti nasproti drugim ljudem, neprilagodljive asocialnosti. Po naravi izgleda prej faktor temperametna kot motivacije. Označujejo ga:

16PF-E	(dominantnost)	+40.69
P2	(negativen odnos do poklica, partnerja, morale)	+ 0.64
16PF-L	(protenzija, nezaupljiv, sumnjičav)	+ 0.52
16PF - LIE	skala	- 0.38
Poklic		- 0.31

Faktor V je faktor *inteligentnosti* in ni zanimiv.

Faktor VI je povsem trivialen in ne spada med psihološke lastnosti. S starostjo se večja stopnja dosežene izobrazbe, upada pa navezanost na starše in avanturizem.

VII. NIZKA OSEBNA IZPOPOLNITEV, NEŽNA EMOCIONALNOST

Osebna izpopolnitev	- 0.71
Moški spol	+ 0.47
Spoštovanje družbenih načel	+ 0.41
16PF-I (premsia, nežna emocionalnost, občutljivost)	- 0.41
Svet lepote	- 0.37

Zanimivo je, da vrednota Osebna izpopolnitev v tako visoki meri markira ta faktor.

VIII. DRUŽINSKA MOTIVIRANOST

Razumevanje s partnerjem	+ 0.74
Otroci	+ 0.55
Svoboda	- 0.32
Moč	- 0.31

IX. TEŽNJA PO UDOBJU, MATERIALIZEM, KONKRETNI REALIZEM

P1 (težnja po udobju, materializem, konkretni realizem)	+ 0.64
Imetje	+ 0.59
Vera	- 0.45
P8 (?)	+ 0.41
16PF-M (bohemska, imaginativnost)	- 0.38
16PF-I (premsia, nežna emocionalnost, občutljivost)	- 0.34
Udobno življenje	+ 0.34
Moški spol	+ 0.30

X. NEODVISNOST

P9 (težnja po neodvisnosti, osamosvojitvi)	+ 0.77
16PF-Q2 (samosvojost)	+ 0.50
Svoboda	+ 0.42
16PF-Q3 (visok koncept jaza, samoobvladan)	- 0.39
Razumevanje s starši	- 0.35

Za ta faktor je značilno samosvoje, od avtoritet (starši, družbene norme) neodvisno vedenje človeka, ki želi biti neodvisen, samostojen in ki mu hkrati ni mar, kaj si o njem mislijo drugi. Bolj verjento je, da gre za stilistično kot za motivacijsko lastnost osebnosti.

Ostali faktorji so manj pomembni, opredeljuje jih tudi vse manjše število variabel. Zato v nadaljevanju navedimo le nazive, ki smo jim jih dali v identifikacijo:

- XI. Težnja po statusu.
- XII. Preračunljivost, neprostopodušnost.
- XIII. Hladen, odljuden temperament.
- XIV. Zvesto prijateljstvo.
- XV. Popustljivost do sebe.
- XVI. Občutje varnosti, neogroženosti.
- XVII. Bojevitost.
- XVIII. Težnja po gregarnosti

V povzetku lahko rečemo, da vrednote s strukturnimi potezami osebnosti (tipa anksioznost, ekstraverzija) skoraj niso povezane. Vrednote bodisi sami, bodisi s skalami bolj direktne motivacijske usmerjenosti pa tvorijo številne faktorje motivacijske narave. Vendar strogi paralelizem med vrednotami in direktno ekspresijo motivov ne obstaja, kar kaže dejstvo, da gre za različne oblike ekspresije motivov. Predpostavimo lahko, da so vrednote (že) relativno oddaljene od izvornih virov motivacije, da so že zavestno predelane, v skladu s samorefleksivno podobo, ki jo o lastni motivaciji ima človekov jaz.

Literatura

- Brody, N, Personality, Research and Theory, Academic Press, New York, London, 1972
- Burns, R.B., The Self Concept in Theory, Measurement, Development and Behavior, Longmann, London, New York, 1979.
- Castell, R.B., Horn, J.L., Sweney, A.B., Radcliffe, J.A., Handbook for the Motivational Analysis Test, Institute of Profesonality and Ability Testing, Coronado Drive, Champaign, Illinois, USA, 1964 (sec.ed.).
- Cattell, R.B. (ed), Handbook of Multivariate Experimental Psychology, Rand McNally & Co.Chicago, 1966.
- Cattell, R.B., The Prediction of Achievement and Creativity, Indianapolis, New York, The Bobbs-Merrill Co., 1986.
- Cattell, R.B. & Dreger, R.M. (ed s), Handbook of Modern Personality Theory, Washington, London, Hemisphere Publ. Corporation, 1977.

- Cattell, R.B. & Kline P., *The Scientific Analysis of Personality and Motivation*, Academic Press, New York, San Francisco, London, 1977.
- Coan, R.W., *The Optimal Personality*, Routledge & Kegan P. London, 1974.
- Edwards, A.L., *The Measurements of Personality Traits*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1970.
- Eysenck, H.J., *The Biological Basis of Personality*, Charles C. Thomas publ. Springfield, Illinois, USA, 1967.
- Eysenck, H.J., *Primaries or Second-order Factors, A critical consideration of Cattell's 16PF battery*, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 1972.
- Fulgosi, A., *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- Fulgosi, A., *Psihologija ličnosti (teorije i istraživanja)*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
- Hall, C.S. & Lindzey, S.; +, *Theories of Personality (2nd ed.)*, John Wiley & sons. New York, 1970.
- Horvat I., Vinkler B., Musek J., *Mesto kontrole ojačenja, izvorne poteze osebnosti in vrednote*, *Anthropos*, Ljubljana, 1986.
- London, H. & Exner, J.E. jr., *Dimensions of Personality*, John Wiley & sons, New York, 1978.
- Mohorič I., Brenk K., Musek J., *Zadovoljenost temeljnih motivov, vrednote, življenjskega cilja ter odločitve*, *Anthropos*, Ljubljana, 1986.
- Musek J., *Osnove psihologije osebnosti*, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, PZE za psihologijo, Ljubljana, 1977.
- Musek, J., *Človekovi simboli in vrednote*, *Posvetovanje psihologov Slovenije*, Portorož, 1982, Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije, 1983.
- Musek, J., *Narava in determinante zavestnega odločanja*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1985.
- Musek, J., *Model Referenčnega delovanja jaza*, Društvo psihologov SR Slovenije, Ljubljana, 1985.
- Musek J., *Temeljne kategorije in dimenzije vrednot ter vrednostne usmerjenosti*, *Anthropos*, Ljubljana, 1986.
- Pervin, L.A., *Personality: Theory, Assessment and Research*, John Wiley & sons, New York, 1970.
- Pogačnik, V., *Izkušnje s Cattellovim testom 16PF*, *Posvetovanje psihologov Slovenije*, Portorož, 1982.
- Pogačnik, V., *Bele-Potočnik Z., Test nizov (obliki TN-20 in TN-10)*, *Priročnik in test*, Zavod SRS za produktivnost dela, Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana, 1983.
- Pogačnik V., *Razvoj lestvice vrednot*, *Posvetovanje psihologov Slovenije*, Bled, 1984.
- Pogačnik, V., *Struktura osebnosti in individualne vrednote*, *Anthropos*, Ljubljana, 1985.
- Pogačnik V., *Struktura osebnosti in vrednote*, *Anthropos*, Ljubljana, 1986.
- Pogačnik, V., *Cattellov test 16PF - Manual*, *Prevod in dopolnitev priročnika*, Interna publikacija "Save Kranj", 1986.
- Pogačnik, V., *Cattellov test 16PF - raziskovalni rezultati*, Interna publikacija "Save Kranj", 1986.
- Pogačnik, V., *Lestvica individualnih vrednot*, *Test in priročnik*, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana, 1988.
- Rokeyard, M., *The Nature of Human Values*, The Free Press, New York, 1967.
- Smith, M.B., *Social Psychology and Human Values*, Aldine Publ.Co, Chicago, 1969.
- Swency, A.B., *Individual Assessment with the Motivational Analysis Test (a preliminary descriptive manual)*, IPAT, Coronado Drive, Champaign, Illinois, USA, 1969.
- Wiggins, J.s., *Personality and Prediction (Principles of Personality Assessment)*, Addison-Wesley Publ., Co, London, 1973.
- Zuckermann, M. & ., *Emotions and Anxiety*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, 1976.

Prve poskuse s samoprepoznavanjem so raziskovalci naredili na živalih. Koehler je proučeval vedenje opice pred ogledalom. Zaključil je, da pri opici samoprepoznavanje še ni opazno. Poskuse z ogledalom in šimpanzi je delal tudi Gallup (1970; po Anderson, 1984), le da je uporabil kompleksnejšo tehniko. Šimpanzom je teden dni omogočil opazovanje v ogledalu. Nato jim je v narkozi označil z barvo del telesa (nad obrvjo ali uho). Ko so se prebudili iz narkoze, ni bilo mogoče opaziti, da se zavedajo oznake. Vendar, ko jih je ponovno postavil pred ogledalo, so se začeli dotikati označenega dela telesa, opazovali so svoje prste. Avtor je sklepal, da so se šimpanzi v ogledalu prepoznali. Tudi drugi raziskovalci so ugotovili, da se šimpanzi in orangutani v ogledalu prepoznajo, kar pa niso ugotovili za gorile (Ledbetter in Basen, 1982; Lethmate in Ducker, 1973; Suarez in Gallup, 1981; po Anderson, 1984), čeprav so vairali različne tehnike opazovanja opic (možnost opazovanja v ogledalu pri zelo mladih opicah, različne refleksije opičje podobe v ogledalu in podobno) (Anderson, 1983 in Gallup, 1983, po Anderson, 1984). Anderson (1983) navaja ugotovitve drugih avtorjev, da pred ogledalom ob gledanju lastne refleksije ptiči in glodalci kažejo več socialnih reakcij (Hamrick, Cogan in Woolam, 1971), ptiči prej obmirujejo in odlagajo jajca (Cohen in Looney, 1973; Davis, Harris in Shelby, 1974, Dore, Lefebvre in Ducharme, 1978; Gallup in Capper, 1970), izolirani domači piščanci znižajo frekvenco čivkanja, kar kaže na umiritev (Gallup, Montevecchi in Swanson, 1972). Anderson (1983) je na osnovi eksperimentov z mladimi opicami, ki jih je postavil v različne eksperimentalne pogoje (opice popolnoma same v kletki, opice skupaj z znanim vrstnikom, opice v prazni kletki z ogledalom), razširil zgoraj omenjene rezultate z ugotovitvijo, da sta ob prisotnosti lastne refleksije v ogledalu pri opicah manj opazni vokalizacija in gibanje kot znaka nemirnosti ob ločitvi od vrstnika. Zanimivo je, da opice pred ogledalom pokažejo več socialnih obraznih izrazov kot pred resničnim poznanim vrstnikom. Anderson je preveril, ali na opičje reakcije vpliva tudi način vzgoje. Odkril je statistično pomembne razlike: opice, ki so bile vzgojene delno izolirano - delno z enim samim vrstnikom, so se ob lastni podobi v ogledalu ali ob prisotnosti nepoznanega vrstnika mnogo bolj umirile, kot če bi bile same, medtem ko se opice, vzgojene v večji skupini skupaj s starši in mlajšimi opicami, v nobenem pogoju niso umirile. Opice, ki so bile bolj ali manj izolirano vzgojene, so nepoznanega vrstnika več opazovale, ob ogledalu pa so

pokazale več reakcij druženja. Opice, ki so bile vzgojene v skupini, so prav tako nepoznanega vrstnika več opazovale, ob ogledalu pa so pokazale več reakcij nesprejemanja, celo agresivnosti, delale so več kolobocij, več so se šobile. Avtor zaključuje, da mlajše opice pred ogledalom kažejo veliko socialnih reakcij, kar pa še ne pomeni, da niso zmožne razlikovati lastne podobe v ogledalu od podobe vrstnika, saj bi glede na različne reakcije lahko sklepali, da ti dve podobi dobro diferencirajo. Seveda pa vprašanje, ali v lastni podobi v ogledalu prepoznajo opice same sebe, ostane v tej raziskavi še vedno odprto.

Opazovanje mačk pred ogledalom je izvedel Boulanger - Balleygnier (1968; po Mayer, 1985). Ugotovil je, da se mačke sprva podobe v ogledalu bojijo, nato pa zanimanje za podobo narašča, mačke hodijo okoli ogledala, vendar sebe v njem ne prepoznajo, kakor tudi ne prepoznajo drugih elementov, ki jih vidijo v ogledalu.

Odkrijemo lahko sličnosti vsaj pri metodi proučevanja avtorjev, ki so se ukvarjali s problemom prepoznavanja sebe pri živalih, in avtorjev, ki so ugotavljali zakonitosti razvoja samoprepoznavanja pri otrocih. Tudi zadnji so se v največjem številu usmerili na problem samoprepoznavanja zunanje podobe pri otrocih, ki temelji na vizualnih zaznavah. Samuels (1986) tovrstno samoprepoznavanje šteje med perceptivne invariante samozavedanja.

Prvi avtor, ki je bil pozoren na pojav prepoznavanja sebe, je bil C. Darwin (1877; po Damon in Hart, 1982). Zapisal je, da vzklik njegovega 9- mesečnega sina, ki stoji pred ogledalom in zasliši svoje ime, pomeni prvi znak, da je podobo v ogledalu enačil s sabo. Preyer (1893; po Damon in Hart, 1982) je izvedel podobna opazovanja ter odkril prve znake samoprepoznavanja v 14. mesecu starosti otroka. Daljšo longitudinalno raziskavo s podobno tehniko je opravil Dixon (1957; po Danom in Hart, 1982). Poroča o štirih razvojnih fazah samoprepoznavanja, katerih vrstni red ne variira med posamezniki. Prvo fazo imenuje kratko "mama". 3 - 4 mesece star malček v ogledalu ne prepozna sebe, prepozna pa druge njemu poznane osebe. Z njimi komunicira (se jih dotika, se jim smeji in podobno), kakor da bi bile prave. V naslednji fazi se otrok vede do lastne podobe kot do podobe vrstnika. Pri 7. mesecu starosti otrok pa je Dixon opazil, da otrok dalj časa opazuje podobo v ogledalu, pri tem pa ponavlja preprostejše geste. Pri 12. mesecu pade zanimanje za lastno podobo v ogledalu, malček se obrača stran od nje, pravilno usmerja svoj pogled ob vprašanju, kje je... (ime otroka), kar bi naj kazalo na to, da otrok prepozna svojo podobo. Do podobnih ugotovitev nas vodi tudi raziskava Boulanger - Balleygnier (1968; po Mayer, 1985). Pri 17. mesecu starosti pa naj bi otrok že odločno pokazal na svojo podobo v ogledalu, če ga vprašamo po njej, prepozna pa tudi podobe drugih. Pri 22. mesecu starosti spontano pove svoje ime in imena drugih, ki jih vidi v ogledalu. Pri 24. mesecu otrok že naroča drugim, naj se pogledajo v ogledalo.

Vendar so tudi raziskovalci samoprepoznavanja pri otrocih ugotovili, da zgolj metoda, pri kateri postavimo otroka pred ogledalo in ga opazujemo, ne zadošča. Amsterdam (1972; po Anderson, 1984) je uporabil podobno metodo kot malo pred njim Gallup (1970; po Anderson, 1984). Matere so otrokom pri brisanju nosu neopazno naredile rdečo oznako na otrokovem nosu. 42 % otrok celotnega vzorca, starih 18 - 20 mesecev, in 63 % otrok, starih 21 - 24 mesecev, se je ob pogledu v ogledalo dotaknilo svojega nosu ali pa na mamino vprašanje, kdo je to, odgovorilo s svojim imenom ali

osebni zaimkom. Do podobnih rezultatov so prišli tudi drugi avtorji (obnašanje usmerjeno na oznako so odkrili Schulman in Kaplowitz, 1977, pri 62 % otrok od 19 - 24 meseca starosti, Lewis in Brooks - Gunn, 1979, pri 75 % otrok starih 24. mesecev, Johnson, 1982, pri 70 % otrok med 18. in 24. mesecem starosti; poimenovanje oz. uporabo osebnega zaimka pa Schulman in Kaplowitz, 1977, pri 52 % otrok starih 19 - 24 mesecev; po Anderson, 1984). Kot kriterij, ki dokazuje samoprepoznavanje v ogledalu, poleg obnašanja usmerjenega na oznako in verbalne reakcije, Amsterdam določa tudi odsotnost družabnih reakcij v času, ko se otrok prepozna v ogledalu. Med družabne reakcije šteje smeh, doukanje in ljubkovanje podobe v ogledalu in vokalizacijo. Otroci, stari 6 - 14 mesecev, so pokazali največ tovrstnega družabnega vedenja, te reakcije pa so skoraj povsem izginile po 18. mesecu starosti. O podobnih rezultatih v zvezi z družabnimi reakcijami poročata tudi Schulman in Kaplowitz (1977) in Amsterdam in Greenberg (1977), medtem ko Lewis in Brooks-Gunn (1977) poročata, da se tovrstno obnašanje ohranja tudi v času, ko je samoprepoznavanje že dobro razvito (po Anderson, 1984). Naslednji kriterij za dokazovanje samoprepoznavanja je umikanje ogledalu v starosti, ko se otrok v ogledalu prepozna. Tudi drugi avtorji so odkrili podobno obnašanje (Bertenthal in Fischer, 1978; Gallup, 1979; Papousek in Papousek, 1974; Zazzo, 1948; Dixon, 1957; po Damon in Hart, 1982; Amsterdam, 1972, pri otrocih, starih 13-24 mesecev; Schulman in Kaplowitz, 1977, pri več kot polovici dvehletnih otrok in pri 15 % otrok starih 7-12 mesecev; Dickie in Strader, 1974, sta odkrila razlike v interesu za ogledalo med enoletnimi otroki in otroki stari 18 mesecev; po Anderson, 1984). Amsterdam se strinja z avtorjem Schulman in Kaplowitz, da se samoobčudovanje, zardevanje, plašnost in zganjanje norčij pojavlja prav v drugem letu starosti, zato bi lahko sklepali, da je tudi to vedenje veljavni kriterij za dokazovanje samoprepoznavanja pri otroku, vendar opozarja, da lahko na ta način otrok reagira tudi v stiku z vrstnikom, torej ni jasno, ali prepozna v ogledalu sebe ali sebe zazna kot "prijatelja v igri". Sicer pa avtor navaja, da v raziskavah najdemo veliko nesoglasja v opazovanju tovrstnega vedenja, saj so definicije tega vedenja nejasne. Anderson (1984) postavlja še druga kritična vprašanja o delu Amsterdama in podobnih študijah drugih avtorjev. Predvsem najde številne pomisleke v zvezi s kriteriji samoprepoznavanja. Poudarja, da bi bilo morda bolje narediti oznako otroku na čelu ali bradi, mestu, ki ga ni mogoče videti, ne da bi se pogledali v ogledalo, kajti nekatere od že omenjenih študij poročajo, da je manjše število otrok pokazalo reakcije, usmerjene na označeni del telesa (nos), še preden so se pogledali v ogledalo. Po besedah avtorja naj bi bila tudi verbalna oznaka problematična, na kar je opozoril že Gallup (1979; po Anderson, 1984). Otroku je lahko naučen, da na podobna vprašanja matere kot v omenjenih raziskavah odgovorja s svojim imenom, prav tako ni dovolj za dokaz samoprepoznavanja, da otrok izgovori le besedico "nos" ali "rdeče", ker bi lahko iste besede izrekel tudi ob pogledu na označenega vrstnika.

Študije "z oznako" se razlikujejo od študij, ki so kot metodo uporabile le opazovanje otroka pred ogledalom brez kakršnihkoli posebnosti, po tem, da zahtevajo od otroka, ki pokaže usmerjene reakcije na oznako, predstavo sebe in lastnih potez zunanosti. Tako Lewis in Brooks-Gunn (1979; po Damon in Hart, 1982) opozarjata, da lahko poteka prepoznavanje sebe v ogledalu na osnovi dveh mehanizmov: skladnosti gibanja otroka in njegove podobe v ogledalu (kontingenčni ključ) ali/in na osnovi

prepoznavanja lastnih telesnih značilnosti (ključ potez). Za proučevanje obeh ključev samoprepoznavanja sta uporabila naslednje medije: ogledalo, fotografije in video. Ogledalo in video lahko nudi kontingenčni ključ in ključ potez za samoprepoznavanje, fotografija pa samo ključ potez. Otrokom sta pokazala fotografije, na eni je bil on sam, na drugih fotografijah pa je videl druge osebe različne glede na spol in starost. Če so otroci dalj časa vizualno fiksirali svojo fotografijo, če so izražali ob njej pozitivna čustva ali vokalizacijo oz. so na vprašanje, kdo je to, pravilno odgovorili, so bili ocenjeni kot tista skupina otrok, ki se na fotografijah prepoznajo. Na videu pa sta otrokom pokazala otrokovo delovanje, ki je bilo prej posneto, otrokovo trenutno (simultano) delovanje (s kamero so snemali otroka in sliko istočasno predvajali na monitorju) in posnetke vrstnikov. Kot je bilo že omenjeno, se je večina otrok prepoznala v ogledalu v pogoju "z oznako" v 24. mesecu starosti, 70 % otrok, starih 15 - 22 mesecev, se je prepoznalo na fotografijah v pogoju, ko so morali na vprašanje imenovati osebo na fotografiji, medtem ko se je spontano poimenovanje pojavilo dosti kasneje. Avtorja poročata o štirih fazah samoprepoznavanja: do 3. mesecev starosti se otrok zanima za podobe v ogledalu, prepozna pa jih ne, od 3. do 8. mesecev starosti prepozna svojo podobo na osnovi kontingence, okoli 12. mesecev starosti ima vedenje o nekaterih potezih lastnega telesa, čisto ob koncu drugega leta starosti pa se razvije samoprepoznavanje na osnovi jasne predstave o lastnih potezih zunanosti. Avtorja poročata tudi o tem, da po 15. mesecu starosti otrok lažje prepozna sebe (ključ potez), ker že opaža neke razlike v zunanosti oseb različnega spola in starosti. Če mu pokažemo fotografije oseb, med katerimi je le on mlajši ali je edini drugačnega spola kot druge osebe na fotografijah, se bo lažje prepoznal. Podporo rezultatom te študije daje tudi raziskava, ki jo je izvedla Bigelow (1981; po Anderson, 1984) z uporabo enakih medijev in postopka. Pokazalo se je, da se otroci prej prepoznajo v medijih, ki omogočajo prepoznavo na osnovi kontingenčnega ključa in ključa potez (ogledalo, simultano posneti video), kot v medijih, ki omogočajo le ključ potez (fotografije in prej posneti video). Navaja podatek, da je slaba polovica otrok prepoznala sebe na fotografijah pri 27. mesecu starosti, medtem ko so že pri 18. mesecu starosti prepoznali na fotografiji svojo mamo. Mayer (1985) na osnovi podobne študije z ogledalom, diapozitivi in filmom poroča o tem, da se potezno samoprepoznavanje razvije celo kasneje. Manjši vzorec slovenskih otrok, ki jih je opazoval, se je na prej posnetem filmu prepoznal šele pri 3. oz. 4. letu starosti.

Pogost kriterij dokazovanja samoprepoznavanja je tudi opazovanje otrokovih reakcij na resnične ali refleksirane podobe sebe in drugih živih ali neživih objektov. Amsterdam in Greenberg (1977; po Anderson, 1984) sta primerjala otrokove reakcije na simultano posnet video, na prej posneto njegovo podobo in na podobo drugega otroka na TV. Otroci od 10. - 20. meseca starosti so pokazali najmanj pozornosti ob simultani lastni podobi. Z prej omenjenimi kriteriji samoprepoznavanja sta ugotovila, da se starejši otroci v primerjavi z mlajšimi najbolj zavedajo lastne podobe, vendar se odzivajo enako na podobo sebe kot na podobo vrstnika na posnetku, kar seveda postavi pod vprašaj prvo ugotovitev. Field (1979; po Anderson, 1984) je na osnovi rezultatov svoje raziskave ugotovil, da 3 mesece stari otroci pokažejo več pozornosti ob lastni podobi v ogledalu, vendar v stiku z resničnimi vrstniki pokažejo več smeha, sramu in drugih podobnih reakcij. Avtor sklepa, da so otroci diferencirali med lastno refleksijo in resničnim vrstnikom. Lewis in Brooks-Gunn (1979; po Anderson, 1984) sta tudi

zapisala, da otroci, stari 15-18 mesecev, ločijo lastno podobo od refleksirane podobe drugega otroka, celo če medij omogoča le ključni potez za samoprepoznavanje. Zelo obsežno študijo tega problema pa je izvedel Johnson (1983). Za proučevanje samoprepoznavanja je uporabil video, ki je prikazoval simultane otrokove podobe, in sicer neoznačeno otrokovo podobo, otrokovo podobo z oznako na nosu, otrokovo podobo z zajčkom - igračo, ki se je po vertikali premikal pritrdjen na vrstico pred otrokom, otrokovo podobo, ki je pokazala, da ima na glavi majhen klobuček, podobo otroka z igračko ptico, ki je "letela" za otrokom (vseh teh objektov otrok ni mogel videti drugače kot le na televizijskem ekranu). Nato je otrok gledal na ekranu vrstnika v istih pogojih, v katerih je bil sam udeležen, z monitorjem, ki je refleksiral tega vrstnika. Rezultati kažejo, da je čas fiksacije slike na TV krajši, če TV prikazuje otroka ali vrstnika z oznako kot brez oznake. Smeh ni bil povezan s pogojem z oznako ali brez nje in s starostjo otroka, čeprav so se otroci pogosteje smejali ob pogledu na lastno podobo kot na podobo vrstnika. Nobene razlike ni bilo v reakcijah usmerjenih navzven (kazanje podobe na TV npr.), če je otrok opazoval lastno podobo ali podobo vrstnika. Bila je statistično pomembna razlika v številu na oznako usmerjenih reakcij (dotikanje lastnega nosu), najpogosteje so otroci uporabili to vedenje ob pogledu na lasten označen nos. Tovrstno vedenje je bilo pomembno povezano s starostjo otroka in se ni pojavilo pred 18. mes. starosti. Otroci so uporabljali verbalne oznake (nos, rdeče) v enakem številu pri opazovanju lastne označene podobe ali označene podobe vrstnika. Ni se razlikovalo število reakcij pogledovanja po okolici za objektom glede pogoja, ali je otrok opazoval sebe ali vrstnika. Verbalna oznaka "otrok" narašča s starostjo ne glede na to, koga otrok vidi na TV zaslonu. Otroci v vseh proučevanih starostih (12 - 26 mes.) so manipulirali svoje gibanje pred zaslonom, ko so na njem videli lastno podobo, najmanj tega vedenja pa so pokazali otroci, stari 12-24 mes. S starostjo narašča imitacija ob opazovanju vrstnika na zaslonu. Kot je razvidno iz tega pregleda rezultatov Johnsonove raziskave, večina otrokovih reakcij (čas fiksacije, reakcije usmerjene navzven, verbalne oznake, pogledovanja po okolici za objektom) ni veljavnih kot kriterij samoprepoznavanja. Kot opozarja avtor, so lahko tudi razlike v smehu in na oznako usmerjenem vedenju posledica kontingenčnega ključa, ne da bi moral imeti otrok oblikovano sliko o sebi.

Nolan in Kagan (1980) sta uporabila metodo, kjer so morali otroci med manjšim številom fotografij, položenih v ravni vrsti na mizi, izbrati svojo fotografijo. Avtorja sta potrdila najdbe drugih raziskovalcev, saj so tudi otroci, ki sta jih sama opazovala (stari so bili 3 leta), dobro prepoznali fotografije lastnega obraza, če se je ta smejal, bil resen in obraza z zaprtimi očmi. Imeli pa so težave s prepoznavanjem lastnega obraza, če je fotografija prikazovala le oči in nos, vendar kot navajata avtorja in Wuillemin in Richardson (1982; po Anderson, 1984) imajo s tovrstnim samoprepoznavanjem težave tudi nekateri odrasli.

Z uporabo enake metode, kot sta jo uporabila Nolan in Kagan (1980), so Mayer (1985) in Nolan in Kagan (1980) proučevali prepoznavanje lastnih rok na fotografijah. Mayer poroča, da je večina otrok pri 3. letih starosti prepoznala svoje roke (pri fotografiranju rok so odstranili prstane, zapestnice in podobne identifikacijske znake). Nolan in Kagan pa poročata o nekoliko višji starosti (približno polovica otrok starosti 4;6 - 5;0 let je prepoznala svoje roke na fotografiji) in ponovno poudarjata, da s starostjo narašča število potez lastnega telesa, ki jih otrok pozna.

Nekaj raziskav se je usmerilo na proučevanje samoprepoznavanja pri motenih otrocih in odraslih. Mans, Cicchetti in Sroufe (1978; po Anderson, 1984) so ugotovili, da otroci z Downovim sindromom ne kažejo velikega zaostanka v razvoju samoprepoznavanja. 22 % otrok iz njihovega vzorca je pokazalo vedenje usmerjeno na oznako pri 15. - 22. mesecu starosti, 56 % pri 23. - 33. mesecu in 89 % pri 34. - 48. mesecu. Starejši otroci so pokazali ob lastni podobi tudi več presenečenja in pozitivnih čustev. Rezultate te študije podpira raziskava avtorjev Hill in Tomlin (1981; po Anderson, 1984), ki dodajata, da lahko opazimo močno zakasnitev samoprepoznavanja pri multihendikepiranih otrocih. Zaostanek v samoprepoznavanju so odkrili tudi pri avtističnih otrocih (Neuman in Hill, 1978; po Anderson, 1984). Večina avtističnih otrok je pokazala na oznako usmerjeno vedenje v starosti 5;5 do 11;4 let, kakšen pa je zaostanek pri teh otrocih, avtorja nista ugotovila. Zanimivo je, da so bili avtistični otroci v nasprotju z normalnimi bolj pozorni na simultano lastno podobo, ob kateri so izvajali ponavljajoče gibe.

Če naredim kratek sklep raziskav otrokovega samoprepoznavanja lastne zunanosti na osnovi vizualne percepcije, najprej ugotavljam, da je problem proučevanja samoprepoznavanja pri otroku bolj kompleksen, kot morda kaže na prvi pogled. Izvedenih je bilo mnogo raziskav, katerih rezultati se včasih ujemajo, včasih pa tudi ne. Če zanemarim zgodnje raziskovalce ali bolje opazovalce samoprepoznavanja pri otroku, katerih rezultati temeljijo na psihometrično slabo izdelanih biografskih študijah, lahko zapišem, da so avtorji relativno zgodaj ugotovili, da se otrok prej prepozna, če mu medij medij omogoča kontingenco gibanja (to se dogaja okoli prvega leta starosti), in kasneje, če mu medij omogoča prepoznavanje sebe le na osnovi ključa potez (okoli drugega leta starosti). Slednje samoprepoznavanje namreč zahteva jasno predstavo o lastni zunanosti. Mnogo neskladij med rezultati različnih avtorjev pa lahko pripišemo različno definiranim kriterijem kot dokazom samoprepoznavanja. Največ soglasja med avtorji je v zvezi z vedenjem, usmerjenim na lastni del telesa, ki je označen. To vedenje izgleda kot veljavni kriterij samoprepoznavanja ob pogoju, da je označeni del telesa možno videti le z določenim medijem. Neskladja med avtorji in posledično tudi njihovimi rezultati pa so pri obravnavanju socialnih oz. bolj rečeno družabnih reakcij. Nekateri avtorji (Dixon, 1957; po Damon in Hart, 1982; Amsterdam, 1972; po Anderson, 1984) obravnavajo odsotnost družbenih reakcij kot znak samoprepoznavanja, drugi pa pravijo, da družabne reakcije niso socialne, saj odražajo le veselje ob lastni refleksiji, zato lahko dokazujejo obstoj samoprepoznavanja (Lewis in Brooks-Gunn, 1979; po Anderson, 1984). Neskadja občutim tudi v zvezi s kriterijem umikanja mediju, ki reflektira lastno podobo, ko je ta prepoznana (tako pravijo Dixon, 1957; po Damon in Hart, 1982; Amsterdam, 1972; Schulman in Kaplowitz, 1977; Dickie in Strader, 1974; po Anderson, 1984), medtem ko Lewis in Brooks-Gunn (1979; po Anderson, 1984) jemljeta dalj časa trajajočo fiksacijo lastne podobe kot dokaz samoprepoznavanja. Opozorila sem že na potrebno previdnost ob uporabi kriterija verbalnega reagiranja, pri čemer raziskovalci tudi niso bili vedno enotni. Uspešen, vendar še ne dovolj raziskan, izgleda tudi kriterij opažene otrokove manipulacije lastnega telesa ob ogledovanju lastne reflektirane podobe (glej Johnson, 1983). Podobno bi lahko zapisali tudi o metodi izbire lastne fotografije med manjšim številom različnih fotografij, položenih na mizo (glej Nolan in Kagan, 1980; Mayer, 1985). Ob raziskovanju otrokovega samoprepoznavanja z

uporabo različnih metod nikakor ne bi smeli zanemariti primerjave med otrokovimi reakcijami na lastno refleksirano podobo in reakcijami na refleksirane podobe vrstnikov, kar dobro kažejo raziskave Amsterdama in Greenberga (1977) in Lewisa in Brooks-Gunna (1979; oba dela po Andersonu, 1984) in Johnsona (1983). Kakor je razvidno iz vsega zgoraj zapisanega, nekateri avtorji posebej poudarjajo, da se samoprepoznavanje razvija, še bolj natančno, da se razvija v fazah (Dixon, 1957; Lewis in Brooks-Gunn, 1979; po Damon in Hart, 1982), raziskave drugih avtorjev pa to potrjujejo.

Podoba lastnega telesa, torej "telesni jaz", pa se ne razvija le na osnovi vizualnih izkušenj, ampak ima pomembno vlogo celoten perceptivni aparat. Raziskave, ki bi proučevale druge vidike samoprepoznavanja, pa so redke. Mayer (1985) poroča o takšni raziskavi. Ugotavljal je prepoznavanje lastnega glasu. Piše, da verjetno zaradi pomanjkanja izkušenj in kompleksnosti pojava (dve poti prevajanja glasu) otrok lastni glas prepozna še kasneje kot lastno zunanost (otrok je moral prepoznati lastni glas na kasetofonskem traku). Tudi v primeru prepoznavanja lastnega glasu odkrivamo neke zakonitosti razvoja, ki smo jih srečali že pri proučevanju razvoja samoprepoznavanja lastne zunanosti. Otrok prej prepozna glas njemu bližnjih oseb kot lastni glas. Tovrstno samoprepoznavanje bi se naj pojavilo šele okoli 5. leta starosti.

Če sledimo razvojnemu modelu samorazumevanja (Damon in Hart, 1982), ugotovimo, da v obdobju malčka in zgodnjega otroštva (od rojstva do 7. leta starosti) prevladuje razvoj fizičnega jaza, kot objekta ki se neposredno tiče samoprepoznavanja lastne fizične podobe in zajema usmerjenost otrokove pozornosti na materialno lastnino. Ker pa v vsakem razvojnem obdobju zasledimo v manjši meri, a vendar, pojav razvoja tudi vseh drugih komponent jaza kot objekta spoznanja, kot so aktivni, socialni in psihični jaz, že v prvem obdobju otrok usmerja svojo pozornost tudi na lastno aktivnost, socialne interakcije, pa tudi na lastna hotenja, osebnostne in moralne standarde. Iz tega razloga lahko pod tem naslovom predstavim tudi raziskave prepoznavanja lastnih stvaritev. Nolan in Kagan (1980) sta objavila izsledke raziskave, v kateri sta proučevala otrokovo prepoznavanje lastnih risarskih izdelkov. Ugotovila sta, da starejši otroci (štiri in petletni) prepoznajo več risb, ki so jih narisali pred tednom dni, in bolje poznajo svoj stil risanja kot mlajši otroci. Avtorja poročata o tem, da so dekleta, ki so bolj prepoznavala svoje telo na fotografijah, tudi bolj prepoznavala svoj stil risanja, kar pa ni bilo dokazano za fante. Zanimivo je, da prepoznavanje lastnih risb ni bilo povezano s prepoznavanjem lastnega stila risanja. Avtorja sta leta 1981 izvedla podobno študijo kot leto pred tem, le da sta jo razširila. Ugotovila sta, da starejši otroci ne prepoznajo samo več svojih risb, ampak tudi bolj prepoznavajo lastne konstrukte, izdelane pred tednom dni, in pot po nekakšnem labirintu, ki so jo prav tako "prehodili" pred tednom dni. Pokazalo se je, da obstajajo skoraj ničelne korelacije med prepoznavanjem lastnih izdelkov in izdelkov drugih oseb (vrstnikov), kar pomeni, sklepa avtorja, da tovrstno prepoznavanje ne kreirajo isti kognitivni mehanizmi okrepitve spomina. Zanimivo je tudi, da so otroci, ki so si bolj zapomnili lastne kognitivne produkte (ni nujno, da tudi kognitivne produkte drugih), neuspeh v kognitivnih nalogah močneje občutili. Po neuspehu so pokazali vidne spremembe (manj časa igre) v samostojni igri glede na igro po uspehu. Avtorja sklepa, da so po neuspehu razmišljali o svojih napakah ter da je za te otroke značilno, da imajo močan interes kvalitetno opraviti nalogo in si v tej smeri tudi prizadevajo.

Nazadnje je nujno omeniti tudi faktorje, ki determinirajo ali so kakorkoli povezani z razvojem samoprepoznavanja. Lewis in Brooks-Gunn (1979; po Lewis in Brooks-Gunn in Jaskir, 1985) nista odkrila statistično pomembne zveze med razvojem samoprepoznavanja in spolom otroka, SES-om otroka, številom otrok v družini, vrstnim redom otroka glede na rojstva v odnosu do svojih bratov in sester, izobrazbo matere. Odkrila pa sta pomembno zvezo med samoprepoznavanjem v ogledalu in percepcijsko-kognitivno sposobnostjo. Otroci, ki so bili sposobni preciznejše percepcijske diferenciacije (so bili bolj pozorni na spremembe v vizualni stimulaciji), so nekoliko prej razvili samoprepoznavanje. Kot kažejo raziskave, obstaja tudi statistično pomembna povezava med samoprepoznavanjem in mentalno starostjo (Mans, Cicchetti in Sroufe, 1978; Brooks-Gunn in Lewis, 1980; po Lewis, Brooks-Gunn in Jaskir, 1985). Zanimiva je raziskava Lewisa, Brooks-Gunna in Jaskira (1985), kjer so proučevali vpliv različne stopnje navezanosti otroka na mamo na prve pojave samoprepoznavanja. Stopnjo navezanosti so pri 12.meseceh starosti otrok ugotavljali z ocenjevanjem otrokovega vedenja do mame med njuno skupno igro po nekajminutni ločenosti otroka od mame; samoprepoznavanje pa so preverjali z metodo samoprepoznavanja v ogledalu (prisoten kotingenčni ključ in ključ potez) pri starosti otrok od 18. do 24. mesecev. Raziskava je potrdila predhodne najdbe, da otroci razvijejo potezno samoprepoznavanje od 18. do 24. mesecev starosti. Pojavile pa so se statistično pomembne razlike v času samoprepoznavanja med otroki, ki so reagirali na materino odsotnost z reakcijami iskanja bližine in varnosti pri materi, in otroki, ki so reagirali z izogibanjem stikov z mamo oz. z ambivalentnostjo. Otroci, ki so iskali več varnosti, so pokazali pomembno večji porast vedenja usmerjenega na oznako na nosu in večji padeč vedenja usmerjenega na ogledalo, to je večji napredek v samoprepoznavanju od 18. do 24. meseca starosti, kot otroci iz drugih dveh skupin, kar avtorji razlagajo z dejstvom, da manj otrok, ki so iskali več varnosti pri materi (avtorji sklepajo, da jih matere bolj varujejo), razvije samoprepoznavanje pri 18. mesecu starosti. Sklepajo, da kljub dejstvu, da otroci, ki so bolj navezani na starše oz. bolj varovani, kažejo bolj zdrav samo-koncept (Ahrend, Gave in Sroufe, 1979; Matas, Ahrend in Sroufe, 1978; po Lewis, Brooks-Gunn in Jaskir, 1985). Ti otroci kasneje razvijejo samoprepoznavanje. Do enakih zaključkov, kot avtorji te študije, je prišel tudi Tajima (1982; po Lewis, Brooks-Gunn in Jaskir, 1985) na vzorcu japonskih otrok. Prva razlaga teh rezultatov je lahko, da morajo biti otroci, ki jih starši manj varujejo, bolj pozorni na dogajanja v okolju, kar so avtorji raziskave potrdili. Ugotovili so, da so otroci, ki so pokazali več navezanosti na mamo, manj pozorni na spremembe v okolju, pri čemer so kontrolirali splošno kognitivno raven otrok. Na zgodnje samoprepoznavanje in iskanje varnosti lahko vpliva, kot pišejo avtorji, tretji faktor - npr. temperament otroka. Ne glede na možne razlage pa raziskava potrdi pomembno zvezo med samoprepoznavanjem in zgodnjimi interpersonalnimi odnosi.

Zaključim lahko, da kljub velikemu številu raziskav samoprepoznavanja ostaja veliko vprašanj odprtih, predvsem v zvezi z razlago nekonsistentnosti med rezultati različnih avtorjev, dejavniki, ki vplivajo na razvoj samoprepoznavanja in ne nazadnje v zvezi s pomenom samoprepoznavanja otroka za celoten razvoj samo-koncepta.

Literatura:

- Anderson, J.R. (1983), Mirror-image stimulation and short separations in stump-tail monkeys, *Animal Learning and Behavior*, 1, str.139 - 143.
- Anderson, J.R. (1984), The Development of Self-Recognition: A Review, *Developmental Psychobiology*, 1, str. 35 - 49.
- Damon, W. in Hart, D.(1982), The Development of Self-Understanding from Infancy through Adolescence, *Child Development*, 4, str. 841 - 864.
- Johnson, D.B. (1983), Self-Recognition in Infants, *Infant Behavior and Development*, 6, str. 211-222.
- Lewis, M.,Brooks-Gunn, J. in Jaskir,J. (1985), Individual Difference in Visual Self-Recognition as a Function of Mother-Infant Attachment Relationship, *Developmental Psychology*, 6, str. 1181 - 1187
- Mayer, J. (1985), Razvoj samozavedanja kot temeljne funkcije jaza, magistrsko delo, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za psihologijo, katedra za občo psihologijo, Ljubljana.
- Nolan,E. in Kagan,J. (1980), Recognition of Self and Self's Products in Preschool Children, *The Journal of Genetic Psychology*, 137, str. 285 - 294
- Nolan, E. in Kagan,J.(1981), Memory for Products in Preschool Children, *The Journal of Genetic Psychology*, 138, str. 15 - 25
- Samuels, C.A. (1986), Bases for the Infant's Developing Self-Awareness, *Human Development*, 1, str. 36 - 49.

Znanje je postalo magična beseda. Polna so je javna občila, vedno bolj nam je vsem na jeziku, verjetno pa bi se znašli v zadregi, brž ko bi jo bilo treba pojasniti. Vid PEČJAK piše, "da smo bolj obsedeni z govorjenjem o ustvarjalnosti kot z ustvarjalnostjo samo. Enako velja za znanje. Zaradi prepegoste uporabe ob pomanjkanju dejavnosti omenjeni besedi izgubljata smisel. Prihaja do pojava semantičnega nasičenja, ko besede, ki se zelo pogosto uporabljajo, polagoma izgubijo pomen. Glasovni olupek pravilno zaznavamo in ga ohranjamo v spominu, vendar ne mislimo na to, kaj pomeni."

1. ZNANJE KOT (PSIHOLOŠKI) FENOMEN

V strokovni literaturi je znanje najbolj splošno opredeljeno kot množica v različnih medijih shranjenih urejenih informacij, ki so nastale v človekovih spoznavnih procesih.

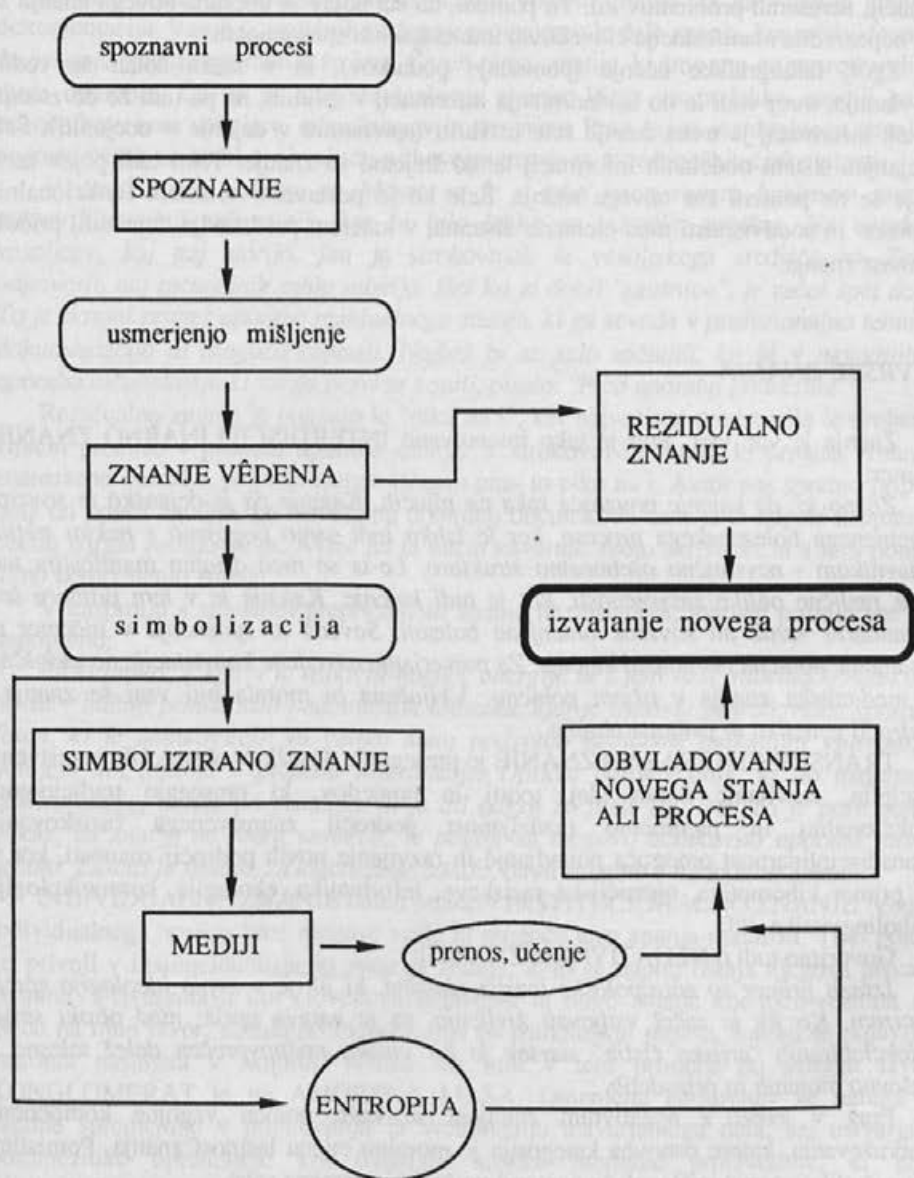
Z enačbo ZNANJE = INFORMACIJA se ne morem strinjati, čeprav gre za sicer tesno povezani, vendar kvalitativno popolnoma različni kategoriji. Informacija je le element znanja, njegov najpomembnejši gradnik. Na podlagi spoznavnih procesov nastane v človekovi zavesti SPOZNANJE, ki se v procesu mišljenja preoblikuje v VÉDENJE. Transformacija védenja v določen simbolični (semiotični) sistem - SIMBOLIZACIJA (znakovni zapis), šele predstavlja informacijo, pravilneje SIMBOLIZIRANO ZNANJE, ki ima to lastnost, da ga je mogoče prenašati prek različnih medijev, ga v njih shranjevati in obdelovati (slika 1).

Tudi simbolizirano znanje še ni pravo znanje. Znanje naj bi bilo šele RAZUMEVANJE IN OBVLADOVANJE določenega stanja ali procesa. Simbolizirano znanje torej postane znanje obvladovanja novega šele v procesu učenja in uporabe.

Vzemimo primer učenja sestavljene gibalne spretnosti. Če bi omenjena enačba veljala, bi tisti hip, ko bi prejeli popolno informacijo, spretnost obvladali. Vemo, da temu ni tako. Najprej se učimo posameznih gibov, jih v naslednji fazi povezujemo in sinhroniziramo v sestavljene gibalne sklope in šele po daljšem času delno obvladamo (znamo) novo spretnost.

* Vid PEČJAK: *Misliti, delati, živeti ustvarjalno*, DZS, Ljubljana, 1987.

Slika 1 - Evolucija in manifestacija znanja

Informacija je torej res osnovni gradnik znanja, ne pa tudi že znanje samo. Pojem obvladovanja nove situacije je zelo blizu pojmu inteligentnosti, ki jo lahko definiramo tudi kot sposobnost prilagajanja novim razmeram in obvladovanje dotlej neznanih situacij, nerešenih problemov itd. To pomeni, da sta pojav in uporaba novega znanja že kar neposredna manifestacija človekovih intelektualnih sposobnosti.

Zgolj faktografsko učenje (pomnenje podatkov), ki v naših šolah še vedno prevladuje, torej vodi le do uskladiščenja informacij v spomin, ne pa tudi že do znanja. Iz teh informacij je treba znanje šele ustvariti (spremeniti v dejanje = udejaniti). Šele udejanjen sistem obdelanih informacij lahko štejemo za znanje. Tako tudi pojav nove ideje še ne pomeni kar novega znanja. Šele ko jo postavimo v sistem funkcionalnih odnosov in soodvisnosti med elementi sistema, v katerem predstavlja dejavnik, pridobi lastnost znanja.

2. VRSTE ZNANJA

Znanja je več vrst. Eno je tako imenovano INTERDISCIPLINARNO ZNANJE.

Primer:

Znano je, da kajenje povzroča raka na pljučih. Kajenje pa je dejansko le sovzrok omenjenega bolezenskega procesa, ker je lahko tudi samo pogojeno z nekim tretjim dejavnikom - nevrotično osebnostno strukturo. Le-ta se med drugim manifestira tudi skozi različne oblike zasvojenosti, kot je tudi kajenje. Kajenje je v tem primeru šele sekundarni vzrok ali sovzrok omenjene bolezni. Seveda to spoznanje v ničemer ne zmanjšuje pomena nevarnosti kajenja. Za preverjanje navedene konstatacije ne zadoščajo le medicinska znanja v ožjem pomenu. Vključna bi morala biti vsaj še znanja s področij genetike in psihopatologije.

TRANSDISCIPLINARNO ZNANJE je preseganje dosežkov obstoječih znanstvenih disciplin, razvijanje novih idej, teorij in pogledov, ki presegajo tradicionalno funkcionalno in predmetno razdeljenost področij znanstvenega raziskovanja. Transdisciplinarnost omogoča pojavljanje in razvijanje novih področij znanosti, kot so na primer kibernetika, operacijske raziskave, informatika, ekologija, komunikologija, psiholingvistika itd.

Govorimo tudi o NEGATIVNEM ZNANJU:

Izrazit primer so antropološke teorije rasizma, ki jih je v svojo ideologijo sprejel nacizem. Ko jih je začel vsiljevati življenju, se je narava uprla: med otroki strogo selekcioniranih "arijsko čistih" staršev je bil visoko nadpovprečen delež telesno in duševno motenih in prizadetih.

Prač v zvezi z negativnim znanjem se kaže pomen vzgojne komponente izobraževanja, katere osnovna kategorija je moralno etična lastnost znanja. Pomislimo samo, koliko znanja je človek že namenil uničevanju samega sebe.

Z odhodom vrhunskih strokovnjakov (v tujino, pa tudi samo iz ustanove ali podjetja), znanja, ki ga odnašajo, ni mogoče zadržati. Za njimi ostaja znanje, ki ga vsebuje dokumentacija, ne pa tudi že omenjeno REZIDUALNO ZNANJE (residuum = preostanek), ki ostaja izključno tistemu, ki je novo znanje ustvaril. Avtorja tega znanja

ni mogoče "razlastiti", ker ga ni mogoče popolnoma simbolizirati = zapisati v dokumentacijo. Rezidualno znanje se lahko prenaša in posreduje izključno v neposredni komunikaciji ČLOVEK-ČLOVEK.

Slika 2 prikazuje odnose med različnimi vrstami znanja, ki ga vsebuje tehnična dokumentacija. Vanjo iz različnih razlogov zapisujemo le dele znanja, ker predvidevamo, da osnovna znanja uporabnik že ima. Če jih nima, znanja, ki smo mu ga posredovali, ne more uporabiti. Če ne bi bilo rezidualnega znanja, bi se vsega lahko naučili kar iz priročnikov, brez učiteljev, inštruktorjev in trenerjev. Prav širina rezidualnega znanja je pogosto vzrok za razlike v kvaliteti njihovega znanja in v pedagoški učinkovitosti.

V drugi misiji poletov na Mesec se je v tako imenovanem lunarnem modulu pokvaril osrednji računalnik, kar bi bilo lahko za posadko usodno. Na vprašanje vesoljcev, kaj naj storijo, jim je strokovnjak iz vesoljskega središča na Zemlji odgovoril, naj računalnik rahlo udarijo. Brž ko je dobil "zaušnico", je začel spet delati. To je skrajni primer uporabe rezidualnega znanja, ki ga seveda v profesionalno tehnično dokumentacijo ni mogoče zapisati. Najbrž bi se zelo začudili, ko bi v navodilih za uporabo računalnika, ki ste ga pravkar kupili, pisalo: "Pred uporabo pretresite!"

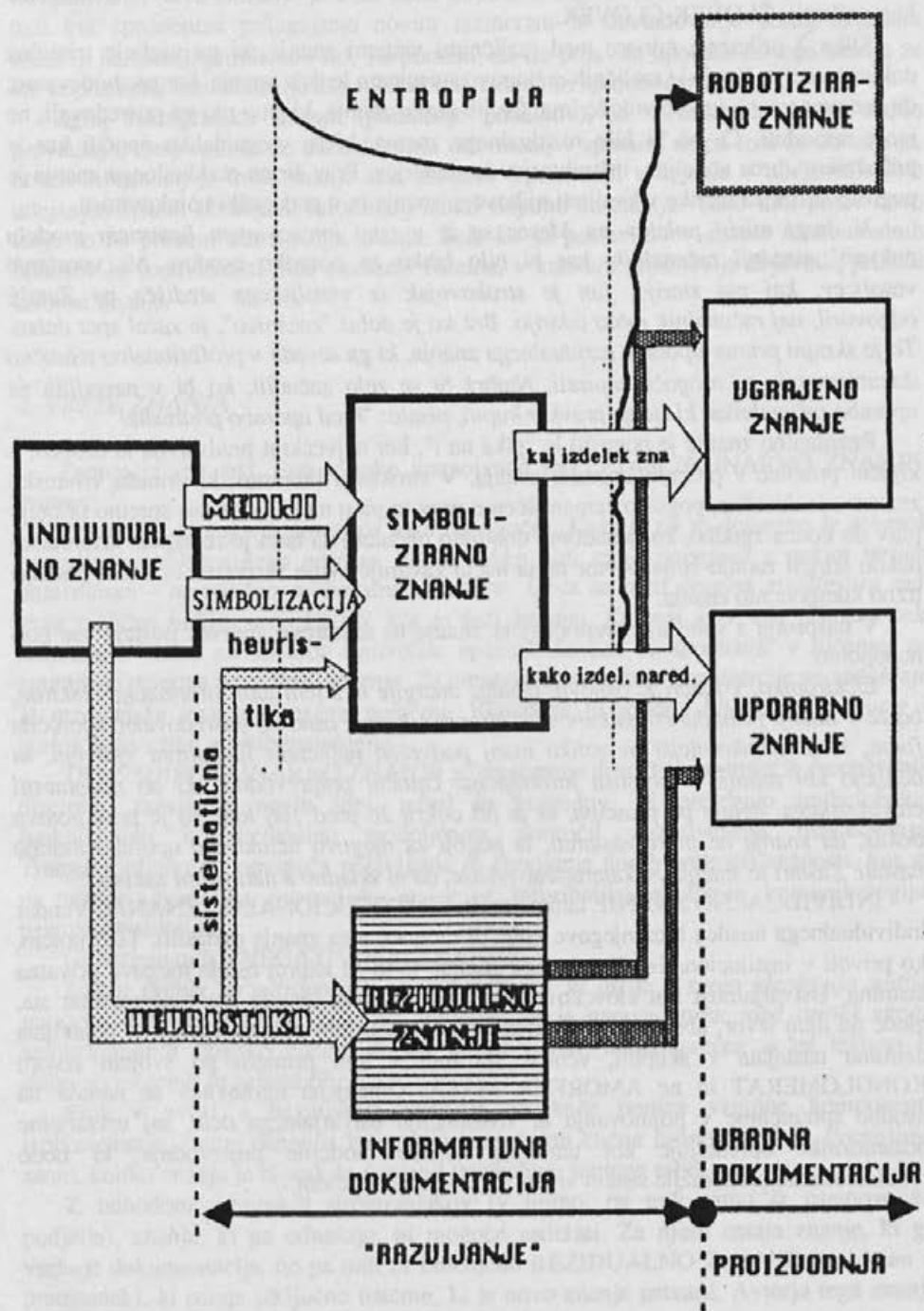
Rezidualno znanje je pogosto le "pika na i", ker največkrat predstavlja le droben, a ključni prožilec v procesu uporabe znanja. V strokovni literaturi, ki prinaša vrhunske znanstvene dosežke, pogosto zaman iščemo prav to piko na i. Avtor nas spretno pripelje prav do konca zgodbe, ko nenadoma dobimno občutek, da nam je iz napete kriminalke nekdo iztrgal zadnjo stran. Avtor na ta način zavaruje svojo skrivnost in s tem poudari tržno komponento znanja.

V nasprotju s splošnim prepričanjem znanje ne zastareva, marveč postaja vse bolj nepopolno:

Elektroniko, v kateri je osnovni nosilec energije in s tem tudi informacije elektron, bo že v bližnji prihodnosti nadomestila fotonika, kjer je osnovni posredovalec sporočila foton, ki je učinkovitejši in veliko manj podvržen različnim fizikalnim vplivom, ki delujejo kot motnje v prenosu informacije. Optični polprevodnik, ki bo nadomestil elektronskega, deluje po principu, ki je bil odkrit že pred 100 leti. To je prav gotovo dokaz, da znanje ne more zastareti, le pogoji za njegovo učinkovito uporabo morajo nastati. Zastari le znanje, za katerega se izkaže, da ni skladno z naravnimi zakoni.

INDIVIDUALNO ZNANJE lahko preide v INSTITUCIONALNO ZNANJE. Vendar individualnega nosilca brez njegove volje ni mogoče tega znanja razlastiti. Tudi potem, ko privoli v institucionalizacijo svojega znanja, le-to še naprej ostaja njegova privatna lastnina. Ustvarjalnost kot človekova dejavnost in novo znanje kot njen rezultat sta, glede na njun izvor, absolutno individualna (= psihološka) pojava. Lahko se pojavljata oziroma nastajata v skupini, vendar sta tudi v tem primeru po svojem izvoru KONGLOMERAT in ne AMORFNA MASA. Omenjena ugotovitev se nanaša na usodne spremembe v pojmovanju in vrednotenju ustvarjalnega dela, saj ustvarjalne posameznike opredeljuje kot temeljne nosilce moderne proizvodnje, ki bodo revolucionarno preobrazile sistem vrednot, povezanih z delom.

Slika 2 - Znanje in tehnična dokumentacija

3. PRAGMATIČNI VIDIK ZNANJA

Miloš KOBE** piše, "da bodo proizvodnjo prihodnosti lahko obvladovali samo tisti, ki bodo imeli znanje. V trenutku, ko novo znanje doseže tako imenovano kritično maso, si lahko posamezniki ustanovijo nova, LASTNA podjetja. Individualnega novega znanja namreč ni mogoče podružbiti tako, da ga družba za svojo reprodukcijo odvzame posamezniku. Nestrpnost do individualnega imetja najpomembnejšega proizvodnega dejavnika je objektivna posledica potencialnih možnosti za uvajanje kapitalskega odnosa v reprodukcijo in za posledično oblikovanje sloja 'neokapitalistov znanja'.

Znanje kot proizvodni dejavnik ima svojo konkretno, materialno vrednost, stroške nastajanja in obnavljanja in tržno ceno, ki se oblikuje na osnovi ponudbe in povpraševanja, kakovosti, stopnje konkretosti in uporabnosti, referenc, sodobnosti itd., kot je to običajno za vsak tržni objekt."

Osnovni producent novega znanja je znanstveno raziskovalno delo, medtem ko razvojno delo ustvarja uporabno znanje, zapisano v obliki tehnične dokumentacije, ki je osnova proizvodnemu delu.

Na pragu informacijske dobe pomen znanja preseže kapital. Še tako velika vlaganja denarja v stroje, opremo in tudi v obstoječe znanje (licence, blagovne znamke itd.) ne povečujejo produktivnosti v taki meri, kot vlaganja v lastno znanje - v ustvarjalne ljudi.

Podjetje IBM je objavilo deleže dejavnikov, ki so v letu 1985 vplivali na rast produktivnosti: delo 14%, kapital 27% in novo znanje 59%.

V klasičnem industrijskem proizvodnem modelu je bilo za povečanje proizvodnje potrebno linearno povečevati vse dejavnike (denar, material, delo in energijo), ne pa tudi znanja. V delovno intenzivnem modelu znanje narašča le do potrebnega nivoja, ko steče proizvodno delo, potem ostaja relativno konstantno, zato potrebe po novem znanju (izobraževanju in inovacijah) ni.

V znanstveno (informacijsko) intenzivnem modelu proizvodnje je najpomembnejša spremenljivka znanje. Z uvajanjem znanja v proizvodni proces tudi preneha delovanje klasičnih proizvodnih zakonitosti:

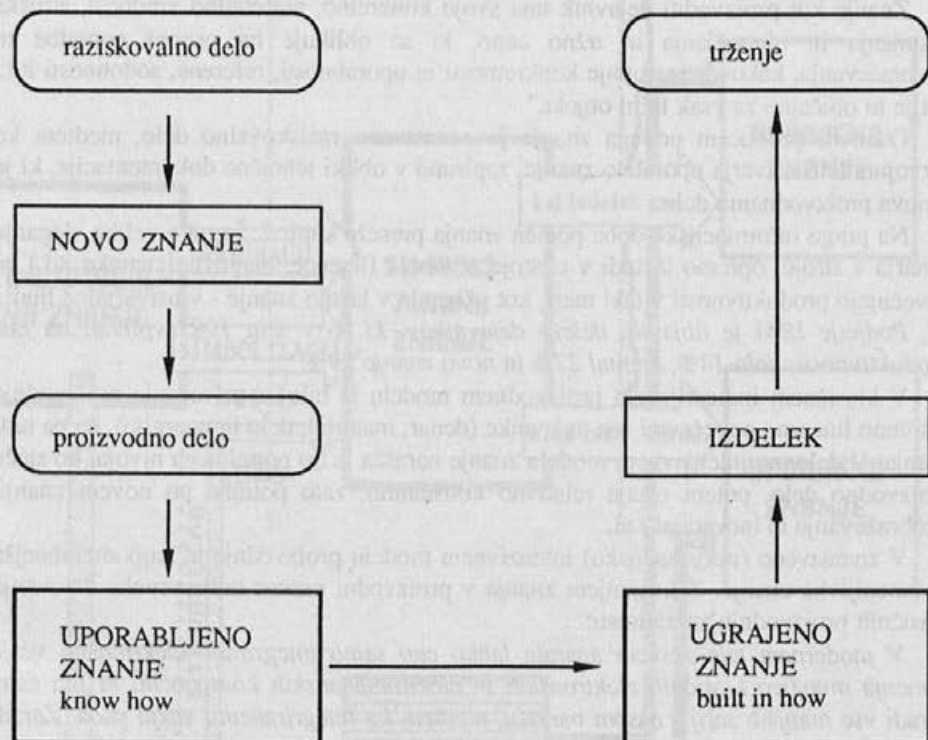
V modernem telefonskem aparatu lahko eno samo integrirano elektronsko vezje zamenja množico klasičnih elektronskih in elektromehanskih komponent, ki jim cena zaradi vse manjših serij s časom narašča, medtem ko integriranemu vezju pada. Zaradi zmanjšanja števila sestavnih delov je potrebnega veliko manj montažnega dela in s tem tudi energije. To je zgovoren primer, kako z uvajanjem novega znanja upada delež klasičnih proizvodnih dejavnikov, medtem ko produktivnost narašča in se vzporedno s tem povečuje tudi funkcionalnost izdelkov, zaradi miniaturizacije komponent pa tudi oblika lahko postane prožnejša, elegantnejša in s tem tržno prodornejša.

Znanje ima poleg splošnih ekonomskih lastnosti, kot je na primer amortizacija, še posebne, le njemu lastne karakteristike: tudi če ga prodajamo (know-how), nam v celoti ostaja na zalogi. Z uporabo se ne porabi, z razdeljevanjem se ne zmanjšuje. Znanje se v procesu prenosa nenehno bogati, medtem ko novega znanja nenehno primanjkuje. In še zadnja primerjava: če bi znanje, ki ga ta trenutek ustvarja človek v obliki knjig, člankov,

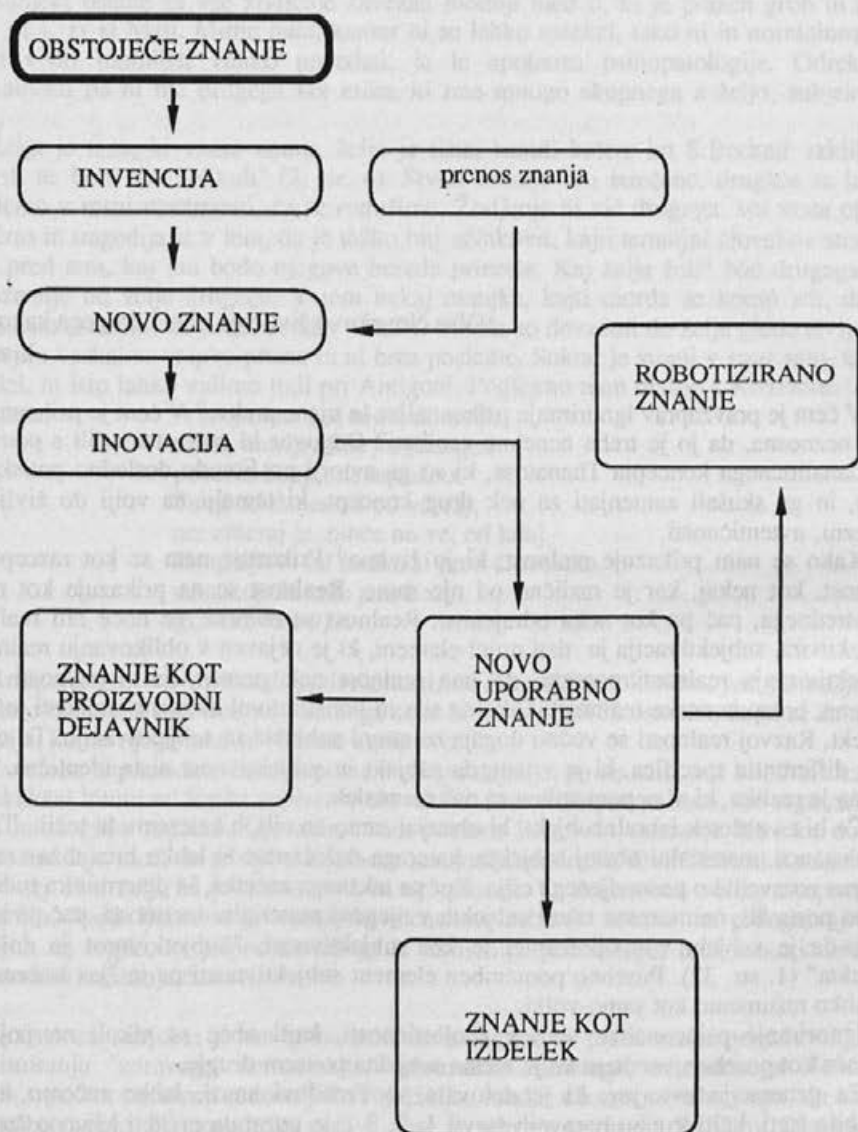
** Miloš KOBE: *Ekonomika tehnološkega znanja*, Revija za razvoj, št. 2, str. 23-25, Ljubljana, 1986.

monografij, računalniških zapisov in programov, zlagali zaporedno na polico, bi se polnila tako hitro, da bi se njen konec gibal s svetlobno hitrostjo. Ob tem 0,2% jugoslovanski delež v svetovni produkciji znanja vsekakor kaže na hitrost polža.

Slika 3 - Transformacija znanja

Slika 4 - Znanje kot proizvodni dejavnik in izdelek

Hominis tota vite nihil aliud quam ad mortem iter est

DUŠAN RUTAR

(Vse človekovo življenje ni nič drugega kakor pot k smrti)

V čem je pravzaprav ignoriranje psihoanalize in njene prakse? V čem je psihoanaliza tako neznosna, da jo je treba nenehno zanikati? Odgovor bi radi utemeljili s pomočjo psihoanalitičnega koncepta Thanatosa, ki so ga avtorji po Freudu dosledno potiskali v stran, in ga skušali zamenjati za nek drug koncept, ki temelji na volji do življenja, ljubezni, avtentičnosti.

Kako se nam prikazuje realnost, ki jo živimo? Prikazuje nam se kot razcepljena realnost, kot nekaj, kar je različno od nje same. Realnost se na prikazuje kot nekaj neposrednega, pač pa kot neka odtujenost. Realnost se namreč, če hoče biti realnost, *subjektivira*, subjektivacija je tisti nujni element, ki je dejaven v oblikovanju realnosti. Subjektiviranje realnosti pomeni, da ima realnost nek *pomen*, da ni realnosti brez pomena, brezpomenske realnosti. Gibalna sila in konstitutivni element realnosti je torej subjekt. Razvoj realnosti se vedno dogaja na strani subjekta in subjektivacije. Tu ostaja neka *differentia specifica*, ki je v tem, da subjekt in subjektivnost nista identična. Med obema je razlika, ki ni nepomembna za naš razmislek.

Če bi za začetek izbrali subjekt, bi obstajal samo en cilj, h kateremu bi težili. Ta cilj je substanca, materialni obstoj subjekta, katerega določenost bi lahko brez težav razvili iz same narave tako postavljenega cilja. Ker pa takšnega začetka, ki determinira tudi cilj, nismo postavili, ne moremo iskati subjekta v njegovi materialni inertnosti, pač pa bomo rekli, da je subjekt v svoji resnici le kot subjektivnost. "Subjektivnost je določilo subjekta" (1, str. 32). Posebno pomemben element subjektivnosti pa je "jaz hočem", ki ga lahko razumemo kot samo-voljo.

Ignoriranje psihoanalize vodi k sholastičnosti, kajti obče se nikoli ne pojavlja drugače kot posebno, medtem ko je mesto subjekta povsem drugje.

Za generacijo avtorjev, ki je delovala po Freudovi smrti, lahko rečemo, da je pozabila šteti, kajti k nizu naravnih števil 1, 2, 3 .. je pozabila prišteti ključno število, ki sploh omogoči štetje. To število je 0, ki je prazna množica, vendar jo moramo šteti kot 1, če želimo dobiti niz naravnih števil. Brez prazne množice ne moremo šteti, ko pa jo prištejemo, ne bomo mogli nikoli več nehati šteti. Tukaj smo prišli do odločilnega mesta, mesta, ki mu je Freud ostal zvest, medtem ko so vsi ostali na to mesto bolj ali manj pozabili. *Prazen grob* je tisto mesto, ki simbolizira os, s katero se mora človek konfrontirati. Ta konfrontacija pa je natanko razmerje do smrti. Vidimo, da človek mora

označiti to prazno mesto, ta grob, v katerega zijamo. Označitev tega mesta je sveti znak, ki se prenaša od očeta k sinu. Ključno Freudovo spoznanje je bilo natanko v tem, da je subjekt drugo ime za prazen grob in razvoj psihoanalize zasledujemo skozi tematizacijo označevanja praznega groba.

Subjekt ostane za vse življenje zavezan blodnji med 0, ki je prazen grob in čaka nanj, in 1, ki je Mati. Mirne luke, kamor bi se lahko zatekel, tako ni in normalnosti, o kateri vedo moralisti veliko povedati, je le apoteoza psihopatologije. Odrekanja normalnosti pa ni nič drugega kot etika, ki ima mnogo skupnega z željo, subjektovo željo.

Želja je tista, ki vnese nemir, želja je tista, zaradi katere bo S.Beckett vzkliknil: "Nikoli ne bom tiho. Nikoli" (2, str. 4). Stvari morajo biti izrečene, drugače se lahko znajdemo v resni nevarnosti, da se zadušimo. Življenje ni nič drugega, kot vrsta opazk pod črto in tragedija je v tem, da je težko biti učinkovit, kajti temeljni človekov strah je strah pred tem, kaj mu bodo njegove besede prinesle. Kaj želja želi? Nič drugega kot pripoznanje od želje drugega. V tem nekaj manjka, kajti morda se komu zdi, da so ljudje zelo dovzetni do želje, vendar ni tako. Morda so dovzetni do želje glede življenja. To se jim vsekakor krepko pozna in ni brez posledic. Sokrat je stopil v smrt zato, ker je to želel, in isto lahko vidimo tudi pri Antigoni. Poglejmo njen dialog s Kreonom:

Antigona: A tvoj ukaz pač nima te moči,
da bi, umrljiv kot je, presegel
postavo božjo, nezapisano.
Ta ni od danes ali od včeraj,
ne: zmeraj je, nihče ne ve, od kdaj.
Zbog nje bi od strahu si pred človekom
ne nakopala rada jeze božje.
(3, verz 453-9)

Antigona gre v smrt zaradi podvrženosti, ne človeškemu zakonu, pač pa božjemu. Podobno razmišlja tudi Sokrat: "Samega sebe bi v svojih očeh osmešil, če bi se še držal življenja, ko od njega tako ni nobene koristi več."

Zvestoba nepisanemu zakonu pomeni etično dejanje, pa ne zato, ker bi bil tak zakon po nekakšni intuitivni logiki zapisan v človekovo "naravo", pač pa zato, ker tega zakona sploh ni mogoče zapisati. Gre namreč za postavbo bogov in razmerje človeka do teh postav mu daje moč, da se upira zakonu tuzemeljskih družb. Dionizičnost Antigone je prav v tej čisti želji, ki je avtonomna in neizprosna. Ta želja nima veliko skupnega z ljubeznijo, kajti ljubezen je nestrpna, nenehno zahteva askezo in prilagajanje, ki temeljita na logiki, ki priporoča težnjo k harmoniji, poenotenju, tudi avtentičnosti in spontanemu izražanju čustev.

Eksistenca subjekta je zavezana praznemu mestu, ki preči vsako prizadevanje po konstituiranju "zdravega, normalnega, vsestransko razvitega, avtentičnega človeka". Človek trpi, ker ne more zadovoljiti svoje želje, vendar ob tem nenehno upa, da mu to tudi ne bo uspelo. Njegova etika počiva prav na tem razmerju do das Ding, freudovske stvari. Eksistenca subjekta je blodnja po brezpotju, je odpoved mirni luki, v kolikor je poznal, da je temeljna naloga, ki jo mora izvršiti v svojem življenju, *simbolizacija smrti*. Psihoanaliza zasleduje to smer in jo razvija, njena naloga ni v okrepitvi odnosov med ljudmi in v zagotavljanju sreče in harmonije, njena naloga je v okrepitvi razmerja, ki ga imajo ljudje do smrti. Simbolična reprezentacija smrti je tišina, kajti samo v tišini lahko premislimo našo eksistenco in odnos do smrti. Premisek smrti je v psihoanalizi

povezan z nekim obdobjem analize, ki se imenuje *prehod*. Skozi koncept prehoda lahko odmerimo vso veličino psihoanalize, ki ostro nasprotuje vsaki identifikaciji z analitikom.

Prehod navda z grozo, ki je groza pred spoznanjem, da ni na koncu nobene nagrade, nobene sreče, nobenega olajšanja, pač pa le odgovornost. Natanko to ponuja psihoanaliza. Odgovornost, ki jo mora prevzeti pacient. Dosti lažje je misliti, da so dogodki v mladosti in otroštvu, nerazumevanje okolice itd. vzrok za trpljenje posameznika, kot pa simbolizirati smrt. Nič čudnega torej, da avtorji nenehno raziskujejo okolje, dispozicije posameznika, lastno aktivnost ipd., nihče pa ni pozoren na smrt. Česa si človek želi najbolj? Želi si podaljšati užitek, želi si smrt, ki je *jouissance*. Drugo ime za željo po smrti je iskanje nesmrtnosti, ki ni večno življenje, kot običajno mislimo. Naša eksistenca je determinirana z našim razmerjem do smrti, kajti mesto smrti je tisto mesto, od koder govorimo. Jaz ni nekakšen center človeka, od koder on govori, pač pa človek govori z neke druge scene, ki jo je Freud imenoval *eine Andere Schauplatz*. Tematiziranje razmerja s smrtjo pomeni, da smo spoznali to razsrediščenost, da smo sposobni govoriti z drugega mesta, kar tudi pomeni, da smo sposobni prenesti učinke lastnega govorjenja, kajti teh učinkov nismo nikoli sposobni kontrolirati.

Prehod ni postopen, pač pa nenaden, pomeni pa spoznanje, da je človek podvržen občemu zakonu, ki ga ne more pojasniti, ki mu je popolnoma tuj, da je mrtev in mu ravno zaradi tega omogoča eksistenco. Obči zakon ne zahteva drugega kot: "Plačaj, kar si dolžan, potem pa počni, kar te je volja." S tem zakonom se šele odpre pot želji, želja se osvobodi natanko skozi podredivost občemu zakonu. Zato želje tudi ni mogoče utemeljiti in najti razloga ali vzroka zanjo. Zapisana ni niti v anatomiji niti v transcendenci. Pot želje je Tao, samoutemeljevanje, zavezano nezvedljivemu razmiku med občim in posamičnim, med posameznikom in družbo, potrebo in željo, Stvarjo in redom govorice. Znanje, ki se prenaša z očeta na sina, je neizrečeno, ker je neizrekljivo. V Antigoni ob koncu zbor povzame takole:

Največja vseh dobrin je sprevidevnost,
in zoper božje naj zakone
nikdo ne greši!
Besede ohole pa tepo prevzetne
z ostrim bičem in učijo
pameti še starce! (3, verz 1348-53)

Pot, ki jo prehodi subjekt, ni pot, ki bi jo usmerjalo kakšno vedenje ali znanje, saj jo usmerja njegova želja, zavezana božjim zakonom, kot pravi zbor. Želja je vedno želja nečesa, kar subjektu manjka, je vedno želja nečesa drugega. Prav tako želja ni niti dobra niti slaba. Dimenzija dober objekt - slab objekt pripada Freudovemu mehanizmu *Bejahung*, ki ga je mogoče vmeštiti v red Erosa, katerega funkcija je. Mehanizem, ki ga Freud imenuje *Verneinung*, pa spada v nek drug red, ki je red Thanatosa, pomeni pa zanikanje, ki afirmira prisotnost Drugega, o katerem noče subjekt nič vedeti, želi obdržati razdaljo. Drugi je nekaj različnega od subjekta, zato Lacan identificira Drugega s Thanatosom. Zanikanje je afirmiranje nezavednega, za katerega je Freud pokazal, da je ukradeno smrti. Skozi zanikanje človek pove, da tisto, kar zanika, ni njegovo, da ne pripada njemu in da tega tudi ne želi.

Besede, ki jih zanika, je v negova usta položil Drugi in ne pripadajo subjektu. Nezavedno je tako govor Drugega in ne prihaja iz nekakšnih globin subjekta.

Primat Erosa se kaže v množici psihoterapij, ki nenehno preštevajo normalne in zdravijo nenormalne. Obsesivnost glede problemov življenja v vsej svoji neznosnosti ne zasluži posebne pozornosti, saj predstavlja čisto laž, ko se obrača k "pacientom" kot še en izdelek, ki ga je treba konsumirati. Psihoterapija se prodaja kot redkost v sicer ubogi ponudbi in se ves čas opravičuje.

Freud je štel psihologijo v red filozofije, vendar sama psihologija takšnega statusa ni sprejela, kar je plačala z visoko ceno - cena je namreč subjekt. Znanstvena psihologija ga je uspešno izgnala, čeprav se kot realno nenehno vrača. Arogantnost takšnega zanikanja je več kot očitna - kar se ne da izmeriti, ne obstaja. Takšno zanikanje pa ima tudi hrbtno stran. Sodobni svet je pozabil na simbolizacijo smrti.

Odsotnost sposobnosti za toleriranje napetosti ima za posledico nenehno govorjenje in rekli smo že, da je konceptualiziranje odnosa do smrti možno le v tišini. V trenutku, ko se človeška eksistenca spremeni v terapevtska srečanja, se vzpostavi fantazma o avtentičnem jazom, vsemu skupaj pa se doda nekoliko sicer pozabljeni ljubezni in harmonije. Ves ta hrup je namenjen utajitvi smrti, medtem, ko počitek in sprostitvev sledita logiki užitka. Povsem jasno je, da v tem želje paradokso ni mogoče zaslediti. Intenzivna ugodja, ki jih človek doživlja, pomenijo odlaganje želje, ki se zaradi hrupa in intenzivnega ugodja sploh ne more artikulirati. Nič čudnega, da se kljub zadovoljstvu pojavlja krivda, močni občutki krivde, kajti želja je drugje kot vsakdanje akcije, poleg tega pa je tudi akcij zelo malo, saj konsumiranje ne pomeni drugega kot čakanje na vedno nove izdelke. V tem je paradoks!

Odlaganje, ki sledi logiki "Ne še zdaj, nisem še pripravljen", ima svojo strukturo, ki je v tem, da jaz skuša vnesti željo kot ego funkcijo. Ego skuša prekoračiti že omenjeni neprekoračljivi razmik med njim in željo. Dejali smo, da ni jaz tisti, ki želi, kajti želja je avtonomna in deluje vedno drugje kot ego. Prekoračitev tega razcepa bi pomenila, da je želja nekaj, kar se da usmerjati in celo kontrolirati. Biti ljubljen, bi v tem primeru pomenilo zadovoljiti željo. S tem bi ego tudi nadziral pomen vsega izrečenega, vedno bi vedel, kaj je izrekel. Vendar nas je Freud poučil, da to nikakor ni možno. Pomen izjav namreč predstavlja željo Drugega, kar pomeni, da vedno povemo več, kot mislimo, in da pomena izrečenega ni mogoče določiti vnaprej, pač pa ga lahko artikuliramo le retrogradno. Ego je zato paranoičen, željo Drugega doživlja kot grožnjo, močan ego, tako kljub humanistom in ego psihologom, pa ni nič drugega kot učinek odlašanja, več odlašanja, ki prepreči oz. odloži motorično akcijo. Po drugi strani pa odlašanje pomeni določeno askezo, ki ji je mogoče pripisati, se pravi, dokler uporablja lastno glavo.

Zanikanje smrti pomeni idealiziranje življenja in ljubezni. Naš dolg do smrti s tem ostane in plačujemo ga lahko le tako, da se držimo dane besede. Antigona ravna etično natanko iz tega razloga. Božji zakon je sprejela za svoj zakon, podvrгла se mu je in to ji je omogočilo ravnanje po svoji želji, za katero smo rekli, da je pravzaprav želja Drugega in je subjektu odtujena. Antigona se ni podredila zahtevi jaza, ki zahteva srečo ipd. Tragična podoba je pravzaprav Kronos, ki skuša postaviti zakon živih nad zakon mrtvih, kar mu seveda ne more uspeli. Zaradi tega tudi ne prenese ugovora Antigone in njenega nasprotovanja, postane besen in ne preseneti nas, ko reče:

"... če ne, pa vsaj spoznala bo naposled, da usluge mrtvim so le trudi izgubljeni." (3, verz 779-80)

Pri tem je mislil na Antigono, ki je zavezana natanko božjim zakonom, ki so le zdavnaj mrtvi zakoni, po drugi strani pa je mislil na Antigonino prizadevanje, da pokoplje mrtvega brata Polineikesa. Usluga mrtvim je tako dvojna. Antigona s tem

postane subjekt lastne usode, ki se zaradi njenega dejanja ne spremeni, kar se spremeni, je natanko njen odnos do nje. Za to pa tudi gre! Prav sprememba, ki smo jo pravkar omenili, nakazuje trpljenje posameznika, ki ima razsežnost tragedije. Tragedija ni katastrofa, kajti katastrofa je zavezana skrajnosti, ki se pojavi na enem delu kontinuuma. Tragedija se vmešča povsem drugam. Tragičnost se pojavi z nastopom individualnosti, avtonomnosti subjekta, nasprotja med posameznikom in družbo. Ne moremo je ločiti od etike, ki predstavlja dejanje subjekta. Neponovljivost subjekta nastaja vzporedno z ločevanjem posameznika od družbene totalnosti in ne sledi obćim pravilom vedenja, ki jih družba vsiljuje vsem. Razcep med obćim in posamićnim privede do tragičnosti, ki je v tem, da razcepa ni več mogoće zakrpati. Avtomatićno predvidevanje in napovedovanje vedenja posameznika s tem trenutkom ni več mogoće, kajti posameznik se ne odziva več zahtevam, niti zahtevi po ljubezni ne.

"Ena od ćloveku najbolj dragocenih želja", piše Freud leta 1893 (4), "je želja po tem, da bi bil sposoben nekaj narediti vedno znova." Kaj je tisto, kar skuša ćlovek vedno znova storiti? Premagati razcep. Ta avtomatizem pa ni subjektova želja, pać pa nekaj, kar je njemu popolnoma tuje in nić ćudnega ni, da so avtorji, ki so se sklicevali na Freudovo dedišćino, skušali konstruirati "a releasing conviction" (5). Takšen konstrukt seveda uspe zagotoviti doloćeno stopnjo adekvatnosti med posameznikom in družbo, zato je bilo veliko govora o sreći, ki je Freud ni nikoli obljubljal. Etika je zavezana individualnosti, le-ta pa želji, ki je želja Drugega, zato mora razcep ostati, izkusiti pa ga mora vsakdo sam. Ko zaćnemo govoriti o "integrated personality", "observer", zagotovljeno mu je ćlanstvo v pozitivni druźbi, ki obljublja "salvation". V tem je namreć nek paradoks - bolj ko si prizadevamo za enotnost, bolj proizvajamo razcep.

Tragedije, kot jo mi tukaj razumemo, ne smemo jemati v poenostavljeni obliki, kjer imamo opraviti z objektivnimi moźnostmi na eni strani in željami posameznikov na drugi strani. Tukaj govorimo o ćloveku, ki je sposoben preživeti zlom lastnega narcizma. Seveda temu odgovarja konec psihoanalitićnega zdravljenja. Iluzija, ki poganja ves analitićen postopek, je iluzija odrešitve, ki ćaaka pacienta na koncu analize. Vsaka iluzija je seveda realnost in kot takšna deluje, je dejavna. S tega gledišća bi nemara lahko zapisali, da je humanizem ćloveška slabost, resnica humanizma pa zoologija. Pravi humanizem se zaćne z borbo, ki je v vsch mitologijah prikazana kot borba s Primarnimi starši. Borbo zaćne seveda heroj, ki ćuti odtujenost druźbi. "Znotraj sebe odkrije nekaj, kar mu sicer "pripada" kot da bi bilo del njega, vendar to lahko opiše le kot nekaj tujega, nenavadnega, "god like". (6) Heroj mora odkriti, da identitćnost s samim seboj le participation mystique in da je najvećja ovira "dokonćni osvoboditvi" prav "jaz", za katerega bi lahko rekli, da je tolerirani tujec v subjektu. Će je, potem je treba za upor plaćati neko ceno, ki verjetno ni većja od tiste, ki jo plaćamo, će Erosa ne izzovemo. Vse to je prav gotovo dovolj zanimivo.

"Daytime optimism" zasleduje sintetizirajoće naćelo psihološkega ćloveka, ki išće svojo enkratnost v sistemu, "ki samo eksistira in uźiva" (7), medtem ko je Freud jasno pokazal, da je psihoanaliza natanko psihosinteza. "Navsezadnje, će želimo z analizo najti potlaćene fragmente, jih moramo ponovno spraviti skupaj". (8) Pravkar omenjeni optimizem ima funkcijo represije, saj se dogaja nekako v prehodu, takorekoć mimogrede. V svojem boźićenem darilu Fliessu (1), zaznamovanem z izredno lepoto (fairy-tale), je Freud opisal mehanizem represije na sledeći naćin: "Represija se ne pojavi s konstruiranjem preveć moćne antitetićne ideje, pać pa z jaćanjem mejne ideje, ki odtlej predstavlja potlaćen spomin v prehodu misli. Lahko se imenuje *mejna ideja*, kajti na eni strani pripada jazu in na drugi strani oblikuje neizkrivljen del travmatićnega spomina."

(ibid). Freud na tem mestu opisuje mehanizem represije, kakor nastaja v procesu oblikovanja historije, vendar se vsiljuje neka povezava, ki jo C.Lasch opiše takole: "Brez upanja, da se bo njihovo življenje na kakršenkoli pomemben način izboljšalo, so ljudje sebe prepričali, da je pomembno psihično samoizpopolnjevanje: priti v stik s svojimi občutki, jesti zdravo hrano, obiskovati ure baleta ali trebušnega plesa, potopiti se v modrost Vzhoda, tekati, učiti se, kako vzpostaviti odnos, premagati strah pred zadovoljstvom." (1)

Sinteza, o kateri govori Freud, zariše nek razcep onstran empiričnega življenja in njegovih antagonizmov, ki ne morejo izpod logike enostavnega stopnjevanja količin in kvalitete. Če je nečesa premalo, se moramo pač potruditi, da bo istega več. To je vsakdanja logika, ki v svoji pasivnosti ostaja nemočna pred terjatvijo dolga.

Ena najbolj zanimivih stvari, ki jih lahko zasledujemo, saj se ponavljajo z žilavo vztrajnostjo, je ta, da Freudu očitajo trditve, ki jih sam Freud nikoli ni izjavil ali pa se je celo izrecno opredelil proti njim. Vendar nas to ne sme presenetiti, saj je produktivnost takšne kritike več kot očitna.

Paradigmatski primer fantazme je Freud razvil v svojem prispevku iz leta 1899 z naslovom "Über Deckerinnerungen". Prispevek je avtobiografski, kar je tudi sicer dokaj pogost Freudov prijem, Freud pa je v njem odkril, da pravzaprav nikakor nimamo opraviti s spomini iz našega otroštva, pač pa vedno naletimo na spomine glede našega otroštva. "Naši otroški spomini," pravi Freud, "nam ne kažejo naših najzgodnejših let takšnih, kot so bila, temveč takšna, ko se nam kažejo v kasnejših obdobjih, ko so se spomini prebudili." (11) Spomine torej oblikujemo in Freud je zato razvil koncept retrospektivnih fantazem, ki so vedno zavezane represiji in premiku.

Značilnost mnogih "kritik" je namreč prav v tem, da s svojo "kritičnostjo" prispevajo le k zamegljevanju tistih procesov, ki resnično vodijo v napredek. Primer takšne kritike je drobna knjižica, ki jo je spisal P.Anderson leta 1983, nosi pa naslov "In the Tracks of Historical Materialism". Avtor si ni pomišljal zapisati, da je Freudovskemu nezavednemu vsaka sintaksa tuja in da bi bilo ponovno treba premisliti razmerje med subjektom in strukturo, vlogo jaza in funkcijo načela realnosti. Jezik je namreč tisto področje, kjer je po mnenju P.Andersona prišlo do dematerializacije Freudove teorije. Ob tem naj še dodamo, da Anderson ves čas ponavlja, kako je danes etika tisto problematično področje, kjer se soočamo s sfingo in njenimi vprašanji. Odgovor kajpada ponudi avtor sam, saj v postscriptumu zatrdi, da se teorija lahko razvija samo v primeru, ko se sooča z adekvatnimi odpori.

Oba zgornja primera imata nekaj skupnega, namreč to, da jima je tuja prav etika, o kateri govorimo v pričujočem premisleku. Prav zavezanost etiki je Freuda vodila po poti, ki jo je opisal v predgovoru k drugi izdaji "Die Traumdeutung": "(...) nikoli nisem predložil nedokazanih mnenj kot da bi bila dognana dejstva in vedno sem skušal prilagoditi izjave tako, da so šle v korak z napredovanjem mojega vedenja".

Edino vprašanje, ki ga je tukaj zares smiselno postaviti, je naslednje: "Kakšno strukturo smo pripisali oblikam, do katerih smo prišli?"

Pomen je odvisen od našega načina gledanja in tematizacija Thanatosa predstavlja radikalizacijo odnosa do realnosti. O tem je spregovoril Freud v svojem pismu Jungu z dne 14.07.1897, ko je zapisal: "Z njihovimi navadami in načinom življenja, realnost je tem ženskam (pacientkam - op. cit.) preblizu in jim ne dovoli, da bi verjele v fantazme. Če je treba kam postaviti razliko med subjektom in subjektivacijo in med identifikacijo in subjektivacijo, potem jo je treba natanko na to mesto. Subjektivacija pomeni način, kako se subjekt odlepi od realnosti, kako zavzame do nje neko distanco. Šele pogled od

daleč nam pokaže kako je vsa realnost posredovana s fantazmo in da za to fantazmo ni ničesar. Verjeti je torej treba v fantazmo in pri tem vztrajati. Realnost je realnost šele takrat, ko je različna od same sebe, ko je posredovana s subjektivnim pogledom. Realnost je vedno to, kar je, in hkrati ni nikoli tisto, kar je. Parafrazirajoč Freuda (ib., pismo z dne 1.7.1907), lahko rečemo naslednje: "Poveličevanje življenjske radosti spominja na stare Egipčane, ki niso nikoli spremenili svojega panteona, pač pa so natovorili vsakega novega boga in vsak nov koncept na starega, rezultat je bil seveda nezaslišana zmeda."

Tisto, kar je danes najbolj zatohlo, je prav instant intimacy, s katero se hrani patološki narcis. Natanko s te pozicije se psihoanaliza prikazuje kot brezživljenjska, tuja in mehanična. Instant intimnost prinaša k že tako izvotljenim medčloveškim odnosom še več praznine, dolgočasje in obupa. Slogan "toward a comprehensive whole", je skušal oživetiti sedanost na račun preteklosti in izkazalo se je, kot je že davno Sofokles položil Hrizotemidi v usta:

"Smrt ni najhujše zlo, še hujše je, če iščeš smrt, pa je ne moreš najti." (12, verz 1607-8).

LITERATURA

1. Marx K., Kritika Hegela, RAD, Beograd, 1980.
2. BECKETT, S., The Unnamable, Grove Press Inc., NY, 1958.
3. SOFOKLES, Antigona, MK, Ljubljana, 1968
4. FREUD, S., On the Psychical Mechanism of Hysterical Phenomena: A Lecture, S.E. III. str. 39.
5. RIEFF, P., The Triumph of the Therapeutic, Chatto and Windus, London, 1966.
6. NEUMANN, E., The Origins and History of Consciousness, Princeton University Press, 1970.
7. MARX, K., isto kot 1, str. 188.
8. pismo Jungu z dne 07.4.1907.
9. pismo Fliessu z dne 1.1.1896.
11. LASCH, C., Narcistička kultura, Naprijed, Zagreb, 1986.
12. SOFOKLES, Elektra, Založba obzorja, Maribor, 1985.

V poskusih prikaza nastajanja in formiranja Lukácseve misli opazimo celo pri filozofsko medsebojno zelo različnih interpretih, da se ne morejo izogniti povsem enostavnim dejstvom Lukácsevega začetnega razvoja. Tako je že domala ustaljen postopek tega prikazovanja tak, da prične z najbolj preprostimi biografskimi podatki. Kako si razlagati to dejstvo, ki se mi zdi za Lukácsa samega vendar zelo simptomatično? Tak način prikazovanja namreč - hote ali nehote - poudarja zelo pomemben vidik njegove misli, to pa je ravno *organski razvoj*; tako sta enako pomembni dve komponenti, tj. biografska in problemska, slednja predvsem v smislu, da opozori na nekatera temeljna in izhodiščna miselna žarišča, ki zelo pomembno izoblikujejo Lukácsev metodološki kriterij v njegovi filozofiji in s tem njegov način razmišljanja, zaradi katerega je njegova misel, povedano v novokantovskem jeziku, še danes *misli ustvarjajoča sila*.

Lukács je izrecno poudaril: "*Pri meni je vsaka stvar nadaljevanje nečesa. Verjamem, da v mojem razvoju ni nobenih anorganskih elementov.*"¹⁾ Sam namreč izrazilo izpostavi biografsko-razvojno komponento v razvoju svoje misli in tudi pove: "*Menim, da je moj razvoj potekal korak za korakom.*"²⁾ V tem smislu je dragocen dokument njegova avtobiografija, ki je nastajala kot tonski zapis v obliki dialoga samo nekaj mesecev pred smrtjo, *Megélt gondolkodás* (1971). To je delo v katerem iz avtobiografskega prikaza izstopa enotna, organsko povezujoča dimenzija Lukácseve življenjske, nad šestdeset let trajajoče teoretske dejavnosti. Znani Lukácsev učenec István Mészáros je še pred tem pri poskusu svojega prikaza organskega razvoja Lukácseve misli v delu *Lukács' Concept of Dialectic* (1972) izhajal iz sklepa, da vse Lukácseve razvojne faze odlikuje njihova lastna notranja protislovna dinamika in logika. Toda vse spremembe, ki smo jim priča v Lukácsevem dolgotrajnem razvoju so po Mészárosu tako teoretičnega kot tudi praktičnega porekla; "kvalitetne spremembe", ki jih Lukács ne samo misli, temveč tudi živi. V marsičem je že v povsem začetnem procesu formiranja podlaga za njegov poznejši razvoj, še posebej v smislu organskega nadaljevanja pričetega. Tu postane jasno, da so za razvoj njegove misli bistveno sooblikujoči neposredni, madžarski vplivi.

Bernát György Löwinger oziroma madžarski filozof György Lukács, bolj znan po svojem nemškem imenu Georg Lukács, je bil rojen 13. aprila 1885 v Budimpešti, v

1) Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*. Suhrkamp, Frankfurt 1981, str. 18.

2) *Ibidem*, str. 39.

deželi, katere državno upravna tvorba je bila čista reakcionarna iluzija, anahronizem začenjajočega se stoletja. Njegova bogata bankirska družina, sicer židovskega porekla, ki izhaja iz Szegedija, komunicira v madžarskem in nemškem jeziku; za takratne madžarske odličnike je znanje nemščine nujni pogoj za urejen in priznani status, kar ni moč trditi za Lukácsevo družino. Verjetno tudi raba nemščine v Lukácsevem najozjem družinskem krogu spodbuja njegovo zanimanje za nemško kulturo, še posebej filozofijo. Prvotni družinski priimek je bil Löwinger, Lukácsev oče, József Lukács (1853-1928), ki je postal direktor angleško-avstrijske banke že s 24 leti, ga je pred poroko z Adele Wertheimer, Avstrijko po rodu, leta 1883 spremenil v Lukács. Potem ko je njegova družina leta 1899 povzdignjena v madžarski plemiški stan, med t.i. odličnike, spremeni ime v "Szegedi Lukács" oziroma "von Lukács" in tudi uradno sprejme evangeličansko veroizpoved. Nekatera Lukácsseva zgodnja dela še nosijo podpis "Georg von Lukács".³⁾

Družina Józsefa Lukácsa, primer razsvetljenega in asimiliranega madžarskega židovstva, je bila kljub svojemu velikoburžoaznemu poreklu znana po svojih liberalnih nazorih in izredni odprtosti za kulturne vplive. Na svojem domu, v eni takrat najbogatejših budimpeštanskih četrti Lipótváros, so kot hišne prijatelje redno sprejemali znane umetnike in književnike; med drugimi sta bila stalna gosta Thomas Mann in Paul Ernst. Lukácsev oče je bil mecen mnogim perspektivnim umetnikom, npr. komponistu Béli Bartóku in slikarju Károlyju Kernstoku. Ta Lukácsev stik z živo kulturo in kulturotvornim življenjem, ki ga je bil deležen že v najzgodnejšem otroštvu, je usodnega pomena v mladostnem zastavljanju prvih samostojnih korakov in morda od tod znani stavek, ki ga izreče mnogo pozneje - kot ljudski komisar za kulturo leta 1919: "Politika je samo sredstvo, kultura je cilj."

Poleg prvih družinskih stikov s svetom kulture je usoden za Lukácsevo življenjsko pot še en moment iz najzgodnejše družinske biografije. To je njegov odnos do matere. Iz avtobiografskega zapisa Megélt gondolkodás - ta nosi v nemški izdaji naslov Gelebtes Denken, kar bi v slovenščino lahko prevedli kot Živeta misel - izhaja, da je najzgodnejše Lukácsevo otroštvo prežeto z "gverilskim bojem" proti materi, njenim konvencionalnim pogledom in njenim protokolarno predpisanimi konvencijam: "Proti moji materi sem vodil partizanski način bojevanja." Mati, znana po svoji strogi vzgoji, je otroke kaznovala s tem, da jih je zapirala v temno sobo. Lukács kot otrok špekulira: če ga mati zapre ob enih, nikoli ne prosi za odpuščanje, ker se oče vrne iz službe ob pol dveh in ga bo torej mati sama kmalu izpustila; prosi le takrat, ko ga zapre ob desetih. Ta otroška poteza deloma kaže Lukácsev izreden smisel za taktiko, diplomatičnost in morda oportunističen poznejših obdobij, celo smisel za nujnost samokritike. Navedla bi dve ekstremni situaciji: čas po objavi Zgodovine in razredne zavesti, ko Lukács opravi samokritiko, in obdobje po letu 1956, ko Lukács kljub vsem pritiskom tega ne stori.⁴⁾ Mati je posebej konvencionalni družinski hišni red kot podaljšek tedaj veljavnih običnih fevdalnih konvencij. To v Lukácsu izzove prvi resnejši odpor in trmasto

3) ako v svojem Curriculum vitae in prošnji za podelitev venia legendi, naslovljeni na filozofsko fakulteto v Heidelbergu, datirano s 25. V. 1918 in podpisani dr. Georg von Lukács zapiše, da je madžarski državljani evangeličanske veroizpovedi. (Glej Georg Lukács: Curriculum vitae, v Text + Kritik, Zeitschrift für Literatur, Heft 39/40, München 1973, str. 5-6.)

4) "Kljubovanje najprej - toda podreditve zavestno: nič me ne prizadene, če hočem, da me odrasli pustijo na miru", preberemo iz pripravljane Lukácsseve skice za razgovor in intervju, v celoti objavljen kot Gelebtes Denken; skica je v nemški izdaji dela na str. 239-277.

zavračanje sveta v katerem se je rodil in ki je s svojim sistemom vrednot še danes ideal konvencionalne "avstrijske duše", kot to šokantno ugotavlja dunajski psihiater in univerzitetni profesor Erwin Ringel v svoji zelo uspešni knjigi *Die österreichische Seele*. Avtor tega dela preseneti s svojo enkratno analizo fenomena dežele, ki je po njegovem "leglo nevroz", pričenjajo pa se že v otroštvu: "Der Mann wurde schon in der Kindheit durch seine Mutter und Erziehung vernichtet."⁵⁾ Za ta ideal "avstrijske duše" še vedno veljajo - kot ugotavlja Ringel - trije najpomembnejši vzgojni cilji Avstrijca: ubogljivost, vljudnost, varčnost. Od tod izhaja pripravljenost Avstrijca za "vdano služenje" in še bolj za "pretirano poslušnost", temu se sčasoma pridruži zavest o neprijetnem in ponižujočem zatiranju, kar seveda poraja željo po samoosvobojanju in dobesedno iskanje nekoga, ki "osvobaja". In že je tu vedno delujoči mehanizem, ki vsak trenutek dovoljuje sprejem takih samoponujajočih se osvoboditeljev, kot je bil Hitler in njemu podobni, češ, "jaz sem vaš odrešenik". Tako tudi nikakor ni naključje, da je bil Hitler Avstrijec.

Lukács kot otrok izkazuje izredno močno željo, da bi šel svojo lastno pot in mimo tradicionalne avstro-ogrske - še danes krepko delujoče - fevdalne mentalitete, ki deklarira zgolj navidezno, tj. skrajno hinavsko poslušnost in ubogljivost. Že zelo zgodaj spozna vrhunec take hinavščine v obveznih obiskih galerij - kar po seznamu - in hoče raje med živali v živalski vrt. Kljubuje materi, da tujih gostov ne bo pozdravljala "poljubljam roko" (*Küss die Hand*), ker jih ni povabil. Svoj način "partizanskega bojevanja", tj. taktiziranja, ki je v otroštvu najprej le psihičen način odzivanja svetu, uporablja Lukács vse življenje in je znotraj njegove teoretske misli zelo pomemben dejavnik. Ne samo Lukács, tudi mnogi drugi avtorji v najnovejši zgodovini so bili nemalokrat v težkih življenjskih okoliščinah prisiljeni, da so taktizirali; omenila bi samo Adorna⁶⁾, ki se je tolikokrat spotaknil ob Lukácsa.

Ker danes nihče več ne dvomi v pomembnost otroštva pri kreiranju človekove osebnosti, je treba dejati, da je bilo Lukácsovo otroštvo zelo zdravo, saj je Lukács zelo zgodaj razvil izreden instinkt za to, kaj je in kaj ni prav. In še en moment iz njegove najzgodnejše družinske biografije moram izpostaviti kot odločujoč, tj. odnos do religije. Lukács družinskemu religioznemu momentu ne pripisuje nikakršnega vpliva. Izrecno meni, da je židovska religija in židovska ideologija v njegovi mladosti opravljala le vlogo hišnega protokola in kot taka v svojem zgolj ceremonialnem pomenu nanj sploh ni vplivala.⁷⁾ To dejstvo je zelo pomembno in Gyula Illyés meni, da Lukácsovo židovsko poreklo ni nikakršna objektivna podlaga za formiranje Lukácsove revolucionarnosti. Tako pri Lukácsu ni mogoče govoriti o transformaciji L. židovskega maščevanja v revolucionarnost.⁸⁾ Auerbachov roman o Spinozi sodi med tista Lukácsova zgodnja branja v otroštvu, ki so zanj nepozabna ravno zaradi opisov "Spinozinega odpora proti religiji in religiozni etiki".⁹⁾

Ko Lukács rekonstruira svojo življenjsko pot, pove, da so mu bila prva, za vse življenje pomembna čtiva iz otroštva med drugim Iliada, Poslednji Mohikanec, Tom

5) Erwin Ringel: *Die österreichische Seele*, Böhlau, Wien 1984, str. 34.

6) Glej o tem podatek v delu Joachim C. Fest: *Hitler, Eine Biographie*, Ullstein, Frankfurt 1973, str. 582 in str. 1103.

7) Iz intervjuja, ki sta ga z Lukácsom posnela István Eörsi in Erzsébet Vezér 26. novembra 1966, objavljenega v *Emlékezősek* (Spomini), Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest 1967; del tega intervjuja je vključen tudi v *Gelebtes Denken* in pa v delo Georg Lukács - Sein Leben in Bildern, Selbsteugnissen und Dokumenten, Corvina Kiadó, Budapest 1981.

8) Georg Lukács: *Gelebtes Denken*, str. 45.

9) *Ibidem*, str. 43.

Sawyer in že omenjeni roman o Spinozi. S petnajstimi leti se prične njegova pisateljska dejavnost. Lukács piše drame pod vplivom Ibsena in Hauptmanna, a jih z osemnajstim letom sežge. Odločilni impulz za pisanje dram mu je poleg siceršnjega branja srečanje z madžarskim dramatikom Elekom Benedekom,¹⁰ impulz, ki ga Lukács razume kot odločilnega ne v "literarnem, temveč v literarno-etičnem pomenu". Elek Benedek "spada kot moralna osebnost med najtrajnejše vplive iz moje mladosti",¹¹ s svojim moralnim profilom in etičnimi vrednotami izzove prvo Lukácssevo resnejše ukvarjanje s stvarnostjo, v kateri živi in ki ga obkroža. Čas otroškega odzivanja svetu ne pomeni samo trmastega zavračanja danega, iz tu-danega izhaja začetni proces ponotrnanja vtisov, ki preidejo v trajno delujoče nasledke; Lukács že zelo zgodaj razvije izreden smisel za kvaliteto in za razlikovanje kvalitetnega od slabega - zatorej nesprejemljivega. Morda je tudi to eden izmed odgovorov na vprašanje zakaj ima Lukács tako enkraten posluš za tradicijo in za tisto, kar je iz tradicije vredno tudi nadaljevanja, saj tradicija nikakor ne more biti rezervirana samo za listo, kar je spoznano za desno in za konservativno.

Lukácssevo intenzivno mladostno ukvarjanje z gledališko in dramsko kritiko, estetskimi in siceršnjimi literarnimi problemi nosi v sebi izrazito etično vsebino. Ta, dejala bi, *etična optika* je za razvoj njegovih mladostnih spisov primarnega pomena in mimo tega pomembnega dejstva ne more iti nobena resna kritika Lukácssevih del. Še v Teoriji romana, ki nekako objektivno zaključuje njegovo mladostno dobo, je čutiti težo te etične komponente, bistveno pa opredeljuje tudi dve njegovi deli, s katerima se začenja njegova t.i. marksistična faza, Boljševizem kot moralni problem (1918) in Taktika in etika (1919). Nasploh se mi zdi prisotnost etične dimenzije v njegovih filozofskih in estetskih problemih dokaj neraziskana. Pritrdila bi Mészárosu, da je celo Lukácssevo poslednje delo *Ontologija* (1971) razumeti kot integralni del širše razumljene etične problematike. Pojasniti bi bilo treba tudi, kako je nasploh z etiko v Lukácssevi filozofski misli. Mészáros meni, da Lukácsseva "originalna konfrontacija med Sein in Sollen ostaja fundamentalna strukturna dimenzija celotne njegove misli",¹² kar je mogoče razumeti kot najbolj naravno podlago za Lukácssevo iskanje možne enotnosti med teorijo in prakso, zavračajoč pri tem Heglovo pozicijo "Versöhnung mit der Wirklichkeit".

Prvi Lukácssev članek izide leta 1902 v listu Magyarország v redakciji Elcka Benedeka. K prvim Lukácssevim publikacijam sodijo tudi gledališke kritike, objavljene istega leta v reviji Magyar Szalon in leta 1903 v reviji Jövendő. Gre za gledališke kritike, ki jih Lukács še kot gimnazijec piše v impresionističnem stilu Alfreda Kerra. V eni izmed teh kritik na temo o zemlji (A föld) Lukács obravnava enega takrat najtežjih problemov na Madžarskem, tj. vprašanje lastništva zemlje. Dramski motiv zemlje spregovori o treh najbolj tipičnih eksponentih "zemljiškega vprašanja" - o kmetih, plemstvu, in Židih. Komu pripada zemlja? In kakšen odgovor dobimo na to vprašanje pri takratnih madžarskih dramaturgih? Komaj osemnajstletni Lukács ugotavlja, da se celotni problem zaplete že ob vprašanju, čemu rešitev, čemu sploh odgovor! Avtorji tovrstnih dramskih del skušajo razrešiti socialno vprašanje na deduktiven način, za Lukácsa tega časa je najpomembneje napisati individualno dramo o zemljiškem problemu na Madžarskem, ki

10) Elek Benedek (1859-1929), madžarski pisatelj in dramatik, močno je vplival na pedagoge tedanjega časa, začetnik madžarske otroške literature.

11) Georg Lukács: Gelebtes Denken, str. 47.

12) István Mészáros: Lukács' Concept of Dialectic, The Merlin Press, London 1972, str. 30.

pa bo vendar obče narave. Kako? Pričeti je treba "tam spodaj", črpati iz življenja, pustiti, "da se liki razvijajo sami po sebi, in počakati, dokler sama po sebi ne pride rešitev, kajti rešitev bo obče narave".¹³⁾ Ni druge vnaprej pripravljene rešitve, najmanj je primerna tista, po kateri so konstruirana dramska dela na temo o zemlji tako, kot da zemlja pripada samo plemstvu. Taka rešitev (aplicirana na resničen, velik problem, kot je zemlja), "doživlja totalni brodolom".¹⁴⁾

Iz poznejšega Lukácssevega razvoja je razvidno, da to ni samo mladostno iskanje pravičnosti in izostren mladostni socialni čut. Čeprav Lukács tu ne daje še nobenega odgovora o konkretni razrešitvi, je v osnovi že začrtana vsaj smer razrešitve in ta je možna samo v svojem univerzalnem dometu. Svoj mladostni koncept razrešitve usmeri v življenje, med ljudi, v bedo, ki ji stoji nasproti kot ekstremno protislovje takratna madžarska veleposest; velikoburžujski sin si je sam ustvaril pozicijo, iz katere opazuje in vidi vso ničnost takratnih objektivnih nasprotij. Ali obstaja zanje poleg subjektivne, individualne želje in globoke mladostne človeške potrebe po pravičnosti tudi kakšna vsesplošna objektivna rešitev? "V meni so že zelo zgodaj vladali močni občutki opozicije nasproti celotni uradni Ogrski. V skladu z mojo takratno nezrelostjo se je ta moja opozicija na enak način razširila na vsa področja življenja, od politike do literature in je prišla v meni očitno do izraza v nekakšnem 'zelenem' socializmu. O tem seveda ni ohranjen noben moj pisni dokument... je pa Marcell Benedek... zapisal v svojem dnevniku na osnovi najinih srečanj ohranjene vtise... in se jasno opira na bistvenega: moje silovito odklanjanje takratnega madžarskega sistema."¹⁵⁾

Čas pisanja mladostnih gledaliških kritik objektivno zaključuje srečanje s filozofom in literarnim zgodovinarjem Józsefom Bánóczijem¹⁶⁾ na začetku študija na budimpeštanski Univerzi. Podobno kot pri srečanju z Elekom Benedekom Lukács tudi tokrat doživi prevratni vtis, katerega nasledek je spoznanje o lastnem diletantstvu v pisanju kritik in celotnem pisateljstvu. Temu se pridruži spoznanje, da se mora spontano mehansko ukvarjanje s teorijo in zgodovino umakniti resnemu znanstvenemu delu. Od tega trenutka naprej - gre za čas intenzivnega študija - Lukács ne objavlja cela štiri leta. Na mesto poprejšnje impresionistične kritike stopa zdaj z nemško filozofijo prežeta in k estetiki usmerjena kritika. To je čas, v katerem se Lukács intenzivno sooča s Kantovo ter takrat dejavno Diltheyevo in Simmlovo filozofijo.

Po maturi leta 1902¹⁷⁾ se Lukács vpiše na Univerzo Kolozsvár v Budimpešti, kjer na očetovo željo študira pravo in nacionalno ekonomijo. Leta 1906 postane doktor prava. Promovira pri enem najnaprednejših profesorjev prava in sociologije tega časa na Madžarskem. To je Felix Somló, ki je leta 1901 skupaj s Piklerjem Gyulo ustanovitelj društva Társadalomtudományi Társaság (Društvo za socialne znanosti).¹⁸⁾ Društvo je iz-

13) Georg Lukács: Rani radovi (1902-1910), V. Masleša, Sarajevo 1982, str. 16.

14) Pisatelj Marcell Benedek (sin Eleka Benedeka) piše "Čudno, da sem jaz, sin revnega, iz kmetov izhajajočega pisatelja, moral zvedeti od sina generalnega direktorja angleško-avstrijske banke, da na svetu obstaja tudi socialno vprašanje in da živi na Madžarskem tri milijone agrarnih proletarcev v skrajno bednih pogojih..."

Citirano iz Georg Lukács: Sein Leben in Bildern, Selbstzeugnissen und Dokumenten, str. 18.

15) Ibidem, str. 6.

16) József Bánóczy (1849-1926), kantovsko usmerjeni filozof in literarni zgodovinar; z Bernatom Aleksandrom sta prevedla v madžarščino Kantovo Kritiko čistega uma.

17) Po odlično opravljeni maturi mu družina za ta uspeh omogoči, da odpotuje na Norveško in osebno obišče pisatelja Ibsena.

18) Lukács leta 1909 drugič doktorira iz filozofije na temo o drami.

dajalo glasilo Huszadik Század (20. stoletje), v katerem Lukács objavi med drugim razprave Forma drame, Ibsen, Gauguin; o njem zapiše, "da je edini moderni umetnik, ki je prišel na cilj".¹⁹⁾ Politično podpira osnovno ureditev društva, filozofsko se razhaja z njim zaradi njegove anglo-francoske pozitivistične usmeritve. Že zelo zgodaj Lukács do- jame pozitivizem in pozitivistično razmišljanje kot "smrt filozofije" (Marcuse) in tudi njegovo že iz rane mladosti izhajajoče odklanjanje pozitivizma je trajni nasledek, ki do konca označuje tok njegove misli. Njegovo nestrinjanje s pozitivistično logiko je še posebej zanimivo v njegovi mnogo poznejši kritiki stalinizma, saj tako pozitivizem kot stalinizem povzdigujeta taktično-manipulativne tendence nad teoretsko-principialnimi. Oboje predstavlja transformacijo teorije v čisti manipulativni prakticizem.

Leta 1904 ustanovijo tedaj devetnajstletni Lukács, László Bánóczy in Sándor Hevesi po vzoru Théâtre Libre v Parizu, dunajskega Dramatischer Verein, predvsem pa Freie Bühne v Berlinu gledališče Thália, ki nepretrgoma deluje pet let, dokler ga takratna oblast ne prepove. V krajšem prispevku z naslovom Thália Rediviva (1908) pove o pro- gramu tega gledališča, da so "te predstave delavske predstave (előadások munkáselőadá- sok). Peštino delavstvo (A pesti munkásságnak) bo dobilo možnost, da za minimalno ceno spozna najboljše drame v Evropi, v izvedbi, iz katere bo lahko razbrati vsebino. To je rezultat, s katerim smo - če se Thália le obdrži - prehiteli vse evropske metropole."²⁰⁾ Lukács sev namen je, posredovati kulturo najširšim množicam, ljudstvu, kar ustreza viziji takratne naturalistične popularizacije kulture. Za njegov osebni razvoj pomeni Thália prvi realni stik z gibanjem, torej angažirano delovanje. To obdobje je za Lukácsa spet tudi obdobje samopreverjanja, ki se konča s spoznanjem, da ne gledališče in ne vloga režiserja nista njegovo pravo življenjsko poslanstvo. Naturalizem in njegov socialni program zelo kritično predstavi v delu Zgodovina razvoja moderne drame. Iz tega prvega, mladostnega angažiranega izkustva v njegovem delu trajno ostaja problematika politizacije kulture.

Svoje doumetje časa, moralno krizo propadajočega sveta in vso kompleksnost tragične situacije začenjajočega se stoletja prične Lukács po srečanju z Bánóczyjem polagoma reflektirati še na filozofski ravni. Občutek breztemeljnosti, brezdomovinskosti zaokroža v iluzornem izhodu in na iluzorni ravni, v filozofski estetizaciji sveta; refleksija o najelementarnejših medčloveških odnosih zadobi svojo najvišjo možno izrazno moč in sploh edino možnost svojega afirmativnega udejanjenja v estetsko podanem doživetju. Ali so poleg estetsko razumljenih sploh možni še kakšni medčloveški odnosi, v katerih bi človek bival polno, človeško? Čeprav je tu Lukács seva teoretska pozicija še brez vpogleda v zgodovinsko konkretno in oprijemljivo alternativo, se s skrajno izostrenim poslušom sprašuje o taki možnosti. Kje je revolucija pri Lukácsu v tem obdobju in v letih pred I. svetovno vojno? In kaj je tisto, kar je pripravljalo organsko osnovo za Lukácsa-revolucionarja? Poudariti je treba, da gre za razmeroma nagel časovni razvoj, vendar za *organski razvoj*, ki ne pozna - kot že rečeno - preskokov in totalnih konverzij. Pri vsem tem ni pozabiti, da je Lukács v svojih razmišljanjih najpoprej filozofsko usmerjen, kar je razvidno iz naslednje njegove izjave: "Kein Dichter. Nur Philosoph.

19) Georg Lukács: Rani radovi, str. 99.

20) Lukács György: Ifjúkori művek (1902-1918), Thália Rediviva, Magvető Kiadó, Budapest 1977, str. 180.

Abstraktionen. Auch Gedächtnis darauf so gerichtet. -Gefahr: Spontanes zu früh verallgemeinern."²¹⁾

Leta 1906 publicira znani madžarski pesnik *Endre Ady* (1877-1919) svojo pesniško zbirko z naslovom *Új versek* (Nove pesmi). Gre za prvi pomembnejši in - kot se izkaže pozneje - trajnejši vpliv madžarske literature na Lukácsa, ki do objave tega dela črpa idejne impulze pretežno iz svetovne literature, najpoprej iz nemške, skandinavske, ruske, še posebej seveda iz nemške filozofije. Mogoče je reči, da ostaja primarna studiozna naravnost in zavezanost nemški filozofiji njegova trajna motivacija - na to opozarja tudi on sam - vendar gredo interpreti Lukácsese misli večidel le predaleč v domala totalnem neupoštevanju in ignoriranju madžarskih vplivov. Sodim, da je zato toliko bolj nujno opozoriti na tiste motive, ki - direktno izhajajoč iz madžarskega kulturnega in siceršnjega okolja - bistveno sooblikujejo Lukácssevo misel.

Stik z Adyjevim svetom poezije je izredno pomemben, še zlasti, ker gre za dolgotrajen vpliv, ki se ga Lukács docela zave šele mnogo pozneje, saj tudi eno njegovih najznamenitejših mladostnih del *Teorija romana "ni nič drugega kot nadaljevanje Adyjevih člankov po načinu in tematsko internacionalna posplošitev"*.²²⁾ Morda deluje njegova poezija na prvi pogled podobno kot v slovenski književnosti Kosovelova misel. Kaj pove Ady o "občutkih Madžara, lačnega sonca, ki gleda proti zahodu"? Do Adyja velja za madžarsko intelektualno pozicijo, da povsem neproblematično in docela pozitivno razume svojo pripadnost zahodu, kar je verjetno diktilal nagon samoohranitve. Ady to tradicionalno usmerjenost madžarskih intelektualcev dojame kot tragedijo človeka madžarske kulture, ki si ne prizadeva biti Madžar, pač pa po treh tednih bivanja v Parizu razmišlja o možnosti drugega budimpeštanskega Pariza na Madžarskem. Tako ima Ferenc Fehér Endreja Adyja za prvega predstavnika prevladujočih miselnih sistemov znotraj t.i. "literarne renesanse" Madžarske v letih 1908-1919. Po Fehérju je Ady glede na formulacijo političnega programa, ki je seveda zapisan le v pesniški podobi in publicistiki, za madžarski narod enako pomemben kot "Jaurès za francoski socializem"²³⁾ Ady naj bi razvil nekakšno pesniško vizijo demokratičnega socializma.

Potem ko se Lukács prepusti vplivom tipične tradicionalne madžarske miselnosti - in ena izmed odlik madžarskega naroda oziroma virtü madžarskega naroda je, da "zanj ni značilna samo nagnjenost k tragični otožnosti, temveč tudi nekakšno nepomirljivo kljubovanje",²⁴⁾ nastrojenje, ki ga uspe povzeti vase svet Adyjeve lirične prisposobe - zdaj Lukács prvič dojame, da je ta madžarska miselnost s svojo svetovnonazorsko perspektivo mnogo više od nemške. Celó v nemški filozofiji, tako pri Kantu kot pri Heglu, najdemo po Lukácsu izredno konservativen svetovni nazor. Adyjeva lirika pa poseeblja *naprednega madžarskega duha* in enkratno revolucionarnost, ki ju že tradicionalni madžarski virtü opisuje z izrazi kot EB URA FAKÓ in UGOCSA NON CORONAT,²⁵⁾ kljubujoč avstrijski kroni in upirajoč se germanizaciji. Še v pozni

21) Georg Lukács: Gelebtes Denken, str. 240.

22) Georg Lukács: Gelebtes Denken, str. 76.

23) Agnes Heller, Ferenc Fehér, György Márkus, Sandor Radnóti: Die Seele und das Leben. Studien zum frühen Lukács, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 132.

24) Georg Lukács: Rani radovi, str. 148.

25) Gre v bistvu za neprevodljiva izraza. "Eb ura fakó" je po smislu še najlaže prevesti kot: Ne pustim si ukazovati, "Ugocsa non coronat" pa kot: Tudi jaz, najmanjša županija, imam pravico soodločanja pri kronanju cesarja. (Komitat: županija - stara upravna enota na Madžarskem.)

starosti o tem v trajno prehajajočem učinku Lukács pove, "Madžarska je bila zame takrat Adyjeva poezija".²⁶⁾ Šele z branjem Adyjeve poezije Lukács zdaj prvič dojame pomen svetovno nazorske problematike in perspektive in od tega trenutka naprej formira - vendar le zelo polagoma, gre, kot sam pravi, najprej za nezavedne vplive - svojo, tj. tipično lukačevsko pozicijo razumevanja neke filozofske misli, da celo kot hegeljanec lahko zavzame levo in revolucionarno stališče. Tudi sam izrecno poudari, da to komponento svetovnonazorske pozneje vključi kot obvezno predpostavko k branju in interpretiranju Heglove Fenomenologije in Logike.

NA ZEMLJI CSÁK MÁTÉJA

Na vratu vašem so divji, gosposki Tatari
In vendar je vaša glava ponosna.
Sveže ste krvi, neomajne vere,
Na zemlji Csák Mátéja ste bogovi.
Naprej, madžarski proletarci.

Előre, magyar proletárok.

Vse, kar je lepota in kar je upanje,
Ste vi onkraj Tise.
Ni na svetu toliko žalosti
In nima svet v okovih toliko ljudi,
Kakor tu in nikjer ni toliko lakote.

Lakota po kruhu, lakota po Besedi,
Žene vas lakota po Lepoti.
Ljudstvo nikoli ni imelo bolj prav,
Bolja podli Neroni niso nikoli živeli.
Vi ste: Danes ste vi: Jutri.

Jaz, bolnik, samo čakam,
Viteški bojevnik ne morem biti.
A zaslužim si vaša srca,
Z vami drvi, se bori, vriska moja duša:
Moja kri, madžarski proletarci.

Vérem, magyar proletárok.

Iz Adyjeve pesniške zbirke *Az Illés szekerén - Na Ilijaševem vozu, 1907*)²⁷⁾

In kaj je vsebina te svetovnonazorske komponente? Lukács zdaj prvič zasluti fatalno diskrepanco med filozofsko in znanstveno povsem neoporečno zgrajenim sistemom, kot je Kantov, Heglov in še kateri, kajti vprašanje, ki se mu tu zastavlja, je zakaj v večini tako znanstveno neoporečnih filozofskih sistemov ni "dimenzije kvalitativnega preboja naprej". Po tej plati je srečanje z Adyjevo liriko eno "najodločilnejših doživetij v mojem življenju".²⁸⁾ Podobno poroča o tem srečanju z Adyjevo poezijo že v krajšem članku iz leta 1918, izdanem v delu *Könyvek Könyve (Knjiga knjig)*.²⁹⁾

V nemščino bi "Eb ura fakó" lahko prevedli kot: Ihr habt mir nichts zu befehlen, "Ugocsa non coronat" pa kot: das kleinste Komitat Ugocsa hat auch das Recht gegen die Krönung des Königs Einspruch zu erheben! Oba izraza izrazita tipično madžarsko nastrojenje v pomenu, "če že nimamo svojih gospodarjev, pa nad vsemi le gospodarimo mi".

26) Georg Lukács: *Gelebtes Denken*, str. 61.

27) Ady Endre: *Összes versei I-II*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1980, str. 189.

28) Georg Lukács: *Gelebtes Denken*, str. 61.

29) Béla Kóhalmi: *Könyvek Könyve*, Lantos kiadása, Budapest 1918.

Ravno v Lukácsvih razpravah o Adyju je najti največ razmišljanj na temo o revoluciji in socializmu in to v obdobju, ko večina prikazov skonstruira Lukácsa samo kot nekakšnega čisto znanstvenega in docela antiideološkega Lukácsa. Sem je tudi nujno vključiti takratno ekspresionistično razpoloženje intelektualcev, ki je, če že ne zahtevalo izrecno revolucijo, vsaj v osnovi apeliralo na nujnost radikalne kritike vsega obstoječega in od tu na spremembe vsega obstoječega; kot tako je vsaj v svojih mejah razvilo nakakšno družbeno angažiranost. V Lukácsovem prikazu Adyja za to sploh ni pomembna nekakšna ustrežna literarna analiza; kar Lukácsova kritika tu bistveno izrazi, je najprej "Lukácsova atituda - in svojevrsten madžarski pendant ekspresionističnega življenjskega občutka".³⁰⁾

Vplivi revolucionarnega leta 1848 na Madžarskem se nikakor ne izčrpajo samo v podobi pesnika revolucionarja Petőfija kot še edino preostalega delujočega ostanka revolucije. V začetku XX. stoletja je duh madžarske kulture ves pregnet z nastrojenjem t.i. "nerevolucionarne revolucionarnosti", ki jo je Ady po Lukácsu najboljše doumel. Adyjeva pozicija je avtentično zdajšnja. Ady je za Lukácsa najpoprej "pesnik madžarskih revolucionarjev brez revolucije";³¹⁾ to je tista zgodovinska evokativna forma, ki sili, da so "vseposod Madžari 'najmodernejši'. Do solz groteskno je, kako stopajo kot prvi pred vsakim novim umetniškim in filozofskim gibanjem kot najbolj radikalni; bolj poštene so in bolj 'madžarski' so, toliko bolj."³²⁾ A vendar nemočni kot narod v celoti in v tej univerzalni nemoči še bolj nemočni njegovi posamezniki.

Čemu Lukács pozorno prisluhne v Adyjevem lirskem temperamentu, ki "prodira skozi ves svet"? V članku iz leta 1909 z naslovom Nova madžarska lirika Lukács analizira troje Adyjevih pesniških zbirk: že omenjeno Új Versek (Nove pesmi, 1906), Vér és arany (Kri in zlato, 1907), in Az Illés szekerén (Na Ilijaševem vozu, 1907). Njihovo odzivnost razume v kontekstu tiste madžarske publike, ki izgovarja "ni pomoči, samo revolucija". Kajti "potrebna je revolucija, vendar ni upanja" v tragičnem svetu ljudi, ki so nemočni v spoznanju, "da to, kar je, nikdar ni bilo novo in dobro". Da bi obstajali vsaj ljudje kot nosilci revolucije v postrevolucionarni Madžarski, tj. po letu 1948...

Sedanost ne nudi ničesar oprijemljivega, situacija je podobna oni, s katero so soočeni ruski intelektualci, "ki pa vendar imajo svojo revolucijo" kot svojo formo, ki jih v vsakem trenutku izpolnjuje, ugotavlja Lukács leta 1909. Skušnja prve ruske revolucije iz leta 1905 je zdaj že tu; mar piše Ady o revoluciji pod vplivom tega dejstva? Ali pa je revolucija in revolucionarni duh tudi obče razpoloženje časa? Vprašati se je tudi, ali Lukács na tem mestu ne razlaga svojega razumevanja I. ruske revolucije kot evropskega, morda celo revolucije kot svetovnega dejstva - kdo so lahko nosilci revolucije? Kaj bi bila lahko revolucija v svoji materializirani zgodovinski podobi na začetku tega stoletja na Madžarskem? Lukács ne najde in ne daje ustreznega odgovora; tako je na "Madžarskem revolucija leta 1909 samo duhovno stanje, je samo kot pozitivna formalna možnost", ki ji v dejanskih razmerah ne ustreza prav nič konkretnega nitu v formi "utopične realnosti" in iz tega sveta je še najrealnejša Adyjeva poezija: "...njemu je potrebna revolucija, Endreju Adyju, sodobnemu človeku Madžarske. Potrebna mu je, ne zato, ker morda prihaja njen čas ali ker bi bila koristna, kajti prinesla bi nove

30) István Hermann: Die Gedankenwelt von Georg Lukács, Akadémiai Kiadó, Budapest 1978, str.30.

31) Georg Lukács: Rani radovi, str. 149.

32) Ibidem.

vrednote in uničila stare; potrebna mu je zato, da bi lahko živel naprej in da bi lahko uresničil svojo ljubezen, ki nima kje pognati svojih korenin, da bi jo lahko nekemu izročil kot svoje bogastvo, ki mu je usojeno, da v njem propada. Nujno je, da njegovo življenje nekje najde svojo formo. To je situacija Endreja Adyja - kot tudi vsakega madžarskega intelektualca - nasproti proletariatu."³³⁾

Tisto, kar tu vidno izstopa, je manjkajoči vpogled v možno konkretno enotnost teorije in prakse, tistega principa, na katerem Lukács pozneje profilira svojo marksistično držo. Skozi perspektivo *duha* revolucionarnega ekspresionizma, ki prepričljivo stopa na mesto poprejšnje impresionistične duše (ki je, kot sem že omenila, madžarski pendant ekspresionističnega razpoloženja pred I. svetovno vojno na Madžarskem, pri čemer znova poudarjam, da ne gre za ekspresionizem kot umetniško gibanje, ki mu Lukács kot gibanju ni nikdar pripadal), Lukács analizira socializem Endreja Adyja kot formo, v kateri se njegovi doživljaji sploh lahko oformijo. *Duh*, ki je edini pravi organ in območje prodirajoče ekspresionistične kontemplacije, se spopada z bistvenostjo stvari in sveta, iz katerega pa je na koncu izločena politično-socialna realnost; vse se prelevi v neko višjo kozmično-mistično, vendar v vse prodirajočo silo.

V svoji kritiki iz leta 1909 z naslovom *Nova madžarska lirika* Lukács ugotavlja, da socialist Gorki lahko povleče vse konsekvence iz svoje filozofije družbe in zato v njegovih delih "velika želja poprejme popolno udejanjenje", pri Adyju pa vse, od revolucije "madžarskih revolucionarjev brez revolucije" do socializma, prehaja v čisti mysticism. Ady razume socializem na religiozen, mističen način, kot mysticism, ki poduhovlja celoten univerzum; vse postaja religiozno. Adyjev socializem je kot mitologija in v tem je njegova moč, ugotavlja Lukács. Njegov simbolizem ponotranja breztemeljnost tedanjega časa, je radikalizem, prignan do obupa, ki doume breztemeljnost kot svoje edino bivanje. Zato je tudi socializem Endreja Adyja zatočišče - Lukács meni, da absolutno, celo religiozno - ki iz te pozicije vendar počasi prehaja v spoznanje še edine možnosti, ki sploh obstoji in to svoje prepričanje Ady izrazi vedno v pesniški obliki. Ady šokira; le kako ne bi - s svojim, čeprav mistično-kozmičnim prebojem naprej; le kako bi se Lukács lahko izognil vplivu tehle besed:

Zakaj iz tisoč medlih sanj
se močna volja ne rodi?
Saj so Madžar, Romun, Slovan
bolni od iste žalosti.

Pesem madžarskega jakobinca

Gospoda, kaj če ljudstvo podivja?
Kam boste z roparskih gradov bežali,
kam vaša bedna vojska bo ušla,
ko bomo mi pred vrati stali?

Vnuk Dózse Györgya

(Dózsa György, vodil velik madžarski kmečki punt leta 1514.)

33) Georg Lukács: *Rani radovi*, str. 150.

Na tem mestu velja pozornost poleg prevratnega vtisa, ki ga zapušča Adyjeva lirika³⁴) predvsem Lukásevemu pojmovanju revolucije in socializma, kakršno izhaja iz njegovih kritičnih prikazov Adyjeve poezije in siceršnjih kritičnih zapisov v letih 1909-1910 o problematiki madžarskega sveta. Ta, kot sem dejala, bistveno sooblikujoča komponenta v formiranju Lukáseve najzgodnejše misli, ki neposredno izhaja iz madžarskega okolja, je v večini interpretacij zamolčana. Izjema so madžarski avtorji, mnogi med njimi ravno neposredni Lukásevi učenci, kot npr. Mészáros s tezo, da Lukács, preden reflektira protisloven duh časa v teoriji, taisto protislovje intenzivno doživlja sam v povsem zgodovinsko konkretnih, tj. madžarskih razmerah.

V Lukásevem kritičnem prikazu Adyjeve poezije zelo očitno izstopata večkrat omenjana izraza mistika, mističizem, zato si velja ogledati njegovo pojmovno opredelitev, tudi mimo poznejše Lukáseve razlage, da gre za "mistični subjektivizem". Lukásevo nagnjenje k mistiki v tem času je lahko razumeti iz antagonizma med Sein-Sollen. Zakaj? V začetku XX. stoletja je v vrstah levo usmerjene inteligence opaziti izredno nagnjenje k moralnemu profilu, ki ga v sebi uteleša lik svetnika Frančiška Asiškega v svoji predinstitucionalizirani, nedogmatični fazi. To, kar je zdaj nenadoma postalo aktualno celo za ekspresionizem, je prvotno krščansko verovanje v moč ljubezni do bližnjega - namesto cerkvene dogmatike v podobi izreka "boga se boj", namesto vere v abstrakten ideal boga in Kristusa, v prvoten mistični panteizem. Frančišek Asiški je s svojim moralnim profilom vzpostavljanja etičnosti kot notranje dolžnosti posameznika, dobesedno kot najstvo, močan simptom časa (Zeitsymptom). Oboje, etična dimenzija in mistični panteizem, izhajajoče iz neofrančiškanske motivacije, z neverjetno močjo ustvariti vse ab ovo, stimulira Lukásevo ustvarjalno kritičnost in vpliva na profil formiranja njegove filozofsko-teoretske pozicije s prepričanjem v univerzalno moč prodiranja v celoto vsega, v prav vse, kajti za "mistično ne obstoji problem distance". Za mistika tudi ne obstaja ničesar gotovega, najmanj kot institucionalno in konvencionalno danega, zato "današnji mistik nima kje najti forme, on sam mora ustvariti vse: boga in hudiča, zemljo in drugi svet, odrešenika in antikrista, svetnike in grešnike; on sam mora napisati biblijo in vse, kar bi nato prebral".³⁵) Lukács izrecno omenja lik Frančiška Asiškega v enem najbolj mladostno pretresljivih člankov v obliki dialoga A lelki szegénységéről, ki ga je njegov prijatelj Béla Balázs prevedel v nemščino kot Von der Armut am Geiste.³⁶)

Ali gre pri Lukácsu na tem mestu in v tem času za mistično razumevanje revolucije? *Revolucionarno kot mistično!* Deloma, kajti če se zdaj na istih tleh znajde mistično in revolucionarno, je to samo zato, ker nosi oboje v sebi zgoščeno udarno moč in energijo prodiranja v vse in tej prodorni moči se ne more upreti čisto nič, ker zanju pač ni

34) Adyjev vpliv v tem času ni docela neznan slovenskemu svetu. Tako Svoboda poroča 15.IV.1919 naslednje:

"Danes, ko se prebujata Madžarska in trga okovo, ki so vezale ta narod kulturno in socialno od pamtveka, ko je diktatura svobodnega proletariata porazila samosilno in samogoltno gospodarstvo magnatov in privilegirancev ter podala roko bratskemu ruskemu proletariatu, sledeč verno sli iskrene mednarodne ljubezni, ki je poslednji cilj in smisel človeštva na zemlji, ni nezanimivo, ako se spomni 'Svoboda' enega največjih modernih sinov tega sosednjega ljudstva, pred kratkim umrlega pesnika njegovega - Ady Endre-ja - Ady je največji madžarski lirik in oče revolucije... Ady je postal velik poet. Ni pel herojev, pel je upor in punt. V jeklo, ki izzvanja trdo silo Michangelovih bronastih sonetov, je prelil svojo socialno pesem, pesem ulice, spev vseh poraženih in nezadovoljnih... Bolan in strn na telesu je prišel poslednjič v Pešto, da je bil pričra slavni apoteozji pojoče in vriskajoče ulice... In nato je umrl."

35) Georg Lukács: Rani radovi str. 152.

36) V Gelobtes Denken je naslov članka preveden z Über die seelische Armut. V srbohrvaškem prevodu Save Babića pa kot O duhovnoj bedi. Glej Derd Lukács: Intimna drama. Prepiska, dnevniči, eseji, Minerva, Subotica 1985, str. 282-296.

problema distance. Neverjetno je, kako Lukács v hipu doume, kaj je tisto, kar lahko zajame celovitost in tudi celovito prodira - in taka je Lukácsseva intimna miselna struktura od prvotnih začetkov formiranja njegove misli. Na tem mestu je to prvenstveno; trditev o Lukácsu kot Lukácsu-mistiku v tem obdobju bi bila docela zgrešena. To njegovo razumevanje revolucije pa se ustavi glede konkretne perspektive možnosti posredovanja; ta se izčrpa zgolj v svojem čisto kontemplativnem intelektualizmu in etični poziciji skrajno senzibilnega individualnega najstva (Sollen). Ekspresionistično usmerjena etika identificira metafizično razumljeno vrednoto svobode kar s celoto kozmosa; o možnosti konkretizacije in materializacije te svobode v tedanjih socialnih razmerah se Lukács ne sprašuje.

Kot pove István Mészáros je ta Lukácsseva miselna pozicija bistveno opredeljena s kategorijama Sein-Sollen, kar še posebej velja za njegove mladostne spise, vključno do Teorije romana (1915). Gre za miselno pozicijo, ki jo Mészáros posrečeno ilustrira z znano Lukácssevo mislijo iz tega dela: "Der Zwiespalt von Sein und Sollen ist nicht aufgehoben!" Mészáros si zastavlja vprašanje, če to nasprotje med Sein in Sollen sploh kdaj resnično izgine; povsem umestno vprašanje, če si поблиže oglemdamo osnovno strukturo Lukácsseve Ontologije družbene biti. V tem kontekstu opozarja István Hermann na drugi zelo pomemben moment, po katerem si Lukács iz že poprej omenjenega ekspresionističnega razpoloženja takratnega časa zastavlja nalogo v temle programu: "das Wirklich - also Gesellschaftlichwerden des inneren Reichtums des Individuums"³⁷; iz dialektike notranjega in vnanjega, groteskno-tragične pozicije izbija ena sama možna rešitev, nekakšna mistična forma socializma, toda samo kot skrajno abstraktni in utopični medij. Tu ni nikakršnih konkretnih zgodovinskih nastavkov, temveč je socializem samo kot iluzorna možnost svobode in socialne pravičnosti, samo kot slutnja ali - kot bi dejal sam Lukács - romantični antikapitalizem. Pri tem gre še za problem skrajno napetega in izostrenega nasprotja med historizmom in individualizmom, ki ga bo Lukács skušal razrešiti pretežno na etični ravni.

Tematsko je eno temeljnih Lukácssevih spraševanj vse od študij o Adyju: kako doseči stvarnost. Toda v njegovih mladostnih delih je razvidno, da je zanj vendarle vprašljiva vsakršna identifikacija s stvarnostjo, s tem, kar je dano, kar je tu. Kako torej doseči stvarnost s svojo zgolj individualno pozicijo? V Teoriji romana je opozoril, da stoji "ruska ideja" nasproti evropski ter njenemu subjektivizmu in individualizmu ne samo kot enakovredna, temveč kot afirmativen izziv, ki nosi v sebi možnost pozitivnega preboja. Tako v zaključnem delu Teorije romana razvija filozofijo zgodovine na podlagi ruske ideje, ki jo posredujeta Tolstoj in Dostojevski. S tem pristopom je po Lukácssevi samooceni iz Gelebtes Denken samo do kraja izpeljana ena glavnih filozofsko zgodovinskih tendenc, ki jih zasledimo v študijah o Adyju.

37) István Hermann: Die Gedankenwelt von Georg Lukács, str. 31.

Pomembna je že izhodiščna pozicija, v kateri se uveljavlja dilema, ali beremo filozofe zaradi nas samih ter našega časa in družbenih okoliščin v njem ali pa jih oživljamo zaradi njihovega prispevka v zgodovinski determiniranosti. Od tega, kako se v zvezi s tem odločamo, je odvisno, ali jih bomo imeli za zastarele in problemsko presežene ali pa bomo menili, da še zmeraj tako ali drugače odgovarjajo na vprašanja sodobnosti. Znotraj dveh skrajnosti se je mogoče odločiti za možnost, da imamo filozofijo (filozofska prizadevanja) "samo na sebi" za sodobno in da se zaustavljamo pri tistem približevanju resnici, ki ga je mogoče opaziti ali vsaj zaslutiti pri posameznih avtorjih, ne da bi bili zategadelj idealisti, ki verjamejo v večno veljavni absolut, in ne da bi se znašli v senzualistično obarvani akcidentalnosti, kjer je pač mogoče slutiti, predvidevati ali celo čutiti.

Gre kratko malo za to, da je Baruch de Spinoza (1632-1677) zelo aktualen in živ mislec. Ni brez pomena, da se toliko sodobnih teoretikov sklicuje nanj, se pogloblja vanj, ga vpleta v svoje miselne horizonte ali z njegovo pomočjo degradira Hegla. V mislih imamo tako Louisa Althusserja ter njegova učenca Pierra Machereya in Étiennea Balibarja kot tudi predstavnike angleške filozofije (Timothy L.S. Sprigge) in sodobne nemške filozofe (Carl Gebhardt). Spodbuja nas tudi navodilo Francisa Bacona, češ da je že znano treba vedno znova premisliti. V filozofiji je vse zmeraj znano samo začasno, nikoli pa ni mogoče biti dokončni lastnik resnice. Ne verjamemo v njen morebitni tragični konec. Ljudje bodo v svojem kratkem zemeljskem trajanju vedno iskali bodisi metafizično varnost in sveto, bodisi poznanstvenjeno in praktično uporabljivo filozofijo, skušali jo bodo osamosvajati, jo degradirati, aplicirati, ji pripisovati stransko vlogo ali jo utilitaristično politizirati. Tragični bodo v svojem iskanju in prelivanju krvi, filozofija pa bo ostala zdaj v taki, zdaj v drugačni preobleki.

Kar zadeva sodobno branje Spinoza, lahko samo mimogrede omenimo, da se je imel Althusser med drugim za spinozista. Branil se je namreč pred tistimi, ki so ga imeli za strukturalista, in poudarjal, da se je načrtno odločil za pot k Spinozu, kajti vsak filozof mora tako ali tako ubrati stransko pot, na kateri najde samega sebe v razlikovanju. Prav s Spinozovo pomočjo se je hotel dokopati do Marxa in odkriti radikalnost, po kateri ni bilo ne duha ne sluha pri Heglu. Racionalist sedemnajstega stoletja naj bi razkrinkal

skrivno zvezo med Subjektom in Namenom, zvezo, ki "mistificira" heglovski dialektiko.¹ Prvi naj bi pisal o dvojici ideologija/znanost in nakazoval problem epistemološkega reza. Razčlenjeval je zvezo med strukturo in njenimi deli ter priznaval mehanizem in funkcionalizem obstoječega. Pierre Macherey se zavzema za aktivno konfrontacijo med Spinozom in Heglom. Danes namreč ni mogoče brati prvega, ne da bi mislili na drugega. V zrcalu spinozizma hegeljanski diskurz brez dvoma omogoča videnje svoje lastne omejitve ali celo notranjega protislovja.² Razumeti spinozizem pomeni najprej identificirati protislovje v njem. Macherey zapiše: "Trdimo, da globoka resnica spinozizma obstaja v prizadevanju, da bi mislil absolut."³ Bistvena Spinozova ideja naj bi bila tista, ki govori o spoznanju kot dejavnosti. Brati ga je treba po Heglu, zakaj pomaga nam odgovoriti na vprašanje, kje je meja, ki ločuje idealistično dialektiko od materialistične. Étienne Balibar vstopa v Spinozovo filozofijo tako, da izhaja iz politike. Racionalista bere posodobljeno in z Althusserjevo terminologijo, v kateri pa je opaziti zlasti psihoanalitične poudarke. Ko primerja Politični traktat in Teološko-politični traktat, govori o opazni razliki, tako rekoč o novi problematiki - podobno je pisal Althusser o Marxovem prelomu s Heglom. Modernizacija je očitna tudi tedaj, ko premišljuje o vlogi državnega aparata, naddoločenosti in ideologiji. Ugotavlja, da so odnosi med religijo, teologijo in filozofijo isto področje, ki je v resnici politično.⁴ Ideološko-represivna država se pravzaprav uničuje sama v sebi. Balibar navede aktualno misel: "Kolikor je vsak individuum pozvan nekako *misliti kot drugi*, produktivna sila njegove misli postane destruktivna."⁵

Koliko je mogoče problematizirati opredelitev, da je Spinoza racionalist? Ali je razum tolikšna determiniranost njegove filozofije, da bi lahko z njim določeno iskanje resnice oziroma spoznavni proces postavili nad vse drugo? Izbrati je treba miselno pot, na kateri moramo najprej ugotoviti, kakšno je sploh razmerje med posameznim in splošnim, subjektivnim in objektivnim (tako se problema loteva tudi Timothy L.S. Sprigge) oziroma človekom in bogom. Ni dovolj zagotoviti, da je Spinoza velik dialektik, ampak je treba postopoma dokazati, kaj je poglobitnega pomena.

Zastavijo se naslednja vprašanja: kako je lahko človek-subjekt-zavest pojavná oblika substance (causa sui)? Kdo daje človeku moč védenja in razlikovanja med pojavnimi oblikami boga? Zakaj bog potrebuje človeka? Kaj sploh pomeni Spinozov panteizem? Ali je bog subjekt ali objekt? Morda že v tem spraševanju boga personificiramo in nismo na pravi poti. Naša hipoteza se glasi: bog je Spinozova teoretična ovira in sočasno miselni okvir. Vedno znova se znajde na robu, na katerem mu grozi ateizem. Avtor implicite zanika, da bi bil bog edini subjekt, kajti po njegovem mnenju je subjektov več. Sprememba je samo variacija v subjektu, subjekt sam pa ohranja celovitost. Spremembe naj bi izvirale iz zunanjega vzroka; ta zunanost se nanaša na človeka kot subjekt, sicer pa je znotraj boga, ker je vse v njem in ker je vseobsegajoč. Teoretično mešanje psihologizma in objektivizma je povsem načrtno, kajti bog je ovira

1 Luj Altiser/Louis Althusser: Elementi samokritike, Beograd, Beogradski izdavaško-grafički zavod, 1975, str. 37.

2 Pierre Macherey: Hegel ou Spinoza, Paris, Maspero, 1979, str. 13.

3 Pierre Macherey: Hegel ou Spinoza, Paris, Maspero, 1979, str. 20.

4 Étienne Balibar: Spinoza et la politique, Paris, Presses Universitaires de France, 1985, str. 26.

5 Prav tam, str. 39.

v svobodnem iskanju resnice. Spinoza govori naravnost o stvarnem, modalnem in miselnem razlikovanju. Navaja: "Atributi boga se razlikujejo samo v mislih."⁶

V bogu ni hierarhije in vendar je on najvišji, ni bilo procesa pridobivanja spoznanj, vseeno je on tisti, ki ima najvišje vedenje. Videti je, kot da ni stičišča med subjektivnim in objektivnim (na robu pred ateizmom filozof vse ve, vendar ne more izreči). Filozofov antropomorfizem se večkrat odeva v ironijo. Spinoza namreč govori o običajni in pretirani božji moči - prva se nanaša na red, druga je zunaj njega; pisec ima v mislih čudeže in pripomni, da bi bil večji čudež, če bi bog uravnaval svet v skladu s potrjenim in nespremenjenim redom.⁷ Pustimo teologom, naj odločajo o tem, doda. Njegov racionalizem ni samo gnoseološka smer, ampak je kritika, ironija in osvobajanje teološke miselne ujetosti. Kadar ugovarja dogmatičnosti, pravi, da bi morebiti ugovarjal kdo drug, čeprav to stori sam. Njegova samorefleksija je svojevrstno rušenje ustaljenih teoloških spekulacij. V spoznanju, da je veliko zakonov, ki jih bog ljudem ni razložil, je neskončno možnosti človekove lastne kreativnosti. To potrjuje tudi absolutizacija miselno bivajočega. Spinoza skuša opravičevati človeka-dvomljivca: kako je mogoče, da bog, ki je najvišja stopnja popolnosti in voditelj vsega, v naravi dopušča tako očiten nered, oziroma zakaj ni ustvaril takega človeka, ki ne bi bil nikoli grešil - na to vprašanje preprosto in apodiktično odgovori, da takšna trditev ni dopustna, saj nihče ne pozna vseh vzrokov stvari...⁸ Bog naj bi imel v sebi vse stvari kot popolne. Ali tudi dušo, ki je zanj misleča stvar in ima moč, da hoče ali noče, da zanika? To, da je v bogu vse popolno, se ne ujema s poudarjanjem posameznosti. Spinoza ve, da je vedno znova na meji: za božjo popolnost pravzaprav nima racionalnih dokazov (tako pač je). Tudi formalno boga ni mogoče definirati, zakaj vsaka definicija je sestavljena iz rodu in specifične razlike; bog ne sodi k nobenemu rodu, torej ga ni mogoče definirati pravilno oziroma v skladu s pravili.⁹ Spinoza meni, da pravzaprav ne bi mogli ničesar vedeti, če bi se strogo držali pravil definiranja. Problem delno rešuje priznavanje dveh vrst definicij: entia rationis (nekateri stvari so v našem razumu, ne pa v naravi, so naše delo in rabijo za spoznavanje - to so relacije med stvarmi) in entia realis.

Koliko je individualni um deležen splošnega, božjega uma? Vrste spoznanj, ki jih priznava Spinoza, se nanašajo na človeka. Gre za mišljenje, v katerem obstaja možnost zmote, za verovanje, ki se odvija s pomočjo uma, z razumsko gotovostjo, in za jasno spoznanje - to izhaja iz občutka, uživanja stvari kot take, in presega vsa druga spoznanja.¹⁰ Spinoza je svojevrstni nadaljevalec Sokratovega nauka in anticipator prosvetljenstva. Zagotavlja namreč, da ljudje ne vedo za resnično dobro; če bi vedeli, potem ne bi bilo sovraštva.¹¹ Seveda pa misel ni preprosta oziroma ne dovoljuje poenostavitve, saj so za misleca vse stvari nujne, zato tako ali tako ni ne dobrega in ne zlega. Nujnost je seveda povezana z božjo naravo. Ugotovimo lahko, da prehod iz individualne ogroženosti v predanost božji popolnosti ni kdove kako prepričljiv; morebiti sploh nimamo opraviti s prehodom, ampak z neargumentiranim preskokom. Kaj neki naj bi imel popolni bog opraviti s človeškimi strastmi? Človek jih mora

6 Baruh Spinoza/Baruch Spinoza: Metafizičke misli, Beograd, Grafos, 1988, str. 53.

7 Prav tam, str. 67.

8 Baruh Spinoza/Baruch Spinoza: Rasprava o bogu, čoveku i njegovoj sreći, Beograd, Grafos, 1987, str. 31-32.

9 Prav tam, str. 34.

10 Prav tam, str. 53.

11 Prav tam, str. 55.

razumsko obvladovati sam. Spinozovo teoretiziranje, ki se nanaša na strasti, je dokaj poljudno in odmaknjeno od siceršnje matematične strogosti.

Izenačevanje bistvo-bivanje-vzrok je treba iskati samo pri bogu, človek pa ima le bivanje, za katero je mogoče trditi, da ni osiromašeno. Že to, da je človek intuitivno "deležen" boga, povečuje njegov pomen. Bog je učinkujoči vzrok vsem stvarim, ki so lahko predmet neskončnega uma, vzrok po sebi in ne po naključju, absolutno prvi vzrok, svobodni vzrok in tisti, v čigar umu objektivno bivata resnica in formalno bistvo stvari.¹² Spinoza zavrača predsodke, češ da je bog vse ustvaril zaradi človeka. Je torej proti antropocentričnemu teleologizmu in egotizmu. Poudarja, da bog ne deluje zaradi namena, ker mu to kratko malo ni potrebno.¹³

Natančno in potrpežljivo branje, h kateremu nas na več mestih spodbuja avtor sam, nam postopoma odkrije, da sta posamezno in splošno relativno enakovredna. Ker je v ospredju miselni horizont, bog ni tisto, kar naj bi bilo vse, človek pa na drugi strani nič. Polarnost je nenavadno premišljena in miselno učinkovita. Racionalist pravi: "S posameznimi stvarmi mislim stvari, ki so končne in imajo določeno bivanje. Če sodeluje več individuov pri enem delovanju tako, da so vsi hkrati vzrok enega učinka, jih opazujem vse kot eno posamezno stvar."¹⁴ Spinoza sam boga vedno znova negira kot teistični in deistični absolut in aludira na splošno, za katero velja, da je izpeljano iz posameznega. Ko gre za etična vprašanja v pravem pomenu besede, se bog povsem razgubi. Slabo je namreč tisto, kar slabi našo zmožnost delovanja, dobro pa, kar se sklada z našo naravo.¹⁵ Bog nima nič opraviti z dejstvom, da ljudje le redko živijo pod vodstvom razuma. Poleg boga kot objektivizacije se zdaj pojavi še nova možnost objektivizma - družbena dimenzija človeškega bivanja. Človek kot družbeno bitje naj v skladu z razumom živi v urejeni državi. Ko uredimo svoje zemeljsko bivanje, smo v bistvu deležni božanske narave. Problem, ki se nanaša na razmerje med najstvom in realnostjo, je tokrat še bolj očiten; filozof tudi sicer večkrat opozarja nanj. Omeni, da si modroslovci zamišljajo ljudi takšne, kakršni naj bi bili, ne pa takšnih, kakršni so; v spoznanju, da niso primerni za vodenje državnih poslov, je svojevrsten sarkazem. Seveda so problemi, ki zadevajo anatemo in ekskomunikacijo, toliko znani, da se pri njih posebej ne ustavljamo, to pa ne pomeni, da niso navdih za premislek o položaju sodobnega človeka v lastni konkretni družbi. V mislih imamo osebnostno moč in zaupanje vase, neuklonljivost pred zunanjo represijo. Spinoza je bil samotni in močan, medtem ko predstavniki slovenskega naroda niso več izolirani v svojih prizadevanjih po demokratizaciji, samobitnosti in svobodi. Združeni individui so ponovno in odločno stopili na zgodovinsko prizorišče. Že od Marxa pa vemo, da teorija postane materialna sila, ko zajame množice. "Teorija je zmožna zajeti množice, brž ko prikazuje *ad hominem* (dani osebi ustrezno), *ad hominem* pa prikazuje, brž ko postane radikalna. Biti radikalen se pravi zagrabititi stvari pri korenu. Koren za človeka pa je človek sam."¹⁶

Spinoza je prepričan, da je izkustvo že odkrilo vse oblike države, v katerih so ljudje zmožni živeti v slogi; dvomi, da bo sam iznašel kaj bistveno novega. Gre mu

12 Baruch de Spinoza: Etika, Ljubljana, Slovenska matica, 1963, str. 109-111.

13 Prav tam, str. 129.

14 Prav tam, str. 136.

15 Prav tam, str. 281-282.

16 Karl Marx, Friedrich Engels: Izbrana dela v petih zvezkih; I. zvezek, Karl Marx: Prispevek h kritiki Heglove pravne filozofije, Uvod, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1969, str. 201.

pravzaprav za to, da z zanesljivimi razlogi pokaže določeno število načel, ki se povsem skladajo z izkustvom - ta načela naj bi izpeljal iz same narave človeške vrste. Človeško delovanje skuša zgolj razumeti. Pravi, da ljudje večinoma ne živijo v skladu z razumom, ampak se predajajo strastem, hočejo biti prvi in tlačiti drug drugega, vseeno pa jim priznava naslednje: "Kajti ljudje so tako ustvarjeni, da ne morejo živeti brez določenega skupnega zakona."¹⁷ Zagotavljati ga mora država. Svoboda ali duševna moč je posameznikova vrlina, medtem ko je vrlina države varnost. Spinoza poudarja, da je treba načela in naravne osnove državne oblasti iskati in izpeljati iz narave in skupnega stanja človeštva.¹⁸ Bog je večna sila, ki ureja naravo. Naravne pojave utemeljuje božja sila, ki je neomejeno svobodna. Za Spinoza naravno pravo pomeni naravne zakone ali pravila, po katerih se vse dogaja. Če se nam v naravi zdi kaj smešno in nesmiselno, je to zato, ker naravo poznamo samo delno ter ne poznamo reda in povezanosti stvari v celi naravi in ker želimo, da se vse stvari odvijajo po določilih našega mišljenja.¹⁹ V naravi po Spinozovem mnenju pravzaprav ni greha - zamisliti si ga je mogoče samo v družbenem redu, kjer sta dobro in zlo določena s skupnim pravom in kjer vsakdo dela le to, kar je v skladu s splošno voljo. Zakoni morajo biti osnovani na razumu, greh pa je slabost družbe. V trditvi, da je človek toliko svobodnejši in toliko bolj gospodar samega sebe, kolikor več ljubezni ima do boga in kolikor ga obožuje s čistim srcem, je Spinoza nekoliko iracionalen in teistično sentimentalen, vendar pa s tem očitkom ne skušamo zmanjševati pomena njegovega teoretičnega prispevka. Spinozistični bog je pojmovan tako široko in odprto, da v dejavnosti človek vendarle ostaja sam svoj. Kako je problematika relativna, nam potrjujejo mislečeve besede, ki govorijo o tem, da smo v božji moči kot glina, ki jo nekdo gnete in iz istega materiala lahko napravi okrasno posodo ali predmet za vsakodnevno rabo; človek zares lahko stori kaj takega, kar ni v skladu z božjo voljo, ničesar pa ne more narediti proti večni božji volji, zapisani v vsesplošni naravi, volji, ki se nanaša na splošni red narave kot celote.²⁰ Panteizem je torej človekovo določilo samo zato, ker je človek del narave in zato ne more uiti naravnemu redu.

Čim bolj je človek razumski, tem bolj sprejema državna določila; to Spinozovo ugotovitev je treba razumeti v kontekstu, češ da je najmočnejša in najbolj neodvisna tista država, ki je utemeljena na razumu in ki jo vodi razum. Izbira razumskega zakona med drugim pomeni, da se je med dvema oblikama zla pač treba odločiti za manjšo. Državna skupnost si zada tudi nalogo, da priznava tisto, kar je koristno za vse ljudi. Utilitaristični momenti tudi sicer vdirajo v Spinozov racionalizem.

Ali država ogroža religijo, se sprašuje mislec. Njegov odgovor je nikalen. Če se človeški duh ravna po razumu, ni odvisen od najvišje oblasti, ampak od samega sebe, torej lahko sam skrbi za svoje religiozno čustvovanje, medtem ko je treba tisto, kar se nanaša na širjenje religije, prepustiti državnim poslom.²¹ Skratka, končni cilj državnega življenja sta mir in varnost, to pa pomeni, da ostane za posameznikovo svobodno delovanje dovolj prostora. Seveda so te ugotovitve načelne vrste, saj isti avtor nekoliko

17 Spinoza: Politički traktat, Beograd, Kultura, 1957, str. 6.

18 Prav tam, str. 8.

19 Prav tam, str. 13.

20 Prav tam, str. 17.

21 Prav tam, str. 22-23.

kasneje zapiše, da so v državi zmeraj bolj nevarni državljani sami kakor pa zunanji sovražniki.²² Predvidevamo lahko, da gre za nevarnost, ki jo pomenijo drug drugemu, ne pa za spodkopavanje državne oblasti. Ker gre za tisti del althusserjansko pojmovanega ideološkega državnega aparata, ki deluje nasilno, nekako pozabljamo, da je tudi on sestavljen iz posameznikov, in premišljujemo zgolj o njegovi institucionalizirani moči.

Vrnimo se k vprašanju, ki so se zastavila na začetku te refleksije. Spinoza poudarja, da vse, kar biva, določajo zakoni narave, človeška omejenost pa ne more doumeti tega reda. Znanost je treba usmerjati k enemu samemu cilju - doseganju popolnosti (to je sočasno premagovanje ovir, ki nas vodijo k temu cilju). Spoznavamo lahko s pomočjo čutov, iz izkustva, ki ni določeno z razumom, potem tako, da o bistvu ene stvari sklepamo iz druge, vendar ne adekvatno in končno; obstaja pa tudi spoznanje, v katerem stvar pojmujeemo z njenim bistvom oziroma s spoznanjem njenega najbližjega vzroka.²³ Samo četrti izmed navedenih spoznavnih načinov obsega adekvatno bistvo stvari.

Gotovost in objektivno bistvo sta za Spinoza eno in isto. Resnična metoda je pot, na kateri se odvija iskanje resnice, je refleksivno spoznanje ali ideja ideje. Metoda ni dana, če ni prej dana ideja - v nas mora obstajati resnična ideja kot vrojeno orodje.²⁴ Spinoza je prepričan, da je v idejah dano nekaj realnega, po čemer se resnične razlikujejo od lažnih; forma resnične misli mora biti v tej misli sami ne glede na druge - objekta ne priznava za vzrok, biti pa mora odvisna od moči in narave svojega razuma.²⁵ Spoznanje o tem, da je zunaj moči človeškega razuma sočasno pojmovanje vsega obstoječega, mora biti nekakšna rdeča nit obravnave.

Vscobsegajoči mehanizem, imanentnost boga, v kateri sta bivanje in bistvo čisto isto, delujeta fascinantno. Človek ni samo akidenca. "Prvo, kar tvori dejansko bit človeškega duha, ni nič drugega nego ideja neke dejansko bivajoče posamezne stvari."²⁶ Človeški duh je torej zgolj del neskončnega božjega uma. "Predmet ideje, ki tvori človeškega duha, je telo ali neki dejansko bivajoč modus razsežnosti in nič drugega."²⁷ S trditvijo, da so vse ideje resnične, kolikor se nanašajo na boga, ni porušena siceršnja Spinozova teorija adekvatnosti/korespondence. Spinozovo misel: "V naravi razuma je, da zaznava stvari pod nekim vidikom večnosti,"²⁸ je mogoče razumeti in pojasniti z njegovim stališčem o intuitivni vednosti, torej o zvrsti spoznave, ki gre od adekvatne ideje formalnega bistva nekaterih atributov boga naprej do adekvatne spoznave bistva stvari.

Spinozov gnoseološko-epistemološki racionalizem je tudi ontologizacija. Izenačevanje božje eksistence, esence in kavzalnosti ima večje razsežnosti kot zgolj razlago miselne poti. Racionalizem je omejen tudi z večnostjo, atributom božjega bivanja. Če bi bila resnica neke vrste konec v iskanju poti, potem je večnost vsekakor ovira. V tem, da so resnice začasne zaustavitve in intuitivno vedenje, sta globoka dialektika in hkrati metafizična poetičnost.

22 Prav tam, str. 35.

23 Baruch de Spinoza/Baruh de Spinoza: Rasprava o poboljšanju razuma, Beograd, Kultura, 1956, str. 25-26.

24 Prav tam, str. 31.

25 Prav tam, str. 41.

26 Glej opombo št. 12, str. 145.

27 Prav tam, str. 146.

28 Prav tam, str. 176.

Subjektivno in objektivno nista absolutno ločena in ne polarnost v pravem pomenu besede. Kljub vsemu se mešata tako v bogu kot v človeku. Čeprav se Spinoza brani personificiranja boga, se mu tu in tam vsiljujejo opredelitive, ki imajo lastnosti te vrste. V splošni objektivnosti absoluta je človek delno omejen in določen, vseeno ima svobodno voljo in je dejavnik; s poseganjem v "zunanje" je tudi delni lastnik objektivnega. Spinoza se eksplicite zavzema za nenehno spreminjanje (dialektiko objektivnega in subjektivnega).

Spinoza skrajšuje pot v iskanju resnice, ko poudarja, da marsikaj ostaja skrito. Vsemu navkljub si človek moč vedenja in razlikovanja med pojavnimi oblikami boga vedno znova vzame sam; ne katerikoli človek, ampak modrijan, ki živi v skladu s svojim razumom, se varuje pred afekti, preživlja svoj čas v ravnovesju z vrlino in v urejeni družbeni skupnosti. Panteizem pomeni neskončno možnost različnega bivanja, deležnost božjega in človeško samopreseganje. Ponavljamo, da je bog Spinozova teoretična ovira in miselni okvir hkrati, je vse tisto, kar se je v človeku nakopilo iz splošnega človeškega izkustva, iz tradicije, vztrajanja v zemeljskem bivanju ter iskanju lastne človeške moči in pokončnosti. Morda je celo svojevrstna resigniranost. Morebitni ateizem je možnost, da se bo znašel pred novimi vprašanji, takimi, ki so še teže rešljiva in še bolj zapletena, kot so bila dosedanja. Bog kot teoretična ovira v iskanju resnice je hkrati način tega iskanja, medtem ko bi brezbožnost pomenila povsem drugačen način. Spinoza je miselno reflektirano in načrtno prišel na mejo.

LITERATURA

- Althusser, Louis/Altiser, Luj: Elementi samokritike, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1975.
Balibar, Étienne: Spinoza et la politique, Paris, Presses Universitaires de France, 1985.
Macherey, Pierre: Hegel ou Spinoza, Paris, Maspero, 1979.
Menisma Koenraad, Oege: Spinoza et son cercle, Paris, Vrin, 1983.
Negri, Antonio: L'anomalie sauvage, Puissance et pouvoir chez Spinoza, Préfaces de Gilles Deleuze, Pierre Macherey et Alexandre Matheron, Paris, Presses Universitaires de France, 1982.
Spinoza, Baruh/Spinoza, Baruch: Rasprava o poboljšanju razuma, Beograd, Kultura, 1956.
Spinoza: Politički traktat, Beograd, Kultura, 1957.
Spinoza, Baruch de: Etika, Ljubljana, Slovenska matica, 1963.
Spinoza, Baruch de: Saemtliche Werke in sieben Baenden; 6 - Briefwechsel; 7 - Lebensbeschreibungen und Gespraecche, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 1977.
Spinoza, Baruh/Spinoza, Baruch: Rasprava o bogu, čoveku i njegovoj sreći, Beograd, Grafos, 1987.
Spinoza, Baruh/Spinoza, Baruch: Metafizičke misli, Beograd, Grafos, 1988.
Sprigge, Timothy L.S.: Spinoza: His Identity Theory, - Philosophy Through Its Past, New York, Pelican Books, 1986.

1. Filozofija psihologije: splošni pomen, navezava na tradicijo
2. Pojasnitev duševnih stanj: internalizem ter eksternalizem kot osrednje vprašanje, situacija danes
3. Vebrova filozofija: vprašanje dveh faz, njuna pojasnitev ob pomoči razlikovanja internalizma ter eksternalizma
4. Argumenti za internalizem (Analitična psihologija, Očrt psihologije, Sistem filozofije)
5. Argumenti za eksternalizem (Vprašanje stvarnosti)
6. Neobstoječi predmeti: primerjava internalistične ter eksternalistične interpretacije
7. Zaznavna duševna stanja: primerjava internalistične ter eksternalistične interpretacije (metodološki solipsizem proti ekološki psihologiji, individuacija duševnih stanj z notranjimi dejavniki ter s pomočjo zunanje predmetnosti)

1. FILOZOFIJA PSIHOLOGIJE: SPLOŠNI POMEN, NAVEZAVA NA TRADICIJO

Filozofiji psihologije na nek način prav gotovo pripada osrednji pomen v filozofiji. To dejstvo temelji v samem načinu, kako razumemo predmet filozofije.

Pretežna večina filozofije se namreč ukvarja z zadevami, ki so blizu človeku. To so, na primer, vprašanja, kaj pomeni, da je človek zavestno bitje, kaj lahko človek spozna, kaj lahko ve in kaj sme upati. Na drugi strani pa se zde tudi tista področja, ki zanimajo filozofijo, vendar niso najbolj neposredno povezana s človekom, temveč prej z od njega neodvisno dejanskostjo, zopet v veliki meri navezana prav na razumevanje tistega, kar je bistveno za človeka. Vzemimo fiziko in predpostavimo, da se ukvarja z od človeka neodvisno realnostjo, denimo s strukturo subatomskih delcev. Tudi v tem primeru je še vedno mnogo v veliki meri odvisno od tega, kar človekovemu zaznavanju oskrbe različni merilni instrumenti, s katerimi izvaja poskuse. Še vedno je mnogo odvisno od tega, kakšne teorije človek ima, da bi na podlagi le-teh sploh lahko zaznaval ter razlagal te sicer njemu s prostim očesom nedostopne delce. Tudi če nismo antirealisti, torej če ne mislimo, da je obstoj bitnosti na različnih področjih neposredno odvisen od ustvarjalne moči našega duha, individualnega ali kolektivnega, ampak smo trdi realisti, se nam še

vedno v filozofiji postavlja kot eno prvih prav vprašanje po določitvi človekove realnosti.

Vendar, ali naj to pomeni, da pomeni zastaviti vprašanje o človekovi realnosti, zastaviti vprašanje o človekovi duševnosti, s katero se ukvarja psihologija? Najprej je sploh težko odgovoriti, še zlasti enoznačno na vprašanje, kaj je to duševnost, psiha; nič kaj enostavno je ni individuirati. Zato morda lahko v naš namen ostanemo pri intuitivnem mnenju, da je duševnost nekaj, kar je bistveno za opredelitev individua, mu kot bitju omogoča posebno kvaliteto, pa najsi bo nekaj zgolj materialnega, ali pa tudi kaj takega, kar na materialnost ni mogoče zvesti.

Oglejmo si kak primer posebne kvalitete, ki smo jo bili omenili. Človeka lahko kot takega opredelimo glede na mnoge značilnosti. Nekateri odgovori na vprašanje, kaj je človek, se sklicujejo na različna obeležja njegove duševnosti (da ima zavest itd.). Zavoljo krožnosti pa so takšne opredelitve za nas neuporabne. Zanimajo nas opredelitve duševnosti s pomočjo neduševnega. Vzemimo eno med njimi: človek je bitje, ki dela. Seveda ne moremo misliti o človeku kot o zgolj materialnem bitju, kajti to bi pomenilo, da ne priznamo nikakršne razlike med njim ter kamnom (oba sta iz materije). Ravno zato rečemo, da mora biti človeku lastna dejavnost, delo. Predpostavimo nadalje, da delo ni nič duševnega. Če pa pogledamo zadevo pobliže, kaj hitro opazimo, da tisto, po čemer se človek kot dejavno, dela zmožno bitje, razlikuje od ostalih bitnosti, ni nič drugega kot zamisel dela, načrt v glavi, ki omogoča materialno realizacijo. Tako pa je jasno, da je v tem zanimivem primeru tisto, kar je značilno za človeka, vendar le povezano z nečim, kar se specifično nahaja v človekovi glavi, z neko posebno kvaliteto, ki ji bomo dejali duševnost.

Zato je kar načelno res, da meri odgovor na tisti X, ki je najbolj značilen za človeka, vselej na neko danost, ki ji lahko rečemo duševna danost. Če pa je tako, potem bo verjetno držalo, da gre filozofiji psihologije, torej panogi, ki se v okviru filozofije ukvarja z duševnim, posebna vloga.

V gornjem izvajanju je najbolj dvomljiva predpostavka o posebni kvaliteti duševnega. Mislim pa, da bo v prvem približku vendarle potrebno predpostaviti vsaj nekaj podobnega, pa najsi bo to materialno stanje možgan, ali pa zopet kakšno nematerialno stanje. Drugič lahko nekdo ugovarja, da sem predpostavil antirealizem, pretežno odvisnost realnosti od dejavnosti duha. Tudi glede tega pomisleka se mi zdi upravičeno pripomniti, kako moramo tudi ob predpostavki najtršega realizma še vedno razložiti ta zanimivi pojav: duševnost. Če ne drugače, moramo ugotoviti, da je pojav zelo kompleksen. Tudi v primeru, ko nas zanima zgolj ontologija, se zopet ne moremo kar na hitro znebiti vsaj ontoloških vprašanj o položaju duševnosti.

Na podlagi vsega ravnokar navedenega in, v kolikor je potrebno, tudi na podlagi dodatnega premisleka se mi zdi upravičeno zatrditi, kako pripada v okviru filozofske razlage področju duševnega prav gotovo vsaj ena osrednjih vlog v okviru celotne filozofske pojasnitve različnih področij.

To potrjuje tudi velika filozofska tradicija, ki je odmerila prav vprašanjem filozofije psihologije osrednjo vlogo, vse od predsokratikov, pa čez Platona in Aristotela ter čez spore o položaju univerzalij k Descartesu in različnim usmeritvam fenomenologije. Izkazalo se je, da ostajajo filozofiji na področju duševnosti še mnoga odprta vprašanja, kljub precejšnjemu razlagalnemu uspehu znanosti v zadnjem obdobju na področjih, kot

so nevrofiziološke ali kemične podlage duševnosti. Končno je tudi jezik, bodisi naravni jezik kot naša biološka zmožnost, ali pa zopet formalni jezik, ki poudarja abstraktne plati naše moči sklepanja, zelo blizu psihološkimi vprašanjem. Sama oblika pravilnega, argumentativnega sklepanja, ki dobi še najbolj urejeno obliko pri filozofski razlagi, se ob premisleku kaj hitro izkaže odvisna od zakonitosti oblik našega razmišljanja. Te so proizvod tistega najbolj žlahtnega, česar je zmožen naš duh - urejenosti, ter tvorjenja pojmov oziroma splošnosti na podlagi vzorcev pravilnosti.

Tako sem v skopih obrisih opozoril na splošni pomen filozofije psihologije v okviru vsakršne filozofske razlage ter na povezavo njenih vprašanj tako z veliko tradicijo kot z najboljšo metodologijo filozofije.

Upoštevati moramo, da se je psihologija pravzaprav šele pred nedavnim ločila od filozofije ter da je bil odpor med obema disciplinama, ki je skoraj praviloma obvladal njuno razmerje v preteklem stoletju, gotovo pretiran ter umeten. K njegovemu premagovanju so začeli prispevati novi privlačni modeli duševnosti, kot je na primer računalniška metafora. Ti omogočajo razlago tako tradicionalno filozofskih kot tudi bolj tehničnih vprašanj.

2. POJASNITEV DUŠEVNIH STANJ: INTERNALIZEM TER EKSTERNALIZEM KOT OSREDNJE VPRAŠANJE, POLOŽAJ DANES

Doslej nisem bil preveč določen pri zastavitvi vprašanja o duševnosti, pri njeni opredelitvi.

Morda se razlagi duševnosti še najbolj približamo, če enostavno predpostavimo, da jo - karkoli naj ta že bo - tvorijo posamična duševna stanja. Na podlagi teh stanj ter z njihovim združevanjem jo skušamo pojasniti. Vsebina duševnega stanja, lahko rečemo, tipično ni usmerjena na resničnostno vrednost, ko nastopa v psihološki naravnosti določene osebe. Duševno stanje M torej ni neposredno usmerjeno na stanje stvari S, kot je sicer običaj v primeru zunanjih relacij. Moja misel, da je trava zelena, je na neprosojen način usmerjena na stanje stvari, da je trava zelena, ki v svetu obstaja ali pa tudi ne. Bistveno je, da imamo opravka ravno z mojo mislijo. Lahko rečemo, da je takšno duševno stanje intenzionalno, kar pomeni, da ni ekstenzionalno, neposredno odvisno od svojega odnosa do resničnostnih zunanjih pogojev. Z njimi ni v takšne vrste relaciji, kot je knjiga v relaciji s pisalnim strojem, da je pač levo od njega. Ravno zato, ker so razmerja s stanji stvari vključena v naravnosti individua, v propozicionalne naravnosti, kot so želiti da, misliti da, veseliti se da... p, pri čemer je p okrajšava za stavek oziroma propozicijo, lahko rečemo, da gre za neprosojno oziroma za intenzionalno relacijo.

Tako vsaj običajno povzemajo značilnost duševnosti. Intenzionalnost v tem smislu pomeni obeležje duševnega nad predstavami. Ko smo skušali opredeliti duševna stanja, smo se na ta način znašli kaj blizu internalizma, namreč blizu nauka, ki trdi, da je razlaga duševnih stanj možna zgolj tako, da ostane v mejah organizma. V prid takšnemu nazoru je mogoče navesti mnenje, da bi bilo sicer področje razlage duševnih pojavov nomološko neskljenjeno. Do te neskljenosti bi prišlo, če bi se - glede na to mnenje

neupravičeno - oklepali pri razlagi še razmerja psihičnega z zunanjim svetom, oziroma z zunanjimi stanji stvari, na katera merijo duševna stanja. Od tod upravičevanje takšnega nauka, kot je metodološki solipsizem, kateri trdi, da mora zanimati filozofsko ali psihološko razlago zgolj notranja vzročna povezava med posamičnimi psihičnimi stanji, oziroma med vsebinami p, q, r ..., ki vstopajo v standardna logična razmerja modusa ponensa itd., s pomočjo in ob vzpodbudi naravnosti individua do teh vsebin.

V nasprotju s tem zasledimo mnenje eksternalizma, nauka, ki trdi, da je pri razlagi duševnih stanj in zlasti pri individuaciji njihovih vsebin, da je misel p o kravi, da je vsebina q o hiši itd., potrebno upoštevati zunanje relacije, razmerja v zunanjem, od duševnosti neodvisnem svetu. Celo sama vzročnost psiholoških procesov je lahko omogočena prav s temi zunanjimi relacijami. Eksternalist bo tipično zagovarjal to ali ono različico korespondenčne teorije duševnih stanj, po kateri je duševna vsebina predstave ali reprezentacije p oziroma duševnega stanja M tipično vzporedna z oziroma korelirana zunanjemu stanju S, pri tem pa razmerje te korelacije lahko uporabimo za pojasnitev duševnega stanja.

Internalizem skratka trdi, da je individuacija duševnih stanj odvisna od notranjih pogojev v organizmu, od tega, kar se dogaja znotraj njegovih površin, eksternalizem pa bo menil, da je le-ta odvisna od zunanjih pogojev v svetu, oziroma bo vsaj tem zunanjim pogojem odmeril večji poudarek.

Razlika med internalizmom ter eksternalizmom je pomembna za pretežni del razprav v psihologiji in filozofiji. Na področju vidnega zaznavanja imamo na primer v psihologiji internaliste, ki se opirajo na mnenje predstavnikov umetne inteligence, da je potrebno razlagati zgolj notranja stanja organizma ali stroja, ko določamo neko zanj značilno funkcijo. Zopet pa imamo eksternaliste, ki bodo tipično trdili, da je individuacija vizualnih zaznavnih stimulusov, dražljajev, v temelju odvisna od zunanjih pogojev v okolju organizma (Marr vs. Gibson). Podobno imamo tudi v filozofiji psihologije razlike glede na interpretacijo duševnih stanj (Fodor do leta 1981 vs. Burge). Mislim, da je razlika med internalizmom ter eksternalizmom izredno pomembna za razumevanje celotne filozofije nasploh, bodisi da gre za spor o univerzalijah, ali pa zopet za razumevanje kartezijanskih ali kakšnih njim nasprotnih stališč (Husserl vs. Heidegger). Če razumemo razliko med internalizmom ter eksternalizmom v malce širšem smislu, jo bomo zasledili kot osrednjo točko na mnogih bistvenih področjih tudi v tisti najboljši današnji filozofiji, ki nadaljuje veliko tradicijo. Morda ne bi bilo preveč zatrditi, da je s tem tako zategadelj, ker ta razlika sledi ravno tipskim, standardnim zmožnostim intuicij pri človekovem razmišljanju.

3. VEBROVA FILOZOFIJA: VPRAŠANJE DVEH FAZ, NJUNA POJASNITEV OB POMOČI RAZLIKOVANJA INTERNALIZMA TER EKSTERNALIZMA

Naj se sedaj ozrem na temeljno vprašanje, ki ga nameravam tukaj omeniti. Mislim na vprašanje razmejitve dveh obdobij v filozofskem opusu slovenskega filozofa Franca Vebra. Danes je že ustaljeno mnenje (Jerčan, 1987), da je prav on, če že ni največji slovenski laični filozof, gotovo vsaj prvi slovenski laični filozof in morda najbolj

plodovit pisec na tem področju v slovenskem jeziku. Vse svoje knjige je napisal med leti 1920-40, in sicer kakih dvajset.

Veبرا lahko brez težav opredelimo za filozofa psihologije, saj je tudi začel svojo kariero pri enem največjih filozofov našega stoletja Meinongu v Gradcu, ki je prav tako ustanovil prvi laboratorij za eksperimentalno psihologijo v tedanji Avstriji. Že bežen pregled Vebrovih del pokaže, da se je tudi vsebinsko gledano ukvarjal prav z onim področjem vprašanj, ki sodijo v filozofijo psihologije. To lepo pokažejo naslovi knjig, kot so Analitična psihologija, Očrt psihologije.

Kljub temu, da se je zanimal za Vebrovo filozofijo v zadnjem času precej povečalo, pa še vedno ostaja v bistvu nerešeno vprašanje njegovih različnih faz. Veber je namreč bil pod odločilnim vplivom svojega učitelja Meinonga, ko je začel delovati v Ljubljani. To je čutiti v vseh njegovih knjigah. Vendar pa je dejstvo, da se je kmalu začel ozirati po svoji lastni, od učitelja sorazmerno neodvisni poti. Pri tem v svojem opusu ni postavil pod vprašaj kontinuiteto navezave na filozofijo psihologije. Pač pa gre za različne poudarke, tako denimo pri interpretaciji čustev (opozoril Sajama), ali še kje drugje. Najbolj zaznavna razlika pa je med zgodnejšo ter kasnejšo Vebrovo fazo, ki je obeležena, kot so zatrili nekateri, tudi z naključnimi dogodki na osebni ravni. Pregled pokaže, da imamo tudi po prelomu opravitvi z docela koherentnimi deli. Zato ne bomo predpostavili, da gre za kakšen upad kvalitete, ampak prej, da gre za pospešeno iskanje lastne poti. Čeprav je vprašanje razlikovanja dveh faz bistveno za razumevanje Vebrovega filozofskega opusa in njegovega prispevka nasploh, pa nanj nismo uspeli ustrezno opozoriti, oziroma so ga interpretirali dokaj samosvoje, na način, ki nam ne dovoljuje stika z mislijo velikega filozofa (Urbančič). Sam bom predložil, da se oprimemo prav prepričanja, kako imamo opravka s filozofom na sledi velike klasične tradicije, ki je iskal svojo lastno pot tako, da se je od bolj internalističnega stališča svojega učitelja Meinonga prebijal k lastni, tipično eksternalistični filozofski poziciji. Prednosti take interpretacije so, da je dobrohotna, poleg tega pa nam omogoča tudi docela konkretno vzpostaviti najbolj neposreden stik z mislijo našega filozofa. Morda ni odveč domneva, da ravno zato, ker niso bili pozorni na razlikovanje med internalizmom ter eksternalizmom, doslej kolegi niso uspeli oskrbeti ključa za vstop v Vebrovo misel, vsaj ne preprostega in razumljivega, pa zato tem bolj učinkovitega ključa.

Kako moja trditev ustreza dejstvu, bom poskušal dokazati ob primerjavi vzorcev iz zgodnjega ter kasnejšega Vebrovega dela.

Moja naloga je torej, da vzorčno pokažem na elemente internalizma v zgodnjem Vebru ter na elemente eksternalizma v poznem Vebru.

4. ARGUMENTI ZA INTERNALIZEM

Leta 1924 (Očrt psihologije, Analitična psihologija) uvaja Veber predmet psihologije v razliki s predmeti katerihkoli drugih, fizikalnih znanosti. Tukaj imamo opredelitve, ki so tipično usmerjene na lastno doživljanje posamičnega individua, ne glede na njegovo okolje. Prav v razmerju do te poteze je določena tudi specifičnost psihološkega oziroma duševnega:

Fizični pojavi so nam dani posredno, duševni pojavi pa neposredno. Podoba njihovega razmerja bi bila lahko morda v začetku takšna, če predpostavimo, da so vse to fizikalni pojavi:

Jaz ---> Doživljanje ---> Predmet

Denimo, da se skušam pririniti do zunanje realnosti, jo dojeti. Priti želim v stik s kamnom na cesti, ga dojeti. Tedaj moram opaziti, da mi le-ta ni neposredno dan. Najprej moram imeti doživljanje kamna kakršnekoli vrste, če pač želim priti do omenjenega kamna, ga dojeti. Doživljanje, ta vmesna plast, ki nam je nujno potrebna za dojetje zunanjega predmeta, kot je kamen na cesti, nam prav omogoča, da sploh imamo razmerje do njega. To pa pomeni, da se mi kamen vselej pokaže, da ga vselej dojamem posredno, na način svojega lastnega doživljanja. Zunanja realnost se mi torej prikazuje na način mojega lastnega doživljanja, oziroma samopripisovanja: s kamnom lahko pridem v stik zgolj tako, da si pripisujem lastnost, kako sem z njim v razmerju. V tem smislu sem z zunanjo realnostjo prav v takšnem razmerju kot tudi s predstavo, duševno reprezentacijo, s pomočjo katere si lahko pripisujem doživljanje zunanjega sveta. Pri tem je "jaz" tipično opredeljen kot tisti, ki se lahko usmeri na moje doživljanje, in "doživljanje" ima glede tega vlogo predstave ali reprezentacije, s katero pridemo do katerekoli predmetne zunanje realnosti.

Relacija med "jazom" in "doživljanjem" oziroma duševno predstavo je torej prvotna. Tako konec koncev sploh ni pomembno, ali mi je zunanja narava s svojimi predmeti sploh realno dana, ali pa jo, na primer, doživljam halucinatorično. Danost zunanje fizikalne narave mi je pravzaprav omogočena zgolj preko doživljanja. Na doživljanju (reprezentaciji) pa se tudi zaustavi relacija "jazove" gotovosti. Torej tipično individualistična; kartezijanska zgodba, ki temelji na samogotovosti duševnih pojavov individua.

Kamen mi je torej lahko dan zgolj posredno, denimo čez gledanje kot zvrst mojega doživljanja. Na drugi strani pa mi je moje lastno doživljanje dano neposredno. Do gledanja kot takega imam neposreden odnos, ki je lasten zgolj meni. Tako imamo naslednjo relacijo:

Jaz ----> Doživljanje,

ki je neposredna in privilegirana. To, da je privilegirana, pa pomeni ravno, da je prav ona pristna in dostopna individuu pri vsaki relaciji, tudi pri relaciji doživljanja zunanje predmetnosti. Torej obstaja zunanja predmetnost pravzaprav zgolj v razmerju do mojega doživljanja. V tem smislu lahko zunanji predmet postavimo v oklepaj, da bi pokazali, kako obstaja zgolj skozi doživljanje, in tako dobimo:

Jaz ---> Doživljanje ---> (Predmet)

To pa ne pomeni nič drugega, kot da mi je predmet dan zgolj kot predmet mojega doživljanja, da nastopa skozi moje predstave.

Če pogledamo še nadaljnje razlike med pojavi, dobimo naslednjo zabeležko:

Fizikalni pojavi	Duševni pojavi
dani posredno	dani neposredno
opazuje jih lahko	vsak individuum se
ob istem času in na	zaveda izključno in
isti način veliko število individuov	samo svojega doživljanja
njih realnost je zgolj verjetna	njih realnost je nedvomna
so prostorni	so neprostorni
so nenaperjeni	so naperjeni
(neintencionalni)	(intencionalni)

Jasno je, da se nahajamo pred kartezijansko, oziroma pred internalistično podobo, kjer obeležuje duševno realnost njena privilegirana in neposrednost.

Zato pa je tudi jasno, da mora biti opazovanje pri psihologiji zlasti samoopazovanje, ki se zaustavi na neposredni relaciji med individuum (jazom) ter njegovim doživljanjem, tako da je izključena zunanja (predmetna) realnost pri psihološkem preučevanju, oziroma pri preučevanju duševnosti. Tako se nahajamo pred zgodbo, kjer si individuum lastnosti v zunanjem svetu kot takšne samopripisuje, pred zgodbo pripisovanja de se. To pa je jasno internalistično stališče, ki ga zanimajo predstave oziroma doživljanja ne glede na njihovo povezavo z okoljem organizma. Strategija psihološkega raziskovanja je torej internalistična.

Kako ustrezna je predstavitev relacije samoopazovanja prav s pomočjo relacije, ki postavi v oklepaj zunanji svet oziroma predmet ter se usmeri zgolj na relacijo med jazom ter njegovim doživljanjem, je razvidno iz navedka, da je "samoopazovanje metoda, pri kateri takorekoč identično sovpadeta objekt in sredstvo opazovanja" (AP, 39). Torej

Jaz ---> Doživljanje (= Predmet)

Polna relacija

Jaz ---> Doživljanje ---> Predmet

se torej zvede na okrnjeno relacijo

Jaz ---> Doživljanje,

kjer je predmet identičen z doživljanjem, vendar pa je predmet prečrtan. In kaj naj pomeni, da je predmet prečrtan? Nič drugega kot to, da nas ne zanima predmet kot tak ter da nas zanima zgolj tisto, kar se dogaja v mejah organizma. To pa je tipično internalistično stališče!

Zgornjo internalistično razlago lahko razložimo tudi glede primarnosti, prvotnosti tega, kar nam je dano. Imamo torej relacijo

Jaz ---> Doživljanje ---> Predmet,

katero internalist interpretira kot sestav dveh relacij, med katerima je ena pristna, druga pa ne. Tista relacija, ki ni pristna, je obeležena z zvezdico:

Jaz ---> Doživljanje --*---> Predmet.

To pomeni, da je pristna zgolj relacija med jazom in doživljanjem, oziroma da se zgolj dozdeva, oziroma je nebstveno, da obstaja še predmet doživljanja. Tako nepristna, z zvezdico obeležena relacija vodi zgolj k dozdevku, k nečemu, kar ne more biti zanimivo za razlago duševnosti.

Nasprotni položaj pa lahko pričakujemo v poznejši fazi Vebrovega razvoja (Vprašanje stvarnosti), ko imamo, kot sem dogmatsko zatrdil, opraviti z eksternalizmom. Tukaj bi morala biti prva relacija nepristna, druga pa pristna, nekako takole:

Jaz ---*---> Doživljanje ----> Predmet.

To pomeni, da mora sedaj biti bistvena relacija tista med doživljanjem ter med zunanjim predmetom, oziroma da je bistveno pri pojasnitvi doživljanja (to ostane konstanta pri internalizmu ali eksternalizmu) relacija

Doživljanje ----> Predmet,

če naj jo pač tako narišemo.

Doživljanje vsekakor mora ostati prisotno pri vsaki psihološki razlagi, in jasno je, da bo sedaj doživljanje oziroma psihološka, duševna realnost razložena s svojo usmerjenostjo na zunanji svet oziroma na zunanjo predmetnost. To pa pomeni, da lahko celotni položaj predočimo takole:

(Jaz =) --*---> Doživljanje ----> Predmet,

kar pomeni, da je doživljanje poistoveteno z jazom, vendar pa se "jaz" izgubi, oziroma pomeni, da ne bomo našli ničesar, kar bi lahko imenovali "jaz", izven našega doživljanja. Doživljanje potemtakem res ni več opredeljeno z jazom, ampak z realno, bistveno relacijo do svojih predmetov. Ker imamo na ta način kot temeljno relacijo

Doživljanje ----> Predmet,

in vkolikor je, če povem še enkrat, duševno opredeljeno, vkolikor so duševni dogodki individuirani s pomočjo predmetne realnosti, imamo tipično stališče eksternalizma (če je eksternalizem način opredelitve duševnega z zunanjimi predmeti).

Vse to je gola spekulacija, če je ne podprem vsaj z nekaj navedki iz poznega Vebrovega dela. Naj navedem kar najbolj temeljna dejstva.

Veber ne govori več o samoopazovanju kot temeljnemu psihološkemu dejstvu, temveč najprej o opazovanju zunanje, če naj se tako izrazim, predmetne realnosti.

Temeljno je torej opazovanje, ki temelji na "prvobitnosti ali stvarnosti tega, kar opazujemo" (VS, 10). Celo če gledam nekaj tako posrednega, kot je film, moram gledati na podlagi izkušnje svoje običajne usmerjenosti duševnih stanj k zunanji realnosti, kar pomeni, da gledam realne predmete in stanja stvari, ki jih film prikazuje, prav tako kot mi različni zorni koti omogočajo dojeti predmete v moji siceršnji okolici. Če bi gledal film zgolj kot barvne spreminjajoče se like ter bi bil tako usmerjen zgolj na svoje doživljanje (predmet bi tedaj postavil v oklepaj), ne bi mogel reči, da doživljam film kot film. Film ustrezno doživljam le, če ga gledam, kot da prikazuje realno dogajanje v zunanjem, pretežno predmetnem svetu. Glede abstraktnega slikarstva bi Veber verjetno sklepal, da je pri njem zgolj zelo obrobna vloga našega doživljanja, ki pa še v svoji navidezni nekoristnosti vendarle kaže tipično vlogo usmerjanja pozornosti na zunanje situacije s pomočjo zornih kotov. To vse pomeni, da je relacija

Doživljanje -----> Predmet

zares usmerjena (doživljanje je glede na svojo normalno vlogo tipično usmerjeno k predmetu ter ga kot takega lahko tudi opredelimo, torej duševna stanja lahko opredelimo s pomočjo njihove usmerjenosti k predmetu). In poleg tega to pomeni, da so vsi zorni koti sedaj dojeti v svoji vlogi usmerjenosti k predmetu in ne glede opredeljevanja "jaza"; slednji enostavno izgine s prizorišča, se kvečjemu pojavlja le "v oklepaju" pri tem, ko jaz doživljam vnanji svet.

Veber torej zagovarja zamisel neposrednega dostopa duševnosti do zunanosti. Pri tem pa se sklicuje na normalno vlogo (funkcijo) duševnih procesov ter na ekološko pogojenost individuuma tudi z razvojnimi razlogi.

Zunanje opazovanje, to je temeljna usmerjenost organizmovega doživljanja k predmetu, je nadomestilo prejšnje samoopazovanje (kar je razumljivo, saj so duševni dogodki oziroma doživljanja sedaj individuirani s pomočjo zunanjih predmetov oziroma realnosti). Pripada mu nekaj lastnosti, ki jih kaže navesti.

Zunanjeopazovanje

je razvojni temelj vsega opazovanja, tudi notranjega

je preprosto, ne zahteva teorij

se ohranja, ter tako sploh tvori zmožnost

samoopazovanja

je nenehno prisotno, v nasprotju z izjemnostjo

samoopazovanja

je vezano na dejanskost, ne pa na abstraktno

je razvojno in praktično zastavljeno.

Prvič je jasno, da je tako opisano stališče ekternalistično, v smislu, kot sem dejal, da je duševno razloženo z usmerjenostjo na zunanjo realnost.

Vidimo lahko več trditev, ki spremljajo vsakršen ekternalizem: evolucijsko razlago duševnih funkcij organizma, pomembnost dejavnosti ter poudarjanje vloge zaznavanja.

Kaj pa smo na ta način opisali? Vsekakor neke procese, ki se dogajajo v organizmu, ki pa niso toliko procesi mišljenja, logičnega sklepanja in podobno, ampak so prej

procesu organizmov reakcije na zunanjo realnost, bolj ali manj njegove refleksne reakcije.

Veber kot eksternalist zatorej mora poudariti pomen tistih spoznavnih mehanizmov organizma, ki so v najbolj tesnem stiku z zunanjim okoljem, čutnih ali modularnih mehanizmov obdelave podatkov. Da so to res modularni sistemi ali vsaj njihov zametek, kako ima prav to v mislih, je razvidno iz navedbe, da zunanje opazovanje (tj. čutno opazovanje) ne potrebuje nikakršnih teorij, to je, verjetno teorij iz ozadja višjega, horizontalnega procesiranja podatkov, kot jih dobimo pri miselnih in ostalih višjih, denimo logičnih procesih. To pa, na svoj način, ne pomeni nič drugega, kot da sedaj Veber kot eksternalist ne potrebuje "jaza", da ga lahko da v oklepaj (kajti prav na takšen "jaz" običajno mislimo, ko govorimo o višjih teoretskih razglabljanjih organizma, o tistih, ki niso neposredno vezana, kot reakcije, na njegovo okolje).

6. NEOBTOJEČI PREDMETI: PRIMERJAVA INTERNALISTIČNE TER EKSTERNALISTIČNE INTERPRETACIJE

Naslednje vrstice ne bodo posvečene neposredno Vebru kot takemu, ampak temu, kako se mi osebno zdi, da bi moralo biti urejeno razmerje do neobstoječih predmetov glede na internalizem ter glede na eksternalizem.

Na kratko je moje dojemanje takšno:

Naj bo J jaz, naj bo M duševna bitnost, torej doživljanje ali predstava, in naj bo S stanje stvari ali predmet. Naj bo R pristna relacija in R^* nepristna relacija.

Poseben problem vsaki teoriji duševnosti predstavljajo neobstoječi predmeti, kot so Dedek Mraz ali Pegaz ali Zlata gora.

Internalizem nima z neobstoječimi predmeti nikakršnih težav, ker pri njem le-ti enostavno obstajajo v M, so identični z M. Torej, pri internalizmu, $P = M$. Položaj pa je takle:

J R M $R^*(P)$

ali: jaz je v bistveni relaciji R s predstavo ali doživljanjem M. Če je to predstava Pegaza, ki realno ne obstaja, to ni kakšna posebna težava, kajti relacija med doživljanjem M ter vsakršnim predmetom, bodisi realnim ali neobstoječim (tole mizo ali Zlato goro) je nepristna (R^*) kot relacija glede na predmet, pač pa je pristna zgolj kot relacija jaza glede na doživljaj.

Pri eksternalizmu imamo

(J) R^* M R P

tako, da je tukaj bistvena relacija doživljanja, M, do predmeta, P, ki je pristna relacija. Poleg tega pa imamo še nepristno relacijo med "jazom" ter doživljanjem (ta je zgolj ali kvečjemu nekaj naključnega). Kaj to pomeni, če imamo Pegaza? Oziroma, če imamo duševno stanje, katero je usmerjeno na Pegaza?

To po moje pomeni naslednje: imamo realno relacijo R med duševnim stanjem ali doživljanjem Pegaza M, vendar se to stanje omeji zgolj na relacijo, tako da ne pride do predmeta. Tako imamo

M R (P)

Situacijo glede neobstoječega predmeta (npr. Dedek Mraz) pri eksternalistu lahko opišemo s pomočjo normalne vloge duševnega stanja: duševno stanje M ima normalno vlogo, da je usmerjeno na predmet, tj. Dedka Mraza, vendar v primeru neobstoječega predmeta ne more izpolniti te svoje normalne vloge.

Tako ima ob realnem predmetu, na primer ob računalniku, na katerega je, takšnega kakršen je pred menoj, usmerjeno moje duševno stanje M, to stanje normalno relacijo s predmetom, objektivno relacijo R do predmeta (računalnika) (P). Te vrste relacija je korespondenčna relacija, ki je prav podobna vsem objektivnim relacijam, ki so neodvisne od individua, denimo relaciji, da je knjiga levo od računalnika.

Pri neobstojećem predmetu imamo relacijo

KOT DA BI bil usmerjen K

dočim imamo, če sedaj zabeležim, pri obstoječem predmetu relacijo

je usmerjen K.

Položaj se zdi za eksternalista zapleten. Vendar ne bo tako. Zavoljo razvojnih razlogov je prav verjetno naslednje: določen organizem zares ima kot temeljne relacije R do realnih predmetov, ko ima neko doživljanje duševnih kvalitete M. Vendar pa mora, denimo zavoljo razvojnih razlogov (zavoljo preživetja), imeti organizem zmožnost neprestanega podpiranja realne relacije R do zunanjega sveta z možnimi relacijami KOT DA BI usmerjenosti K. To ne pomeni nič drugega, kot da mora imeti organizem zmožnost predvidevanja, ustvarjanja načrtov, zamišljanja možnih situacij. Skratka, imeti mora zmožnost, da podpre dejanske relacije R s protidejstvenimi relacijami. V tem smislu zopet ni tako težko razložiti usmerjenosti organizma na neobstojni predmet. Relacije duševnih stanj torej eksternalist individuira z zunanjimi stanji stvari, vendar pa jih mora zavoljo istih razvojnih razlogov, zaradi katerih to počenja, podgrajevati s protidejstvenimi relacijami, ki so iste kot tiste do nemožnih predmetov. Vsa tukajšnja razprava skuša podpreti dejstvo, da dejansko ni prav nič tako nemožnega, če si predstavljamo Dedka Mraza ali Pegaza, saj to tudi zdravorazumsko opazujemo kot del naše običajne dejavnosti, ne pa kot nekaj problematičnega. Duševnih stanj, ki so naperjena na neobstoječe predmete, torej ne razlikujemo bistveno od ostalih duševnih stanj - po eksternalistični razlagi zato, ker je njihova normalna vloga, naperjenost, v temelju enaka kot pri drugih stanjih.

7. ZAZNAVNA DUŠEVNA STANJA

Primerjava internalistične ter ekternalistične interpretacije (metodološki solipsizem proti ekološki psihologiji, individuacija duševnih stanj z notranjimi dejavniki ter s pomočjo zunanje predmetnosti).

Na koncu naj povem še nekaj besed o zaznavnih duševnih stanjih. Seveda jih internalizem ne bo poudarjal in jih ekternalizem bo. Kajti duševna stanja, ki jih tvorimo na podlagi zaznav, so najbolj neposredno odvisna od zunanjega stanja stvari. Tipični ekternalist bo skušal zadržati čim večjo neodvisnost zaznavanja ter poudariti njegov vpliv na duševna stanja. Pri tem pa ni nujno, da zaznavanje = prepričanje. Ni torej nujno, da če jaz zaznavam zajca, da imam tedaj že avtomatično prepričanje o zajcu. To nam do določene mere prav tako razloži položaj z neobstoječimi predmeti. Vedeti moramo, da je po ekternalistovem mnenju temeljna vloga našega zaznavnega aparata vzpostavljanje neprestane relacije z okoljem. Pri tem dobim več informacij iz okolja, kot jih uspeš spoznavno obdelati. Zato lahko zajca zaznavam, ne da bi vedel, da ga zaznavam, ne da bi o tej zaznavi tvoril prepričanja. Tako moram imeti na razpolago zelo močan mehanizem (v mojih čutih tipanja, gledanja, poslušanja) za medsebojno delovanje z okoljem. Če pa je tako, lahko razložim na način, ki je še bolj primeren za ekternalista, kako so možne relacije do neobstojećih predmetov. Enostavno, ko mislim na Pegaza, zgolj oponašam mnogovrstne relacije, ki jih imam do mnogih stanj stvari v svojem zaznavanju, pa jih nikoli spoznavno ne obdelam. Le da imam pri realnih relacijah s svojim okoljem, ko npr. vidno zaznavam televizor, ne da bi ga spoznavno zaznaval, drugačne zahteve, kot so npr. zahteve zanesljivosti. Te zahteve se predme postavijo zato, ker imam le ob njihovem upoštevanju temeljna zagotovila, da bom preživel v svojem okolju. Nasprotno pa imam pri neobstojećih predmetih (ti so vedno proizvod mojih višjih umskih in ne zaznavnih procesov obdelave informacij) opravka z deli refleksno, pri zaznavah pridobljenih informacij, ki niso vključene v k realnosti usmerjeno spoznavno relacijo. V določenem smislu so vsa duševna stanja zaznavna duševna stanja, tako njihove vsebine, kot tudi razlogi za horizontalno preračunavanje nad vsebinami.

Na koncu naj omenim še dve stališči do preučevanja duševnih stanj. Prvo, metodološki solipsizem trdi, da četudi duševna stanja so odvisna od zunanjih predmetov, to filozofije in psihologije ne more zanimati zavoljo zakonitosti, ki so lastne duševnosti. Ekološki pristop pa razloži odvisnost duševnih ali zopet zaznavnih stanj od okolja organizma.

Zlasti zadnje besede je treba razumeti najprej kot pripombe na naslednje vprašanje: kakšni so razlogi, da bi duševna stanja razložili zgolj z notranjimi dejavniki? Kakšni so razlogi, da bi jih razložili z vlogo, ki jim gre v njihovem razmerju z zunanjimi, distalnimi predmeti? Razmislek pokaže, da sta obe stališči, vsakič z enega zornega kota, docela razumljivi in da sta zopet neprepričljivi. Kar bi pomenilo, da tvorita internalizem ter ekternalizem določeno aporijo pri razlagi duševne realnosti. In nadalje, da, če je tako, je pomembno, da se je Veber zadržal prav pri tej dvojici mnenj. Še toliko bolj je to pomembno v primeru, če je ekternalizem ustrezna razlaga duševnih stanj, kot menim sam. V to smer je šel Veber iskat sebi lastno pot. To ga danes še v večji meri dela našega filozofskega sodobnika.

KULTUROLOŠKA IN NEKULTUROLOŠKA OMEJEVANJA DISKURZA O UMETNOSTI

1. K BOJEVITEMU UVODU

Umetniško delo ima nekaj z znanjem, razumevanjem in uporabo odnosov, ki se ponujajo očesu, ušesu, želodcu,... pa tudi umu. Pričakovati bi morali, da imajo tudi teorije, ki jemljejo v premislek umetnost, nekaj z znanjem, tj., da problematizirajo in pokažejo, kaj bi bilo znanje "O" umetnosti in kaj bi bilo znanje "V" umetnosti.

To so temeljna vprašanja na katera je treba najti odgovore. In ne samo najti, temveč tudi izkopati. Na prvi pogled stabilni okvirji diskurza filozofije umetnosti (in/ali estetike) morajo biti podvrženi dvomečemu preskušanju. Dokler je umetnost lahko še naprej področje negotovosti, ali pa se kot področje negotovosti ponuja vsaj očesu, želodcu in denarnici¹, dotlej mora filozofija umetnosti temeljiti na nedvoumih prepričanjih, ki so lahko podvržena preskusu koeksistentnosti in preskusu, ki se vprašuje (ki vprašuje) po pogojih odnosa med diskurzi umetnosti in predmeti, na katere se ti diskurzi nanašajo, tj. umetnosti. V nasprotnem primeru bodo stvari okoli filozofije umetnosti še naprej katastrofalne². Določeni avtorji govorijo o zahtevi po prelomu, uporabljajoč analogije z zamislivi "znanstvene revolucije" Thomasa Kuhna³ ali pa ugotavljajo, da nekaj nevtralizacije tu ne bi škodovalo,⁴ oziroma da morajo biti teorije "O" umetnosti dostopne razpravi in biti prej diskurzivne kot pa liturgične⁵ itd.

1) Pričakuje se, da je umetnost eno zadnjih mest in kosičkov negotovosti. Toda resnica je mnogo bolj kruta: povezave med očesom, želodcem in denarnico so veliko močnejše in bolj določene.

2) Glej Filozofija in analiza - intervju M. Potrča z M. Šuvakovičem - Odjek, št.5, marec 1988, Sarajevo.

3) Glej: N. Bryson, Vision and Painting - The Logic of the Gaze, Yale University Press New Haven and London, 1983. C. Harrison and F. Orton, Modernism * Criticism * Realism, Harper Row Publishers, London, 1984.

4) Glej Filozofija in analiza - intervju M. Potrča z M. Šuvakovičem - Odjek, št.5, marec 1988, Sarajevo.

5) M. Baldwin, C. Harrison and M. Ramsden, Art History, An Criticism and Explanation, Art History zv. 4, št. 4, december 1981.

Kadar pravimo, da ima umetniško delo nekaj z znanjem in da morajo imeti teorije, ki proučujejo umetniško delo, prav tako nekaj z znanjem (tj., da problematizirajo in pokažejo, kaj bi bilo znanje "O" umetnosti in kaj bi bilo znanje "V" umetnosti), potem je naša pozornost usmerjena ravno v to, kaj lahko sprejmemo za ZNANJE. Toda to, da nekaj sprejmemo za znanje, nečesa drugega pa ne, postavlja problem okvirja, omejevanja in razlikovanja, kar pa je prej mukotrpno prebiranje po dejstvih umetnosti in dejstvih filozofije umetnosti, kot pa presenetljiva retorika odkritja Tukaj prisotnega bistva ali pa tistega najglobljega stremljenja, ki oblikuje Resnico umetnosti⁶.

Če je filozofija umetnosti filozofska disciplina, potem ima določene notranje omejitve in razlikovanja glede na to, da nekaj sprejme za znanje, nečesa drugega pa ne, kar je specifično za filozofijo ali za določeno filozofsko šolo. Poleg tega, da je naloga filozofije umetnosti govorjenja "O" umetnosti, mora tudi razložiti pot spoznavanja, na kateri je utemeljena moč njene govornice; ne samo govornice, ampak tudi pot analize, branja, razlaganja itd. Očitno se status in funkcije filozofije umetnosti razlikujejo od statusov in funkcij psihologije, sociologije, posameznih znanosti in tudi od poetičnih govorov o umetnosti. Psiholog, na primer, ki proučuje vizualno percepcijo, je usmerjen na povsem druge probleme in k povsem drugačnim ciljem kot filozof (umetnosti). Toda rezultati psiholoških raziskav vizualne percepcije lahko postanejo pomemben material za filozofa, čigar predmet proučevanja je prav tako umetnost. Na drugi strani pa psiholog, ki se ukvarja z vizualno percepcijo, ne izhaja iz čiste nezainteresiranosti spoznavanja, temveč se neeksplicitno (pogosto tudi prikrito) ali eksplicitno (in odkrito ponujajoč) naslanja na določen smiselni okvir ozadju, ki upravlja z njegovim razsojanjem in ki se križa z usmeritvenimi podatki empiričnih raziskav. Primerjajte samo psihologa, ki proučuje vizualno percepcijo in se pri tem opira na zamisel modularnosti Jerryja A. Fodora⁷ in na zamisli Lacanove⁸ "fenomenologije vizualne percepcije". Tudi na tej osnovi lahko nastanejo različne filozofije, teorije, pa tudi produkcije umetnosti. Govor filozofije umetnosti ni nedolžno govorjenje plemenite pravičnosti, temveč je vmešan v igro senc. Da, Vi niste samo opazovalec igre senc; tudi Vaša senca je tu nekje. To pa pomeni, da smo pred še eno nalogo filozofije umetnosti. Filozofija umetnosti mora ponuditi določeno(e) metateorijo(e) posameznih filozofij in teorij umetnosti: z dovolj temeljitosti in z razumnim dvomom.

Če je predmet filozofije umetnosti umetnost, tedaj ima ta določene zunanje omejitve in razlikovanja glede tega, da nekaj sprejme za znanje, nečesa drugega pa ne. Dovolite - to je zato, ker je narava predmeta proučevanja usmerjevalna: ne morete na isti način uporabljati znanja kvantne mehanike, kognitivne psihologije in minimalne umetnosti.

Ali še natančneje, sporočilo umetniškega dela, temelječe na zvoku, ponuja povsem drugačen okvir kot sporočilo, temelječe na vizualnem: pot pogleda ni pot zvoka. Če se ukvarjamo z analizo umetniškega dela, ki temelji na zvočnem dogajanju, in dela, ki temelji na prisotnosti vizualnega predmeta, tedaj zadenemo na nov splet omejitev o tem, kaj bi znanje bilo in kaj naj ne bi bilo. To sta dve različni pojavnosti, za katere veljajo

6) Opozarja se na splošno sprejeto prepričanje, da je umetnost prostor trpljenja in tragedije ali pa prostor uživanja - toda potem ni prostor, namenjen vedenju. Hočemo pokazati, kako umetnosti pripada tudi košček znanja.

7) J. A. Fodor, *The Modularity of Mind - An essay on Faculty Psychology*, The MIT Press, Cambridge and London, 1983.

8) J. Lacan, *Četiti temeljna pojma psihoanalize - XI. seminar, Naprijed, Zagreb, 1986*

tudi kulturološke (določena pisana in nepisana pravila, ki upravljajo z našimi prepričanji: oseba X vidi v elipsi krožnico planeta, oseba Y vidi v njej simbol krščanstva "Pisces", itd; ali pa: oseba Z prepozna v Bachovi maši glasbo, v zvonjenju zvona zen meniha ali tišini Cageja pa ne prepozna glasbe, temveč samo delo z glasbo ali z odsotnostjo zvoka, ali odsotnost glasbenega; oziroma, oseba W ravno v Cagejevi tišini ali zvonjenju zvona zen meniha vidi potrditev glasbenega, ki je tudi v temeljih Bachove maše itd.) in nekulturološke omejitve (t.j., pot pogleda ni pot zvoka: ko zaprem oči, ne vidim, toda slišim; ko si zatisnem ušesa, ne slišim, toda vidim; ko se gibljem okoli skulpture ali v ambientu, se videni predmet spreminja; itd.).

2. O ZNANJU - VPRAŠANJA

V zapiskih iz predavanj Ludwiga Wittgensteina⁹ naletimo na naslednjo razpravo:

Obstaja filozofsko vprašanje o tem, kaj nekdo dejansko vidi. Ali vidi globino ali fizični predmet, ali žalost ali obraz, itd? Lahko pademo v skušnjavo in rečemo, da so vse te možnosti "interpretacije", "hipoteze" itd., ter da je tisto, kar nekdo vidi, ravna površina z barvnimi madeži.

Ali pa, če se zahteva, da opišem, kar vidim, potem to storim z izrazi, ki označujejo fizične predmete, npr. "Vidim mizno ploščo, na desni strani katere je steklenička s črnilom," itd.

Tega nisem sposoben opisati, če referiram s tem samo na barvne madeže.

Lahko si mislimo, da lahko vsaj naslikam to, česar ne morem opisati z besedami. Toda dejstvo je, da težko slikam nasploh, če ne vem, kateri so tisti fizični predmeti, ki jih slikam. Merilo za to, kar sem videl, je moj govor. Vendar pa so nekatere stvari na sliki lahko spremenjene, jaz pa sem še zmeraj pripravljen govoriti, da je to tisto, kar sem videl.

Wittgensteinova razprava postavlja tri bistvene probleme:

a) slika, tj. vizualna danost, ima določene specifične predmetnostne lastnosti (ploskev z madeži) in določeno nanašanje na "... " (tisto je slika mize...);

b) določeno znanje: "težko slikam nasploh, če ne vem, kateri so fizični predmeti, ki jih slikam;

c) kriterij v izgovorjenem, tj. v jeziku.

In to je začetni problem iskanja okvira znanja "O" in "V" umetnosti. Problem je v tem, KAKO POVEZATI a, b in c. Kako spraviti v "pogon" znanje z govornico ali sekundarnimi sistemi, kot so: pisanje, risanje, klesanje, slikanje?

9) N. Malcolm, Ludwig Wittgenstein - A Memoir, Oxford University Press, London - Oxford - New York, 1972

Slika (ali skulptura) je proizveden predmet, nato, slika je določen zapis. Lacan¹¹ bi dejal, da se to dogaja tudi če ččkate, kažoč pri tem na to, da je zapis sled, v kateri se bere učinek jezika. Slika se ne more zvesti samo na zapis - je nekaj več. Ne izmika se zapisu, vendar je tudi izven njega: obstaja določen referenčni odnos. Ta referenčni odnos (pomislite na Fregeja¹² vključuje nekaj več od reference: vključuje tudi način, kako je referencadana.

Status slike preseneča. Pravzaprav preseneča ambivalentnost slike: slika je hkrati predmet in zapis. Goodman¹³ na primer stvar zaplete, ko pravi, da moramo sliko brati in ne samo zaznati, pri tem pa poudarja razliko med lingvističnim, vizualnim in drugimi simboličnimi sistemi. To navajamo zato, da bi opomnili, kako je neka slika kompleksnejši in ne enostavnejši ali bolj poenostavljen primer zapisa od standardnega zapisa pogovornega jezika¹⁴. Neka slika ima skoraj vse tisto, kar ima tudi zapis pogovornega jezika (srbohrvaškega ali slovenskega), hkrati pa tudi več: poudarjeno prostorsko razsežnost¹⁵. Drugače rečeno: nimamo ene slovnice in enega besednjaka, temveč se mešajo slovnice in besednjaki pogovornega jezika z razsežnostmi, ki imajo nekaj semiotične urejenosti ali pa tudi "čiste" fizične prisotnosti neverbalnega¹⁶.

Slika je referenca, če je predmet; diskurzi umetnika, opazovalca, kritika, teoretika ali filozofa umetnosti pa so do nje v določenem referenčnem odnosu. Rekli bi, da je smisel diskurza umetnika, opazovalca, kritika, teoretika ali filozofa umetnosti funkcija¹⁷, ki daje referenco kot svojo vrednost, tj. sliko.

Slika je "neke vrste pisava", če je zapis, ali pa "nekakšna analogija pisavi", tisto nekaj zunaj nje (npr. za portret obraz portretirane osebe, za sliko Kristusovega krsta tekst Evangelija, za gestulno sliko način, kako je naslikana, itd.) pa je "predmet" ali referenca. Rekli bi, da je smisel slike funkcija, ki daje referenco (tisto zunaj slike) kot svojo vrednost, pri tem pa je "tisto zunaj slike" obraz portretirane osebe, tekst Evangelijev za sliko Kristusovega krščenja ali proces slikanja za gestualno sliko.

V vseh primerih se pojavlja ena struktura medodnosov - takšna, da opisana "zmes", kateri pravimo slika (ali skulptura) postane dostopna očesu, dotiku, telesnemu odnosu, želodcu... pa tudi umu. Struktura medodnosa je nenaravna, blizu je strukturi medodnosa nekega avtomobila, pralnega stroja, svetišča, čevljev itd., vendar različna od strukture medodnosov med naravnimi predmeti in pojavi, kot so trava, planeti, človeška bitja,

10) S terminom "slika" v tem tekstu označujemo umetniški predmet, ki je nastal s postopkom slikanja.

11) J. Lacan, Kolotovi kanapa iz publikacije Žak Lakan i teorija umetnosti, Posebne sveske Letopisa Matice Srpske (2), Novi Sad, januar 1987.

12) J. Hintikka, Semantika mogućih svetova kao okvir za komparativnu i kritičku filozofiju, Treći program RB., št. 61, Beograd, 1984.

13) N. Goodman, Of Mind and Other Matters, Harvard University Press, Cambridge and London, 1984.

14) To je spomo mesto, ki ga je še potrebno obdelati.

15) Pazite! Tudi pisava standardnega pogovornega jezika ima prostorsko razsežnost, toda ta ni otmembna, tj. pomembna je samo, v kolikor omogoča korektno branje. Po drugi strani ima slika opraviti z določenimi lastnostmi v prostoru in ravno te lastnosti so pomembne.

16) Ali obstaja "čista" fizična prisotnost neverbalnega? Dvomim. Leta sem si poskušal zamisliti nek predmet brez imena in nisem uspel.

17) J. Hintikka, Semantika mogućih svetova kao okvir za komparativnu i kritičku filozofiju, Treći program RB., št. 61, Beograd, 1984.

osli, valovi, stene itd. Znanje o nekem umetniškem delu, torej tudi o sliki, nudi prepričanje, da nekaj je, da je to nekaj, kar je napravljeno in kar ni najdeno.

Ko govorimo o "medodnosih", tipičnih za umetniško, tj. za sliko, sledimo dvema shemama:

a) shemi ugotavljanja lastnosti znanja (racionalne zavesti¹⁸) o tem, kaj kdo dela. To potem postane znanje o tem, kaj je kdo storil, tj. naredil ali naslikal ali označil¹⁹;

b) shemi ugotavljanja tega, kaj se jemlje za znanje o nečem (sliki, skulpturi, vizualni percepciji, prostorski orientaciji itd.).

Shema *a* daje zapis, išče logiko procesa, ki vodi k nastanku umetniškega dela, shema *b* pa daje zapis, išče logiko percepcije in branja umetniškega dela, tj. potrdila prisotnosti umetniškega dela. Obe shemi omejujejo določeni nekulturološki in kulturološki pogoji.

Zelo grobo rečeno: nekulturološke pogoje in omejitve imenujemo tiste pogoje in omejitve, za katere predpostavljamo (ali verjamemo), da se nanašajo direktno na predmete, pojavnosti ali fiziološke lastnosti subjekta, ki ustvarja, opazuje ali bere umetniško delo, ne pa na procese simbolizacije, označevalne momente ali kontekstualne namestitve. V abstraktni umetnosti (od konstruktivistov do novih teženj in minimalne umetnosti), še posebej v vrsti primerov geometrijske abstrakcije se pogosto pojavlja problem zvajanja slike na sondo procesa. Zanimiv primer je delo Roberta Morrisa "Brez imena"²⁰ iz leta 1965/67: v prostoru galerije so v obliki latinske črke L postavljeni trije identični geometrijski predmeti, vendar vsak na drugačen način, s čimer je omogočeno, da se enaka forma dojema na drugačen način. Z zvajanjem vizualnega objekta na sondo percepcije in z izključevanjem simboličnih in označevalnih okvirjev, pride do poudarjanja lastnosti, ki bi jih lahko imenovali nekulturološke, oziroma do percepcije slike kot procesa, ki je voden z nekulturološkimi pogoji in omejitvami. Znanje tu definiramo kot z informacijo pogojeno (ali vzročno podprto) prepričanje²¹, čigar pomeni so nespremenljivi glede na njihovo uporabo v jeziku. Cinično rečeno, jezik tu samo moti: različne uporabe v jeziku prikrivajo in prekrivajo tisto konstantno.

Znatno manj grobo rečeno: kulturološke pogoje in omejitve imenujemo tiste pogoje in omejitve, za katere predpostavljamo (ali verjamemo), da se vzpostavljajo z "dejavnostjo določene kulture", kateri pripadajo subjekti, ki ustvarjajo in/ali opazujejo umetniško delo. Z drugimi besedami, kulturološki pogoji in omejitve se imenujejo z jezikom posredovane odvisnosti predmetov in pojavov s subjektom; ali pa tudi z jezikom posredovana odnosnost materialne in duhovne narave subjekta z znanjem in močmi subjekta, da neko znanje dojame in razloži. Lahko rečemo, da se kulturološki pogoji in omejitve razlikujejo od ene do druge skupnosti²². Znanje lahko tu definiramo

18) Ko govorimo o umetnosti, moramo vztrajati na racionalni zavesti, ker se umetnost vedno ponuja kot nekakšna druga, pa tudi kot "pod"zavest: tisto "pod" jemljite tudi kot pod = patos in kot nekaj, kar je izpod.

19) Ustvarjanje slike pravzaprav določajo nekateri pokazatelji, ki se gibljejo k zmožnosti izdelave predmeta, posebni obdelavi površine (slikanje) in k določeni dejavnosti označevanja ali imenovanja ali simbolizacije.

20) Glej katalog razstave "Robert Morris", The Tate Gallery, London, 1971.

21) Po delno spremenjeni definiciji F.I. Drejskeja, predstavljeni v tekstu Znanje i protok informacija, Dometi, št. 5, Rijeka, 1987.

22) M. Devitt & K. Sterelny, Language & Reality - An introduction to the Philosophy of Language, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 1977.

tudi kot z informacijo omogočeno (ali kvazivzročno podprto) prepričanje²³, čigar pomeni so odvisni od njegove uporabe v jeziku²⁴.

Če nadaljujemo z nakazano grobo distinkcijo, potem lahko rečemo, da je ambivalentnost slike, ki je spoznana z usmerjenostjo na predmet in zapis, uvedena v polje nekulturoloških omejitev (predmetnost slike) in polje kulturoloških omejitev (slika <kot> zapis).

4. O REALIZMU

4.1. O realizmu: realizem in d(D)ruzi realizmi

Določitev realizma, s tem pa tudi antirealizma v diskurzih "O" umetnosti, niso niti jasne niti enopomenske. Rekli bi, da se beseda "realizem" nanaša na različne primere in rezultate umetniškega dela. Courbetov in Monetov pejzaž se, npr., imenuje realistična slika, prav tako pejzaž sovjetskih slikarjev z vsemi simboli izgradnje socializma. Po drugi strani pa govorijo abstraktni slikarji, kot sta npr. Piet Mondrian ali pa Theo Van Doesburg, da je abstraktna slika pravzaprav "abstraktno-realna slika" (Mondrian) ali pa "konkretna slika" (Doesburg). Courbet, slikar, čigar ime se istoveti z realizmom v slikarstvu, je eno svojih najpomembnejših slik poimenoval "Slikarjev atelje; realna alegorija, ki določa sedemletno obdobje mojega umetniškega življenja" (1855), pri čemer je postavljajl v razmerje predpostavke ter učinke realizma in alegorije: predmetno in zapis.²⁵ Mondrianove teozofske predpostavke so vodile k prepričanju, da je realistično in predstavljalno slikarstvo prinašalo privid pojavnega sveta in da šele abstrakten vpogled (abstraktno slikarstvo) odkriva univerzalne zakone reda, ki so zares realni.²⁶ Doesburg je mnogo enostavnejši. V sliki skuša reducirati zapis, da bi jo zvedel na predmet, na pravo naravo slike: PREDMETNOST.²⁷ Itd. Itd. Itd.

Različnim pristopom k zamisli "realnega" in "realizma" v diskurzih o umetnosti je nekaj bistveno skupnega: iskanje oporišča za sliko v izvenslikarskem, v tistem zunaj slike, čeprav se to vidi kot referenten odnos slike in vzora v svetu izven slike, ali pa se slika vmešča v svet kot predmet med drugimi predmeti. Tedaj bi znanje "O" umetnosti bilo z informacijo podprto prepričanje o mestu slike v svetu, pa naj se sklicujemo na njeno predmetnost ali na njo kot zapis. Potem bi se zamisel realizma lahko izpeljala podobno kot filozofske zamisli. V učbeniških²⁸ opredelitvah "realizma" se pri avtorjih iz tradicije analitične filozofije realizem definira kot metafizična doktrina, katero določata dve stališči:

23) Pravimo "kvazivzročno podprto prepričanje", ker lahko zelo grobo rečemo, da so kulturološki pogoji konstruirani in umetno ponujeni.

24) Po definiciji pomena pri L. Wittgensteinu, predstavljeni v Filozofska istraživanja, Nolit, Beograd, 1969.

25) Glej: B. Rotar, Govore-e figure - eseji o realizmu, Analecta, Ljubljana, 1981;

J. Mikuš, Gustave Courbet / Priroda - umetnik - društvo, Moment, št. 6/7, Beograd, 1986.

26) I.L.L.C. Jaffe, De Stijl, Thames and Hudson, London, 1970.

27) Glej opombo št. 26.

28) Glej opombo št. 22.

a) fizične entitete, kot npr. stene, drevje, osli ali oblaki, se jemljejo kot obstoječe (sorcalne);

b) te entitete niti po svojem obstoju niti po svoji naravi niso odvisne od našega uma, naše zavesti, zaznave ali našega prepoznavanja.

Če stališči a in b uporabimo na sliki, potem imamo sledeč primer:

a1) slika se dojema kot fizična entiteta, podobno kot so to stene, drevje, osli, oblaki, avtomobili, svetišča, ponve, itd., tj., obstaja (je realna);

Če sprejmemo primer a1, lahko izrečemo tudi primer:

a2) da je tisto, kar je naslikano na sliki, podobno, da spominja ali pa stoji namesto neke fizične entitete ali kompleksnejše strukture entitete, tj. da med zapisom in predmetom, na katerega zapis referira, obstojijo jasni referenčni odnosi;

in da

b1) slika ni odvisna od našega uma, naše zavesti, zaznave ali našega prepoznavanja.

Stališči a1 in a2 sta sprejemljivi, medtem ko stališče b1 že na prvi pogled zveni napačno in nesmiselno. Slika ni predmet narave, temveč za tem, da se slika naredi, stoji določena intencionalnost (usmerjenost uma) - slika se naredi zaradi ogledovanja.²⁹ Neko sliko ljudje vidijo na različne načine, različno jo doživijo, razlagajo itd. Ali je treba primer b1 zavreči? Najenostavnejša rešitev bi bila, če rečemo da in s tem zavržemo celoten nekulturološki splet pogojev, ki usmerjajo sliko. Poglejte, neko slikarsko platno, razpeto na lesenem okvirju, z dimenzijami 10 x 10 m ali 10 x 10 cm, obarvano z monokromno modro barvo, je slikarsko platno, razpeto na slikarskem okvirju z dimenzijami 10 x 10 m ali 10 x 10 cm in pri tem obarvano z monokromno modro barvo; ne glede na to, ali ste ob slikanju imeli predstavo Boga, ali pa ste kot opazovalec slepi, daltonist ali človek z normalnim vidom. Vendar, ko to slikarsko platno... postane slika³⁰ v ambivalentnosti predmeta in zapisa, tedaj to naruši nekaj, kar je neodvisno od nas, našega uma, zaznave, namer itd. Z drugimi besedami, primer b1 je lahko sprejet, sprejet celo mora biti, vendar nekoliko popravljen. Nek nekulturološki pogoj mora biti ob vmestitvi v določen kulturološki okvir (slikarstvo je tak okvir) omejen pa tudi spremenjen s kulturološkimi zahtevami.³¹ V ameriški umetnosti 60-ih in 70-ih let je bila uporabljena simpatična metafora o "kontejnerju" - na podoben način, kot voda in pesek s spravljanjem v kontejner dobita nekaj, kar ni niti naravna oblika niti položaj vode ali peska (pa pri tem vendarle ostaneta voda in pesek), tako tudi nekulturološki pogoji slike s spravljanjem v kontejner slike (pa tudi slikarstva) postanejo nekaj drugega, pri tem pa ohranijo nekaj prvotnega.

4.2. Trije tipi realizma Nelsona Goodmana

Ko Nelson Goodman govori o realizmu, uvaja niz omejitev, s katerimi pokaže, da določene kombinacije omejitev stojijo za določenimi tipi realizma:

29) Umetniški predmeti niso naravni predmeti niti Božja dela.

30) To je spomo mesto, ki ga je še potrebno obdelati.

31) Tukaj se pravzaprav kot antirealist in relativist približujem realizmu.

Realizem je podobno kot realnost mnogovrsten in zlahka splahni, toda nobena razlaga ne bo zadovoljiva.³²

Tako je Goodmanova rešitev realizma vidna kot antirealističen poseg.³³

Iz primerjave tipičnega angleškega portreta iz 18. stoletja, Picassovega kubističnega portreta in El Grecovega portreta Goodman sklene, da večji realizem ni pogojen z večjim številom informacij. Opaža, da Picassov kubistični portret, ki simultano prikazuje tri strani obraza, ali pa El Grecov deformirani portret nudita več informacij kot angleški portret, čeprav se angleški portret dojema kot bolj realističen. Ali pa se risba, temelječa na standardni perspektivi z več napakami, dojema kot bolj realistična od risbe, temelječa na obrnjeni perspektivi brez napak. V vseh teh primerih je realizem odvisen od naše povezave s sliko:

...standardni način predstavljanja pride v poštev kot bolj realističen.³⁴

Goodman potem navaja, da se lahko stara praksa predstavljanja zamenja z novo, močno in svežo, ki se pojavlja kot odkritje. Spomni na mejo med srednjeveškim predstavljanjem prostora na sliki in renesančnim prostorom, utemeljenim na perspektivi, oziroma na zasičenost z renesančno perspektivo koncem 19. stoletja, ko francoski umetniki odkrivajo ploščinsko predstavljanje pod vplivom vzhodnjaške umetnosti.

Goodman piše, da realizem ni zmeraj stvar povezave in odkritja, temveč je odvisen od tega, ali se slika nanaša na realne objekte in dogodke, ali pa se nanaša na bitja, dogodke, predmete in situacije, ki so izmišljeni, nastali v domišljiji in fantaziji. Če se termin realizem uporablja na ta način, potem sta Bracquejev ali Dürerjev portret določene osebe realistična. Dürerjev zmaj pa ne.

Ko Goodman preide na področje književnosti, piše, da je razlika med realistično in nerealistično zgodbo odvisna od tega, kaj je povedano, in ne od tega, kako je povedano. Na primer, "Zločin in kazen" je realističen, Grimmove pravljice pa niso. V nadaljnjih korakih je Goodman pokazal omejitve v tretjem tipu realizma. Na vprašanje, kaj dela neko zgodbo ali sliko zgodovinsko ali izmišljeno je odgovoril:

Odgovor zopet ne sme biti v izrazih tega, kaj zgodba ali slika denotira, temveč v izrazih tega, kaj jih (zgodbo ali sliko) denotira; ne v izrazih, kako klasificirajo stvari, temveč v izrazih, kako se same klasificirajo.³⁵

Dobesedno vzeto, "Don Quixote" ne opisuje neke obstoječe osebe, toda metaforično vzeto opisuje mnoge dejanske ljudi. Z drugimi besedami: neka fantastična alegorija, brana dobesedno, je lahko razumljena kot nerealistična izmišljena zgodba, če pa jo beremo metaforično, je lahko dojeta kot realna zgodba.

Goodman skozi vse tri primere dokazuje, da ne obstaja nič takega kot konsistenten "realni svet", s tem pa tudi konsistenten realizem:

Zato ostajam pri tem, da ne obstaja nič takega, kot je realni svet, ki je enkratno, gotov, ki je absolutna realnost, poleg in neodvisno od vseh različic in vizij. Prej bi rekli, da obstaja mnogo pravih različic sveta, ki se medsebojno ne morejo uskladiti; in tako obstaja mnogo svetov, če sploh kakšen obstaja. Različica ni pravilna toliko zaradi posredništva, kolikor je svet narejen s pravilno različico. Očitno mora biti

32) Glej opombo št. 13.

33) Glej opombo št. 13.

34) Glej opombo št. 13.

35) Glej opombo št. 13.

pravilnost zaradi tega določena na drug način in ne s pomočjo različic, ki se skladajo s svetom. Moj relativizem, ki poleg tega prepoznava razlike med pravilnimi in napačnimi različicami, se ne zaustavlja na predstavljanju in videnju in realizmu in podobnosti, temveč gre naprej od realnosti.³⁶

4.3. Teorija in praksa realizma skupine Art-language

V drugi polovici sedemdesetih let je angleška skupina umetnikov in teoretikov umetnosti začela raziskavo anomalij modernizma. Modernizem v terminih skupine Art-language označuje zgodovinsko smer od Clive Bella in Rogera Frya do Clementa Greenberga. Oziroma, v anglosaksonskem svetu se z modernizmom označuje zgodovinska smer od francoskih vplivov na britanski post-impresionizem do abstraktnega ekspresionizma in postslikarske abstrakcije.

Kritične opazke skupine Art-language so usmerjene na (estetski) formalizem anglosaksonskega modernizma, katerega izhodišča so vidna v:

a) stališču R. Fraya, da je nova indiferentnost do prikazovanja privedla do manjše ali večje nezainteresiranosti za sredstva in do popolne nezainteresiranosti za znanje;³⁷

in v

b) stališču Clementa Greenberga, da je umetnost strogo stvar izkustva in ne principov.³⁸

Posledice takšnih in podobnih stališč se po mnenju skupine Art-language vidijo v nerazumevanju spoznavnih lastnosti modernizma, psevdozgodovinski razlagi razvoja modernizma, zoževanju interesa umetnosti na elementarna empirična izkustva, v ločevanju umetnosti od drugih paradigem v kulturi in v cenzuriranju ideoloških pogojev/vzrokov umetniškega dela in proizvodnje.

Alternativa skupine Art-language je v proučevanju pogojev realizma in v ugotavljanju, da je "umetnost" nestabilen koncept, kot tudi da je odziv na umetnost nekaj znatno več kot "branje" umetniških del (termin "umetniška dela" se nanaša na slikarska in vizualna dela). Za njih so bistvena vprašanja: kaj je narejeno, kako, zakaj, glede na katere pogoje in kaj pomeni uvid teh pogojev? Odločilnega pomena in zanimanja je pri tem končen rezultat, tj. umetniško delo. Pri Harrisonu in Ortonu bremo:

Realizem ni stvar korespondence, niti ni dogovor korespondence. V tem je imela modernistična teorija popolnoma prav. Tiče se vprašanja, kako, na kakšnih temeljih se odvijajo stvari okoli procesa kritike in korigiranja katerekoli predstave.³⁹

Skupina Art-language izpelje na predpostavkah "realizma" sklep, da je umetnost spoznavno (in ne enostavno kulturološko) pomembna. Z drugimi besedami: predpostavlja se, da imajo realistične slike nekaj skupnega z znanjem. To skupno z znanjem, kar imajo realistične slike, je vidno v problemu, kako slika nekaj denotira, in v vzročni verigi pojavnih ter družbenih pogojev proizvodnje in funkcioniranja slike.

36) Glej opombo št. 13.

37) Glej opombo št. 3.

38) Glej opombo št. 3.

39) Glej opombo št. 3.

Teorija realizma skupine Art-language ima dva izhodišča:

- a) logično in lingvistično analizo, utemeljeno v anglosaksonski filozofski tradiciji;
- b) vzročno analizo, utemeljeno v historičnem materializmu.

Povezovanje dveh različnih metodologij pomeni za Art-language poskus vzpostavitve močnih pogojev relevantnosti v proučevanju in razlaganju umetniških del.

Eden tipičnih očitkov skupine Art-language teoretskim razpravljanjem modernizma je npr. v tem, da ponujajo avtobiografske opise in stališča kot stvarne opise. Njihov namen je pokazati, kako je raziskava "what works of art are OF" (kaj umetniška dela prikazujejo ali označujejo, kaj izražajo ali pomenijo) pravzaprav raziskovanje vzrokov in da je pojasnjevanje predstavljanja in izražanja proučevanje, kako so lahko ali kako so umetniška dela navdihnena in ustvarjena.⁴⁰

V prvi opombi spisa "The Ratification of Abstract Art" so podane določiteve realizma:

Pojem realizem se tu ne uporablja tako kot pri "socialistih", ki bi z njim morda označevali ujemanje s Courbetom. Nujno je, da pojasnimo našo rabo tega pojma, še posebej glede na odnos z materialistično usmeritvijo.

Neka epistemologija e je materialistična, če in samo če izpolni pogoje, podobne tem, ki sledijo (lahko se zgodi, da e pri izpolnjevanju teh pogojev izgubi vse pravice, da ostane "epistemologija" v tradicionalnem pomenu, pa vendar):

1. Da prepoznavna realnost, ki je neodvisna od objekta znanja. "Neodvisno realnost" sedaj pomeni 'neodvisna od "subjekta, ki pridobiva znanje", od procesa nastajanja znanja in od samega znanja...'

2. Ustreznost (ne kot korespondenca) objektu znanja (odgovarjanje?) je neke vrste končni standard, s pomočjo katerega je lahko spoznavni status misli ali teorije (ali?) izločen in ocenjen.

3. Da imajo "misli", ideje, "znanje", neodvisna realnost: tj., da niso odvisni od misli.

4. Da niso sui generis, temveč da imajo vzrok v družbeni aktivnosti ali praksi. Prva dva pogoje sta "realistična"; vsi štirje so materialistični (v eksperimentalnem in diskurzivnem pomenu). Ali kakšna ideologija, ki je blizu neznanstvenemu, zadovolji kateregakoli od teh pogojev?⁴¹

Za delo skupine Art-language je bistveno še nekaj: gibajoč se skozi teoretsko delo o vlogi znanja "O" in "V" umetnosti, proučujejo in povzročajo nekatere konkretne primere slikarske ustvarjalnosti. Z drugimi besedami, pričakujejo določen učinek od postavljenih teoretskih diskurzov. Ta posebnost njihovega dela je tisto, kar manjka teoretskim diskurzom filozofije umetnosti.⁴²

40) Glej opombo št. 5.

41) Art-language, Art & language, Van Abbemuseum, Eindhoven, 1980.

42) To je spomo mesto, ki ga je še potrebno obdelati.

Pristopi, ki temeljijo na kritiki, negaciji ali zavračanju temeljnih dogem realizma, se imenujejo antirealistični. Pristopi, ki temeljijo na prepričanju, da je znanje "O" in "V" odvisno od jezika v ožjem (lingvističnem) in širšem (semiotičnem) smislu, se imenujejo relativistični.

Če zožimo področje razprave, lahko rečemo, da najvitalnejše teorije antirealizma in relativizma nudijo danes šole strukturalizma ter posamezni avtorji analitične filozofije. Problem antirealizma in relativizma v strukturalizmu se lahko pokaže kot razsvežanje mreže možnosti, vzpodbujena s tezami o arbitramosti znaka. Dosežki strukturalističnih operacij gredo k vprašanju lacanovskega Ne-Celega, k pogojem branja različnih pojavnosti s posredovanjem modela teksta, oz. doživljajo kancerozen razvoj v smeri postmodernističnega razpada diskurza. Problem antirealizma in relativizma je v analitični filozofiji v veliki meri pogojen z lingvističnim determinizmom, tj. dojetjem, da je jezik osnovno sredstvo spoznavanja in govorjenja o svetu, kar ima implikacije v Wittgensteinovi teoriji jezikovnih iger, Quinejevem ontološkem relativizmu ali Kripkejevi opazki, da je glavni problem Wittgensteinovih filozofskih raziskovanj skeptičen paradoks o tem, da se niti en postopek ne more določiti s pravili, ker se lahko doseže, da je vsak postopek v skladu s pravilom itd.

Stvari okoli filozofije umetnosti so na določen način postranske glede na glavni tok razprave realizma in antirealizma. So postranske, ker so bile stvari z umetnostjo in okoli nje vedno dovolj motne in zapletene, z velikim številom spremenljivosti; tako bi modrost zvajanja na mentalno življenje amebe ali logičnega avtomata nudila zadovoljive rezultate.

Že v mučnem zoperstavljanju kulturoloških in nekulturoloških omejitev v razpravi "realizem" smo videli, da kompleksnost in ambivalentnost tiste pojavnosti, katero imenujemo slika, kaže, da nek jasen in trden realizem težko obstaja. To poudarja Goodman, ko zvaže različne tipe realizma na relativistične temelje. Art-language s spretnostjo in premetenostjo utrjuje majav realizem z "odprtim konceptom".

In sedaj smo pred vprašanjem: zakaj je realizem potreben, če je majav, težko ohranljiv in pogosto odprt z antirealizmom in relativizmom?

Če je naša normalna in običajna praksa analize v filozofiji umetnosti utemeljena npr. na zamisli "odprtega koncepta", potem smo stalno pred vprašanjem stopnje odprtosti.

Zamisel "odprtega koncepta" je izvedel Morris Weitz iz Wittgensteinove teorije jezikovnih iger.⁴³ Poznavanje tega, kar je igra, ni poznavanje nekakšnih pravih definicij ali teorije, temveč sposobnost, da se prepoznajo in razložijo igre ter da se odloči, katera med novo izmišljenimi igrami bi ali ne bi bila imenovana igra. Problem umetnosti je podoben problemu igre; vsaj v odnosu: če mi dejansko gledamo in vidimo kaj je to, kar imenujemo "umetnost", ne bomo našli skupnih lastnosti - ampak samo podobnosti. Znanje o tem, kaj umetnost je, ni razumevanje nekega prikritega ali pojavnega bistva, ampak sposobnost prepoznavanja, opisovanja in pojasnjevanja tistih stvari, katere imenujemo "umetnost" na temelju nekaterih podobnosti. Toda temelj za prepoznavanje teh podobnosti med različnimi koncepti, je njihova odprtost. Pod odprtostjo nekega

43) M. Weitz, The Role of Theory in Aesthetics, The Journal of Aesthetics and Art Criticism, XV, 1956.

koncepta razumemo možnost, da se poiščejo pogoji in primeri, tipični za te koncepte, pri čemer ni mogoče podati seznama vseh pogojev in primerov, oz. končnega opisa. Koncept je odprt, če so pogoji njegove uporabe popravljivi in spremenljivi, tj., če je lahko neka situacija ali primer zamišljen ali uvrščen v koncept, s čimer ga razširimo. Tipičen primer v umetnosti je zahteva, da se nek X prepozna za umetniško delo; npr. Joycev spis "Finnegans Wake" za roman, W. Beliča sliko, ki šumi za umetniško delo.... Zamisel "odprtega koncepta" ne upošteva lastnosti predmetnosti, v našem primeru slike. Z drugimi besedami, zamisel odprtega koncepta aproksimira določeno število nekulturoloških lastnosti slike in pri tem kaže na prevladujoče kulturološke lastnosti slike. Če želimo popraviti takšen aproksimativen model slike (odprt koncept), potem moramo uvesti neko "negativno povratno sodelovanje", ki ne vpliva na kulturološke temelje odprtega koncepta, vendar pa omogoča različnost specifičnega primera slike. Kaj to pomeni? Pomeni, da s pomočjo zamisli zaprtega koncepta priznavamo sliko W. Beliča, ki šumi, za umetniško delo (dajemo ji status umetniškega dela), toda ničesar ne povemo o tem, zakaj šumi. Kar se tiče zaprtega koncepta, bi lahko tudi piskala. Na ta način vzpostavljeno "negativno povratno sodelovanje" je v bistvu korak k realizmu. Uvajanje "negativnega povratnega sodelovanja" realizma v razprave o umetnosti (umetniškem delu pa tudi sliki), je napor naturalizacije⁴⁴ filozofije umetnosti ali kakšnega drugega diskurza o umetnosti, napor za dosego določenega dodatnega znanja "O" in "V" umetnosti.

44) Po opredelitvi zamisli "naturalizacije" pri M. Potrču, v Kakšen način naturalizacije potrebujemo za opis duševnih stanj?, *Anthropos*, 111-IV, Ljubljana, 1987.

Najstarejša oblika filozofske refleksije o govornici, retorika, je v mnogočem predhodnica sodobne pragmatike. Aktualnost te zveze se v novejšem času potrjuje z nastankom ožjega pragmatičnega teoretskega izseka, opredeljenega kot "pragmatična retorika" (Leech, 1983).

Platonistična tradicija je usmerjala filozofijo govornice k abstraktnim, *idealnim* vrednostim in strukturam, h govornici kot *potencialnosti*. Nasprotno pa se je retorika usmerila k partikularnim, empiričnim, "materialnim" učinkom govora, ki jih povzema izraz "pragmata". Ta dvojnost se je v kasnejši filozofiji potrjevala kot nasprotje med racionalistično in empiristično filozofijo govornice. Kljub svoji navezanosti na retorično tradicijo se pragmatika ni enostransko vključila v empiristični filozofski tok. Skušali bomo pokazati, da so že zgodnje "pragmatične" teorije z začetka stoletja (nekakšne "protopragmatike") iskale v partikularni (empirični) "govorni rabi" predvsem abstraktne in obče strukture, zakonitosti in končno tudi "transcendentalne" vrednosti.

V epistemološki zasnovi zgodnjih "pragmatik", "protopragmatik", pa obstaja tudi nasprotje med reprezentacijsko in komunikacijsko definicijo govornice. Gre za nasprotje, ki je del tradicionalnih in konstitutivnih razmerij v filozofskih obravnavah govornice. Slovnica Port-Royala je - če odmislimo retoriko in Lockovo definicijo semiotične funkcije - prva izrazito poudarila predmet komunikacijskega "modela" govornice. Poglavitna funkcija govornice naj bi bila v tem, da v njej posamezniki "izmenjujejo misli". Predstava o komunikacijskem razmerju "govorec - poslušalec" vzpostavlja pragmatično perspektivo s tem, da sta v njej akterja komunikacije v dejavnem odnosu do sintaktično-semantične imanentnosti "sporočila"; drugače povedano, komunikacijska shema vključuje to imanentnost v dinamično instrumentalno razmerje.

Vendar je omenjena Slovnica komunikacijsko funkcijo govornice povezala z reprezentacijsko funkcijo. Po mnenju avtorjev Grammaire générale et raisonnée (Claude Lancelot, Antoine Arnaud; prva izdaja 1660, sodobna izdaja 1969, Pariz) je komunikacija možna le zaradi tega, ker se v strukturah govornice zrcalijo strukture mišljenja. Pojem reprezentacije je dobil tu delno spremenjen pomen. Klasična formula "aliquid stat pro aliquo" govori o zunanjem substitucijskem razmerju med znaki in objekti. V slovnici Port-Royala pa se pojem reprezentacije nanaša na homološko razmerje (razmerje strukturnega "posnemanja") med jezikovnimi strukturami in

strukturami mišljenja. Misel o nujni zvezi med komunikacijsko in reprezentacijsko funkcijo govornice so zagovarjale tudi nekatere kasnejše "slovnice" (npr. Beauzéejeva). Tezo o homološkem razmerju med govornico in mišljenjem so tovrstne teorije najpogosteje dokazovale v analizah relacije subjekt - predikat. Tako v mišljenju kot v govornici naj bi bil subjekt določen s predikatom, hkrati pa naj bi bil slednji vzvratno določen s prvim od obeh členov. Pojav naj bi kazal na to, da na obeh "ravneh" deluje načelo enotnosti in da sta "ravni" homologni (prim. Ducrot-Todorov, 1972, str. 16). (Zanimivo je, da je še pred nekaterimi avtorji iz sredine dvajsetega stoletja univerzalnost te dozdevno elementarne sintaktične strukture, relacije subjekt - predikat, izpodbijal Peirce; relativiziral jo je in omejil na "arijsko" kulturno področje).

Na prvi pogled se zdi, da takšno povezovanje komunikacijske funkcije z reprezentacijsko ni moglo preveč spodbudno vplivati na razvoj "pragmatične ideje". Od prvih retoričnih teorij dalje je namreč ena ključnih sestavin te "ideje" v predpostavki, da ni v razmerju med "uporabnikom" (njegovo "zavestjo") in "znakom" nikakršne prozornosti, nikakršne naravne zveze in da lahko "uporabnik" le s posebno večščino (ars) premaga ovire, ki so na poti učinkoviti rabi "znaka". Nekateri sodobni analitiki pragmatike (Parret, 1980, Ruprecht, 1985) so za opis "transkodirnih" operacij, ki jih morata opraviti "govorec" in "poslušalec", uporabili Quinov termin "heterofoničnost"; izražal naj bi misel, da je mogoče zavest (njeno strukturo, njeno intenco) prevesti v govornico le s pomočjo posebnega (lingvističnega, a tudi pragmatičnega "koda". Razlike med mentalnimi in jezikovnimi strukturami naj bi konstitutivno opredeljevale predmet pragmatike; razlike terjajo od akterjev govorne komunikacije interpretativno, inferencialno (sklepalno) dejavnost.

Kljub navedenim pomislekom pa je ravno iz neke konceptualizacije "homofoničnega" razmerja izšla pomembna spodbuda za razvoj "pragmatične ideje". Nemški filozof Humboldt je dokazoval tezo, da govornica *izraža* "človeški duh" in človekovo "gledanje na svet". Tu torej ni govor o posnemanju logičnih struktur mišljenja, temveč o zvezah med govornico in kulturno-antropološkim ustrojem človeka. Čeprav je zveza definirana kot "izražanje", je mišljena kot strukturalna homologija (homološki tip reprezentacije), in ne kot psihološka ekspresivnost. Čeprav se zdijo z vidika kasnejših spoznanj o jezikovni evoluciji nekatera Humboldtova stališča naivna, pa sta vsaj dve sestavini njegove filozofije vplivali na razvoj "pragmatične ideje":

1. Filozof je komunikacijsko funkcijo govornice (govornica kot sredstvo sporazumevanja, kot "Verständigungsmittel") povezal z dinamičnim konceptom "človeškega duha".

2. Dinamično perspektivo je po načelu homologije prenesel tudi na področje govornice; bistvo govornice naj bi povzemal pojem "energija".

Humboldtov opis govornice kot dejavnosti posredno vodi k osrednji pojmovni figuri pragmatike dvajsetega stoletja, h "govornemu dejanju". Vlogo vmesnega člana med dvema teoretskima področjema, med romantično filozofijo govornice in "teorijo govornih dejanj" lahko pripišemo psihologiji govornice K. Bühlerja (Bühler, 1934). V delu tega predstavnika würzburške psihološke šole se Saussurov vpliv veže na dinamično perspektivo, ki jo je vzpostavila Humboldtova filozofija govornice. O njenem pomenu za "teorijo govornih dejanj" bomo govorili kasneje. Zanimiv je nek drug pomen Bühlerjeve teorije o dejavnosti razsežnosti govornice, ki se je osredinila v dveh konceptih: "govorna

akcija" (Sprechhandlung) in "govorno dejanje" (Sprechakt). Razlika med "akcijo" in "dejanjem" se sklada z razliko med "jezikovno akcidenca" in "idealnimi vrednostmi govornice". Pojem "akcije" je Bühler izpeljal iz Saussurove "la parole", ki jo je začetnik strukturalnega jezikoslovja definiral kot "fizično" in "psihološko" stran govornice. V tem pojmu je mišljena neskončna variabilnost načinov in učinkov "izvrševanja" (execution) govornice, akcidentalnost izkustvenih situacij. Bühlerjeva "dejanja" pa so imanentne lingvistične operacije, vezane na dinamične strukture abstraktnih vrednosti (v smislu Saussurove "la langue").

Isti avtor je zagovarjal tezo o trojni usmeritvi signifikacijskega dejanja: na vsebino (reprezentacijska funkcija), na poslušalca ("apel") in na govornca ("izraz"). Iz te delitve je izpeljal Jakobsonov opis šestih funkcij govornice (Jakobson, 1963, pogl. XI):

1. emotivne ali ekspresivne, ki je usmerjena na govornca;
2. konativne, ki je tako kot Bühlerjev "apel" povezana z vplivanjem na poslušalca;
3. faticne, ki je usmerjena na vzdrževanje stika med udeleženci komunikacije;
4. metalingvistične, ki je usmerjena na sam kod govornice;
5. poetične, ki je usmerjena na sporočilo;
6. referencialne, ki je usmerjena na vsebino (na referente).

Obe funkcijski klasifikaciji vključujeta torej tudi kontekstualno in dejavnostno razsežnost govornice. Bühlerjev "apel" združuje "dejanje" in "akcijo", hkrati pa ga ni mogoče misliti neodvisno od "izraza": tako kot se "govornec" in "poslušalec" vzajemno opredeljujeta v komunikacijskem razmerju, se funkciji "izraza" in "apela" vzajemno določata v okviru vplivajske komunikacije (prim. F. François v: Martinet, 1968, str. 16-17). V Jakobsonovi klasifikaciji je s pragmatičnega stališča najbolj zanimiv koncept poetične funkcije, ki ga nekateri avtorji (npr. Maingueneau, 1976) neposredno povezujejo s pragmatičnim konceptom "izjavljanje". Vendar je v Jakobsonovem konceptu, ki predpostavlja, da je govornica "avtoreferencialno" usmerjena tudi k svojemu lastnemu "sporočilu", neka nejasnost, zaradi katere je omenjena zveza vprašljiva. Avtor namreč ne razkrije, ali se pojem sporočila nanaša na "produkcijo sporočila" ali na "proizvedeno sporočilo" (prim. Granger, 1979, str. 173).

Razlika med jezikovno akcidenca in idealnimi vrednostmi govornice se kaže tudi v Peircovih razčlenitvah termina "pragmatizem". Samostalnik "pragmatizem" (pragmatism) je izpeljal iz Kantove pridevniške rabe pojma, iz "pragmatisch". Ameriški filozof je natanko ločil med "pragmatičnim" in "praktičnim" ("praktisch") in "kljub nasvetom svojih prijateljev" (5.412) se je odločil za prvi termin. V svoji utemeljitvi se je zgledoval po nemškem klasičnem filozofu. Temu naj bi termina "*praktisch*" in "*pragmatisch*" pomenila docela nasprotni stvari. Peirce je menil, da sodi prvi termin na področje, na katerem "eksperimentalistični duh nikoli nima trdnih temeljev pod seboj", v drugem pa naj bi se izražal odnos do nekega "jasnega človeškega smotra" (human purpose) (prav tam). Termin "praktičen" je Peirce povezoval z akcidentalnostjo učinkov partikularne (govorne) rabe, izraz "pragmatičen" pa s splošnostmi v "rabi znakov", s "pravili (govorne) akcije" (rules of action).

Celotno pragmatično problematiko lahko v grobem razdelimo na dva dela. Njen prvi del povzema pojem govornega dejanja, drugega pa pojem indicialnosti. Peirce ni opravil pionirskega dela le na prvem, temveč tudi na drugem področju. Njegova ugotovitev, da nobeni izjavi (znaku) ne moremo pripisati jasnega in dokončnega pomena, če ne obstaja

znak, ki neposredno pokaže na povsem določeno točko v "univerzumu diskurza", opozarja na pomanjkljivost tradicionalne semantične analize. Ta se je praviloma ukvarjala s "splošnimi vsebinami" znakov. Podobno kot tradicionalna semantična teorija, ki se je razvijala v okviru filozofije, je ravnala tudi fenomenološka "teorija znakov". Husserl je iz pojma znaka izločil lim. "pokaze" (Anzeichen) in ohranil le "izraze" (Ausdrücke), ki jim pripadajo splošne, "eidetske" vrednosti. To problematično redukcijo so zavrnili Russel, ki je konceptualiziral indicialnost v pojmu "egocentric particulars", Brugman ("deixis"), Morris ("index"), Reichenbach ("token-reflexive word").

Nasprotje med akcidentalnimi in sistemskimi vrednostmi govornice se je odrazilo tudi v Peircovem konceptu indica. Indici po Peircu neposredno označujejo faktičnosti, ki so del konteksta. Indicialni znak je "akcidentalen" le v tem razmerju, ki se spreminja z vsakokratnimi (empiričnimi) okoliščinami "rabe". Sicer pa je konvencionalno določena splošnost, je znak-tip in simbol. Indicialni znaki naravne govornice so *hkrati* indici in simboli. Besede "jaz", "tukaj", "zdaj" indicirajo zato, ker so tudi simboli, se pravi, "znaki splošnosti". Partikularnost in abstrakcija se vežeta v enotni funkciji. To izhodišče je podrobneje razvil R. Jakobson v svoji znani razpravi o indicialnih znakih, ki jih je po zgledu Jespersena (Jespersen, 1922) imenoval "shifters" (Jakobson, 1957). V teh znakih je videl pojav, ki smo ga že omenjali: avtoreferencialnost govornice. Spoznanje o nezadostnosti semantične analize "splošnih" (abstraktnih) pomenov je usmerilo teoretski interes k "okoliščinam izjavljanja", h kontekstu. Na tem temelju je nastala definicija pragmatike, ki je bila sprejeta z doslej najvišjo stopnjo soglasja: *kontekstualna teorija govornice* (čeprav je celo ta definicija naletela na odpore - prim. Staal, 1971, Sebeok v: Helbo, 1979, str. B 13).

V pojmu kontekstualnosti, ki je od začetka stoletja dobival vse pomembnejšo vlogo, je vrsta nejasnosti. Je z njim mišljena dinamična struktura "govorne akcije" ali vnaprej dane "okoliščine izjavljanja"? Nejasnost se zmanjša, če razlikujemo med "aksijskim", "predpostavljenim" in "referencialnim" ("denotacijskim") kontekstom (prim. Parrot, 1980, str. 73-74). Vendar se poveča zaradi dvojne narave indicialne funkcije, kakršna je razvidna že iz Peircove konceptualizacije. Peircove analize indicialnih znakov so razpete med "lokalističnim" in "univerzalističnim" razumevanjem. Bistvo prvega razumevanja izraža ugotovitev, da je v naravni govornici vrsta znakov, "deznatorjev", ki precizirajo referencialni odnos, se pravi, pokažejo na povsem določen del "referencialnega kontakta" (takšno funkcijo opravlja zaimsek "ta" v izjavi "Ta knjiga mi je všeč" - če seveda predpostavimo, da je "faktično" izrečena v določenih okoliščinah). Takšen koncept indica je lokalističen zato, ker iz njega izhaja teza, da so "indicialni" le ozki izseki govora. Združljiv je s starejšim od dveh pojmovanj splošne funkcije govornice ("represencija - komunikacija"), s filozofsko teorijo, ki jo nekateri avtorji (npr. Récanati, 1979, str. 7) opisujejo kot "represencionalizem". Znaki naj bi v skladu s tem pojmovanjem represencirali nesemiotične entitete, "objekte". V tem okviru bi lahko dejali, da služijo indici za "konkretizacijo" represencijskega razmerja. Postavlja se vprašanje, ali je tako zamišljena indicialna funkcija sploh sestavina pragmatične razsežnosti govornice. Številni avtorji odgovarjajo nikalno. Opisani koncept indicialne funkcije govornice bi po njihovem mnenju prej sodil v nekakšno "referencialno semantiko" kot v pragmatiko. V prvo naj bi sodile nekatere sodobne "teorije indicialnih

jezikov" (Bar-Hillel, Montague), ki jih sicer najpogosteje uvrščajo v pragmatiko. V njih je meja med semantičnim in pragmatičnim skoraj povsem zabrisana (prim. Sebeok v: Helbo, 1979, str. B 13, Récanati, 1981, str. 18).

Univerzalistična razlaga indicialne funkcije je že v Peircovih analizah proizvedla tezo, da opravljajo to funkcijo prav vsi znaki (Peirce, 2.306, 5.554). Te teze avtor sicer ni nikjer izčrpnjeje pojasnil. Ilustrira pa jo razlaga, ki jo najdemo v Morrisovem temeljnem delu o znakih (Morris, 1946).

Ta avtor ni prevzel od Peirca le dobršnega dela terminološkega aparata, temveč tudi številne konceptualne sestavine. V njegovih delih je kljub zagotovitvi, da je nanj močnejše vplival Mead kot Peirce (Morris, 1971, str. 444-445) razpoznati tisti del pragmati(sti)čne semiotike, ki je vezan na pojme: interpretant, interpretator, indic, ikona, znak, semiotika itd. Pojmi so pri Morrisu sicer vključeni v behavioristično teorijo komunikacije, vendar je ta avtor sam potrdil, da behavioristi vidijo v Peircu svojega predhodnika (Morris, 1946, str. 287). (Tu se ne bomo podrobneje ukvarjali z vtisom, da je trditev zaradi Peircovega metafizičnega razumevanja pojma "habit", "navada", dokaj sporna; zanimivo indikacijo pa daje dejstvo, da so nasprotniki Morrisove behavioristične semiotike, člani gibanja "nova kritika", svoje ugovore k tej semiotiki oblikovali ravno s pomočjo načel Peircove semiotike - prim. Steiner v: Helbo, 1979, str. H 1 - H 5.).

Ob nekaterih vprašanjih je Morris prevzel Peircove miselne sheme, vendar je izdelal drugačno terminologijo. Eno teh vprašanj izvira iz pojma ekspresivnega znaka. Ekspresivnost znaka povezuje Morris z dejstvom, da je znak "proizveden": "Znak ... je ekspresiven, če je samo dejstvo njegove proizvedenosti za interpretatorja znak nečesa, kar je povezano z njegovim producentom" (Morris, 1946, str. 68). Kmalu zatem avtor zatrdi, da ekspresivnost znaka pravzaprav ni del signifikacije znaka, temveč je "prej lastnost drugega znaka", namreč znaka, ki se pojavi s tem, da je določen znak proizveden (prav tam). Kljub delni nejasnosti istega odlomka je v njem razločiti nekakšno "pragmatično" prvino. V središču pozornosti ni apriorni obstoj znaka, temveč znak, ki nastane *a posteriori*, kot učinek neke "produkcije". Generativni akt ne proizvede le enega znaka in njegove signifikacije, temveč še nek paralelni znak, ki je učinek "proizvedenosti" prvega znaka. Sama "proizvedenost" znaka je znak. Morrisova analiza močno spominja na Peircovo korelacijsko obravnavo semiotičnih in pragmatičnih vrednosti znakov, torej na obravnavo, ki je vzpostavila možnost "prevajanja" semiotičnih konceptov v pragmatične in obratno. Tudi Morris je namreč pragmatičnemu pojavu ("produkcija" znaka) podelil semiotični "status". K vprašanju indicialne funkcije pa nas vrne ugotovitev, da "proizvedenost" znaka opravlja funkcijo novega znaka na način "signaliziranja" (isto, str. 67); ta termin povzema problematiko Peircove indicialnosti. V Morrisovi analizi se riše tudi širši filozofski kontekst sodobne pragmatične teorije govornih aktov, vprašanje o reflektivnosti govornice. Opisali bi ga lahko takole: znaki reprezentirajo objekte, vendar reprezentirajo tudi generativno strukturo reprezentiranja. Tradicionalna problematika reflektivnosti se na razvojni črti kartezijanske filozofije najprej kaže kot vprašanje o reflektivnosti mišljenja: "ko mislim, ne mislim le predmeta misli, temveč tudi dejstvo, da mislim". Tako sta, na primer, v Brentanovem mentalističnem konceptu reprezentacije, v katerem je F. Récanati (1979, str. 23) našel izhodišče za pragmatično razumevanje reflektivnosti v govornici,

reprezentacija in reprezentacija reprezentacije enoten psihični pojav. Koncept refleksivnosti je iz "analitike mišljenja" sčasoma prešel v "analitiko govornice".

Na prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje se je znaten del filozofije usmeril k problematiki govornice. Ključno vlogo pri tem pojavu so odigrale filozofske teorije Peirca, Husserla, Fregeja in Russela. V prizadevanjih, da bi filozofija govornice dobila položaj "prve filozofije", so sodelovali tako ontološko kot epistemološko usmerjeni avtorji. Pragmatika se je navezala na epistemološko usmerjene teorije. Kljub temu je nesporno, da so (ontološke) raziskave "biti in bistva" govornice največ prispevale k porastu filozofskega interesa za ta predmet.

Na razvoj najširše filozofske dispozicije, iz katere je izpeljan filozofski projekt sodobne pragmatike, je močno vplivala anglosaška analitična filozofija (Russel, Moore, Wittgenstein, Ryle, Ayer itd.). Njen lastni notranji razvoj od stopnje, na kateri je bila tesno povezana s formalno logiko, na stopnjo, kjer je njena dejavnost postajala vse bolj podobna lingvistični analizi filozofskih problemov, je postavil v ospredje epistemološka vprašanja. Seveda ni mogoče spregledati, da so se v okviru analitične filozofije razvijale številne smeri. Na razvoj pragmatične ideje je vplivala predvsem tista njena smer, ki je dala prednost *navadni govornici* (ordinary language) pred formalnimi umetnimi jeziki, "Prokrustovo posteljo" mišljenja. Poglavitni predstavniki te smeri pripadajo t.i. "oxfordski šoli" ali izhajajo iz nje: Strawson, Austin, Grice, Searle itd. Njihovo delo se neposredno navezuje na Wittgensteinovo filozofijo govornice iz druge faze njegovega razvoja (Filozofske raziskave, 1953). Filozof se je namreč v tej fazi oddaljil od nekaterih svojih zgodnejših filozofskih idej, ki so avtorjem pragmatičnih teorij dokaj tuje: od pojmovanja govornice kot ontosemantičnega sistema, v katerem so besede "imena za stvari", od ideje o homologiji med jezikovnimi strukturami in ontološkimi strukturami stvarnosti itd. Medtem ko so Wittgensteinove zgodnje teze govornico ločile od procesov rabe in komuniciranja, vsebuje njegov kasnejši koncept "jezikovnih iger" (Sprachspiel), v katerih naj bi potekal "jezikovni promet" (Sprachverkehr) in kjer naj bi bil pomen besed ter stavkov odvisen od njihove vloge v "življenjski formi" (Lebensform), številne pragmatične prvine.

Predmet filozofije navadne govornice, katere najizrazitejši pragmatični izrastek je teorija govornih dejanj, terja tu vsaj bežno osvetlitev. "Navadna govornica" ni bila opredeljena kot posebna zvrst, temveč le kot antipod formalnih jezikov. Enotno področje "navadne govornice" se je pričelo deliti šele v pragmatiki šestdesetih in sedemdesetih let, kjer so nastale nekatere "zvrstne" definicije (najštevilnejše so opredelitve "konverzacijske govornice"). Razen tega je bila v analitični filozofiji "navadna govornica" predvsem instrument za razreševanje filozofskih vprašanj, v pragmatiki pa je to instrumentalno vlogo izgubila in postala temeljni ter izključni predmet raziskovanja.

Že pred razmahom anglosaške analitične filozofije je v prvi polovici tega stoletja nastala vrsta filozofskih, jezikoslovnih, stilističnih, literarno-teoretskih teorij, ki so okrepile zavest o pragmatični razsežnosti govornice in smo jih kljub nepopolnemu pragmatičnemu izhodišču že poimenovali "zgodnja pragmatika" in "protopragmatika". Bistvo njihovega teoretskega razmerja do govornice je v postavki, da je "semantični smisel" v partikularni "govorni rabi" dopolnjen s pragmatičnim, kontekstualno določenim "smislom". Pragmatične vrednosti govornice naj bi bile torej komplementarne vrednosti. Ideja o primarnosti "semantičnega smisla" je povezana s predstavo o

sintaktično-semantični imanentnosti govorce. Pri Saussuru je bila opredeljena kot "sistem", pri Peircu kot "repertoar", pri Carnapu kot "jedro" itd. Pojavilo se je tudi razlikovanje med imanentistično semantiko, ki naj bi se ukvarjala le z notranjimi pomenskimi sestavi govorce in referencialno, denotacijsko semantiko, ki naj bi preučevala razmerja med znakom in referentom ("denotatum", "objekt" - prim. Eco, 1980). Denotacijska semantika, ki je bila spočetka zamišljena kot "dvoravninska semantika" (zlasti pri Russelu), je navidez pretrgala vsak stik s pragmatično problematiko (prim. Niklas, 1983).

Zamislí imanentistične in denotacijske semantike sta bili združeni v "triravninski semantiki", ki jo je izdelal Frege. Ta avtor je namreč uvedel v prostor med ravnino "znakov" in ravnino "referentov" še tretjo ravnino, kjer se konstituira "imanentni smisel" ("Sinn", "sense" kot nasprotje "Bedeutung", "reference" - Frege, 1975). Čeprav je teza vplivala predvsem na logiko, je dobila odmev tudi v nekaterih "zgodnjih pragmatikah". Zgodnje "pragmatične" teorije so se lahko močneje oprle na pojem "imanentnega smisla" zato, ker se je vse močneje uveljavljala nova filozofska konceptualizacija referencialnega smisla, njegova resničnostna definicija. G. Frege ima največ zaslug za razvoj filozofskih instrumentov, ki omogočajo resničnostno valorizacijo referencialnih razmerij. Ključni korak je bila konceptualizacija "kompleksnega znaka" - stavka. Medtem ko je razmerje med izoliranim "znakom" (elementom "repertoarja" ali "sistema") in "referentom" resničnostno nevtralnó, je razmerje med "kompleksnim znakom" - stavkom in "stanjem stvari" resnično ali neresnično. Zaradi razvoja logičnega atomizma je postala ločnica med semantično-logično in pragmatično problematiko mnogo jasnejša kot dotlej. "Pragmatični smisel" se je kot komplementarni smisel izkazal za nasprotje resničnostnih vrednosti stavkov, na ozadju "resničnostnega smisla" se je še razločneje zarisal kot komplementarni, subjektivni, psihološki smisel. Takšno razumevanje pragmatičnega smisla je kasneje lepo izrazil A. Pap, ki je zapisal, da je pragmatični smisel sestavljan iz vseh tistih dodatnih vrednosti, ki ne zadevajo neposredno resničnostnih pogojev izraza (Pap, 1962, str. 10). Izvirale naj bi iz kavzalnih relacij med izrazom in mentalnimi stanji.

Zadnja prvina opozarja na psihološko zasnovo "zgodnjih pragmatik". Ko je na prelomu preteklega stoletja psihologija vdrla na področja, kjer sta tradicionalno prevladovali filozofija in logika, delno pa tudi že jezikoslovje, se je to odrazilo v definicijah "pragmatičnega smisla". Ta je postal "emotivni", "afektivni", "psihološki", "evokacijski" smisel. Da bi se izognili podrobnejšemu razčlenjanju zelo raznovrstnih definicij, bomo uporabili aristotelovsko razločevanje med "*dictum*" in "*modus*". Prvi od terminov se nanaša na temeljni, invariantni "smisel" govorce, drugi pa na variabilni, komplementarni, "pragmatični smisel", ki ga proizvede partikularna "raba znakov" naravne govorce. V "zgodnjih pragmatikah" sta se izoblikovala dva niza poimenovanj, ki ju povzemamo v naslednji obliki:

1. niz: intelektualni, reprezentativni, deskriptivni, referencialni, resničnostni, informativni, propozicijski, ožji semantični, kognitivni smisel = *dictum*

2. niz: emotivni, afektivni, psihološki, asociativni, instrumentalni, subjektivni, izrazni, evokacijski, pragmatični smisel = *modus*

Poimenovanj ne bomo podrobneje razčlenjevali, čeprav se med posameznimi prvinami kažejo zanimive razlike. Težko bi našli skupni imenovalc prvega ali drugega

niza. Klasifikacija omogoča predvsem dejstvo, da je vsak od terminov prvega niza negativno določen z enim od terminov drugega niza. Tako je npr. v Ballyjevi stilistiki "psihološki smisel" opisan kot nasprotje "intelektualnega smisla", v Ogdenovi in Richardsovi raziskavi razmerij med govoro in mislijo pa je "emotivni smisel" nasprotje "referencialnega smisla" (Ogden, Richards, 1923).

Različnim zgodnjim teorijam "pragmatičnega smisla" je razen opisanih značilnosti mogoče pripisati še neko skupno potezo; razliko med "semantičnim" in "pragmatičnim smislom" povezujejo z razliko med objektivno in subjektivno stranjo govorce. Pragmatične komplementarne vrednosti naj bi bile predvsem učinek subjektovnega posega v apriorne sestave govorce, posledica subjektovnega "vpisa" v tekst "proizvedenih" izjav. Tu je obnovljeno tradicionalno vprašanje o razmerju med subjektom in govoro. V artikulaciji tega vprašanja se kaže med drugim naivna teza, da se subjektive lastnosti neposredno manifestirajo v tekstualni strukturi izjav. Tu je moč zagovarjati misel, da temeljijo "zgodnje pragmatike" na nekakšni idealistični teoriji govornega subjekta. Poznejše pragmatične teorije so to postavko v celoti presegle. Razen tega je v številnih "protopragmatičnih" teorijah komunikacijska shema, ki jo je v celoviti obliki razvijala retorika, bistveno okrnjena. Predmet teoretske analize je le razmerje med govorcem in izjavo, poslušalec pa je - čeprav implicitno prisoten - teoretsko nepertinentna figura.

Na kratko bomo opisali štiri značilne "protopragmatične" konceptualizacije subjektovnega "vpisa" v strukturo izjave. Prva izvira iz psihološko usmerjene stilistike, druga iz logičnega koncepta konotacije, tretja operira s pojmom modalitete, ki je prav tako logičnega porekla, četrta pa s pojmom (ne)transparentnosti. Takšen razpored "protopragmatične problematike" seveda nikakor ni dokončen.

Stilistika Charlesa Ballyja dokaj ustrezno predstavlja prvo od omenjenih konceptualizacij. Utemeljena je v razliki med "intelektualnimi" vrednostmi govora in komplementarnimi - "psihološkimi", "afektivnimi" vrednostmi. Subjektov odnos do lastnih izjav je poglaviti predmet stilistike, ki združuje psihologijo in jezikoslovje (Bally, *Traite de stylistique française*, 1909, novejša izdaja: Paris-Geneve, 1952). Razmerje med "dictum" in "modus" je v njej takole opisano: "Misleči subjekt" na eni strani vlaga v svoje izjave "reprezentacijsko vsebino", na drugi strani pa v dodatni psihični operaciji opredeljuje svoj specifični (afektivni, voljni) odnos do te vsebine (Bally, 1942, str. 3). Tu je jasno izražena ideja o hierarhiji psihološko-jezikovnih operacij: sekundarna operacija vzame primarno za svoj predmet in jo *modalizira*.

Ta stilistična teorija, ki je pobudila zanimanje za problematiko ekspresivnosti v govoricah, je vseskozi nihala med jezikoslovnim in psihološkim preučevanjem. Status stilističnih vrednosti ni bil jasno opredeljen; enkrat so bile opisane kot psihološke vrednosti, drugič zopet kot jezikovne vrednosti. Ker Bally ni presegel naivne psihologistične spoznavne pozicije, ga ne moremo obravnavati kot neposrednega predhodnika sodobne pragmatike, čepravno je vplival na interes za tiste razsežnosti govorce, ki so kasneje postale predmet pragmatike.

Tudi pojem *konotacije* vsebuje idejo o dodatnih signifikacijskih vrednostih govorce, ki dopolnjujejo iz denotacijskega razmerja izvirajoče vrednosti. Pojem se je sprva pojavljal v logiki, kasneje pa je prešel v jezikoslovje. V sholastični logiki in v logiki J.S. Milla se termin konotacija še ni nanašal na komplementarne signifikacijske vrednosti govorce, temveč je bil sinonim za "razumevanje" (prim. Kerbrat-Orecchioni,

1977, str. 12). Tudi Peirce je uporabljal ta termin. Pomenil mu je "globino znakov" (depth) ali čutno-materialne kvalitete znakov, torej tisto sestavino semiotične strukture, ki jo je Habermas v analizi Peircove semiotike povzel z izrazom "substrat znaka". Medtem ko se je Peirce še skliceval na logiško tradicijo, je jezikoslovje spremenilo pomen termina. Ameriško jezikoslovje (Bloomfield, 1933) je videlo v konotacijah dodatne, individualno-psihološke vrednosti govornice. Od tod dalje se je termin vključeval tako v jezikoslovne kot v pragmatične in semiotične raziskave govornice. Pri jezikoslovcu Soerensenu so konotacije dodatne informacije, ki ne spreminjajo temeljnega denotacijskega razmerja znakov (Soerensen, 1958). Jezikoslovna teorija A. Martineta je konotacije opredelila kot "dopolnilne emocionalne vrednosti" govornice (Martinet, 1967, str. 1288-1294). G. Mounin je konotacije izrecno uvrstil v pragmatiko (Mounin, 1963). Začetek moderne semiotične obravnave konotacij je glosematična definicija. V njej je konotacija nekakšna podvojen struktura. "Prvostopenjska" relacija "izraz - vsebina" prevzema na drugi, konotativni stopnji vlogo izraza (Hjelmslev, 1968), kar je Barthes (1964) povzel takole:

$$\begin{array}{ccc} I & R & V \\ I_1 & R_1 & V_1 \end{array}$$

Semiotični teoretiki v konotativnih strukturah ne vidijo le subjektivnih (psiholoških) "kodov", temveč tudi kulturne in ideološke "kode" (Eco, 1961, Barthes, 1964, 1970 itd.).

Narativna/diskurzivna semiotika "pariške semiotične šole" je v skladu z glosematično teorijo opredelila posebno področje "konotacijske semiotike", ki je "neznanstvena semiotika"; povezuje jo predvsem z imenom R. Barthesa (Greimas, Courtés, 1979, str. 342-343).

Na razvoj pragmatike so vplivale zgodnejše opredelitve konotacij, predvsem Bloomfieldova, ki se je tesno navezala na opise psiholoških vrednosti govornice: na koncept emotivnega smisla (Ogden, Richards), evokativnih znakov (Pollock), nekognitivnih znakov (Feigl), dinamičnih znakov (Stevenson), ekspresivnih znakov (Morris) itd.

Idejo komplementarnih signifikacijskih vrednosti izraža tudi pojem modalitete, ki izhaja iz drugega člena Aristotelovega razlikovanja med "dictum" in "modus". Pojavlja se v treh različicah:

1. Modaliteta: Termin se je uveljavil predvsem v stilistiki in jezikoslovju (Bally, Benveniste). Veže se na pojem izjavljanja in sicer v dveh različicah: modaliteta izjave in modaliteta izjavljanja. V narativni/diskurzivni semiotiki se termin veže na pojem narativnosti in na modalne predikate, ki so "površinski" ekvivalent "globinskih" struktur govornice. Pragmatika ga povezuje z enim od treh vidikov govornega dejanja, z "ilokucijskim dejanjem".

2. Modalnost: Ta različica se pojavlja v logiki, semiotiki, jezikoslovju in pragmatiki, najpogosteje v povezavi s pojmom predikata; vendar se logiška obravnava modalnih predikatov bistveno razlikuje od jezikoslovne, semiotične in pragmatične, ki so si v marsičem podobne.

3. Modaliziranje: ta termin se nanaša na označitev specifične subjektive dejavnosti, v kateri "producent signifikacij" markira svoje lastno razmerje do "proizvedenih izjav" (Weinreich); uporablja se v semiotiki, pragmatiki in sociološko usmerjenih "analizah diskurza".

Pojem (*ne*)transparentne govornice se je pogosto vezal na pojma konotacije in modalitete (modaliziranja). Konotativni in modalizirani govor sta namreč netransparentna v razmerju do "referentov". Teza, da je mogoče s posebnimi *postopki*, ki delujejo na imanentne sestave govornice, proizvesti netransparentni govor, izvira iz ruskega formalizma (Šklovski). Geslo tega gibanja, "beseda kot takšna" (Tomaševski, 1928, str. 233), je preneslo poudarek na "materialne", zvočne lastnosti govornice, na njeno "fonetskogramatično" formo (Ambrogio, 1974). Idejo o prevladi fonetične strani govornice nad semantično je eden od akterjev ruskega formalizma, R. Jakobson, nekaj desetletij kasneje prenesel v svojo razlago "poetične funkcije". Slednja je opisana kot prenos načela ekvivalence s paradigmatične osi govornice na sintagmatsko os (Jakobson, 1963). V tej razlagi je netransparentnost govornice posledica "usmeritve na sporočilo". V tistem delu Tez praškega jezikoslovnega krožka, ki ga lahko pripišemo Jakobsonu in Mukarovskemu, sta usmeritev na "znak" in na "verbalno izražanje" ter netransparentnost povezani s pojmom "individualnega ustvarjalnega dejanja", Saussurove "la parole". Omenjene ideje so se kasneje odrazile tudi v tistih smereh sodobne poetike in estetike, ki so prevzele lingvistično in semiotično "perspektivo".

Danes prevladuje stališče, da so k orisu teoretskega polja sodobne pragmatike največ prispevali Peirce, Morris in Carnap. Peircovo razumevanje pojma pragmatičnega smo okvirno že opredelili. V Morrisonovi in Carnapovi definiciji je pragmatika opredeljena kot disciplina, ki se ukvarja z razmerji med znaki in uporabniki. Definicija je vsekakor presplošna, da bi se z njo lahko dokončno konstituirala samostojna teorija. Prilega se teoretskim dejavnostim z zelo različnimi epistemološkimi zasnovami. Z "razmerji med znaki in uporabniki" se ukvarjajo psihološke raziskave emotivnih vrednosti govornice, teorije pesniškega govora, teorije govornih dejanj itd.

Morrisu in Carnapu je pragmatika sprva pomenila disciplino empiričnega raziskovanja govornice. "Uporabnik" in "raba" sta bili empirični psihološki kategoriji (Morris, 1938, Carnap, 1939). Carnap je še v svojem znanem delu Uvod v semantiko pripisoval pragmatiki vlogo psihološkega, fiziološkega, sociološkega in celo etnološkega opisovanja "govorne rabe" (Carnap, 1942, str. 10). Morris pa je že v svojem delu iz leta 1946 razločeval med "čisto" in "deskriptivno" pragmatiko. Temu stališču se je Carnap kasneje pridružil: "V sintaksi in semantiki je bilo vse moje zanimanje in moje ustvarjalno delo usmerjeno k čisto logični, neempirični strani, ki sem jo imenoval 'čista sintaksa' in 'čista semantika'. V zvezi s pragmatiko sem mislil predvsem na empirične raziskave. Danes (1963) bi se strinjal z Morrisom glede dejstva, da je potrebno čimprej razviti čisto pragmatiko, ki bi izdelala okvir za deskriptivno pragmatiko" (Schilpp, 1963, str. 861). Kakšen je pravzaprav pomen izraza "čista pragmatika"? Niti Morris niti Carnap nista naredila odločilnega koraka v tisti smeri, ki je kasneje odločilno opredelila pragmatiko, se pravi, v smeri transcendentalistične definicije, po kateri je pragmatika "transcendentalna veda o apriornih možnostnih pogojih delovanja govornice" (povzeli smo le eno od številnih definicij "transcendentalne pragmatike" - Wunderlich, 1972, str. 34; številne druge definicije - npr. Parret, 1980, 42-45, Apel, 1981, str. 903 itd. - se

vsebinsko od nje ne razlikujejo kaj dosti in v bistvu povzemajo transcendentalistično idejo, ki smo jo razpoznali že v analizi nekaterih Peircovih konceptov). Morrisova in Carnapova "čista pragmatika" je opredeljena kot nekakšna "teoretična pragmatika", ki naj bi izoblikovala konceptualni temelj "deskriptivne pragmatike".

Premik, ki se kaže v razvoju Morrisovega in Carnapovega razumevanja, torej le nejasno opredeljuje bistvene pogoje, pod katerimi se pragmatika lahko osamosvoji od empiričnega (psihološkega, sociološkega) raziskovanja govornice in preneha delovati kot nekakšen "smetnjak" (Bar-Hillelov izraz) za vsa tista opažanja o govornici, ki se ne skladajo z nikakršnimi splošnimi premisami ali zakonitostmi. Za nekatere avtorje je obstoj pragmatike še danes vprašljiv. Značilno pa je, da ti avtorji povezujejo pragmatiko s pojmom govorne performance, ki nekako ustreza našemu predhodno uporabljenemu pojmu "partikularna raba". Katz (1972) je zanikal obstoj pragmatike z utemeljitvijo, da "partikularna raba" pravzaprav ni nič drugega kot "semantična performanca"; pragmatiko je nadomestil s "teorijo govorne performance". To stališče spregleda ravno tisto epistemološko sestavino sodobne pragmatike, s katero se ta teorija močno oddalji od vprašanja o "performanci": transcendentalnost. Po Wunderlichovem mnenju pragmatiki nikakor ne gre za "govorno performanco", se pravi, za "realne primere rabe sistema internaliziranih sintaktičnih - semantičnih pravil", gre ji le za "splošne pogoje, ki jim morajo ustrezati izjavljalne situacije, da so določene izjave možne in smiselne" (Wunderlich, 1972, str. 34). Odločilno vlogo v razvoju sodobne pragmatike je torej prevzela ideja, da se ta teorija ne ukvarja s partikularnimi psihološkimi in sociološkimi dejstvi, temveč s splošnimi pogoji izjavljanja (Hintikka, 1968).

Odmik od empiričnih pojavov "govorne rabe" ali "performance" in prehod na transcendentalno pozicijo se kaže tudi v specifičnem razumevanju pojma "komunikacija". Omenili smo že, kako velik vpliv na razvoj pragmatične teorije je imela t. im. "komunikacijska paradigma", pojmovanje, po katerem je govornica predvsem komunikacija (trditev se ne nanaša na enostranske "inženirske" izpeljave "paradigme"). Nekatere poteze tega pojmovanja je začrtal že ruski formalizem, ki se je med dvema razumevanjima govornice - govornica kot "izražanje misli" in govornica kot "komunikacija" - odločil za slednje (Tomaševski, 1928, str. 230-231). Vendar se zgodnje različice "komunikacijskega pristopa" bistveno razlikujejo od transcendentalnega spoznavnega izhodišča, ki ga v obravnavi komunikacijske funkcije uveljavlja sodobna pragmatika. Le-ta namreč ne obravnava neposredno dejanskih komunikacijskih aktov, temveč *pogoje komunikabilnosti govornice* (prim. Parret, 1980, str. 49-56).

Ker je sodobna pragmatika izključila večino tradicionalnih filozofskih vprašanj o govornici (o subjektu, o "biti" in "bistvu" govornice itd.), je njen konceptualni aparat postal podoben jezikoslovnemu. Tako opazimo paradokсно dejstvo, da so v anglosaškem prostoru "teorije govornih dejanj" (Austin, Searle itd.) sestavina filozofske razprave o govornici, epistemološko ekvivalentne analize Ducrota, Récana-tija ali Anscombra pa so v "frankofonskem" prostoru sprejete kot del jezikoslovja. V Nemčiji se razvijata dve vrsti pragmatične teorije. V prvi od njiju je izključni predmet raziskovanja govornica sama po sebi, njeni notranji pogoji delovanja. To pragmatiko, ki ustreza ožjemu pomenu termina, večina avtorjev povezuje z jezikoslovjem (npr. Wunderlich, 1972). Interes filozofsko in sociološko usmerjenih "pragmatičnih" avtorjev (Habermas,

Apel, Albert), ki so bili nekajkrat označeni kot avtorji "frankfurtske pragmatike", pa bistveno presega področje govornice.

Zveza med pragmatičnimi analizami in filozofijo se ohranja predvsem prek transcendentalnega izhodišča pragmatike. To izhodišče seveda ni aplikacija ontološke postavke o transcendentalni zavesti na področje govornice, temveč je temelj za konceptualizacijo pogojev in strukture znanstvene vednosti o govornici. Problem apriornih pogojev delovanja govornice se v pragmatiki izraža predvsem v obliki vprašanja o znanstvenem spoznavanju teh apriornih pogojev.

Na to temeljno filozofsko raven pragmatičnih teorij ne morejo vplivati tesnejše zveze z jezikoslovjem ali s posebnimi vedami o govornici, ki se kažejo v dvočlenskih sestavljanjkih, kakršne so "pragmalingvistika" (Leech), "sociopragmatika" in "psihopragmatika" (Dittmar, Wildgen). Bistveno pa vpliva nanjo zveza s semiotiko, ki jo je v svoji pragmatični semiotiki prvi konceptualiziral Peirce in ki se v najnovjšem času kaže v obliki nekakšne "pragmasemiotike" (Parret, Ruprecht, 1985). V tej povezavi namreč "pragmatična ideja" izgubi svojo transcendentalistično sestavino in podleže semiotičnim epistemološkim postulatam.

LITERATURA:

- Ambrogio, Ignazio, Formalizam i avangarda u Rusiji, Stvarnost, Zagreb, leto izvir. izd. 1968.
- Apel, Karl-Otto, La question d'une fondation ultime de la raison, Critique, 413, 1981.
- Bally, Ch., Syntaxe de la modalité explicite, Cahiers F. de Saussure, 1942.
- Barthes, Roland, Eléments de la sémiologie, Communications, 4, 1964.
- Barthes, Roland, S/Z, Seuil, Pariz, 1970.
- Bloomfield, Leonard, Language, II. Holt and Company, New York, 1933.
- Bühler, Karl, Sprachtheorie, Jena, 1934.
- Camap, Rudolf, Foundation of Logic and Mathematics, International Encyclopedia of Unified Science, 1, 3, Chicago, University of Chicago Press, 1939.
- Camap, Rudolf, Introduction to Semantics, Cambridge, Harvard University Press, 1942.
- Ducrot, Oswald, Todorov, Tzvetan, Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage, Seuil, Pariz, 1972.
- Eco, Umberto, Peirce et la sémantique contemporaine, Langages, 58, 1980.
- François, Frédéric, Le langage et ses fonction, v: Le langage (Encyclopedie de la Pleiade, ur. Martinet, André), Gallimard, Pariz, 1968, str. 3-19.
- Frege, G., Über Sinn und Bedeutung, Zeitschrift für Philosophie, 100, 1891, str. 25-50; angl. prev. On Sense and Reference, v: The Logic of Grammar, ur. Davidson, Donald, Harman, Gilbert, Dickenson Publishing Company, Encino, California, 1975.
- Granger, Gilles Gaston, Langage et epistemologie, Klincksieck, Pariz, 1979.
- Hintikka, J., Logic and Philosophy, v: R. Klibansky (ur.), La philosophie, contemporaine, Florence, 1968.
- Hjelmslev, Louis, Prolegomènes à une théorie du langage, Minuit, Pariz, 1968.
- Greimas, Algirdas Julien, Courtés, Joseph, Sémiotique - Dictionnaire raisonné de la théorie du langage, Hachette, Pariz, 1979.
- Jakobson, Roman, Les embrayeurs, les catégories verbales et le verbe russe, v: Essais de linguistique générale, Minuit, Paris, 1963 (angl. objava 1957).
- Jespersen, O., Language, London, 1922.
- Katz, J.J., Semantic Theory, Harper and Row, New York, 1972.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine, La connotation, Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 1977.
- Leech, Geoffrey N., Principles of Pragmatics, Longman, London, 1983.
- Martinet, André, Connotation, poésie et culture, v: To honor Roman Jakobson, II, Mouton, La Haye - Paris, 1967, str. 1288-1294.

- Maingeneau, Dominique, *Initiations aux méthodes de l'analyse du discours*, Hachette, Paris, 1976.
- Morris, Charles, *Foundation of the Theory of Signs*, International Encyclopedia of Unified Science, vol. 1, no. 2, Chicago, University of Chicago Press, 1938.
- Morris, Charles, *Signs, Language and Behavior*, George Braziller, New York, 1946.
- Morris, Charles, *Writings on the General Theory of Signs*, *Approaches to Semiotics*, 16, Mouton, La Haye, 1971.
- Mounin, Georges, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, 1963.
- Niklas, Urszula, *Peirce's Concept of Sign and Modern Semantics*, *Semiotics Unfolding*, Proceedings of the Second Congress of the IASS, Dunaj, 1979, str. 221-228.
- Ogden, C.K., Richards, I.A., *The Meaning of Meaning*, K. Paul, Trench, Trubner and Co., London, 1923.
- Pap, Arthur, *An Introduction to the Philosophy of Science*, The Free Press of Glencoe, New York, 1962.
- Parret, Herman (ur.), *Le langage en contexte*, John Benjamins, Amsterdam, 1980.
- Parret, Herman, Ruprecht, Hans-George, *Exigences et perspectives de la sémiotique/Aims and Prospects of Semiotics*, Introduction, John Benjamins, Amsterdam, 1985.
- Peirce, Charles Sanders, *Collected Writings*, The Belknap Press of Harvard University Press, 1965-1967.
- Récanati, François, *La transparence et l'énonciation*, Seuil, Paris, 1979.
- Récanati, François, *Les énoncés performatifs*, Minuit, Paris, 1981.
- Schilpp (ur.), *The Philosophy of Rudolf Carnap*, La Salle, Illinois, 1963.
- Staal, A.F., *What Was Left of Pragmatics in Jerusalem*, *Language Sciences*, 14, str. 29-32.
- Sebeok, Thomas A., *Chronique des préventions*, v: Helbo, Andre (ur.), *Le champs semiologique, perspectives internationales*, Editions complexes, Bruxelles, 1979, str. B6 - B35.
- Steiner, W., *Etats-Unis*, v: Helbo, op. cit.
- Tomaševski, Boris Viktorovič, *La nouvelle école d'histoire littéraire en Russie*, *Révue des études slaves*, VIII, 1928.
- Wunderlich, Dieter (ur.), *Linguistische Pragmatik*, Athenäum, Frankfurt/M., 1972.

Ne more se zgoditi, da bi človek ne bil del narave in da bi mogel trpeti samo tiste spremembe, katere je mogoče umeti zgolj po njegovi naravi in katerim je adekvatni vzrok" (Spinoza: Etika, IV. del, 4. pravilo).

Prispevek je - kakor je razvidno že iz naslova - sestavljen iz treh medsebojno povezanih delov. Prvi del poskuša ugotoviti, na katero stran se je postavil Spinoza v kontroverzi o prirojenih idejah (konceptih). Spinozovo stališče o tej kontroverzi je težko določljivo ali vsaj dvoumno. Sodimo, da je med Scilo empirizma in Karibdo racionalizma, utrl in pripravil pot Kantovi razrešitvi problema. Drugi del navezuje na misel, da je vsaka ideja nujno povezana z nekim stanjem telesa ali modusom razsežnosti. Ta psihološka stanja telesa lahko individuiramo z abstraktnimi vzročnimi vlogami, ki jih igrajo med notranjimi stanji in tako posredujejo med distalnimi vhodi (inputi) in vedenjskimi izhodi (outputi) - če sprejmemo to dokaj široko definicijo funkcionalizma. Tu moramo poudariti, da pri intencionalni razlagi ni odločilen vzročni odnos med prepričanji /beliefs/, temveč *paralelne relacije* med vsebinami teh prepričanj. V tem delu se bomo posvetili predvsem računski (komputacijski) teoriji zaznavanja in uvedli pojem *biološke funkcije*. Iz tega bomo izpeljali pojem *biološke prilagoditve*, kakor ga je razvil Mohan Matthen v članku "Biological Functions and Perceptual Content".¹ To je tudi tema tretjega dela.

I

Spinoza v 30. razdelku *Razprave o izboljšanju razuma* razpravlja o skeptičnem argumentu in pri tem uporabi za razum analogijo z orodji: "...zdaj moramo torej obravnavati pot in metodo, ki sta nas pripeljali do takšne vednosti o stvareh, ki jih je vredno poznati. Kar se tega tiče, naj že takoj pripomnimo, da tu ne gre za raziskovanje v

¹ Matthen, M., Biological Functions and Perceptual Content, Journal of Philosophy, št. 1, januar 1988, str. 5-27.

neskončnost; hočem reči, da za odkrivanje najboljšega raziskovanja resnice ne potrebujemo neke druge metode za raziskovanje prve metode in da za odkrivanje druge metode ne potrebujemo neke tretje metode, in tako naprej v neskončnost; tako ne bi nikoli prišli do spoznanja resnice niti do kakega spoznanja nasploh. Enako je tudi z materialnimi orodji, za katera velja isto sklepanje. Kajti za kovanje železa potrebujemo kladivo; da bi imeli kladivo, pa ga je treba narediti. Za /izdelavo/ tega kladiva pa potrebujemo neko drugo kladivo in druga orodja, za to da bi jih imeli, potrebujemo spet druga orodja in tako v neskončnost. Tako bi zaman poskušali dokazati, da človek nima nobenega sredstva za kovanje. - 31. - Toda na začetku se je ljudem z naravnimi orodji posrečilo izdelati nekatere preproste predmete, čeravno s težavo in nepopolno; ko so bili ti izdelani, so naredili druge težavnejše predmete z manj dela in z več popolnosti. In tako so postopno napredujoč od najpreprostejših del k orodjem in od orodij k drugim delom in drugim orodjem dosegli, da so opravljali številne in zelo težavne stvari z malo dela. Enako si razum s svojo prirojeno močjo kuje intelektualna orodja, s katerimi si pridobi druge sposobnosti za druga intelektualna dela; s pomočjo teh del si pridobi druga orodja, to je zmožnost, da išče naprej."²

Spinoza soglaša s skeptikom, ko le-ta trdi, da lahko vzpostavimo zgolj nesamoveljaven kriterij za resnico, tako da se sklicujemo na kriterij višjega reda, tega pa lahko spet vzpostavimo tako (če že ni samoveljaven), da se sklicujemo na višjega, in tako v neskončnost. Vendar hkrati opozarja, da na podlagi tega še ne smemo sklepati - tak sklep bi bil tudi nesmiseln -, da se sploh nismo zmožni dokopati do vednosti o resnici. Zavedati se je treba, da je skeptični argument samonanašajoč se in da zato stoji na majavih nogah.

Na prvi pogled bi se mogoče zdelo, da je Spinoza zagovarjal idejo nativizma: človekov razum je torej obdarjen s prirojenim kriterijem za resnico, ki ga uporablja že od samega začetka. Če bi bilo torej tako, če bi Spinoza sodil, da ima človek vgrajen kriterij za odkrivanje in spoznavanje resnice, potem ne vidimo razloga, zakaj naj bi se ta kriterij pomnoževal oziroma nenehno dograjeval ter prehajal na vedno višjo in zapletenejšo raven, kot to zahteva analogija. Zato trdimo, da je ta analogija, oziroma ta odlomek prej dokaz za Spinozov evolucionistično-epistemološki pristop do problema. K tej temi se bomo vrnili v drugem in tretjem delu.

Toda navzlic temu: kakšno vlogo pripiše Spinoza prirojenim idejam? Spinozovo stališče se razlikuje tako od racionalistov kot njihovih najhujših nasprotnikov in kritikov - empiristov. Spinoza ni zadovoljen z Descartesovo taksonomijo idej, ki jih razvršča v prirojene, pridobljene in fiktivne. Prve sodijo na duhovno področje, druge in tretje pa so utemeljene na izkustvu. Ta taksonomija ne ustreza Spinozovemu pojmovanju mišljenja in razsežnosti: ker so vse ideje modusi atributa mišljenja in ker med mišljenjem in razsežnostjo ni možno vzajemno delovanje, ideje ne more povzročiti delovanje telesa; zato torej sledi, da ideje ne moremo izpeljati iz izkustva. Če gledamo skozi to optiko, so vse ideje prirojene. Po drugi strani pa je vsaka ideja nujno povezana z nekim stanjem telesa ali modusom razsežnosti. Neka ideja ni torej nič manj naključna od druge ideje: idej ne moremo klasificirati po stopnji naključnosti.

2 Spinoza, Oeuvres complètes, Paris, Gallimard, 1954, str. 111-112.

Vprašanje apriorizma in prirojenih idej se znova odpre v drugem delu *Etike*, kjer Spinoza govori o skupnih pojmi: "Tisto, kar je v vsem skupno in kar je tako v delu kot v celoti se mora pojmovati le adekvatno."³ V korolariju še natančneje in podrobneje izpelje sklep: obstajajo neke ideje, ki so skupne vsem ljudem, saj se vsa telesa skladajo v nečem, kar vsi zaznavamo ustrezno ali jasno in razločno. V naslednjem pravilu beremo: "Tudi ideja tistega, kar je skupno in svojsko človeškemu telesu in nekaterim vnanjim telesom, od katerih je človeško telo navadno aficirano, in kar je tako v delu kakor v celoti slehernega izmed teh vnanjih teles, bo v duhu adekvatna."⁴ Povzemimo: Spinoza se sklicuje na lastnosti, ki so skupne vsem telesom (kurzivo smo uporabili zato, da bi opozorili na atribut razsežnosti, čeravno se problem prirojenih pojmov pojavlja tudi v domeni atributa mišljenja, toda to nas tukaj ne zanima), bodisi enostavnim bodisi sestavljenim. Čeravno je čutna zaznava zunanjih teles na splošno popačena in zrcali prej zgradbo in funkcije telesa, ki zaznava, kot zunanjšega sveta, pa je Spinoza prepričan, da se kaj takega ne zgodi, ko so zaznane lastnosti skupne tako zunanjim telesom kot telesom tistih, ki zaznavajo. Na podlagi 39. pravila bi bilo mogoče sklepati (tak sklep je ponudil Parkinson⁵), da adekvatne ideje zadevajo le nekatere sisteme v naravi, ne pa narave v celoti. Zato ne sodijo v fiziko kot tako, temveč v posebne znanosti, kakršna je, na primer, filozofija. Na nasprotnem polu bomo imeli znanstveno psihologijo, znanost duševnega; duševne pojave moramo torej preučevati tako, kot fizik preučuje vzroke in lastnosti fizičnih teles. "Zato bom o naravi in silah afektov ter o moči, katero ima nad njimi duh, razpravljaj po isti metodi, po kateri sem poprej razpravljaj o Bogu in duhu, in človeška delovanja in gone bom opazoval tako, kot da gre za črte, površine in telesa."⁶ Delahunty⁷ predlaga naslednjo taksonomijo splošnih in posebnih znanosti:

Atributa

Razsežnost	Mišljenje
Fizika:Telo nasploh	Logika ⁸
Fiziologija:	Psihologija:
človeško telo	človeški duh

Status skupnih pojmov v Spinozovem sistemu je dokaj nejasen in načenja kup težkih epistemoloških vprašanj (če so skupni pojmi znani sami po sebi, kako potem lahko pride do tega, da se glede njih motimo). Skupni pojmi niso apriorni, prirojeni v grobem pomenu te besede, po drugi strani pa nikakor ne moremo reči, da je naša

³ Spinoza, *Etika*, Ljubljana, Slovenska matica, 1963, str. 168.

⁴ Ravno tam.

⁵ Parkinson, G.H.R., *Spinoza's Theory of Knowledge*, Oxford, 1954.

⁶ Spinoza, *Etika*, Ljubljana, Slovenska matica, 1963, str. 190.

⁷ Delahunty, *Spinoza*, London, Routledge and Kegan Paul, 1985, str. 199.

⁸ Delahunty je pustil mesto, ki sem ga jaz zasedel z logiko, prazno. Za koristno sugestijo, da bi to mesto lahko zasedala logika, se zahvaljujem Nenadu Miščeviću.

vednost o teh pojmi izkustveno utemeljena. Če Spinoza že ne more natanko reči, da izkustvo povzroči, da te pojme oblikujemo (kajti to bi bilo v nasprotju z zanikanjem vzajemnega delovanja), pa mora dopustiti, da izkustvo zunanjega sveta nudi neko brezoblično maso, ki je našemu razumu dana v dokaj čisti obliki. Spinozova filozofija napoveduje Kantov kopernikanski preobrat, pri tem pa je na nekaterih mestih celo radikalnejša in ima plodovitejša nastavke kot sama Kantova filozofija.

II

Izhodišče funkcionalistične interpretacije Spinozove filozofije najdemo v znamenitem diktumu iz II. dela *Etike*: "Red in zveza idej sta ista kakor red in zveza stvari."⁹ Nekateri ga imenujejo postulat psihofizičnega paralelizma. Ena izmed inačič psihofizičnega paralelizma se dokaj približa funkcionalizmu: vsako posamezno duševno stanje ali dogodek je v korelaciji s posameznim stanjem ali dogodkom v telesu. Razne psihične *funkcije* ali zmožnosti so v korelaciji z ločeno telesno strukturo. Tu bomo prevzeli delno spremenjeno stališče S. Hampshire, po kateri je spinozizem nauk, "ki trdi, da je vsaka sprememba v stanju organizma, ki je /hkrati/ sprememba mišljenja, tudi sprememba v nekem telesnem stanju, in to običajno v glavnem sredstvu mišljenja, možganih" ter narobe. "Red misli lahko ustrezno razložimo zgolj z racionalnimi in asociativnimi povezavami /connections/, ki so lastne mislim, fizična stanja pa z njihovimi povezavami z drugimi fizičnimi stanji v skladu z zakoni fizike..."¹⁰ Ne gre le za različen slovar, ki ga uporabljamo pri opisu duševnega kot duševnega in fizičnega kot fizičnega, gre tudi za različno obliko psiholoških in fizikalnih zakonov: teža pojasnitve ne leži na vzročnih odnosih, temveč na racionalnih in asociativnih povezavah.

Vrh tega ne smemo prezreti, da omenjeni postulat pravzaprav ne načinja odnosa med telesom in duhom, temveč odpira vprašanje odnosa med duhom in zunanjim svetom. Delahunty popolnoma upravičeno trdi, da je Spinoza s tem pravilom izrazil postulat *reprezentacionalizma*. Čudovito in natančno formulacijo tega postulata najdemo pri Humeu: "Kadarkoli so ideje ustrezne predstave predmetov, je mogoče vse relacije, protislovja in ujemanja idej aplicirati na predmete; na splošno lahko pripomnimo, da je to temelj vse človeške vednosti."¹¹ Hume je tako izrazil hudo dilemo svojega časa: spopad med znanostjo in čuti. Nova fizikalna slika sveta je predstavila svet v povsem drugačni luči, kakor so ga zaznavali čuti. Katera slika je prava: slika, ki nam jo ponuja fizika, ali slika, ki jo oblikujejo naši čuti? Postulat reprezentacionalizma je torej postal branik pred prihajajočim vsesplošnim skepticizmom (obvaroval je adekvatne ideje kot ideje, o katerih ni mogoče dvomiti).

Precidimo k računski (komputacijski) teoriji zaznavanja, ki je trenutno ena izmed najprominentnejših tem na področju kognitivne psihologije, filozofije duha in umetne inteligence, in poiščimo njene skupne točke s Spinozovimi idejami.

⁹ Spinoza, *Etika*, Ljubljana, Slovenska matica, 1963, str. 140.

¹⁰ Navedeno po Delahunty, nav. delo, str. 196.

¹¹ Hume D., *Treatise of Human Nature*, I, 2, str. ii.

1. Spinoza je eksternalist. Tudi v računskih teorijah zaznavanja se smer razlage giblje od zunanjih lastnosti k notranjim stanjem. Vzemimo primer, kako vidimo barvo. Od Newtonove *Optike* dalje so domnevali, da je barva, ki jo vidimo, pravzaprav barva svetlobe, ki pada na retino. Land in J.J. McCann pa sta eksperimentalno ugotovila, da to ne drži. Naše barvno zaznavanje je dejansko povezano s pravimi barvami površin. Ljudje, ki so sodelovali v poskusih, so bili zmožni odkriti, da sta dve površini barvno različni, in še celo več, ugotovili so njuno pravo barvo, čeprav je bila osvetljava urejena tako, da sta površini oddajali očem svetlobo popolnoma enake barve in ju torej nikakor ne bi mogli razločiti. Barva svetlobe, ki se odbija od površine, je funkcija dveh neodvisnih spremenljivk: barve same površine in barve osvetljave, ki pada na površino. Barva površine, fizična spremenljivka, ta lastnost nam torej ni na razpolago na retini, tam je le indikator te fizične lastnosti.

2. Za računsko teorijo zaznavanja je izredno pomembna III. definicija II. dela *Etike*: "Z idejo mislim pojem duha, katerega oblikuje duh zategadelj, ker je misleča stvar. Razlaga: Raje pravim 'pojem' kot 'zaznava', ker je videti, da beseda zaznava kaže, da duh trpi od predmeta, a beseda pojem, se zdi, izraža delovanje duha."¹² Spinoza je s tako zastavljeno trditvijo sprožil spor, ki se vleče od Kanta do današnjih dni. Spinoza se je, sodeč po tej definiciji, postavil na nasprotno stran kot Kant. Gre za očitek, da je naše zaznavanje že "obremenjeno" z raznimi praktičnimi in spoznavnimi sodbami, ocenami, ki zaznavanje tako spremenijo, da ne moremo več ločiti, kaj je vsebina samega zaznavanja in kaj vsebina teh vpletenih sodb in ocen. Od zaznave ne moremo preprosto odlučiti vse "navlake" raznih prepričanj, sodb in ocen, tako da bi nam ostalo "necomadeževano" jedro (vsebina) zaznave. Ali kot se je slikovito izrazil Nelson Goodman: "Tu odmeva Kantov rek: nedolžno oko je slepo in deviški duh prazen."¹³ Kako torej osamiti vsebino naše zaznave, kako osamiti vsebino, ki jo zaznava prispeva k sodbi? Eksperimentalna psihologija se je domislila tega postopka: ustvariti je treba situacijo, v kateri bi lahko osamili vsebino zaznave tako, da sodba preprosto ne bi dobila zadostnih podatkov, s katerimi bi lahko komentirala in razlagala vsebino te zaznave. Pionirsko delo na tem področju sta opravila B. Julesz in Land. Prvi se je ukvarjal z globinskim zaznavanjem, tako da je meril binokularno dispariteto, to je, kako je podoba nekega predmeta, ki jo imamo na retini, premaknjena glede na podobo istega predmeta na drugi retini. S pomočjo stereogramov naključno razvrščenih pik je dognal, da merjenje binokularne disparitete ne potrebuje predhodnega ločevanja predmetov v podobi. Do podobnih sklepov je prišel Land s svojimi "mondriani" (ime so dobili po znanem slikarju Mondrianu). Rezultati poskusov so pokazali, da ljudje lahko razlikujejo različne barve, ki so osvetljene tako, da pošiljajo očesu isti signal, in da lahko identificirajo zaplate iste barve, celo tedaj, ko so osvetljene tako, da očesu pošiljajo različne signale.

Zdi se mi, da je zgornja definicija pravzaprav edina v celotnem Spinozovem opusu, ki zadevo obravnava na tak način. Drugje naletimo na drugačna mnenja in sodbe: zaznavanje nam več pove o našem telesu, kot o zunanjem svetu, ne moremo razločiti proksimalnega in distalnega prispevka itn. S tem pa seveda nikakor nočemo zavreči

¹² Spinoza, *Etika*, Ljubljana, Slovenska matica, 1963, str. 135.

¹³ Goodman, N., *Languages of Art*, 2. izd., Indianapolis, In., Hackett 1975, str. 8.

oziroma podcenjevati misli, ki je našla svojo polno reaktualizacijo v kognitivni psihologiji.

3. Na to se neposredno navezuje koncept zmote. "Lažnost temelji na pomanjkanju spoznavne, ki ga vsebujejo neadekvatne ali okrnjene in zmedene ideje. ... a lažnost ne more temeljiti na absolutnem pomanjkanju, pa tudi na absolutni nevednosti ne; kajti eno je ne vedeti, drugo je motiti se. ... Tako si, ko gledamo sonce, predstavljamo, da je oddaljeno kakih dvesto čevljev. Ta zmota pa ne temelji na tej predstavi, marveč v tem, da - medtem ko si sonce takole predstavljamo - ne vemo za njegovo resnično oddaljenost in za vzrok te predstave. Kajti četudi bomo pozneje izvedeli, da znaša razdalja od nas do sonca več kot šeststo premerov zemlje, si bomo vendarle predstavljali, da je čisto blizu."¹⁴ Spinoza navezuje koncept zmote na koncept predstave: "Predstava je namreč ideja, ki nakazuje bolj sedanje stanje človeškega telesa kot naravo vnanjega telesa, in sicer ne razločno, ampak zmedeno. Zato pravimo, da se duh moti."¹⁵ Poučen je tudi primer kmeta iz *Razprave o izboljšanju razuma*, ki si - dokler ima le eno samo idejo ali občutek - predstavlja, da je Sonce manjše od Zemlje. Kmet nima informacije, da ga čuti lahko varajo, zato je še vedno na zgolj "predstavni" ravni. Dvomiti bo začel šele potem, ko bo imel na voljo več podatkov o odnosu med Soncem in Zemljo. Ta višja raven refleksije pa predpostavlja kantovsko "sintezo percepcij". Sinteza percepcij sicer odstrani zmoto, ne odstrani pa predstave (kar se mi zdi tu bistveno), tako da si bomo, recimo, še naprej predstavljali, da je Sonce čisto blizu. Zmota lahko izkoreninimo le na področju razuma in duha, nikakor pa ne na predstavnih ravni. Zadeva se še dodatno zaplete, saj ni (kot kaže dodatek k I. delu *Etike*) omejena zgolj na čutno zaznavanje. Ljudje si morajo izmišljati pojme dobrega in zla, reda in nereda, toplega in mrzlega, lepote in grdega, s katerimi pojasnjujejo naravo. Zmota je torej neločljiv del našega duha in tako posredno tudi telesa: *Errare humanum est*.

Kako pojasnjujejo zmoto v sodobni kognitivni psihologiji? Do zmote pri zaznavanju lahko pride iz dveh razlogov: (a) *okvare* organizma (organizem ima kako genetsko okvaro ali poškodbo; rezultat je zmotno zaznavanje); (b) *neprilagojenosti*. Matthen, Levy, Haugeland in Cherniak so v računsko teorijo zaznavanja uvedli pojem *normalnega* zmotnega zaznavanja. Lahko se zgodi, da lastnosti, ki aficirajo, recimo, naš vidni sistem, niso relevantne za problem. To se dogaja že v prej omenjenem primeru videnja barve. Naša retina je občutljiva za barvo svetlobe, toda to ni informacija, ki bi nam lahko v danem primeru kakorkoli koristila. Potrebujemo tak sistem, ki bo zmožen dotekajočo čutno informacijo obdelati in ponuditi označitev zunanjega sveta v okviru površinske barve. Informacija, ki nam jo nudijo čuti, ne zadostuje, da bi kakorkoli sklepali o barvi površine. Dotekajoča informacija je združljiva z večjim številom različnih in nezdružljivih sklepanj o barvi površine. Da bi tako prišli do predstave, ki jo potrebuje organizem, mora videnje barve uporabiti indikator površinske barve, ki je prisoten na retinalni podobi. Ta indikator pa seveda - in to je pomembno - ni popoln.¹⁶ Možno je kajpada oblikovati površino, na kateri se barva spreminja postopno, ravno tako kot se običajno spreminja osvetljava. Pri uniformni osvetljavi bomo tako površino zaznali kot uniformno obarvano in različno osvetljeno. Tu imamo tako primer

14 Spinoza, *Etika*, Ljubljana, Slovenska matica, 1963, str. 166.

15 Spinoza, *Etika*, Ljubljana, Slovenska matica, 1965, str. 166.

16 Matthen, M., Biological Functions and Perceptual Content, *Journal of Philosophy*, št. 1, januar 1988, str. 12-13.

normalnega zmotnega zaznavanja, ki ni posledica niti okvare niti neprilagojenosti organizma. Naš vidni sistem mora uporabljati indikator na retinalni podobi, navzlic temu, da ta indikator ni popoln in tako tvegamo zmotno zaznavo - v nasprotnem primeru pa bi zaznali zgolj barvo svetlobe. Mislim, da je koncept normalnega zmotnega zaznavanja združljiv z duhom Spinozovega koncepta zmote.

III

Pojem biološke funkcije, kot ga je razvil L. Wright, je pomemben zato, ker je v funkcionalno pripisovanje vsebine uvedel zgodovinski moment. Lastnost Z je funkcija X-a le v primeru, če je bila odgovorna za to, da je X evoluiral, ali če je bila odgovorna za to, da je X vztrajal v nenehni evolucijski spremembi. Matthen je temu pojmu dodal še vlogo okolja, ki vpliva, da je izbrana dejavnost (lastnost) organizma dobra ali pa celo edina pot za doseganje rezultatov, in tako je nastal pojem *biološke prilagoditve*. Podobno sliko bi odkrili, če bi natanko razčlenili Spinozovo analogijo z orodjem, ki smo jo navedli na začetku tega prispevka.

Nikakor ne smemo spregledati še enega pomembnega Spinozovega prispevka k sodobni kognitivni znanosti. Atributa mišljenja in razsežnosti sta *relacijska* (do razuma). Upamo si trditi, da ta relacijskost velja tudi za domeni samega mišljenja in same razsežnosti. Pri intencionalni razlagi nam funkcionalna shema pomaga razumeti *paralelne relacije* med različnimi prepričanji. Ni dvoma, da mora eksplanans povzročiti eksplanandum, toda razlagalna teža ne leži na tej vzročni relaciji, temveč na paralelnih relacijah, ki obstajajo med temi intencionalnimi predmeti duševnih stanj. Recimo, da hočemo pojasniti X-ovo prepričanje, da p, v okviru njegovega prepričanja, da q, in njegovega prepričanja, da če q, potem p. Pri tej pojasnitvi bodo odločilne paralelne relacije, ki se vzpostavijo med q, če q, potem p, in p. Ni razloga za pričakovanje, da bosta prvi dve stanji povzročili tretje. Tako relacijsko arhitektoniko so s pridom izrabili *konkcionisti* (paralelno distribuirano procesiranje).¹⁷

17 Primerjaj Rumelhart, David E.; McClelland, James L. in PDP Research Group: *Parallel Distributed Processing*, Cambridge, Mass., MIT 1986.

1. UVOD

"To je vse, kar obstaja v resničnosti - kar občutiš," ⁽¹⁾ reče don Juan Carlosu Castanedi ob neki priložnosti, ko je le-ta doživel občutek izventelesnosti zaradi kajenja halucinogene mešanice gob *Psilocybe mexicana*.

Podobno bi lahko rekli tudi za naše občutenje časa. Precej smiselno definicijo časa sem zasledila tudi v znanstveno-fantastičnem romanu Clifforda D. Simaca "Skozi čas in nazaj", ki se - kakor premnoga tovrstna dela - poglobljeno ukvarja z doživljanjem in preseganjem fenomena časa, predvsem pa s problemom časovnega preskoka s pomočjo časovnih ladij oz. strojev.

Prav neverjetno je, kako je ta problematika naravnost obsedala pisce in mislece skozi vsa zgodovinska obdobja.

Za "Uvod k uvodu" bi si bilo morda zanimivo ogledati tale kratek odlomek iz prej omenjenega romana:

"Najprej," je odgovoril Sutton, "tale zadeva s časom."

"Ali ne veste?" je rekel Case. "Vrabca, saj to je človek iz vašega časa. To je človek, ki živi še ta hip..."

"Case," je dejal Pringle, "leta 7990 smo. Michaelson pa si s tem do leta 8003 ni vedel veliko pomagati."

Case se je z roko udaril po čelu. "Oh, tako je torej", je rekel. "Zmeraj pozabim."

...

"Vse to je zgolj umska zadeva," je rekel Pringle.

"Nedvomno," je rekel Case.

...

"Čas je umski pojem," je rekel Pringle. "Čas so iskali vsepovsod, nato pa so ga odkrili v človeški duševnosti. Mislili so, da je četrta dimenzija. Se spominjate Einsteina..."

"Einstein ni trdil, da je čas četrta dimenzija," je dejal Case.

"Ni dimenzije - tako kot si zamišljate dolžino, širino ali globino. Predstavljal si ga je kot trajanje..."

(1) Carlos Castaneda: Učenje don Juana, str. 142.

"To je četrta dimenzija," je rekel Pringle.

"Ne, ni," je dejal Case.

"Gospoda," je rekel Sutton, "gospoda."

"No, skratka," je nadaljeval Case, "ta tvoj Michaelson je dognal, da je to umski pojem, da obstaja samo v umu, da nima fizikalnih lastnosti, da gre tu zgolj za sposobnost človeka, da čas razume in zajame. Odkril je, da bi človek z dovolj razvitim čutom za čas..."

"So ljudje, veste," je rekel Pringle, "ki imajo pretiran čut za čas. Lahko vam povedo: zdaj je poteklo deset minut, odkar se je to ali ono zgodilo - in zares je poteklo deset minut. Sekunde lahko odštevajo prav tako natančno kot ura."

"Tako je Michaelson zgradil časovne možgane," je rekel Case.

"Možgane, katerih čut za čas je več milijonkrat povečan, in odkril je, da takšni časovni možgani lahko na določenem ozemlju obvladajo čas..., da lahko obvladajo čas in se premikajo skozi čas ter prenašajo s seboj kakršnekoli predmete, ki so v polju njihovega vplivanja"⁽²⁾

Toliko za začetno ilustracijo.

Namen ni razvozlati vse pomenske hodnike časovne percepcije človeka. V najboljšem primeru le postaviti luč v nekatere izmed njih in predvsem zbuditi čim več zanimanja za to temo v "obdobju površne percepcije, tehnokratsko zmanipuliranega življenja modernega sveta in izgube iniciative odkrivanja"⁽³⁾, ki je pač le eden od številnih davkov sodobne civilizacije prvinskih pristnosti človekovega dožemanja, izmaličenega z nešteti mehanizmi primarne in sekundarne socializacije v moderni družbi.

2. OSVETLITEV POJMA ČAS IN VSTOP V PROBLEMATIKO ČASOVNE PERCEPCIJE

Čas je eden izmed tistih pojmov, za katere je bilo iznajdenih milijarde raznovrstnih definicij, od katerih pa ni nobena popolnoma ustrezna. Sklepanje in razmišljanje o pojmu časa je vezano na visoko stopnjo abstrakcije, zakaj čas ni kategorija, ki bi omogočala kakršnokoli preprosto in natančno opredelitev. Kjer se natančnost približa nociji časa, imamo ponavadi že opraviti z njegovim merjenjem, ki pa je seveda (kot bomo videli kasneje) zgolj arbitrarno in produkt specifičnih družbenih okoliščin. Vsak individuum ima sebi lastno dožemanje časa, na katerega vplivajo bolj družbeni faktorji (na primer proizvodni način) kot pa subjektivno-psihološki dejavniki. D.H. Lawrence govori o tako imenovanem "duhu podnebja", ki ga oblikujejo različne kemične izparine, vitalni izvori, različna polarnost in razdalje do zvezd, etc.⁽⁴⁾ Če vzamemo za primer izredno bogate in pestre stare civilizacije na ozemlju današnje Latinske Amerike, nam bo že pri površnem opazovanju padlo v oči, da je njihova percepcija življenja - in s tem

(2) , gl. str. 5.

(2) Clifford D. Simak: Skozi čas in nazaj, str. 126.

(3) , gl. str. 5.

(3) Mirko Magarašević: sprumna beseda h knjigi Carlosa Castanede Odvojena stvarnost, str. 351.

(4) D.H. Lawrence: Studies in Classic American Literature, Penguin, 1971, str. 12.

seveda tudi časa ter vsega ostalega - neverjetno razvejana, bogata, visoko razvita in popolnoma v skladu z njihovim dojemanjem in občutenjem življenja. Nasproti njej je sodobna evropska čutna percepcija osiromašena, tehnološko zreducirana in prisiljeno stlačena v zmerom znova obnavljajoče se kalupe, ki s pristnostjo občutenja življenja in sveta nimajo kaj dosti skupnega. Nenazadnje naj omenim še kemično pogojenost časovne percepcije, ki nam morda ponuja enega izmed ključev do uganke o času. Glede na skopo gradivo, ki je na razpolago, pa bi vseeno kazalo razmisliti o naslednjih dejstvih:

Znano je, da droge izredno močno delujejo na človekovo percepcijo časa. Pričakovati bi bilo, da na vsakega individuuma delujejo različno, celo na istega posameznika različno v različnih psihičnih in fizičnih razpoloženjih in okoliščinah. V večini primerov je tudi res tako, vendar pa so raziskave pokazale, da ravno na področju percepcije časa iste droge pri vseh osebah delujejo na isti način in ravno te ugotovitve so v meni prebudile prvi sum o kemični pogojenosti časovne percepcije. Na primer, za kadičca marihuane se čas neverjetno raztegne, minute se razvlečejo v ure in podobno.

Carlos Castaneda pravi:

"Pomembnost teh rastlin je obstajala, za don Juana, v njihovi sposobnosti, da človeka privedejo do stanja posebne percepcije."⁽⁵⁾ (Op.: misli na rastline *Lophophora williamsii*, *Datura innoxia* in *Psilocybe mexicana*.)

Na drugem mestu spet navaja, da je po uživanju *Lophophore williamsii* "izgubil občutek za čas. Pogledam na uro. Bilo je deset do dvanajstih! Pogledam znova, da vidim, če ura deluje. Ni moglo biti poldne: to je morala biti polnoč!"⁽⁶⁾ Etc.

Tudi dr. Bogomir Magajna je pri uživanju meskalina opazil spremenjeno percepcijo časa:

"Čas mi je tekel z bliskovito naglico in kljub temu, da sem haluciniral od treh popoldne do drugega jutra z vso budnostjo, se mi je zdelo, da traja vse skupaj komaj nekaj ur."⁽⁷⁾

Priče tega poskusa so bili dr. Hribar, prof. Šerko in dr. Cunder.

Uživalcem alkohola se čas dostikrat skrči, med uživanjem heroina pa občutek za čas preprosto izgine ali pa popolnoma zbledi. Namesto tega se pojavi izredno gosto čustvo nekakšne brezčasnosti, prostor pa dobi izkrivljeno obliko.

Pri južnoameriških Indijancih ni nobena skrivnost njihovo nagnjenje do zvečenja listov koke. To se jim zdi nekaj povsem vsakdanjega in samoumevnega; s tem premagujejo vsakdanje fizične napore in pomanjkanja ter lažje prenašajo težke življenjske razmere, ki nastanejo zaradi razredčenega zraka v visokogorskih predelih Kordiljer - Andov. Morda tudi to vpliva na njihovo specifično časovno zaznavanje. Sanjski prividi preteklosti se jim zde popolnoma normalno prisotni v sedanosti in realnosti.

Ali si lahko predstavljate, kaj bi se zgodilo, če bi si s subjektivnim časom lahko popolnoma podredili objektivni čas, ali pa ga vsaj v neki meri kontrolirali? V petih minutah bi opravili vse, kar bi bilo neprijetno, prijetne zadeve pa bi lahko raztegnili v nedogled. Najbrž bi nastala kar precejšnja zmeda. Kakorkoli že, "resnica je napisana na bikovem čelu", kot bi dejal Charles Baudelaire, in s tem bikom se bo pač treba spopasti.

(5) Carlos Castaneda: Učenje don Juana, Prosveta, Beograd, 1981, str. 19.

(6) Ibidem, str. 98.

(7) Dr. Bogomir Magajna, esej V kraljestvu meskalina, Modra ptica, Ljubljana, 1936.

Toliko o kemični pogojenosti časovne percepcije.

Vsaki specifični kulturi, kakor tudi vsaki družbenoekonomski formaciji (oziroma obdobju) je lastno specifično dojemanje časa in vse te nocije se med seboj fundamentalno razlikujejo. Tudi v jeziku posamezne kulture odseva nocija časa in je hkrati tudi z njim na nek način pogojena. Medsebojni odnos jezika in časovne percepcije nekega ljudstva je med seboj v dialektičnem odnosu medsebojnega vplivanja in pogojevanja. (K temu vprašanju se bom v nadaljevanju še povrnila.)

S čim zaznavamo, dojemamo čas? S katerimi čutili oziroma telesnimi organi?

Časa seveda ne moremo zaznavati z vohom, sluhom, tipom in vidom, kot to lahko storimo s prostorom, ki nas obdaja. Čas dojemamo v možganih, v nekem posebnem možganskem centru, skupku posebnih sivih celic, na katere je očitno možno tudi kemično vplivati (in s tem časovno percepcijo spremeniti - namenoma ne bom rekla izmaličiti), na primer z različnimi vrstami halucinogenih drog.

Ali lahko obstaja čas kot nekakšen abstraktum zunaj človeških možganov in popolnoma neodvisno od njih?

"To je vse, kar obstaja v resničnosti - kar občutiš," bi rekel don Juan. Torej lahko sklepamo, da časa, ki ga ne občutimo v sebi, preprosto ni, ni del resničnosti in sploh ne obstaja?

Mislím, da bi bilo na tem mestu popolnoma odveč razpravljati o nociji končnosti in neskončnosti, o večnosti in trajanju. Vsega tega povprečni človek ne more občutiti, ker presega meje njegovega razuma.

"Svet je nerazumljiv. Mi ga nikoli ne bomo razumeli, nikoli ne bomo odkrili njegovih skrivnosti. Zato moramo z njim ravnati kot s takšnim, kakršen on tudi je - kot z veliko skrivnostjo!"⁽⁸⁾

Tudi teza o dveh časih - na eni strani naj bi obstajal človekov individualni "subjektivni čas" in na drugi strani zunanji "objektivni čas", se mi ne zdi več posebno smiselna (to pa je teza, ki sem jo postavila v seminarski nalogi z naslovom *Indijanska percepcija časa* v II. letniku). Uporabna bi bila kvečjemu, če jo relativiziramo in primerjamo čas, ki ga v posebnih kemičnih (morda tudi podnebnih) pogojih občuti posameznik, s časom, ki ga občutijo vsi ostali posamezniki, na katere se ne vrši noben kemičen vpliv (kontrolna skupina?).

Čas je v večini primerov nujno obravnavati relativizirano, v časovnih intervalih, ki jih človeški um še lahko zajame (dojame), v razsežnostih, ki so našemu umu še dostopne. Vse ostalo sodi med bolj ali manj posrečene spekulacije na tem področju.

Ker se občutek časa kompleksno oblikuje v možganih, bi morda lahko pričakovali, da je časovna percepcija "privilegij" homo sapiensa. Vendar, le kako bi lahko bili prepričani, da živali in rastline nimajo razvitega občutka za čas? Najbrž bi muha enodnevnica povsem drugače dojemala čas kakor pa stoletna želva z otočja Galapagos. Mogoče druga živa bitja čas občutijo nekako nagonsko, v povezavi s svojim življenjskim ciklusom in s ciklusom narave? Morda pa ga sploh ne "občutijo". Ne bom se spuščala v tovrstne nepreverljive spekulacije in si skušala izmisliti odgovore na vsa ta vprašanja, ki pa se poleg nešteti ostalih vsiljivo pojavljajo na vsakem miselnem nivoju, ki vodi v smer časa.

(8) Karlos Kastaneda: *Odvrojena stvarnost*, str. 262.

Oglejmo si raje še vlogo prostora v njegovi povezavi s časom. Ponavadi nek dogodek ali celo nek predmet postavimo v kontekst realnosti tako, da ga definiramo glede na prostor (oziroma kraj) in čas (datum). Časa izven kakršnega koli prostora si (žal!) ni mogoče predstavljati. No, vsekakor vprašanja obstoja časa izven prostora (ali v neskončnosti) ni mogoče preveriti. V tem primeru sta oba pojma neločljivo povezana, saj si je tudi prostor, postavljen izven vsakega časa, nemogoče zamisliti, mar ne?!

Vse to so večinoma dileme, ki se postavljajo pred človeka "zahodne civilizacije", ki je zastrupljen z osiromašeno in evropocentrično obarvano percepcijo nematerialne ravni stvarnosti. Ostala ljudstva takšnih dilem večinoma ne poznajo.

Fizikalna kategorija "svetlobno leto" ("pot, oziroma daljava, ki jo svetloba s hitrostjo 299776 km/h preleti v enem letu"⁽⁹⁾), je prav toliko vezana na prostor (izražanje oddaljenosti) kakor tudi na čas, ki je sicer fiksiran (eno leto).

Ko smo se že dotaknili fizikalnega raziskovanja pojma časa, seveda ne moremo mimo, ne da bi se vsaj na hitro dotaknili še Einsteinove relativnostne teorije, ki povezuje prostor in čas ter širjenje svetlobe (spet naj pripomnim, da je tudi ta teorija zrasla na tleh s tipično zahodnjaško miselnostjo obarvane evropocentrične civilizacije, ki ji je vsako drugačno dožemanje teh fenomenov milo rečeno tuje).

"Poizkusi s svetlobno hitrostjo so omajali t.i. relativnostni princip klasične mehanike, po katerem naj bi bilo nemogoče eksperimentalno dognati, ali absolutno mirujejo ali pa se gibljejo s stalno hitrostjo in smerjo, ter so pokazali, da je čas odvisen od gibalnega stanja opazovalca. Po Einsteinu moramo pojem absolutnega časa zavreči, kajti v gibajočem se sistemu gre ura hitreje kot v mirujočem. Ta efekt imenujemo relativistično dilatacijo časa."⁽¹⁰⁾

Poudarim naj, da je moj namen osvetliti družbene in subjektivno kulturološke vidike (aspekte) časa, zato se s fizikalnimi ne bom več zamujala, omeniti pa sem jih le želela, bolj ilustrativno, seveda.

Pa se povrnimo še nekoliko k "subjektivnemu" dožemanju časa:

Kje tiči vzrok, da Evropejec drugače dojema čas kot na primer Indijanec ali Južnoameričan?

Zakaj v prijetni družbi prijateljev čas navidezno hitreje mine kot v prenapoljeni zobozdravniški čakalnici?

Od česa je vse to odvisno?

Če pogojno abstrahiramo kulturne in ekonomske dejavnike, h katerim se bomo povrnili nekoliko kasneje, se za hip še poslednjič dotaknimo hipoteze, da je percepcija časa (tudi!) kemično pogojena.

V prijetni družbi prijateljev morda telo izloča posebne, sebi lastne kemične spojine, ki vplivajo na center za časovno percepcijo v možganih, ki trajanje stanja navidezno raztegne, podaljša ali skrči.

Pod vplivom najrazličnejših zunanjih in notranjih okoliščin (morda celo temperature zraka, zračnega tlaka, krvnega pritiska, količine raznih kemičnih snovi v krvi, hormonov in kdo ve česa vsega) se torej v telesu izločajo kemične sestavine, ki imajo moč

(9) Mala splošna enciklopedija DZS, P-Z, str. 444.

(10) Mala splošna enciklopedija DZS, P-Z, str. 217.

spreminjati človekovo percepcijo časa. Vsekakor lahko sklepamo, da je vzrok materialne narave, ne pa v kakšnih meglenih transcendentnih sferah.

Zgoraj navedene formulacije so sicer še vedno domneve, na katere pa bi se bilo mogoče opreti pri nadaljnjem raziskovanju problema percepcije časa. Prepričana sem, da so znanstveniki, predvsem kemiki, še premalo storili v tej smeri. Res pa je, da je fenomen časa zelo spolzek in neoprijemljiv, saj se izmika pri vseh krajih in koncih ter zlahka spolzi v vode idealistične spekulacije, pri tem pa se seveda stajajo materialistično podprta "trdna tla".

Ker pa kljub vsemu ne mislim vseskozi vztrajati na pozicijah okostenelega in evropocentrično obarvanega "materializma", bi rada tu na tem mestu navedla dva citata o odnosu med znanostjo in magijo, ki se mi zdita izredno zanimiva in nudita možnost za vzpostavitev novih metod, ki bi (po mojem mnenju) pripomogle k razsvetlitvi fenomena časovne percepcije. Prvi citat se glasi:

"Magija je sorodna znanosti po tem, ker ima zmerom določen cilj, tesno povezan s človeškimi instinkti, potrebami in težnjami."⁽¹¹⁾

Obstajajo tudi hipoteze, da se je znanstvena misel razvila iz klasificiranega sistema pravil ritualno-magijskih obredov. Levi-Strauss pravi, da so bili miti in obredi popolnoma prilagojeni za izvrševanje odkritij določenega tipa:

"Po svojem značaju ta znanost o konkretnem ni mogla priti do istih rezultatov, do katerih so prišle eksaktne in naravne (prirodne) znanosti, toda le-ta ni bila manj znanstvena, niti njeni rezultati manj stvarni. Doseženi deset tisoč let pred temi drugimi rezultati, še vedno predstavljajo podlago naše civilizacije."⁽¹²⁾

3. ZGODOVINSKI RAZVOJ PERCEPCIJE ČASA V EVROPI

V zgodovini se pojavljata predvsem dve tipični pojmovanji časa: ciklično in linearno. Ta razdelitev izhaja iz načina proizvodnje.

Ciklično pojmovanje časa, ki temelji na simbolu kroga oziroma kolesa, je značilno za takoimenovane predindustrijske, tradicionalne vrste družb.

Predindustrijski človek se je časovno orientiral po naravi. Ravnal se je po letnih časih, luninih menah, v prazgodovini verjetno še po velikih katastrofah (izbruhih ognjenikov, potresih, poplavalah, ledenih dobah etc.). Njegovo preživetje in delo je bilo odvisno od ponavljajočih se opravil, vezanih primarno na obdelovanje zemlje. Tudi v sužnjelastniški način proizvodnje je bilo vgrajeno ciklično pojmovanje časa. Proizvodnja v tej dobi je bila na takšni stopnji, da jo je popolnoma obvladoval ritem, ki ga je določala narava s svojimi ponavljajočimi se manifestacijami.

Tudi v dobi fevdalizma, za katero je značilna izjemna odvisnost in povezanost človeka z zemljo, je prevladovala delitev časa na naravne cikle, predvsem na letne čase, ki so se razlikovali med seboj po kmetijskih opravilih, po vrsti dela na polju. Za to obdobje je interesantna tudi delitev dneva na dan in noč, ki je imela tudi simboličen značaj. Ker elektrika in ostale oblike umetne svetlobe še niso bile izumljene, je bila noč

(11) Bronislav Malinovski: *Magija, nauka i religija*, str. 122.

(12) Klod Levi-Straus: *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1966, str. 52.

namenjena predvsem spanju, dan pa delu. Na to pojmovanje se tesno veže tudi krščanska nocija dobrega in zla. Čez dan so delovale človeku prijazne svetle sile, ponoči pa so zagospodarile njemu sovražne temne sile, raznorazni peklensški in vampirji, čarovnice, hudič, zli duhovi, od katerih se človeku po pravilu ni bilo nadejati nič dobrega.

V Janezovem evangeliju je bilo zapisano:

"... kajti vsak, kdor dela hudo, luč sovraži in ne hodi k luči, da bi se ne odkrila njegova dela..."⁽¹³⁾

Za vse religije nasploh, še prav posebej pa za institucionalizirane, je značilna manipulacija s časom. Kot bomo še videli, je oblast nad časom temeljni del družbene oblasti. V zvezi s tem so verski sistemi izdelali oziroma izpeljali nocijo večnosti kot antipod zemeljski začasnosti. Podrobno so se ukvarjali tudi z vprašanjem začetka in konca kot temeljnima kategorijama tako imenovanega abstraktnega časa, s katerim so manipulirali.

V fevdalizmu pojem produktivnosti še ni bil povezan s kategorijo naglice oziroma hitrosti, ki jo je kot imperativ uspešne proizvodnje kasneje uvedel kapitalizem.

Nocija časa se je revolucionarno preobrazila z nastopom kapitalističnega načina proizvodnje. Čas se začne opredeljevati na ekonomski način, kot blago. Produkcija teče v tovarnah neodvisno od vremena in letnih časov. Ko naravni ciklusi nimajo več ključnega pomena za proizvodnjo, se prične uveljavljati tako imenovano linearno ali premočrtno pojmovanje časa, ki predstavlja čas kot enakomerno tekoči kontinuum.

Čas so umetno razdelili na ure, minute, sekunde, ki nimajo nič skupnega z naravno delitvijo časa, pa so vendarle popolnoma zagospodarile nad človekovim načinom življenja.

Srednjeveški menihi, ki so "izumili" takšno časovno delitev, ki je, kot sem že povedala, umetna, se najbrž sploh niso zavedali, kakšno "uslugo" so s svojim mazohizmom (moliti in opravljati pokoro so morali ob natančno določenih urah, podnevi in predvsem ponoči) povzročili človekovemu živčnemu sistemu. Pri tem imam v mislih podobo nevrotičnega in frustriranega Evropejca (ali pa državljana katerega od podaljškov Evrope)*, ki je postal popoln suženj ure. Zjutraj ga rezko zvonjenje budilke grobo vrže iz naravnega spanja - ali pa umetnega, pogojenega s količino zaužitih uspavalnih tablet -, v naglici se obleče in drvi na avtobus, da pride pravočasno v službo, kjer po liniji najmanjšega odpora opravi tistih osem ur odtujenega dela, potem hiti nazaj domov, z mislimi povsem v drugih sferah postane le še eden izmed nepristopnih obrazov, ki bulijo v prazno skozi umazano šipo prenatrpanega avtobusa ali metroja, doma pojedjo kosilo in prelistajo dnevni časopis, potem še nekaj ur zre v sliko na TV ekranu in se pravočasno odpravi spat, da bi lahko z drugim jutrom spet ponovil brezsmiselni avtomatizem svojega praznega in enoličnega življenja. Vmes pa nenehno gleda na uro, da ne bi slučajno zamudil vlaka, avtobusa, službe, kosila, prenosa nogometne tekme na televiziji etc.

Zgled takšne bolesterne natančnosti so Angleži, katerih točnost je že skoraj prešla v pregovor. Moramo pa se seveda vprašati, če nimamo opravka le s še enim stereotipom.

(13) Janezov evangelij, III/20.

*ZDA in Avstralija.

Za model časovnega natančnega nam niti ni treba tako daleč nazaj v kapitalizem. Tudi Immanuel Kant je bil tako rečen v svojih navadah, da so meščani Koenigsberga po njem naravnavali svoje ure, ko je šel mimo.

Kapitalistični sistem proizvodnje je zahteval novo organizacijo dela in novo organizacijo časa. Kapitalist si seveda ni mogel privoščiti, da bi delavec prišel na delo v tovarno takrat, kadar bi se mu zljubilo, in tedaj pognal stroje. Takšna anarhija bi lastniku strojev lahko povzročila samo izgubo, stroji bi ostajali neizkoriščeni, nastopile bi težave s surovinami. Zato je kapitalist spustil na tekoče trakove budilke in ročne ure. Delavec ni bil več gospodar svojega časa. Čim bolj natančno ga je lahko meril, tem bolj ga je čas zaslužjeval.

V nociji povprečnega Evropejca tako sedanjost zavzame častno mesto. Obstaja močno izražena tendenca življenja v sedanjosti. Sedanjost se dostikrat celo enači s pojmom realnosti, dočim naj bi bila preteklost zgolj zbirka spominov na "dobre stare čase", žalovanje za minulim, "ki se nikoli več ne bo povrnilo", bodočnost pa je vse preveč meglena "in najbrž ne prinaša nič dobrega s seboj".

Linearno pojmovanje časa je vplivalo tudi na logično strukturo evropskih jezikov, ki prakticirajo naslednjo delitev časa: preteklost, sedanjost in prihodnost. Kapitalizem je forsiral usmerjenost v sedanjost, in to čedalje bolj v kontekstu Horacovega izreka "carpe diem". Tudi Hegel, ki ga lahko štejemo za tipičnega kapitalističnega filozofa, je ugotovil, da so ljudje s svojim mišljenjem, s svojimi idejami "otroci svoje dobe", ki je ne morejo preskočiti. Hegel pravi, da imata preteklost in prihodnost svojo eksistenco le v povezavi s sedanjostjo. Na preteklost se veže spomin, na prihodnost pa upanje in strah, ki koreninita prav tako v sedanjosti. Čas je za Hegla nekaj povsem drugega kot le prazno trajanje. Zanj je čas pričakanje, up in strah. Preteklost je spomin in spomin je lahko tudi materializirano delo človeških rok. Edini realni čas je sedanjost, zdajšnjost. Preteklost je v njej prisotna kot izpričan spomin. Upanje in strah seveda nista nič konkretnega. Vso svojo hrano črpata iz sedanjosti in iz v njej vsebovane preteklosti. Edino, kar nam je neposredno dano, je sedanjost in skoznjo nam je dana preteklost. Hegel je govoril o prihodnosti kot o mehkem elementu, v katerega je mogoče vtisniti karkoli.

4. PERCEPCIJA ČASA PRI NEEVROPSKIH NARODIH:

A) HOPI INDIJANCI

Specifično jezikovno strukturo in iz nje izvirajočo nocijo časa ter prostora pri Hopi Indijancih, plemenu, ki živi v Arizoni, je podrobno proučeval ameriški znanstvenik, lingvistični antropolog Benjamin Lee Whorf. Whorf je bil po poklicu "samo" uslužbenec neke firme za protipožarno zavarovanje, toda kljub temu je njegov prispevek na področju lingvistike naravnost izreden. Nanj je predvsem vplival sloviti lingvistični antropolog Edward Sapir. Whorf je znan predvsem po tako imenovani hipotezi o jezikovni relativnosti, ki je oblikovana približno okrog naslednje ugotovitve:

Ljudje živimo v povsem različnih pojmovnih svetovih, ki jih pogojuje gramatična struktura posameznega jezika.

Ta zanimiva hipoteza ni bila nikoli dokončno sprejeta niti ovržena, zato je vprašanje jezikovne relativnosti empirično in teoretično še vedno odprto.

Pri proučevanju ljudstva Hopi Indijancev si je Whorf pogostokrat zastavljal vprašanje, ali je Hopi, gledan skozi oči pripadnika angleške kulture, enak kakor Hopi, opazovan z njegovimi lastnimi očmi. Vsekakor se pri tem pojavljajo objektivne in subjektivne napake, ki pa jih lahko zmanjšamo s čim večjo stopnjo empatije.

Kot prednost jezika hopi Whorf ugotavlja, da je ta jezik bolj primeren za izražanje najrazličnejših kompliciranih konceptov v znanosti (na primer relativnostne teorije), kajti v njemu se časovni in prostorski odnosi neločljivo prepletajo in povezujejo. Whorf nocijo vesolja tako trdno povezuje s strukturo jezika, iz česar izhaja, da bi kakršnakoli drastična jezikovna sprememba lahko našo nocijo kozmosa obrnila na glavo.

Whorf se je živo zavzemal za resnično miselno bratstvo med vsemi ljudmi, neglede na njihovo rasno ali etnično pripadnost. Poudarjal je, da so posamezni jezikovni sistemi neevropskih jezikov enako poglobljeni in pojmovni v svojem specifičnem dojetanju realnosti kakor evropski, za katerimi prav nič ne zaostajajo. Tudi njihovi nosilci po svoji inteligenci nič ne zaostajajo za Evropejci, čeravno se od njih temeljito razlikujejo bodisi po strukturi mišljenja, po barvi kože, po različni nacionalnosti ali pa po pripadnosti različnim kulturam. V teh pogledih se Whorf izkaže za doslednega humanista, ki ne operira zgolj z zbirko praznih fraz, ampak mu takšno pojmovanje predstavlja pristni življenjski ideal.

Whorfovo znanstveno dejavnost lahko označimo kot lingvistično, čeprav se je ukvarjal tudi s proučevanjem iz psiholoških aspektov. Bolj se je namreč ukvarjal z dejansko vsebino mišljenj, kakor pa s kompleksnostjo mišljenjskih procesov.

Nocija časa in prostora je pri Hopi Indijancu povsem različna od evropske, saj se veže na jezik hopi, za katerega predpostavimo, da ga Indijancev Hopi edinega obvlada, in na ideje, izvirajoče iz specifične kulture svoje družbene sredine. Zanj čas ne predstavlja nekega enakomerno tekočega kontinuuma, v okrilju katerega bi se preteklost skozi sedanjost prelivala v prihodnost. Kot sem že omenila, jezik hopi sploh nima natančno definiranih terminov za čas niti v eksplicitni niti v implicitni obliki. V njem ne obstajajo nobene slovnične oblike, izrazi ali gramatične konstrukcije, ki bi neposredno sovpadale s tistim, čemur mi pravimo "čas" v smislu trajanja in gibanja v kinetični obliki. Skratka, hopi ne pozna nobene besede, ki bi bila ekvivalentna našemu terminu "čas".

"Razlikovanje prostora in časa, kakršnega poznamo Evropejci, pri Hopijih ne obstaja. Zato se zdi, da jezik in celotna kultura Hopijev gradita svoj miselni svet na neki nam nedoumljivi metafiziki. Seveda bi njihov pojmovni svet lahko adekvatno opisali le v izvirnem hopi jeziku in bo naslednji poskus le njegova približna podoba:

Prostor s stališča Hopijev ni nekakšna homogena in brezčasna kategorija, temveč se nenehno spreminja. Tudi čas je podobno temu nekaj nestalnega. Temeljni kozmični formi Indijancev Hopi sta "objektivno" in "subjektivno" in ne "prostor" in "čas", kakor je to primer, ki izhaja iz specifične metafizike, na kateri so zasnovani evropski jeziki ter naša kultura.

V evropski nociji prostor nastopa kot statični neskončni tridimenzionalni prostor. Čas je pojmovan kot kinetično enodimenzionalen, uniformen in večno tekoč. Oba navedena aspekta stvarnosti, prostor in čas, nastopata nepovezано, nekako vsak zase.

Kozmični obliki Hopijev "objektivno" in "subjektivno" sta pojmovani približno na takšen način:

Objektivno ali manifestirano obsega tisto sfero, ki je oziroma je bila, dostopna človeškim čutilom - torej nekakšen fizični univerzum, pojmovan s historičnega vidika. V območje objektivnega sodi tisto, kar ustreza evropskim terminom sedanosti in preteklosti, izvzeto pa je vse tisto, kar pojmujeemo kot bodočnost. Bodočnost obsega kategorija subjektivno ali manifestirajoče. Poleg sfere prihodnosti kategorija subjektivnega vključuje tudi vse tisto, kar izvira iz mentalne sfere, to je tisto, kar obstaja v naši zavesti oziroma - kot bi se izrazil Hopi - v srcu, toda ne le v človeškem srcu, ampak tudi v srcu rastlin in živali, predmetov, v srcu narave in še več: celo v srcu vsega vesolja.

To subjektivno območje pa je subjektivno le z vidika povprečnega Evropejca (oziroma pripadnika SAE - Standard Average European - govorni skupini). Za Hopija je namreč ta sfera zelo realna in življenjska.

"Subjektivno" sestavljajo poleg prihodnosti, ki se Hopijem kaže več ali manj kot že vnaprej določena, usodna, tudi vsa čustva in duševno-intelektualni potenciali človeka.

Če bi subjektivno sfero Hopijev "prevedli" v naš miselni sistem, bi jo lahko približno označili kot "sfero upanja", kar se navezuje na besedo iz jezika Hopi "tunatya". Ta beseda se najpogosteje prevaja s terminim "upanje", vendar pa bolj natančno pomeni, "da se nekaj nahaja v akciji upanja".

Z namenom, da bi natančneje pojasnila pomen te besede v jeziku in kulturi Hopijev, citiram Whorfa:

"Vsak jezik vsebuje termine, ki so dosegli kozmični obseg pomena, ki kristalizirajo v sebi osnovne postulate neke neformulirane filozofije in s katerimi je izražena misel nekega naroda, kulture, civilizacije in celo neke epohe. V našem jeziku so take besede "resničnost", "substancia", "materija", "vzrok", in kot smo videli, "prostor" in "čas", "preteklost", "sedanjost", "prihodnost".⁽¹⁴⁾

(Večina metafizičnih besed v Hopiju so glagoli in ne samostalniki, kot je to slučaj v evropskih jezikih.)

In takšno vlogo ima v jeziku Hopi glagol tunatya, ki vsebuje v svoji osnovni ideji upanja tudi koščke pomena naših besednih terminov "misel", "želja" in "vzrok", kateri se včasih uporabljajo tudi pri njegovem prevajanju.

Beseda "tunatya" je termin za subjektivno, kakor tudi za objektivno, kajti oba termina predstavljata samo dve različni stopnji spremembe istega glagolskega korena, obe formi sta le dva aspekta iste realnosti.

Aktivnost upanja vidi Hopi prav tako v rasti rastlin, v formiranju oblakov in njihovem kondenziranju v dež, v vsem človeškem upanju, željah, stremljenjih in zamislih.

Aktivnost upanja pa je še posebej prisotna v njihovih molitvah, ki med drugim tudi usmerjajo hotenja Hopijev in njihovo kolektivno miselnost iz sfere subjektivnega v objektivno (zdi se, da se v krščanstvu dogaja ravno obratno).

(14) Benjamin Lee Whorf: Jezik, misao i stvarnost, str. 33.

Zanimiva značilnost je tudi, da za Hopije temporalna prihodnost, kot jo pojmujejo Evropejci, sploh ne eksistira.

Za Hopije je karakteristično, da izrazoslovje evropsko govorečih narodov, ki se nanaša predvsem na predmete, ustrezno preoblikujejo v izjave o dogodkih, ga nekako "aktivizirajo".

Naše pojmovanje časa v smislu temporalnih odnosov med dogodki, ki so se že zgodili, v jeziku Hopi prevzema pojem RAZDALJE, ki sodi v objektivno sfero, kajti Hopijeva nocija časa in gibanja je povsem operacionalnega značaja. Kaže se kot problem sestavljenosti in obsega operacij, ki med seboj povezujejo posamezne dogodke, ki so se že bili zgodili. Elementa časa in prostora sta pri tem neločljivo povezana. O dveh "z dolgim časom" ločenih dogodkih govorijo tedaj, če so med enim in drugim dogodkom nastopila številna periodična fizična gibanja.

Takšna metafizika se ne ukvarja z vprašanjem sočasnosti dveh prostorsko oddaljenih dogodkov, kajti povsem pragmatično sodi, da sta dva prostorsko oddaljena dogodka primerljiva le s pomočjo nekega intervala, ki vsebuje tako časovne kakor tudi prostorske elemente. To pomeni, da prostorsko oddaljene dogodke lahko opazovalec objektivno spozna šele tedaj, ko so povsem premaknjeni v sfero objektivnosti, to je v preteklost. Z večanjem prostorske razdalje se po takšni logiki povečuje tudi časovna.

Hopiji predpostavljajo tudi to, da o prostorsko oddaljenih dogodkih, v kolikor so realni (v objektivni sferi) in niso le predpostavke (v subjektivni sferi), lahko izvemo samo "kasneje". Iz vsega tega sledi, da jim je sočasnost prostorsko oddaljenih dogajanj tuja (po našem pojmovanju). Če je neko dogajanje oddaljeno prostorsko, je po njihovi logiki prav tako oddaljeno tudi časovno. Nekaj, kar se ne dogaja "tu", se ne more dogajati "zdaj". To se lahko dogaja le "tam" in "takrat", v "tistem času". Ker pa so dogajanja "tu", kakor tudi dogajanja "tam" vključena v objektivno sfero, v grobih obrisih lahko odgovarjajo naši nociji preteklosti. Vendar pa je za Hopije dogajanje "tam" objektivno pomaknjeno mnogo dlje, kar bi z evropskega stališča pomenilo, da je bolj oddaljeno v času (v smeri proti preteklosti) in tudi v prostoru, kot pa neko določeno dogajanje, ki se je zgodilo "tu".

V pojmovnem svetu Hopijev obstaja limita, kjer se človeku dostopno spoznavanje zaradi velike oddaljenosti dogodkov izgublja, podrobnosti pa se zameglijo in zbledijo. To je posledica značilnega raztezanja, razprostiranja objektivne sfere v neskončne daljave, ki se nanašajo tako na davne stare čase, kakor tudi na od opazovalca neizmerno oddaljene prostore. V tej mejni točki "se subjektivno pritihotapi izza kulis in se stopi z objektivnim, tako da na tej neverjetni oddaljenosti od opazovalca - pravzaprav od vseh opazovalcev - obstaja neki vseobsegajoči konec in začetek stvari, za katerega se lahko reče, da v njem sama eksistenca požira tako objektivno, kakor tudi subjektivno".⁽¹⁵⁾

To mejno področje pripada obema - subjektivni in objektivni sferi. V takšnem "breznu preteklosti" zrasteta čas in prostor, o katerem spregovorijo miti in pravljice, ki so spoznavni le skozi mentalno oziroma subjektivno sfero.

Hopiji menijo, da stvari, o katerih le govorijo, nimajo tolikšne vrednosti in ne sodijo v isto realnost, kot stvari praktičnega interesa, ki so prisotne v pričujoči zdajšnjosti, sedanosti. Tudi vedenje o širinah vesoljnih prostranstev in daljnih zvezdah

(15) B.L. Whorf: Jezik, misao i stvarnost, str. 37.

so povečini zgolj predpostavke in iz njih izpeljani zaključki, kar jim vtisne nekakšen pečat subjektivnega.

Hopiji torej ne potrebujejo besednih terminov, ki bi natančno definirali prostor in čas v evropskem smislu. Če se pojmi nanašajo na sfero objektivnega, so v jeziku Hopi izraženi s pomočjo razsežnosti in cikličnih procesov. Če pa sodijo v subjektivno območje in se navezujejo bodisi na prihodnost bodisi na mentalno sfero oziroma na mite ter na vse tisto, kar je daljno in nevidno, pa so prevedeni v ustrezne subjektivne termine.

"Na ta način," pravi Whorf - "jezik Hopijev izvrstno funkcioniра, pa čeprav njegovi glagoli nimajo glagolskega časa."⁽¹⁶⁾

Še nekaj naj omenim v zvezi s časom pri ljudstvu Hopi:

V evropskih jezikih dolžino časa predstavlja sosledje podobnih enot. Subjektivna nocija, naša zavest o času se objektivizira, ker ji za formo služi zunanji svet. V Hopiju pa je stvar čisto drugačna. Ta jezik ne pozna tako imenovane "imaginarne množine" (na primer "pet dni"). Namesto tega se številke dopolnjujejo z edninami (na primer, namesto "čez deset dni" rečejo "desetega dne"). Naša "dolžina časa" v jeziku hopi ni več dolžina, temveč relacija med dvema časovno oddaljenima dogodkoma.

"Namesto naše zgodovinsko pogojene objektivizacije tistega faktorja zavesti, ki ga mi imenujemo 'čas', Hopi ni sestavil nobene formule, ki naj bi maskirala isto subjektivno 'nastajanje kasnejšega', kar je bistvo časa."⁽¹⁷⁾

Toliko o Whorfovih odkritjih v zvezi s časovno percepcijo Indijancev Hopi.

B) ARAUKANCI*

Zdaj si oglejmo, kako pojmujejo čas Araukanci, Indijanci, ki so živeli raztreseni na obsežnem ozemlju od Peruja do Ognjene zemlje, preden so jih belci zaprli v rezervate.

S proučevanjem njihove kulture in njihovega jezika se je vse svoje življenje ukvarjal tudi Juan Benigar, ki je med njimi tudi živel. Bil je celo poročen z Araukanko.

Misijonarji, ki so sicer prišli v Ameriko s povsem drugačnimi nameni, so postavili temelje proučevanju avtohtonih južnoameriških (indijanskih) jezikov. Kot bomo podrobneje obdelali v 5. poglavju te diplomske naloge, ki govori o povezavi jezika in pojmovanja časa, je tudi Juan Benigar ugotovil, da araukanska percepcija časa neposredno izvira iz strukture njihovega jezika. Benigar takole opisuje svojo pot do razumevanja araukanskega pojmovanja časa:

"Dolgo časa sem iskal araukansko enačico za besedo čas. Indijance sem prosil za prevode vseh možnih kombinacij, a brez uspeha. Indijanec namreč vedno najde ustrezen izraz, s katerim obide izkristaliziran pojem časa. Ne da bi jo eksplicitno omenil, izrazi

(16) B.L. Whorf: Jezik, misao i stvarnost, str. 38.

(17) B.L. Whorf: Jezik, misao i stvarnost, str. 105.

* Juan Benigar: Pojem časa med Araukanci (prva tretjina članka je izšla v Glasniku slovenskega etnološkega društva, letnik 22, št. 4, Ljubljana, 1982, na straneh 104-107; članek je prevedla prof. Irena Mislje, ki mi je priskrbela celotni članek, zato citati iz celotnega članka niso navedeni po straneh).

idejo časa, saj ima zanjo na voljo niz različnih izrazov, za kar mu lahko belci le zavidamo."⁽¹⁸⁾

Araukance se kar lepo znajde brez besede "čas", kakor tudi brez prenekaterih drugih izrazov, brez katerih si Evropejec ne more predstavljati svojega vsakdanjega govora. Araukanski jezik, ki je po svoji naravi bogat in slikovit, termina čas sploh ne potrebuje, saj ima namesto tega veliko število drugih izrazov v zvezi s časom. Araukanščina vsebuje ogromno število časovnih prislovov, predpon in samostalnikov, ki kot posebno sestavljene sintaktične enote ustrezajo približno našemu pojmu časa.

Na primer beseda "puy" pomeni "čas je" in izhaja iz besede "pu", ki ima v araukanščini množico pomenov. Eden izmed njih je tudi "priti do svojega konca". Tudi samostalnik "antue", ki pomeni dan ali sonce, pogosto nadomešča pojem časa, prav tako besedica "kueyen", kar pomeni mesec ali luna. Kadar želijo določiti število let ali mesecev oziroma kvantiteto dogodkov, ki jih vsebuje delček časa, uporabijo pojem "shipantu".

Benigar omenja, da je interpretacija opata Moline, ki se je že pred njim ukvarjal z raziskovanjem araukanskega jezika, napačna. Molina enači araukanski termin "ten" s španskim pojmom časa. Benigar razloži v članku (iz katerega črpam gradivo o araukanski percepciji časa), da beseda "ten" ni samostalnik "čas", ampak prislov, ki pomeni pravočasno, ob pravi uri, v pravem času, etc. V drugačnih besednih zvezah pa se pomen spremeni. Na primer "ahen paymi" pomeni prišel si ob ugodnem času, to je ob uri obroka, in je hkrati vabilo, da si postrežeš. "Then el puvin" pa pomeni, "ujel sem ga pravočasno". In tako dalje.

Napaka opata Moline naj bi - po Benigarju - izvirala zaradi vdora množice nepotrebnih španskih besed v araukanščino. Te izposojenke Araukanci dostikrat nekritično uporabljajo, kajti ne zavedajo se prepada med indoevropsko in araukansko jezikovno zgradbo. Araukanščina nam "... s svojimi skrajno gibljivimi besednimi členi dopušča najrazličnejše kombinacije in dela prave izrazne čudeže, ki so nedostopni še tako fleksibilnemu indoevropskemu jeziku, tako da nas zmedejo, še predno prodremo v njihovo skrivnost."⁽¹⁹⁾ Araukance nagonsko identificira čas z zaporednostjo, ne da bi imel o tem natančno izdelane pojme. Njegove časovne enote izhajajo iz zaporednosti pojavov, s katerimi se je človek srečal na samem začetku svojega razumskega mišljenja. Araukance izbere značilno oziroma poljubno točko v času, na katero potem naveže določena stanja in dogodke, ki so zanjo specifični. Njegove časovne enote bi se morda Evropejcu zdele primitivne, saj so izrazito neprecizne, nedoločne. Izpeljane so skozi periodično zaporednost naravnih pojavov, gibanja nebesnih teles in spremembe v njihovem vsakdanjem življenju.

Araukanščina ne deli dneva zgolj na dan in noč, ampak v njej obstajajo še številne - recimo jim tako - svetlobno jezikovne nianse.

"Araukanski dan se začne s sončnim vzhodom in konča z njegovim zahodom. 'Antue' pomeni Araukancu sonce in dnevno svetlobo, ki jo sonce ustvari s svojo prisotnostjo nad horizontom. (...) Dnevu 'antue' ne sledi takoj noč 'pun', ki pomeni samo ure teme, ko sonce ne da niti najmanjše svetlobe, razen tiste, ki jo dajejo zvezde.

(18) J. Benigar: Pojem časa med Araukanci.

(19) J.B., ibidem.

Med obema pojmomoma ja čas med sončnim zahodom in polno temo, večerni somrak: 'gub antue': nevidno, pogrešano sonce,)...).

Mi delimo dan v dan in noč, Araukance pa na štiri necnake dele: wuen, antue, guevuen in pun." (20)

Araukanci ne štejejo dnevvov tako kot mi, ampak štejejo noči. Rečejo na primer "čez nekaj noči" in ne "čez nekaj dni". Lingvistični antropolog Havestadt razlaga to posebnost z dejstvom, da Indijanci potujejo ponoči in jim noči pomenijo toliko kot nam dnevi.

Dolžino noči Araukanci določajo po položaju lune in zvezd, dolgost dneva pa po legi sonca.

Manjših časovnih enot, kot so na primer naše minute in sekunde, Araukanci ne poznajo, imajo pa zato zelo slikovite opisne časovne enote: "Starka, ki je poslala hčer po opravkih in ki ni želela, da bi se ta zadržala po nepotrebnem, je rekla: (...) 'Pljunila bom na tla in preden se pljunek posuši, moraš biti nazaj.'" (21) Temu Benigar metaforično pravi "embrionalna ura".

"Araukanec zna šteti in ima decimalen sistem odlične logike, toda mislim, da ni nikoli naštel vsch dni v letu, da bi postavil zvezo med ekstremnimi časovnimi enotami. Ne vemo, ali so zanj vsa leta enaka, ampak ga to vprašanje tudi ni nikoli zanimalo, kot ni povsem razumljivo, zakaj bi ga.

Od določene točke, ki jo izbere, šteje leta naprej in nazaj. Podobno stori z drugimi časovnimi enotami, vendar še ni prišel do stalnega sistema let, čemur mi pravimo dobe. Araukanci niso natančni v štetju, preciznost jih ne zanima. Poznam ljudi, ki jim lahko točno določimo starost med 55. in 80. letom, tudi na znane zgodovinske dogodke, vendar sami zase trdijo, da so stari več kot 100 let." (22)

Iz vsega prej povedanega lahko na kratko povzamemo, da je časovna percepcija Araukancev bistveno različna od evropske; po svoji naravi je manj okostenela in mnogo bolj slikovita, saj indijanski človek tudi v tem pogledu dosledno neguje svojo primarno povezanost z naravo in iz nje izhaja, evropski človek pa se čedalje bolj prepušča zaslužnjevanju tehnike in strojev, ki ga uklepajo v suženjstvo uram, minutam in sekundam, torej času, ki je po svojem značaju umetno formiran in vsiljen človekovemu naravnemu ritmu življenja.

C) PRIMERJAVA MED PERCEPCIJO ČASA VZHODA IN ZAHODA

Časovna percepcija azijskih narodov se močno razlikuje od evropske. Vse velike vzhodne civilizacije (Kitajska, Indija, Japonska...) so čas pojmovalc ciklično. Ta percepcija je temeljila na simbolu kolesa oziroma kroga, ki je ponazarjal velike in večne naravne ritme. Skozi to simboliko se je formiralo specifično dojevanje sveta, človeka, življenja, vesolja. Tudi starodavna kitajska Knjiga sprememb(e) (Ji Djing) je zasnovana na takšnem pojmovanju.

(20) J.B., ibidem.

(21) J.B., ibidem.

(22) J.B., ibidem.

čas" ... Ji Djing je edina knjiga starodavne modrosti, ki postavlja SPREMEMBO v središče opazovanja in sprejema ČAS kot bistveni faktor v strukturi sveta in razvoju človeškega posameznika. Čas v njej ni predstavljen samo kot negativna ali uničujoča sila, katere se je treba bati, ampak kot samo bistvo življenja, ki se tako ne zoperstavlja večnemu, temveč je prej tisto, skozi kar se večno odkriva."⁽²³⁾

Krožno pojmovanje časa vzhodnih civilizacij je po vsej verjetnosti povezano s človekovim opazovanjem naravnih ciklusov in je trdno povezano s takratnim produkcijskim načinom. V ta kompleksni sistem se vgrajuje tudi filozofsko-religiozni nauk o reinkarnacijah.

Za ciklično percepcijo časa je značilno statično pojmovanje človeka in sveta, vztrajanje na sprejetih družbenih in religioznih dogmah, tradicijah in zavračanju dinamike objektivnega razvoja. Način življenja so diktirali naravni ritmi, predvsem menjave letnih časov ter dneva in noči. V Aziji je imelo pomembno vlogo menjavanje deževnega in sušnega obdobja, ki je bilo odvisno od monsuna. Iz vsega tega izhaja tudi njihova specifična nocija počasnosti oziroma hitrosti. S stališča evropskega človeka Azijcem lahko "očitamo" pomanjkanje smisla za naglico. Indijcem (in to ne samo privržencem joge) je prav tako kot Južnoameričanom popolnoma tuj pojem priganjalske naglice, ki se je tako globoko zajedel v sodobno evropsko življenje. Evropejec pogosto ne more dojeti percepcije časa v kulturah, kjer produktivnost dela ne temelji na premosorazmernem odnosu med količino proizvodnje in zanjo potrošenega delovnega časa. Takšna nocija produktivnosti se je porodila šele v kapitalističnem produkcijskem načinu, kjer so naravni ritmi počasi, toda zanesljivo izgubili svoj pomen. Lahko bi rekli, da njihova življenjska filozofija zajema "čakanje na to, da bo čakanje izpolnjeno in bo nastopila polnost". V tem čakanju ni niti trohice nestrpnosti. Njihovo dojetanje časa je nekako ležerno, z evropskega stališča morda celo "flegmatično". Naj omenim še, da si je takšno nocijo časa izposodil tudi ameriški pisatelj Robert A. Heinlein v svojem izvrstnem romanu "Tujec v tuji deželi", ki je preveden tudi v slovenščino. V njem med drugim tudi na umetniški način obravnava problem vsesplošne alienacije med ljudmi in možnosti za njeno preseganje. Takšna "flegmatična" nocija časa naj bi bila značilna za prebivalce planeta Mars, ki so vzgojili dečka zemeljskih staršev, umrlih pri pristanku raziskovalne ladje "ENVOY" na Marsovo površje. Čez mnoga leta so mladeniča odkrili člani druge zemeljske odprave in ga pripeljali s seboj nazaj na Zemljo. Tu se je seveda strašno čudil hitremu tempu življenja, ki se mu kar ni mogel privaditi. Kasneje je skušal posredovati Zemljanom "marsovsko" nocijo časa, učil jih je tudi maršovščine, da bi lažje razumeli bistvo takšnega drugačnega načina življenja - tudi tu se pojavlja jezik kot determinanta mišljenja - in vzpostavili drug z drugim pristnejše medčloveške kontakte, temelječe na medsebojni ljubezni in empatiji. Pripovedoval jim je primer, ko na sprehodu dveh Marsovcov prvi zastavi drugemu neko vprašanje, le-ta pa si vzame kakšno leto ali dve za premislek, preden mu odgovori. Ves ta čas pa prijatelj potrpežljivo čaka na odgovor, oba pa se niti ne premakneta z mesta, kjer je bilo vprašanje postavljeno.

(To je seveda pretiravanje, vendar pa me nekoliko spominja na anekdoto o tem, kako Južnoameričani razumejo časovni prislov "manana". To niti slučajno ne pomeni

(23) Džon Blofeld: Ji Djing, Gornji Milanovac, 1985, str. 9.

"jutri" kakor bi se glasil dobesedni prevod, ampak nekako "že enkrat v bližnji prihodnosti".)

Za mnoge pripadnike azijskih narodov je značilno, da njihova preteklost živi vzporedno s sedanjostjo. Pri Kitajcih se je na primer zelo dolgo ohranil običaj, da svojih umrlih prednikov niso pokopavali, ampak so ostali v hiši kot enakopravni družinski člani, ki so jih ob obedu celo posadili za mizo. Takšno ravnanje je bilo običajno tudi v Afriki, kjer imajo sorodstvene vezi izjemen pomen v njihovi družbeni ureditvi.

"... 'afriški čas' pač obsega večnost z vseh strani in še zlasti skozi povezavo generacij: pretekli, umrli rodovi za sedanjost niso izgubljeni, vedno so pričujoči. Imajo lahko celo večji vpliv kot za časa življenja."⁽²⁴⁾

V japonski in kitajski kulturi so tisočletja merili čas na izredno nenavaden način: osnova so bili stopnjevano razporejeni vonji. Za nekatere znanstvenike (Marshal McLuhan) je tovrstno občutenje časa tretirano kot najpopolnješe in najintegralnejše. Vse do pojava mehanične ure so Japoncem in Kitajcem vonjave označevale ne samo ure in dneve, marveč tudi letne čase. Zasnova njihovega spomina je bilo občutje vonja, kar so kasneje potrdile tudi nekatere klinične raziskave. Kot analogijo temu naj omenim v zvezi s tem, kako se je neverjetno poetično s pojmom časa poigral eden najslovitejših pisateljev SF literature Ray Bradburry v eni svojih najkvalitetnejših knjig "Marsovske kronike". Ta kratek odlomek je tako lep, da se ne morem premagati, da ga ne bi citirala:

"Nocoj diši po času. Nasmehnil se je in se poigral s to mislijo. Kako pa sploh diši čas? Kot prah in ure in ljudje. In če te zanima, kako čas zveni, potem zveni kot podzemna reka v temni votlini in človeški kriki in kot zemlja, ki vodlo bobni po pokrovu krste, in kot dež. In še naprej, kakšen pa sploh je Čas? Čas je na pogled kot sneg, ki tiho naletava v temno sobo ali kot nemi film v starem kinu ali kot sto milijard obrazov, ki kot novoletni baloni padajo v brezdanjost."⁽²⁵⁾

Pa se od literature vrnimo spet nazaj k znanosti. Na koncu tega poglavja lahko rezimiramo, da sta si azijska in evropska nocija časa tudi v današnjem času daleč narazen, pa čeprav so si družbeno ekonomski sistemi v osnovi čedalje bolj podobni (kapitalistični in socialistični). To dokazuje, da na percepcijo časa in njegovo vrednotenje poleg produkcijskega načina vpliva v veliki meri tudi tradicija in praksa kot človekova predmetna dejavnost, ki se hkrati z njo spreminja in preoblikuje. Razlike se sicer brišejo s pogostimi kontakti vseh kultur, vendar pa jih na tej stopnji še nikakor ne smemo zanemariti, saj dostikrat igrajo svojo vlogo tudi v mednarodnih in diplomatskih odnosih.

5. POVEZAVA MED JEZIKOM IN POJMOVANJEM ČASA

"Po predstavah starih Mayev je beseda v človekovo notranjost predstavljeni posnetek zunanjega sveta, ki se iz podobe spreminja v zvok."⁽²⁶⁾

Ravno v jeziku neke kulture se zrcali specifično sprejemanje in razlaganje sveta.

(24) Dr. Stane Južnič: Dosje o času (Človek in čas), str. 586.

(25) Ray Bradburry: Marsovske kronike, TZS, Ljubljana, str. 102.

(26) Alenka Bole-Vrabc: iz uvodne študije h knjigi M.A. Asturiasa "Koruzarji", sto/r, CZ, Ljubljana, 1975.

Jezik je predpogoj vsake kulture in je hkrati njen proizvod. Pripadniki različnih kultur dojemajo svet okrog sebe na čisto različne načine in vse to se odraža predvsem v jeziku dotične kulture.

Že od nekdaj je človeštvo želelo jezik, v katerem ne bi bile besede le simboli, ki predstavljajo stvari, temveč bi bile izraz in resničnost najglobljega bistva stvari. Obstajajo teorije, ki pravijo, da je takšen jezik nekoč na začetku dobe človeštva že obstajal, a je iz neznanih vzrokov usahnil, se razgubil. Nazadnje, tudi legenda o babilonskem stolpu nas spominja o predvideni možnosti obstoja takšnega enotnega jezika. V sodobnem času so prisotni številni poskusi oblikovanja enovitega mednarodnega jezika (na primer esperanto), vendar brez posebnih uspehov. Za komuniciranje v sferi mednarodnih odnosov še vedno ostaja skorajda nepogrešljiva angleščina, uveljavljajo pa se tudi drugi svetovni jeziki, ki jih govori velika množina človeštva (kitajščina, arabščina, etc.). V starem veku je bila dolgo časa na področju Azije babilonščina priznana kot uradni diplomatski jezik. To funkcijo je kasneje prevzela grščina oziroma latinščina, ki se je v Evropi ohranila celo do novega veka, kot znanstveni jezik pa še kasneje.

Znanstvenik Edward Sapir je menil, da jezikovne formule določenega jezika ljudi vnaprej pripravljajo za gledanje, poslušanje, doživljanje sveta na specifičen način. To hipotezo o jezikovni relativnosti je zastopal tudi Benjamin Lee Whorf, čigar stališča sem prikazala v poglavju o percepciji časa Hopi Indijancev.

Človekovo mišljenje je jedro, ki se skriva pod trdo lupino jezika, kateri naj bi že v naprej formiral določeno strukturo stvarnosti.

"Vsak človek interiorizira temeljne sheme organizacije svojega jezika."⁽²⁷⁾

Gramatične in shematične jezikovne sestavine torej že vnaprej vsiljujejo specifične kalupe, v katerih naj poteka razmišljanje. Tako na primer vsi evropski jeziki običajno vsebujejo predvsem tri temeljne časovne kategorije v gramatiki: preteklost, sedanjost in prihodnost. (Čeprav na primer angleščina vsebuje več preteklih časov: past tense, present perfect tense, past perfect tense, in prav tako dva sedanja in več prihodnjih. Tudi, denimo, slovanski jeziki glede tega nikakor niso revni⁺, vendar pa so to za naše razmišljanje le nebitvene finesc.) Nam se zdi takšna delitev popolnoma logična, vendar pa bi kljub temu kazalo dopustiti možnost, da gre le za arbitrarno razdelitev, ki se je organsko vrasla v naše (omejene) miselne okvirje. Kako drugačno od evropskega je pojmovanje časa latinskoameriških avtohtonih kultur! Naj v zvezi s tem navedem tale citat iz knjige M. Angela Asturiasa "Gvatemalske legende":

"V nekem stoletju je bil dan,
ki je trajal mnoga stoletja."⁽²⁸⁾

Takšen stavek je miselnosti povprečnega Evropejca tako tuj, da sploh ne ve, kje naj bi se ga lotil, kako naj bi si ga razložil. Zato se največkrat zateče k enostavni razlagi, "da gre pač le za nekakšno pesniško simboliko". Dosti bliže bi mu bil verjetno takle citat francoskega pisatelja A. Gideja, nobelovega nagrajenca za literaturo leta 1947:

"Sedanjost bi bila polna vseh prihodnosti, če ne bi preteklost že začrtala vanjo zgodovinc."⁽²⁹⁾

(27) dr. Stane Južnič: Lingvistična antropologija, str. 242.

(28) M. Angel Asturias: Gvatemalske legende, str. 23.

(29) Andre Gide: Zemeljska hrana, zbirka Nobelovci, CZ, Ljubljana.

Dejstvo je, da Indijanci nimajo razvitega občutka za čas v evropskem smislu. Vendar s tem še ni rečeno, da moramo podleči evropocentrizmu in trditi, da je naša nocija časa najboljša možna. Mogoče je ravno nasprotno.

Indijanci ne razmejujejo resničnosti od sanj na takšen način, kakor Evropejci. V neko svojo predstavo se lahko tako zelo vživijo, da preide v njihov spomin kot resničen dogodek.

Kot smo že videli, indijanski jezik hopi sploh ne vsebuje časov, ki bi ustrezali vsem glagolom. Preprosto ne obstaja nobena gramatična struktura, ki bi lahko ustrezala našemu pojmu glagolskega časa.

V bistvu gre predvsem za problem, kako naj bi z jezikom čim bolj adekvatno izražali svoje misli (čeprav je pogosto ravno obratno: z jezikom skrivamo svoje misli, jih preoblačimo v polresnice in laži), ker jezik nudi široke možnosti in ni uporaben zgolj za komuniciranje med ljudmi. Vendar pa na primer indijski privrženci joge zastopajo stališče, da z mišljenjem v besedah, to se pravi v okvirih jezika, porabijo preveč duševne energije. Zato meditirajo v podobah, abstraktnih čustvih in celo vonjih. Tudi južnoameriški Indijanci mislijo v podobah in izraz takšnega mišljenja je tako imenovani "magični realizem", katerega je pri svojem pisanju uporabljal tudi M. Angel Asturias. Magični realizem je pravzaprav realnost, ki se vrine med resnično in občuteno realnost, med otipljivo in vidno ter med halucinantno in sanjsko. Takšna miselna struktura se zrcali tudi v večini indijanskih jezikov - temelji na zvočno slikovnih enotah in ne na stavčno besednih. Večji pomen pripisujejo glagolom kakor pa samostalnikom. Vsakdanji svet teh Indijancev je mnogo bližji skrivnostni magiji, mitom in fantastičnim legendam, kakor pa sivi realnosti, oskubljeni vsakršne poezije, domišljije in lepote. V njihovem življenju se tesno in nerazdružljivo prepleta fantastika z vsakdanjostjo, sanje z realnostjo, spomini in prividi s sedanjostjo.

M. Angel Asturias pravi:

"Od babice (ki je bila Indijanka, opomba M.J.) sem se naučil, da je danes samo tedaj razumljiv, če imamo v mislih tudi včeraj, ki je po svoje vendar tudi danes."⁽³⁰⁾

V pojmovanju Indijanca sploh ne obstaja jasna začrtana nocija preteklosti, saj je vsa preteklost polnopravno prisotna v sedanjosti, zdajšnjosti. In to na povsem drugačen način, kot pri Heglu, kjer je preteklost pričujoča v sedanjosti samo kot abstrakten spomin, v mišljenju Indijanca pa je preteklost na nekakšen mističen način materializirana v sedanjosti. Preteklost zanj ne more biti mrtva, ampak živi skozi sedanjost naprej svoje lastno življenje.

Tudi drugi veliki južnoameriški pisatelj Gabriel Garcia Marquez izpričuje svojsko južnoameriško nocijo časa in večnosti v svojem znanstvenem delu "Sto let let samote" (Cien años de soledad).

Dogajanje je postavljeno v vas Macondo. Ta vasica predstavlja nekakšen limes med časom in večnostjo. Roman je napisan v značilnem slogu mističnega prepletanja resničnosti in sanj ter realnosti, ki neopazno prehaja v irealnost, obe si nekako podajata roke, se izmenjujeta in dopolnjujeta. Z živimi ljudmi nemoteno komunicirajo že davno umrli, čas kroži po začaranem orbisu, pojavi se tudi fenomen "veka brez sna", ki ga povzroči tako imenovana kužna nespečnost, in še bi lahko naštevala.

(30) spremna beseda Janka Modra h knjigi M. Angela Asturiasa Zeleni papež, zbirka Nobelovci, str. 399.

Torej tudi umetnost, predvsem literatura, v okvirih možnosti jezika odseva naravo in obliko nocije časa določene kulture.

Z odnosom med jezikom in časom se je veliko ukvarjal moderni ameriški antropolog Edward T. Hall, ki je napisal slovito knjigo z naslovom "Nemi jezik". V njej se opira na svoje bogate izkušnje na področju lingvistike, antropologije in psihoanalize. V omenjenem delu primerja ameriške kulturne obrazce z obrazci kultur širom po svetu. Avtor ugotavlja, da je ameriško dojemanje posameznih fenomenov časa pogojeno v prvi vrsti s tem, da imajo Američani kratko zgodovinsko tradicijo. To pogostokrat pride do izraza v njihovih odnosih z Latinoameričani, s katerimi imajo precej stikov. Medtem ko je za Američane značilna monokronistična orientacija - istočasno lahko počno samo eno stvar -, se v Latinski Ameriki čas dojema dosti bolj na široko. Kadar Latinoameričani vstopajo v poslovne stike s svojimi severnimi sosedi, jih ti najprej glede ure poslovnega sestanka ironično vprašajo: "Po našem ali po vašem času" - "Hora americana, hora mejicana?"⁽³¹⁾

Za narode z dolgo tradicijo, na primer za ljudstva na jugu Azije, pomeni termin "dolgo" čas, ki lahko traja od tisoč let do neskončnosti. Za Amerikance pa taisti termin lahko pomeni "deset ali dvajset let, dva ali tri mesece, nekoliko tednov ali celo nekoliko dni."⁽³²⁾ V zvezi s tem pojmovanjem dolgotrajnosti časa je neki Hallov prijatelj na slikovit način opisal južnoazijsko predstavo trajanja:

"Čas je podoben muzeju, v katerem se nahajajo brezkončni hodniki in brezštevne dvorane. Vi ste obiskovalec, ki hodi skozi ta muzej po temi in osvetljuje eksponate, enega po enega. Bog je kustos tega muzeja in samo on ve, kakšne zaklade čuva ta muzej. Vsaka dvorana je en življenjski vek."⁽³³⁾

Edward Hall navaja še številne zanimive primere s tega področja odnosa med jezikom in časom.

Pri Siju Indijancih ne obstaja beseda niti za čas niti za pozno niti za čakanje.

Ljudstvo Tiv, ki živi v Nigeriji, poimenuje dneve v tednu po tem, kar se prodaja na najbližji tržnici. Njihov teden lahko traja od pet do sedem dni. "Če bi pri nas obstajalo nekaj podobnega, potem bi se ponedeljek v Washingtonu imenoval 'avtomobili', v Baltimoreu 'pohištvu', v New Yorku pa 'blago na metre'. Vsakemu od teh bi lahko sledil dan gospodinjskih aparatov, alkohola oziroma diamantov, odvisno od tega, za katero od omenjenih mest gre. To bi pomenilo, če bi potovali naokoli, da bi se imena dnevov v tednu stalno menjavala, odvisno od tega, kje bi se znašli."⁽³⁴⁾

Edward Hall je razvil svojo konceptualno shemo, na katero se je oprl pri raziskovanju odnosa med jezikom in pojmovanjem časa.

Uvedel je tri različne kategorije časa, ki jih imenuje tudi sisteme, in sicer: formalni, neformalni in tehnični. Najbolje, da ga kar citiram:

"Na primer: leto predstavlja *formalni* ali tradicionalni del našega časovnega sistema. Pod letom se razume 365 dni plus eno četrtno dneva, ki se jo upošteva pri prestopnem letu. Leto lahko prav tako pomeni 12 mesecev ali 52 tednov.

(31) Edward Hall: Nemi jezik, str. 16.

(32) E.H.: Nemi jezik, str. 17.

(33) Ibidem, str. 17, 18.

(34) Ibidem, str. 25.

Ko govorimo *neformalno*, rečemo: 'Potrebna bodo leta, da se to opravi'. Da bi točno vedeli, kaj neka oseba razume pod "leti", morate biti zraven, da poznate osebo in da veste za vzrok njene opazke. V konkretnem primeru lahko govorimo o minutah, tednih ali dejanskih letih. *Tehnično* gledano je leto nekaj povsem drugega. Kajti leto ne samo da se meri z dnevi, urami, minutami in sekundami, ampak obstajajo tudi razni tipi let, ki različno trajajo. Minute, ure, meseci in tedni se uporabljajo v vseh treh kontekstih. Samo celoten kontekst nam pove, s katerim tipom časa imamo opravka."⁽³⁵⁾

Edward Hall dalje razdeli vsako od že naštetih treh kategorij, še na njihove podvrste: to so skupine, izolati in obrazci. Tako je izpostavil devet raznih tipov časa, ki jih v nadaljevanju uporabi za klasificiranje besednih pomenov in terminov, ki označujejo časovne enote. (Na primer: beseda "dan" je *formalna* skupina, ki ima dva primarna izolata: dan in noč; *neformalno* vzeto, obstaja v Ameriki osem časovnih skupin glede na trajanje in točnost pomembnih poslovnih sestankov: pravočasno, pet minut, deset minut, petnajst minut, dvajset minut, trideset minut, petinštirideset minut in ena ura prej ali pozneje.)

Glede te razdelitve avtor sam pravi, da so izolati abstrakcije: "Težko je precizno določiti formalne izolate, ker so le-ti abstrakcije kot vsi izolati."⁽³⁶⁾

Edward Hall je izoblikoval prej navedeno shemo kot tehnično orodje, s pomočjo katerega je raziskoval skrivnosti kulture in hkrati poskušal v ljudeh vzbuditi zanimanje za probleme, ki jih obravnava. Hkrati je želel, da njegovi sonarodnjaki spremenijo odnos do svojih predstav o času skozi globlje razumevanje svojih navad in jezika.

6. SKLEP IN ZAKLJUČEK

Različne časovne percepcije, ki so pogojene z družbeno kulturnimi okoliščinami, so pogosto vzrok številnim mednarodnim nesporazumom in težavam.

Edward Hall (Nemi jezik) omenja slikovit primer nekega ameriškega kmetijskega strokovnjaka, ki je bil imenovan za atašerja pri ameriški ambasadi v neki južnoameriški državi. Že čez nekaj časa je zaprosil za avdienco pri ministru za kmetijstvo te države. Ta mu je dal vedeti, da se nikamor ne mudi in da je za uradni sprejem še dosti časa, toda ameriški ataše je še naprej silil v njega in forsiral sestanek. Minister se je navsezadnje pustil pregovoriti in zmenila sta se za datum in uro sestanka. Amerikanec je prišel še pravočasno, kar po ameriškem pojmovanju označuje spoštovanje do osebe, s katero je bil zmenjen. Usedel se je in čakal. Ura, za katero sta bila domenjena, je že minila, za atašerja pa se ni še nihče zmenil. Po petnajstih minutah je vprašal tajnico, če so ministra sploh obvestili, da ga čaka v preddverju. Tajnica mu je pritrdila in to ga je nekoliko pomirilo. Po petinštiridesetih minutah čakanja se še zmerom ni nič zgodilo. Užaljeni Amerikanec se je ponovno pritožil tajnici in izjavil, da ima takšnega obnašanja dovolj. To sporočilo so prenesli ministru, ki pa mu ni posvečal posebne pozornosti.

(35) E.H.: Nemi jezik, str. 136.

(36) Ibidem, str. 139.

"Glavni izvor nesporazuma je bil v dejstvu, da je v tej državi pet minut zamude zanemarljivo. Zaradi tega je petinštirideset minut predstavljalo začetek na lestvici čakanja in ne skrajno razdobje, ki ga je še mogoče tolerirati."⁽³⁷⁾

V ZDA bi bila atašejeva reakcija povsem na mestu, južnoameriškemu ministru, ki je bil drugače vzgojen, pa se je zdela - milo rečeno - absurdna. Kakor se je ameriški ataše naučil jezika dežele, v katero je bil poslan, tako bi se moral seznaniti tudi z lokalnim sistemom časa te dežele in se mu prilagoditi.

"To, kar povzroča težave v takih situacijah je, da ljudje ne dojamejo, da imajo opravka z drugačno obliko komunikacije, ki se deloma vrši preko jezika, deloma pa neodvisno od njega."⁽³⁸⁾

Podobni primeri so v mednarodnih diplomatskih odnosih precej pogosti.

Tudi ameriški tehniki, ki so bili poslani, da pomagajo iranskemu gospodarstvu, so naleteli na težave. Videti je bilo, da Iranci nimajo nikakršnega smisla za planiranje. Medtem ko so naravnost obsedeni s svojo slavno preteklostjo, pa nimajo nikakršnega smisla za bodočnost. Za njih je prihodnost kaj malo realna.

"Znano je, da so poslovni ljudje te dežele lahko investirali stotine tisočev dolarjev v tovarne, toda niso imeli nikakršnega načrta o tem, kako jih bodo uporabili. Kompletno predilnico so kupili in z ladjo prepeljali v Teheran, toda njen kupec še ni poskrbel za zadostna sredstva za graditev stavbe niti za nabavo surovin in izobrazbo delovne sile."⁽³⁹⁾

Tradicionalno dojetje časa predstavlja resno oviro industrijskega razvoja nerazvitih držav. Posebno v Afriki se kaže razkorak med kapitalističnim in tradicionalnim načinom proizvodnje. Sicer pa tudi v ostalem delu nerazvitega sveta ni dosti bolje. Spremembe se lahko uvajajo le postopoma. V Afriki je bila na primer ura ali budilka dolgo časa zgolj statusni simbol in ni imela za Afričanke nobene praktične vrednosti. "Le postopoma človek tradicionalne mentalitete iz ure za prestiž prehaja k uri, na katero gleda, da bi kaj opravil v določenem času."⁽⁴⁰⁾

Iz prej povedanega sledi, da nerazvita država, ki ne absorbira evropske percepcije časa, tudi ne more absorbirati evropske tehnologije.

Na koncu naj zapišem ugotovitev, da je percepcija časa izredno heterogen in raznolik pojem. Oblika oziroma vrsta nocije časa je predvsem odvisna od načina proizvodnje in od kulture oziroma jezika, ki s svojim specifičnim sistemom determinira okvirje in način mišljenja.

Nocija časa se tesno povezuje z nocijo prostora. Oba termina (prostor in čas) sta bistvena pri definiranju realnosti.

Oblika časovne percepcije se naravnost protejsko spreminja s kulturo neke družbe, od plemena, ki je dneve v tednu poimenovalo po vaseh, v katerih je takrat sejem, pa preko evropskega nevrotičnega podrejanja naglici in do skrajnosti razdeljenih časovnih enot, do hopijevske in araukanske negacije pojma "čas" v našem smislu in do mistično-fantastične realnosti južnoameriških Indijancev, kjer se stapljajo sanje z resničnostjo, kjer preteklost biva, živi v sedanjosti, in še bi lahko naštevala. Tema je dejansko

(37) Edward Hall: Nemi jezik, str. 15.

(38) Edward Hall: Nemi jezik, str. 15.

(39) Ibidem, str. 27.

(40) Dr. Stane Južnič: Človek in čas, str. 592.

neizčrpana in spričo tega je tale moj poskus vstopa v problematiko časovne percepcije zgolj bežen fragment, kaplja v morje.

Čas je že vseskozi ena najbolj interesantnih tem, tako za znanstvenike (antropologe, lingviste, filozofe, matematike, fizike, astronome, etc.), kakor tudi za pisatelje znanstveno-fantastičnih romanov, ki sanjarijo o izumu časovnega stroja, s katerim bodo preverjali zgodovino in nadzorovali prihodnost, predvsem pa - zbežali iz sedanosti.

Tudi religije so se veliko ukvarjale s pojmovanjem časa. Manipulirale so z nocio začetka in konca ter s pojmom večnosti.

Človek si je že od nekdaj želel zagospodariti času, se osvoboditi njegovih okov in lastne minljivosti, ga raztezati in krčiti po svoji volji. Lahko si je podredil mnoge naravne sile, toda časa si nikoli ni mogel. Namesto tega je čas popolnoma zagospodaril njemu. Z razvojem civilizacije in proizvodnih sredstev je zrasla človekova sužnost času do skrajnih meja. Medtem ko so v preteklosti cenili, spoštovali stare ljudi, se v današnji dobi ljudje sramujejo svojih let, skrivajo jih za lasuljami in kozmetičnimi pripomočki, posegajo po kirurških operacijah etc. Sodobna potrošniška družba je namreč ustvarila model uspešnega človeka srednjih let. Ljudje se nočejo v ničemer razlikovati od drugih, v ničemer nočejo izstopati.

"Osamljenost posameznika je navidezno presežena, tako nam današnje superindustrializirane družbe nudijo impozanten prizor velikih množic ljudi-avtomatov, ki vsi živijo na isti način, zgledujejo se drug po drugemu, pijejo isti osvežilni napitek in vseč jim je ista oblika dekliških prsi na filmskem platnu. Največja skrb je: ne razlikovati se od drugih, ne izstopati z ničemer. Od individualnosti, ki je še naprej ideal epohe, je ostala samo iluzija."⁽⁴¹⁾

Namesto da bi dosegli odvisnost časa od človeka, je postal človek čisto odvisen od časa.

No, preden se bom zapletla v tautologije, bom tole "zgodbo o času" končala s citatom iz "Gvatemalskih legend", ki slika pojmovanje časa v mnogo lepših in pastelnejših barvah, kakor pa ga predstavlja vsakdanja dolgočasna stvarnost evropskega človeka:

"Škrat sanj nam pričara videz zelo velikega mesta - jasno misel, ki jo vsi nosimo v sebi, stokrat večjega od tega mesta s pisanimi hišicami sredi 'San Blasove preste'. To je mesto, sestavljeno iz pokopanih mest, ki ležijo druga nad drugim kot nadstropja visoke hiše. Nadstropje nad nadstropjem. Mesto nad mestom. Knjiga starih bakrorezov, vezana v kamen z listi iz indijanskega zlata, španskega pergamenta in republikanskega papirja!

Škrinja, v katero so zaklenjene zledenele postave mrtve himere, zlato rudnikov in belih las meseca, shranjenih v srebrnih obročkih. Sredi tega mnogonadstropnega mesta so nepoškodovana ohranjena stara mesta. Po stopnišču navzgor prihajajo sanjske prikazni, brez sledov, brez hrupa. Od vrat do vrat se menjavajo stoletja. V svetlobi oken mežikajo sence. Prividi so besede večnosti. Škrat sanj sprede zgodbe."⁽⁴²⁾

LITERATURA

(41) Erich Fromm: Bekstvo od slobode (spremna beseda), str. 14.

(42) Miguel Angel Asturias: Gvatemalske legende, str. 10.

A) Glavni viri (po pomembnosti):

1. Južnič, Stane, Človek in čas (dosje o času), v rokopisu.
2. Južnič, Stane, Lingvistična antropologija, FSPN, Ljubljana.
3. Hall, Edward, Nemi jezik, BIGZ, Beograd, 1976.
4. Francisty, Jaroslav, Kalendar i merenje vremena, Novi Sad, 1982.
5. Benigar, Juan, Pojem časa med Araukanci, Glasnik slovenskega etnološkega društva, št. 4, Ljubljana, 1982.
6. Whorf, Benjamin Lee, Jezik, misao i stvarnost, BIGZ, Beograd, 1979.

B) Pomožna literatura:

1. Debenjak, Božidar, Vstop v marksistično filozofijo, Ljubljana, 1979.
2. Milanković, Milutin, Kratka zgodovina astronomije (1. del), Ljubljana, 1984.
3. Fromm, Erich, Bekstvo od slobode, Beograd, 1978.
4. Levi-Strauss, Claude, Divlja misao, Beograd, 1978.
5. Lawrence, D.H., Studies in Classic American Literature, Penguin, 1971.
6. Russell, Bertrand, Modrost zahoda, Ljubljana, 1977.
7. Blofeld, John, Ji Djing, Gornji Milanovac, 1985.
8. Chai, Winberg, Ji Djing, Beograd, 1980.
9. Malinovski, Bronislav, Magija, nauka i religija, Beograd, 1971.
10. Norton, Jonathan, in redakcija Time-Lifeovih knjig: Amerika.
11. Mala splošna enciklopedija, DZS, Ljubljana.
12. Magajna, Bogomir, esej V kraljestvu meskalina, Modra ptica, Ljubljana, 1936.
13. Ivanković, Josip, Urarski priručnik, Zagreb, 1979.
14. Galaksija, časopis za popularizacijo nauke, br. 180, april 1987.
15. Dvoje, br. 3, 1979.
16. Castaneda, Carlos, Učenje don Huana, Beograd, 1981.
17. Castaneda, Carlos, Odvojena stvarnost, Beograd, 1978.
18. Pauwels-Bergier, Večni človek, Ljubljana.
19. Asturias, Miguel Angel, Zeleni papež (Nobelovci), CZ, Ljubljana.
20. Asturias, Miguel Angel, Gvatemalske legende, Ljubljana, 1980.
21. Asturias, Miguel Angel, Koruzarji, Ljubljana, 1975.
22. Marquez, Gabriel Garcia, Sto let samote, Ljubljana.
23. Gide, André, Zemljiska hrana (Nobelovci), CZ, Ljubljana.
24. Heinlein, Robert A., Tujec v tuji deželi, TZS, Ljubljana
25. Simac, Clifford D., Skozi čas in nazaj, Ljubljana, 1973.
26. Bradbury, Ray, Marsovske kronike, TZS, Ljubljana.

1. PROTISLOVJE IN NASPROTJE - VPRAŠANJE TERMINOLOŠKE OZNAKE.

Pojem protislovja ima že dolgo zgodovino. Že indoevropski koren "nti" pomeni "na nasprotnih straneh", indoevropsko "antios" in starogrško "antios" pomeni nasproti. "Enantios" oz "enantion" pomeni "nasprotnik" in "nasproti stati". (Glej Pokorny, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bd 1, Franke Verlag, Bern und München, 1959, st. 49-50.

Grki so poznali še izraz "ántithesis", Latinci "opositio", Nemci "Entegegensetzung", Rusi "protivupostavlenie", Hrvati "napramnost, oprečnost". (Aristotel; Metafizika, SNL, Zagreb 1985, str. 245). kar pomeni isto kot "ántikeímenos". Grški izraz "to enantion" pomeni lat. "contrarium", angl. "contrary", fr. "contraire", nem. "Konträr, das Entgegengesetzte", rus. "protivopoložnost", hrv. "protivnost" /Aristotel: ibidem, str. 172). "E enantiosis", lat. "contrarietas", angl. "contrariety", fran. "la contraireté", nem. das konträre Gegensatz", rus. "protivupoložnost", soprotivlenie", hrv. protivština" (oprečnost, suprotnost) (Aristotel: ibidem, m str. 247). Medtem ko Hrvatje prevajajo Aristotelove izraze "énantíosis", "énantíotes", "énantíon" in "antikeimenon" z "protivščina", "protivnost", "protimba" in "opreka", bi v slovenščini pomenili ti izrazi po istem vrstnem redu: "nasprotje, antagonizem", "nasprotnost", "nasprotje" in "nasprotstvo, ovira". Kljub temu, da je razlikovanje med nasprotjem in protislovjem znano že od antike dalje, pa vendar še danes ni v splošni rabi. Kontinuiteta izkustva o rabi zakona neprotislovnosti je bila celo v zgodovini filozofije in logike večkrat blokirana. Zato ni čudno, da se še danes v družboslovni literaturi pogosto zamenjuje družbena nasprotja, protislovja in konflikte.

Pojem protislovja je tesno povezan z odnosi med nasprotji. Gre za vprašanje, ali se nasprotja med seboj samo izključujejo, ali pa se tudi vključujejo. Dialektično protislovje je po eni izmed mnogih definicij, ki se med seboj bistveno ne razlikujejo, "vzajemno učinkovanje dveh koeksistirajočih nasprotij, ki se med seboj pogojujejo, hkrati pa tudi izključujejo in ki so tako v odnosu enotnosti in boja" (Klauss, G., Buhr, M.: Marxistisch . leninistische Wörterbuch 1972, str. 1302). Spornost pojma proti-

slovje se prične že v odnosu eleatov do Heraklita. V Heraklitovi filozofiji najdemo zasnovo za pojmovanje dialektičnega protislovja kot enotnosti in boja nasprotij, tudi v jonskem "naravoslovju" sploh. Še več: Aristotel sploh ne bi mogel ubraniti zakona neprotislovnosti pred "likvidatorji", če ne bi razvijal tega, kar je od Hegla dalje znano kot "zakon enotnosti in boja nasprotij". Protislovje "gr. *ántiphásis*, nem. *Widerspruch*) je ovira za logično mišljenje. Danes razlikujemo dialektično in kontrarno protislovje ter (ne)logično ali kontradiktorno protislovje. Oba izraza "logično" in "nelogično" protislovje bi lahko razumeli glede na to, da se formulacija tega protislovja uporablja v logiki, nima pa logičnega smisla, saj kaže na napako, ki ji semantično nič pozitivnega ne ustreza, ker se ne nanaša na nobeno stvar. Izraz diametralno nasprotje (ali kontraverza) ni docela istoveten z izrazom kontrarno nasprotje, ker gre pri diametralnem nasprotju samo za razmerje sodb v logičnem kvadratu (A-O, E-I). Po mojem mnenju je izraz logično protislovje slabši kot izraz nelogično protislovje, ker pušča nejasen status dialektičnega protislovja, ki ga je prav tako možno formalnogično formulirati in ima za razliko od nelogičnega protislovja realni korelat. Nelogično protislovje /G. Klaus uporablja zanj izraz logično protislovje - *logische Widerspruch* brez dodatne razlage) nastane tedaj, kadar sta dva kontradiktorna stavka/sodbi, ki sta v odnosu afirmacije in negacije, oba resnična. Zakon neprotislovnosti bi lahko definirali takole: "Dva stavka izražata isto dejstvo, če iz resničnosti ali napačnosti vsakega od obeh sklepamo na resničnost ali napačnost drugega samo na osnovi logičnih zakonov in pomenskih pravil jezika".

Od rojstva logike do danes traja spor, 1. ali je formula $A=A$ in $ne-A$ vsebinsko resnična ali napačna in 2. ali je to spor o istem ali o različnem. Če zakon neprotislovnosti ne more prepovedati nobenega absurdnega protislovja, potem tudi nobenega dialektičnega protislovja ne more dopustiti. Če z dialektičnim protislovjem povemo to, kar z zakonom neprotislovnosti ne moremo, potem je zakon neprotislovnosti vsaj "za višje cilje mišljenja" nepotreben, če pa zakon neprotislovnosti odvzema legitimnost "presežne vrednosti" dialektičnemu protislovju, potem ta realno ni možen in je izenačen z absurdnim protislovjem. Presežna vrednost celote je v tem, da je več kot vsota njenih delov. V tem je tudi nova kvaliteta, ki jo je potrebno legitimirati z dialektičnim protislovjem. Niti izraz "neprotislovnost" niti "izključeno protislovje" ne pove, v katerem smislu ta formalnogični zakon mišljenja izključuje protislovja in je zato v tistem smislu neprotisloven. V odnosu med neprotislovnostjo in protislovjem obstaja nevarnost ekvokacij in dvoumnosti, ki je tudi z natančnejšimi definicijami ni mogoče odstraniti, saj je konkretno obče stalen problem. Konkurenčni boj med obema se navidez ukine z ločenimi pomeni. Kooperacija med njima pa ni možna, dokler ni jasnega razločevanja in sinteze med njima. V istem smislu so v istem možna nasprotja, ne pa tudi nelogična protislovja. Dialektična protislovja niso samo v intermundijah trdno obstoječega sistema, ker družba ni čvrst kristal (Marx), niso samo medfaza v ožjem smislu med še nespoznavnim in ne več obstoječim, ampak so v najširšem smislu oboje oz. dvojje v enem. Izvor dialektičnih protislovij je odnos med človekovo smrtnostjo in težnjo po nesmrtnosti, med končnostjo in neskončnostjo. Gre za dvojno naravo meje, njenega tostranstva in onostranstva, ločevalnega in povezovalnega značaja.

Zakon neprotislovnosti dopušča samo enega izmed dveh protislovnih stavkov. Po Aristotelu imata med 4 vrstami nasprotij samo afirmacija in negacija tisto lastnost, da je

ena vedno resnična, druga pa vedno napačna. Med njima ni nič srednjega. To že pri Aristotelu docela ne drži, saj je sam postavil omejitve s pogoji istočasnosti in istega odnosa ali smisla, kar vse kaže na dejstvo, da je težko določiti identiteto predmeta, ki ga mislimo ali o njem govorimo. Še bolj to velja za sodobno logiko, ki opozarja na posredna, skrita protislovja sistema. Če se pri izpeljavi pojavi vsaj en stavek s svojo negacijo, je prvotni stavek protisloven. Pri večmestnih predikatih je potrebno potrditi ali zanikata dva ali več predmetov hkrati.

2. INTERPRETATIVNE RAVNI NEPROTISLOVNOSTI IN PROTISLOVJA

G. Patzig ugotavlja, da vseh protislovij ni mogoče reducirati na elementarno formo. Sodba "vsi delavci so mezdni delavci" niti ni protislovna s sodbo "nekateri delavci niso mezdni delavci", ampak v zanikanju splošne pripadnosti predikata "noben delavec ni mezdni delavec". Gre za sodbi, ki sta v logičnem kvadratu v kontrarnem odnosu. Za eksistenčne in modalne sodbe obstaja protislovje v negaciji eksistenčne ali modalne trditve. Negativnega stavka ne moremo enoznačno določiti. Negacija je logična operacija takrat, če izvede iz stavka A stavek, ki je prav tedaj, če je A resničen, napačen in obratno. Negacija sama po sebi še ne pomeni protislovja. Gre za vprašanje, ali kaj stoji za njo ali nič. Celó v kolokvijalnem govoru so pomenile in še pomenijo negativne oblike nekaj pozitivnega; staroslovansko "neže" in srb. "nego" pomeni "ampak", toda, češki "než" pa pomeni "vendar".

Indoevropsko pomeni "ghe" prazen biti, manjkati. Lat. izrazi "hic" izhaja iz *gho ali *ghe+*ke, dveh rekonstruiranih indoevropskih izrazov. V lat. pomenita podobno "otium" afirmativno obliko za neg.otium, (Pokorny, J.: Indo-germanisches etymologisches Wörterbuch, Bd 1, Franke Verlag, Bern und München, 1959, str. 417).

V našem vsakdanjem jeziku je "praenotio" oz. "notio vulgaris" pojma protislovja psihološki in pomeni osebno nestrinjanje z določeno trditvijo ali nesprijemanje nečesa. Z znanstvenega vidika je pa semantično-logični pomen protislovja pred psihološkim, ker predpostavlja razliko med mišljenjem in bitjo. Kdor govori protislovno, pove hkrati vse in nič, kar pomeni, da njegov predmet mišljenja ni določen. V vsakdanjem jeziku zakon neprotislovnosti nima stroge veljavnosti, nekateri mu sploh odrekajo katerikoli veljavo, ker vsakdanji jezik ni eksakten. To ni nenavadno, če vemo, da ima že pri Aristotelu zakon neprotislovnosti nujen značaj le pri preteklih dogodkih, ki sovpadajo z nujnostjo, ne pa tudi pri sedanjih in prihodnjih. Princip neprotislovnosti je najmočnejši ravno po identiteti, ki pa ni dokazljiva, ampak je evidentna in se na njej dokazuje vse drugo.

Princip neprotislovnosti, tj. princip izključenega protislovja (Widerspruchsfreiheit) je najbolj razumljiv v okviru monističnega mišljenja nedeljivost enega s centralno resnico. Iz tega se da razumeti tudi delo kot metafizično središčno kategorijo, ki je bila le različno poimenovana. S pluralizmom interesov nastane v principu neprotislovnosti še več fleksibilnosti in nedoločnosti. Individualno razločevanje ni več zgolj akcidentalno. Pri Parmenidu pa je individualno razločevanje (principium individuationis pri Leibnizu) samoprotislovno in autrefutacijsko zaradi absolutne premoči identitete. Spregledal je

subverzivno protislovnost same identitete $A=A$, na kar leti Heglov očitek. Najbolj mirno bistvo sveta je postalo v drugem družbenem kontekstu najbolj vznemirljivo in prevratno z zahtevo po iskanju nove identitete. Čedalje bolj je jasno, da se protislovij ne moremo znebiti z varne razdalje po formuli: minljivost minljivosti je stalnost. Filozofija je poleg spremenljivega sveta deno poimenovala nekaj, kar se ne spreminja. Če danes te izjeme ne priznamo več, je to po eni strani prednost, po drugi strani pa totalna nevarnost za totalno uničenje sveta. Protislovje, ki je v svetu imanentno, ne pomeni nič drugega kot nevarnost totalnega uničenja.

Negacija substancialne miselnosti vodi do relacijske-funkcijske. Substanca že sama po sebi pomeni notranjo relacijo-causa sui, ki pa je notranje protislovna, kot npr. Aristotelov prvi gibalec. Prav tako se izkazuje protislovnost odtujenega človekovega dela kot eksteriorizacija ali eksterinalizacija človekove energije. Problem je v tem, kako doseči interakcijo med zunanjim in notranjim svetom, med imanenco in transcendenco, med končnostjo in neskončnostjo. Če ostanemo samo na enem polu, se ta nujno izkaže slej ko prej kot nevzdržno protisloven. Izkušnje nam to resnico čedalje bolj potrjujejo, prikrivajo jo pa ideologije o brezkonfliktni družbi.

Zakon neprotislovnosti ima dvojno vlogo: zavrnitveno in dopuščajočo, ekskluzivno in inkluzivno, tj. sintetično in komplementarno. Rojstno mesto tega zakona je človeška praksa, prvo teoretično formulacijo in osmislitev pa je našel v logiki. Po svoji večplastnosti in posledicah uporabe presega zgolj logični okvir. Lahko razlikujemo komunikacijsko-dialoško, ontološko, spoznavno-teoretsko, logično-sintaktično, semantično in socialno-psihološko raven. Logika proučuje samo formalno stran tega zakona, filozofija pa tudi vsebinsko. V zgodovini filozofije nista bili nikoli obe strani ločeni. Vsebino zakona neprotislovnosti določa predmet mišljenja, kontekst dopustnih in nedopustnih povezav pa izhaja iz celotne človekove prakse oz. kulture.

Identificirali smo pojem, princip, zakon in kategorijo neprotislovnosti. Sofistična dejavnost kaže da je mogoče tudi o neprotislovnosti razmišljati protislovno. Izraza protislovje in neprotislovnost sta večznačno-korelativna, ker so vsebinske meje med njima relativno premične in odvisne od vsakokratnega interpretativnega vidika. To dejstvo so zlorabljali v sofistični retoriki. Sofisti so v besednih bojih, tekmah za zmago nad sogovornikom izhajali iz: 1. človeka kot merila enakovrednosti resnice in neresnice sodb in argumentov, 2. subjektivnega hotenja, da bi šibkejšo trditev napravili močnejšo, in obratno, 3. zavajanja sogovornika prek kontinuitete pojmov z diskontinuiteto. Tako se onemogoči prehod od enega pojma k drugemu po absolutiziranem kriteriju neprotislovnosti, po katerem se vse hkrati vključuje in izključuje, je in ni res, 4. indirektnega dokazovanja kot uporabe zakona izključene tretje možnosti. Egalitarizem argumentov in protiargumentov pomeni toliko kot osebna ataraksija (nevznemirljivost). Vznemirljiv postane šele konkurenčni boj med diskutantom. Sofistična zloraba kaže na hiperdimenzioniranje zakona neprotislovnosti, ki vodi v njegovo precenjevanje in podcenjevanje obenem. Vprašanje srednjega termina je odločilno za razvoj teorije sklepanja. Z eristično metodo danes lahko zabrišemo katerokoli načelno razliko med neprotislovnostjo in protislovjem, med subjektivno in objektivno (ne)možnim, ker je rezultat prepira odvisen samo od verbalnih (ne)spretnosti (so)govorca.

Protislovnost pomeni razkrito prepovedano pretenzijo, da bi mislili to, česar ne moremo misliti in delati. Vprašanje, odkod izhaja človekova želja oz. pretenzija za

prekoračitev dopustnih meja, je korelativno z vprašanjem, odkod izhaja dopustna meja. Oboje spada k "človekovi" naravi", tako "izvirni greh" kot tudi želja po "spočetju brez madeža". Ta religiozna metaforika omogoča pomisel, da ja absurdno protislovje izvirni greh (etimologija besede greh prav tako kaže na zmoto in zablodo), neprotislovna misel pa nastane kot brezmadežno spočeta. Zakaj bi bila po Engelsu zgodovina logike področje "srditih sporov"? Logika je do danes napredovala v tehniki reševanja protislovij, vprašanje pa je, če je napredovala pri njihovem razumevanju. Logično vrednotenje prav gotovo ni le transfer moralnega ali religioznega vrednotenja. Z zunanjega vidika gre verjetno tudi za ta vpliv.

2.1. Vprašanje logičnega vrednotenja

Obstajata pa še vprašanji 1. ali se logika tega problema zaveda kot svojega specifičnega problema in 2. ali ga na današnji stopnji razvoja filozofije in znanosti lahko reši? Ali vemo, zakaj se v sodbi pojavlja nekaj kot subjekt, drugo pa kot predikat, ali drugače vprašano, kaj v procesu logičnega sojenja določa, kaj se bo izkazalo kot subjekt in kaj kot objekt-predikat. Po eni strani imamo odgovor, da je to določeno že po obstoju stvari izven nas (Lenin), po drugi strani pa ta proces lahko imenujemo samopostavitev mišljenja (Hegel). Noben odgovor ne zadošča, kjer ne izhaja iz interakcije presojevalca s tistim, kar presoja. Propozicionalna logika, ki ne razčlenjuje notranje strukture sodb, pa na zastavljeno vprašanje sploh ne more odgovoriti. Logika že tradicionalno iz analize logičnih struktur izpušča presojevalca samega, ki je za proces presoje ključnega pomena, zanjo pa je le moteči moment, čigar vključitev vodi v psihologizem. Navezanost logike na objektivni rezultat mišljenja je zaznaven tudi pri Heglu, pri katerem je proces samo minula bit. Paralelo za takšno stanje bi lahko našli v tezi, da proces dela ugasne v produktu. V okviru formalne teorije resnice se logika ne more zavedati problema vrednotenja in je kot najbolj racionalen koncentrat razvoja filozofije do uporabe njenih rezultatov vrednostno nevtralna. To je izraženo v stališču, da je predmet logike izključno logična forma. Če je logika vrednostno nevtralna po svojih lastnih formalnih kriterij, pa ni nevtralna po svojih represivnih družbenih temeljih. T. W. Adorno piše o "mišljenju, v čigar mehanizmu prisile se ohranja in nadaljuje narava-odslikava se s pomočjo lastne nesporne konsekvencnosti, tudi samo sebe kot naravo, ki pozabi sebe, kot mehanizem prisile (Zwangsmechanismus)" (T. W. Adorno: *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. Studien über Husserl und die phänomenologischen Antinomien*, cit. po Rusconi, G. E.: *Kritička teorija društva, Stvarnost*, Zagreb, 1973, str.215). Izključnost logičnih zakonov izhaja iz enoznačnega smisla njihove funkcije. Za Adorna univerzalni zakoni zastopajo univerzalne družbene interese, ki se redkokdaj skladajo z individualnimi in zato "objektivno nasilje" dobi značaj univerzalnosti. Glede na to Adornovo kritiko lahko sklenemo, da dobijo tudi negativni politični in vzgojni ukrepi logično podobo, kajti kdor ni (v skladu) z nami, je proti nam. Podrejajoče in substituirajoče mišljenje izhaja iz obstoječe delitve dela in blagovno-denarnih odnosov. Adorno tudi naglašja, da mora mišljenje tem bolj poudariti svojo rigoroznost, čim bolj je problematično. "V logiki vidi Adorno rigoroznost in samoohranitev, v zakonu identitete "ohranitev" trdnosti" v zakonu neprotislovnosti pa prepoved.

2.2. Bivalentnost in ambivalentnost

Logika, ki jo v vsakdanjem življenju najpogosteje uporabljamo, je dvovalentna. Ta logika nima absolutne prednosti pred večvalentno logiko, zato ne smemo absolutizirati dihotomije resnica-zmota. Polivalentne logike ne negirajo znanstvene objektivnosti. Često ne vemo, v čem je legitimnost pripisovanja resničnosti ali napačnosti sodb. Zdi se, kot da je to odvisno od so(govornika). Uvedba resničnostne vrednosti izhaja po H. Kuhlingu kot sam jezik "iz praktične potrebe po komunikaciji med ljudmi" (Wessel, H. *Quantoren-Modalitäten-Paradoxien*, VEB, Berlin, 1972). Resnica in neresnica sodb sta orientacijski točki medsebojnega komuniciranja. Sta univerzalni, ker nastopata v vsakem jeziku.

Od konkretnega zgodovinsko-situacijskega in jezikovnega konteksta pa je odvisno, kako bosta uporabljeni. Sta tudi, kot je opazil Tarski, neobhodni sredstvi za sporočljivost misli in za izvedbo sklepanja. Dejstvo, da je vsak stavek resničen ali napačen, je Wittgenstein ontološko utemeljil s tezo, da je "svet vse, kar se primeri". Stavki odražajo dejansko stanje stvari, ali kot meni Patzig: "dejstva so to, kar izražajo resnični stavki" (Patzig, G.: *ibidem*, str. 45). Dejstva so odvisna od manipulacije z jezikom. To pomeni, da ne poznamo dokončnega odgovora na vprašanje, koliko je dejansko dejansko. Za Wittgensteina je tudi stavek jezikovno dejstvo. Za Bolzana pa je stavek po sebi resničen ali napačen, ne glede na to, ali ga kdo misli oz. izreka. Obratno pa so za Patziga dejstva odvisna od jezika. Od tod ni daleč do teze da je realnost družbeno-jezikovna konstrukcija, vprašanje je le, kako se v njej kaj subjektivizira in objektivizira. S stališča logičnega in ontološkega determinizma so stavki brezčasno, tj. vedno resnični ali napačni (sicer gre za kontingentne stavke in za mnenja) s stališča spoznavajočega subjekta.

Po S. Chaseju je za indoevropske jezike bivalentnost še posebej značilna, kar se kaže v izpostavitvi alternativ kot strukturnih momentov realnosti, ne da bi bilo dovoljeno niansiranje, kot za kitajski jezik (Wessel, H.: *ibidem*, str. 345). Objektivizirajoča tendenca indoevropskih jezikov izhaja iz težnje subjekta po predmetenju. Günther vidi izvor današnje krize v dvovalentnem mišljenju.

2.3. Načelo neprotislovnosti in resnica

To vprašanje je treba neizogibno zastaviti, vendar ni mogoče nanj enostavno odgovoriti zaradi kompleksnega pojmovanja neprotislovnosti in resnice. Resnico (gr. *altheia*, lat. *veritas*, nem. *Wahrheit*, ang. *truth*) izenačujemo nekateri z identiteto (istina, istinitost), drugi z zvestobo, tretji s pravilnostjo. Teorija korespondence, katere začetnik je Aristotel, reducira resnico na lastnost sodb in s tem na njihovo pravilnost ali nepravilnost. Pokazalo se je, da resnica ni izvorno niti ustreznost mišljenja ali predstave stvarem, niti predmeta s samim seboj, ampak je izvorno konsekvencialna, kar je razvidno iz dejstva, da je bil dialog izvor logike pri starih Grkih (Kapp). Tu je zasnova za preseganje enostranskih teorij resnice evidence, sistemske koherence, razodetja, absolutne in večne

resnice, logicizma stavkov po sebi itd. Dialog je samo sestavina interakcije subjekta in objekta, kar pa še ne pomeni dogmatične povezanosti vsega z vsem.

Resnica kot adekvacija oz. korespondenca je v novem veku obremenjena s težnjo po gotovosti, voljo, moči, kar pa ni združljivo s komunikacijsko-intersubjektivnim konceptom resnice kot konsenzom vseh sogovornikov. Soglasja vseh ne more biti tam, kjer prevladuje monopolni interes, četudi v formi *deus absconditus* ali *homo absconditus*.

Odgovor na zastavljen problem omejenosti dvovalentnega mišljenja ne more biti enostaven. Zapleten je že sam proces sojenja kot atribuiranja oz. prediciranja stvari. Kaj je v prediciranju pozitivno in kaj negativno, se je v evropski metafiziki pojasnjevalo z monistično predpostavko, ki ima mistificirano racionalno jedro. Heglova identiteta biti in niča je razumljiva kot začetno stanje ambivalentne neodločenosti razvoja pojavov. Pozitivno in negativno prediciranje je vplivalo pri Heglu tudi na klasifikacijo dialektike na pozitivno in negativno. Hegel je bil, kot je znano, tudi kritik negativne, skeptične oz. agnostične dialektike, pri kateri ima zakon neprotislovnosti samo negativno vlogo.

Resnica kot adekvacija je določena z lastnostjo sodbe na način dvovalentnega mišljenja. Prednost dvovalentnega naj bi bila utemeljena v nevrofiziološki podlagi (leva in desna polovica) možgan in že antropološko v dvojni naravi človekovega dela. Vendar imajo tudi te teorije svoj breztemeljni temelj. Baza logike je vsakdanji jezik, čigar najbolj abstraktni in zelo reduciran del je logični jezik, zato Leibnizov projekt *characteristica universalis* in Heglov projekt absolutnega znanja nista izvedljiva. V vsakdanjem jeziku je resnica večznačna, kar pomeni, da princip dvovalentnosti ni nujen, kot za znanstveni jezik. Če s principom neprotislovnosti povemo, da ne moreta biti dva stavka, od katerih istočasno in v istem odnosu eden trdi to, kar drugi zanika, hkrati resnična, potem to pomeni, da niti en stavek ni aktualni nosilec dveh lastnosti: resnice in zmote, ampak le ene izmed njiju. Vsi stavki so resnični ali neresnični le glede na medsebojne relacije, razen stavka o božjem bivanju. Če je že potrebna primerjava prve narave z drugo, odvisno, ustvarjeno naravno, potem se mora prva narava izkazati bodisi kot razodeta bodisi kot coincidenca *oppositorum vis a vis* neprotislovnosti.

Bog je z Descartesom postal garant resničnosti in racionalne razsvetljave. Dvovalentno mišljenje ima osnovno napako v tem, da hoče samo resnico brez zmote, kar pomeni, da se izteče v metafizični monizem z dominantnimi in podrejenimi vrednotami, npr. kalokagatija in kakofonija. Sistemi, ki skušajo prikriti to osnovno dihotomijo, so sistemi z napako oz. v zadnji konsekvenci niso dokazani. Kant, ki je izhajal zgolj iz možne eksistence boga, ni mogel premagati, transcendentnega videza. Kljub temu, da mu princip neprotislovnosti služi samo za obvarovanje zmot, ne pa za doseganje resnice, ohranja to pretenzijo kot svojo slabo vest.

3. GENEZA PROTISLOVIJ

Vprašanje principa neprotislovnosti kot nujnosti odločanja in možnosti odločitve med resničnim in neresničnim stavkom ni neodvisno od vprašanja položaja in vloge logike, njene zaprtosti ali odprtosti do sveta. Brez tega ni možno odgovarjati na vprašanja, katere nasprotno predikate lahko konkretna substanca sprejme, ne da bi

propadla (Aristotel), ali obstajajo formalni pogoji in možnosti za razumevanje dejanskih sprememb. Pri elciatih teh formalnih pogojev ni, ker je mišljenje striktno identično z bitjo, pri Kantu pa so, ker bit ni realen predikat, kar pomeni, da formalni pogoji ne zadevajo stvari po sebi. Razumevanje dejanskih sprememb je odvisno od tega, s kakšnim pojmovnim aparatom logika operira. Razumevanje ali nerazumevanje dejanskih sprememb je preskusni kamen za odnos med neprotislovnim in protislovnim mišljenjem. Kratillovsko in elciatsko nerazumevanje gibanja je nelogično protislovno.

Protislovja nastanejo zaradi neupoštevanja nouranje cenzure kot meje mišljenja. Zdi se, da ta cenzura ne izhaja iz mišljenja samega, ampak iz stvari. Zato jo je Aristotel kot realist upošteval v apofantični logiki, Hegel kot idealist pa tega v spekulativni logiki ni upošteval na enak način. Absurdna protislovja nastanejo zaradi poskusa združitve realno nezdružljivih momentov. To pomeni, da se problem protislovja začne že pri tematizaciji pojma meje. Pri Anaksimandru je apeiron nedoločeno, neskončno, pri Aristotelu to vlogo prevzame materija kot dynamis-možnost. Za Kanta razum ne sme prekorati svojih pristojnosti aplikacije kategorij na čutni material. Za Hegla pa "nekaj spoznamo kot mejo, samo toliko, kolikor smo jo že prešli. Sama odločitev nečesa kot končnega ali omejenega vsebuje dokaz o prisotnosti neskončnega, neomejenega" (Hegel, W. G.: Enciklopedija filozofskih znanosti, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, str. 84).

Določenost je postavljena obenem kot negacija, meja, ovira, zato je drugotnost njen lastni moment (Hegel, G. W.: *ibidem*, str. 111). Heglu ne gre za linearne sukcesivne spremembe, kar bi vodilo v slabo neskončnost, ampak za pravo, krožno neskončnost. Dejanska neskončnost je enotnost neskončnega in končnega (Hegel: *ibidem*, str. 113). S stališča logičnih veznikov to navidez pomeni nadomestitev veznika "ali" z veznikom "in". Veznik "ali" ima po Patzigu različne pomeni: 1. eno od obojega, morda oboje, 2. eno od obojega, vendar ne oboje, 3. ne oba, morda celo nobeden. Šele ta tretji pomen odgovarja latinskemu "vel" (glej Patzig, G.: *Sprache und Logik*, VR, Göttingen, 1970, str. 17, 18). Heglova kritika zadeva 2. (zdravo) razumsko rabo veznika ali (eno od obojega, kar vodi v dualizem), ki korelira z "in" v smislu sukcesije v slabo neskončnost. Tudi veznik "in" je večpomenski. Lahko povezuje dva stavka v resnico in ima tedaj sintetično vlogo, ali pa v zmoto. Hegel pri zvezi stvari po sebi in za sebe gotovot ne misli njune mehanične veze. Formulacija principa protislovja "A=A in ne-A" (B, C, D, itd.) bi bila samo sprememba zunanje oblika formulacije "A=A ali ne-A", ki je veljala v tradicionalni logiki, če ne bi šlo za posebne predpostavke Heglove filozofije. Enako velja za princip identitete in ne-identitete. Za razliko od tradicionalnega dokazujočega razumskega operiranja s statičnimi predikati, kar je značilno za Leibniz-Wolffovo šolo, je Heglovo absolutno znanje postavljanje fleksibilnih določil, tako da subjekt prehaja v predikat kot eksplikacijo implikacije in obratno. V Stalinovem Diamatu najdemo predheglovski način dokazovanja stroge ločnice (ostrih meja) med dialektiko in metafiziko, materializma in idealizma, itd.

Zakon neprotislovnosti velja univerzalno, vendar velja različno za različne vrste predmetov in za različne interpretativne vidike. Na področju odnosa uma do samega sebe in v samorefleksiji duha zgleđa neveljaven. Odtod izhaja Heglova nedorečenost glede statusa neprotislovnosti. Na področju naravnih pojavov je pa Kant videl samo zaporedne spremembe, ki jih lahko dojame z zakonom neprotislovnosti, ne pa tudi hkratnih, kot Aristotel. Stojković meni, da teza po kateri nasprotja v stvareh ne morejo obstajati

istočasno, ampak ena za drugo, prežema celotno Kritiko čistega uma (Stojković, A.: Prilog reševanju problema odnosa formalnolgičkih i dijalektičkih protivrečnosti, Filozofski preged, 1955/3-4, str. 5). Že pri Aristotelu istočasnost nasprotij kot izognitev protislovju ni sprejemljiva apriori, ampak le izkustveno za nekatere primere konkretne substance. Nепrotislovnost je postala s kopernikanskim obratom nedopustnost nemočnega neskladja, pri Aristotelu pa je nemočnost pripadanja nasprotnih predikatov stvarem. V novoveškem duhu bi razumeli Aristotelovo ugotovitev v smislu nujnega empiričnega preverjanja, kaj čemu pripada in kaj ne pripada. Aristotel pa jo je po eni strani razumel kot apofantično razkrivanje stvari, po drugi strani pa s pravili za nujnost silogističnega sklepanja. V prvem primeru velja še resnica kot aletheja, v drugem pa že resnica kot korespondenca.

Misleci, kot so Aristotel, Kant, Hegel itd, niso enako razumeli zakona neprotislovnosti. Če vemo, da je zakon neprotislovnosti vezan na takšno ali drugačno pojmovanje resnice, ki predstavlja njegovo vrednotno komponento, potem pa je jasno, da je protislovje neresnice, karkoli (non sequitur) ali tudi neskladje glede na najbolj razširjeno teorijo resnice kot korespondence. Pogojno imenujemo lahko strah pred nelogičnimi protislovji nevarnost neskladja, ki je objektivno nemogoče in subjektivno nedopustno. Prave sinteze med obema stranema ni, ker se ne da brez ostanka sintetizirati mišljenja pred kopernikanskim obratom in v ali celo po njem. V vsakem obdobju in v vsaki teoriji resnice v istem obdobju je akcent drugje.

Neprotislovnost v stvareh samih imenuje Hegel protislovje. Na ta način je nastala terminološka zmeda, kaj je v mišljenju sploh mišljeno, v predstavi predstavljeno in v igri zaigrano? Isto drevo ne more obroditi hkrati jabolk in hrušk, zato ni vseeno, za katera tla, katero drevo in katere sadeže gre. Nепrotislovnost sistema od začetka do konca ni možno misliti, ker gre po Gödelu vedno za sistem z napako. Heglova kritika formalne logike je upravičena le kot kritika tradicionalne logike, ne pa kot formalne logike nasploh. Pot od prazne, formalne identitete k vsebinski identiteti vsebuje tudi razlike. Hegel je moral sprejeti določene predpostavke, da je prenehalo biti protislovje nekaj, kar je stvarjem eksterno in tuje, stvarjem imanentno: absolutni duh je vse, kar je, in na nebu in na zemlji ni stvari, ki ne bi bila protislovnost.

Protislovja so postala stvarjem imanentna, ker je v kapitalizmu delo postalo notranje protislovno in ne več samo v odnosu na prosti čas (odtod izhaja pojasnitev dvojne narave dela). Samo Hegel je lahko protislovja obvladoval z absolutno spekulativno metodo. Ščasoma se je pokazalo, da so protislovja bodisi samo elementarna napaka mišljenja, bodisi je nekaj narobe tudi s stvarmi ali odnosi sami. Dialektična protislovja imajo samo navidez lahko absurdno obliko, nanašajo pa se na realni nesmisel. Odtod izhaja zahteva po spreminjanju sveta. Organska povezanost celote je s povratnimi zvezami sicer nujen, ni pa potreben pogoj za spreminjanje sveta. Po B. Šešiću se načelo dialektičnega protislovja glasi: vsak pojav se razvija na osnovi svojih notranjih protislovij: v simboličnem zapisu P1 (a-b ...) - P2 (...). Ta formulacija sama po sebi ne predpostavlja, da je človek povratni vezni člen v kozmično povezani celoti in 2. da človek s popravljanjem svojih napak vnaša v svet nove napake. Protislovja niso več zgolj logična nezdržljiva ali psihološko nesprejemljiva, ampak tudi realno-kritično nevzdržna. Marxu ni šlo več za zagledanje nečesa pozitivnega za negativnim, kot je šlo še pri Heglu, ampak za negativiteto pozitivitete, kar je racionalno jedro "laži principa",

kar pomeni konsekventno izpeljavo zastavljenega problema revolucionarnega prevrata. Imanentnim protislovjem odgovarja immanentna dialektična kritika v smislu konkretno občega. Tako postane aktualno vprašanje, ali so stvari, ki jih ni mogoče misli, tudi realno nemožne, ker vsebujejo absurdna protislovja.

Stvarem pripisujemo pomirljiva in nepomirljiva ali antagonistična protislovja. Ena vrsta lahko prehaja v drugo, vendar problem, ki so ga postavili že eleati, ostane: ali obstaja gibanje, če ga ni mogoče misliti. Sodobni strukturalizem predpostavlja obstoj strukture brez gibanja. Vprašanje lahko tudi obrnemo: ali obstaja stalnost (status quo), če se je ne da misliti (oz. če je ne moremo misliti). Marx je za navideznim mirovanjem videl družbena protislovja kot gibalno silo zgodovine. Danes smo priče prolongaciji predzgodovinskega časa, časa odtujitve človekovega dela v "absolutno moč" (V. Sutlić). Objektivna protislovja niso istovetna s subjektivnimi konflikti, ker lahko konflikti obstajajo brez objektivne podlage (npr. zaradi nedefiniranosti in večznanosti izrazov), ali obratno, zaradi dušenja konfliktov. Protislovje lahko opredelimo kot zadnjo fazo ali stadij razvoja stvari ali odnosov, ki so tik pred zlomom, propadom ali katastrofo. Razvojne faze bi potemtakem potekale od idenitete, konflikt je bil od starogrške dramatike naprej priljubljena tema obdelave, ker je v njem točka preobrata "od sreče v nesrečo" Aristotel). Posluževali so se ga radi tudi naturalistični dramatik.

Gre za znano vprašanje prehoda starega v novo. Koliko časa traja razpad starega, da se izživi v stanju agonije, in kdaj nastane nova kvaliteta življenja kot "vstajenje od mrtvih", prekoračitev Rubikona. Fiziki govorijo o ustvarjanju "kritične mase" za eksplozijo. Ta izraz čedalje bolj uporabljajo tudi družboslovci kot pogoj za nastanek bistvenih družbenih sprememb. Pri tem se slejkoprej zastavi tudi vprašanje ohranitve starega v novem, ki se tiče konservativne sestavine dialektike. Zaradi trdoživosti starega se odpirajo vprašanja zamujenih revolucij, odnosa revolucije in nasilja in realizacije tretje možnosti izven danega sistema družbe in s tem funkcije negacije. Nuklearni teror je za L. Mumforda samo znak, da smo prišli do tiste točke, v kateri je fiksiranje človeka kot homo faberja v temelju denaturiranje in istočasno razločevanje homo sapiensa. Človek ni to, kar je hotel postati, ker ni cilj, ampak kvečjemu najpopolnejše samoregulacijsko orodje med orodji in produkt svojih produktov, kar vse pomeni instrumentalizem in daje prednost razumu pred umom, ki še vedno išče svojo identiteto.

Vprašanje je, do katere meje so mehanizmi vključevanja in izključevanja obvladljivi in organizirani, od kod naprej pa so stvar stihije. Logika je teoretični poskus obvladovanja protislovij, ki jih imenuje aporije oz. antinomije. Zgodovina logike je pokazala, da so antinomije neodpravljljive. Hkrati z reševanjem starih antinomij se pojavljajo nove. Podobno se z razvojem znanosti razrešujejo stare oblike tveganja in se pojavljajo nove. Teze o koncu religije, ideologije, filozofije so se po svoji absolutni postavitvi pokazale kot nelogično protislovne. Na nek način bi to stanje neokonservativizma lahko opredelili kot premoč starih vsebin v novi obliki. Že Marx je zavrnil Proudhonovo metodo ločevanja dobrega od slabega in zlega, v praksi totalitarnih ideologij oz. "političnih religij" (D. Čosić) 20. stol. pa se je že v hujski obliki pojavljala. Mehanska negacija dominira v mehanicistični paradigmi znanosti in tehnike.

4. REHABILITACIJA ZAKONA NEPROTISLOVNOSTI

Zakona neprotislovnosti ne moremo ukiniti (aufheben) s pomočjo formalne, skeptične, mehanične negacije, ampak le s pomočjo dialektične, ki pa tudi ne pomeni njegove likvidacije ali odprave. Izjalovili so se tudi poskusi omejevanja neprotislovnosti na trivialno, elementarno matematično ali statično razumsko področje, kar pa še ne pomeni, da se ti poskusi ne bi več v drugačni obliki ponavljali. Ker je problematika interpretiranja logičnih in dialektičnih zakonov nepopularna, vlada na tem področju tudi v "circuits lettrés" (izobraženi krogi) naivno zaupanje ali naivno nezaupanje vanje kot rezultat neznanja.

Prvi je formuliral zakon neprotislovnosti Platon v Sofistu kot idejo, da en in isti predikat ne more stvari hkrati pripadati in ne pripadati. Zdi se mu nemogoče, da bi se eno in isto gibalo in mirovalo. Platon je večkrat poudarjal nasprotja pred istim. Simias je lahko hkrati velik in majhen, če obe lastnosti nista v relaciji. Platon ni uspel domisliti odnosa med enotnostjo in mnogoterostjo, zanj se obe postavljata v alternativni, zato tudi ne more misliti mnogoterost kot enotnost in enotnost kot mnogoterost.

Aristotel je vedel, da ima bit (eno)mnogotero pomenov. Če govorimo in mislimo vedno o nečem, to pomeni, da ni niti vse resnično niti vse neresnično. Mislimo bistvo kot eno. Če tega ne moremo, pridemo do absurda kot tisti, ki zanikajo obstoj zakona neprotislovnosti, ki v ontološki varianti pomeni, da je nemogoče, da istemu isto v istem smislu hkrati pripada in ne pripada. V logični varianti pomeni, da ne moreta biti dve kontradiktorni sodbi hkrati resnični. V psihološki varianti pa pomeni, da ne moremo sprejeti, da nekaj hkrati je in ni. To komentira Patzig kot empirično dejstvo, ne pa še kot resnico. Če rečemo, da nekaj je in hkrati ni, kot Heraklit, po Aristotelu še nismo povedali nič določenega. Bivajoče je konkretno. Aristotel ni razumel Heraklitove metode, ki sloni na mehanizmih "polemos" vojne in "tropai" obratov (v prevodu Lassala: Umwendung ins Gegenteil). Vendar pozna poleg reverzibilnega gibanja tudi ireverzibilno, ki vodi v eni varianti v protislovje - npr. če človek izgubi zobe v času, ko bi jih lahko še imel. V tem je problem deprivacije. Heraklitov jezik, je "antitetično-antagonističen, vendar premalo razčlenjen in diskurziven, da bi bil razumljiv. Če so poznali jonski naravoslovci samo istočasnost sprememb, je to premalo za upoštevanje zakona neprotislovnosti, po mnenju Aristotela. Ni jasno, ali pomenijo kvalitativno življenje ali ponavljajoči red stvari. Starogrški filozofi še niso tematizirali ustvarjanja novega, kot novoveški. Grki tudi še ne poznajo "coincidentia oppositorum", principa, ki ga je uvedel Cusanski z drugačno teološko vsebino. Coincidentia oppositorum je značilna še za mišljenje Hamanna, Herderja, Götheja, Schillerja in je priprava za Hegla. Za G. Bruna je coincidentia oppositorum v tem, da je eno od dveh nasprotovanj stalno princip drugega. Spremembe se dogajajo v krogu, tako da nastane stik nasprotij: ljubezen je vrsta sovraštva in obratno. Coincidentia oppositorum ni razvojni princip, ampak samo princip ravnotežja sil, ki je panteistično pojmovan kot zadnji temelj narave v magični enotnosti ali sovpadanju nasprotij.

Iztočnice za pojmovanje "coincidentia oppositorum" je dal že Heraklit. Združevanje in ločevanje nasprotij poteka pri njem enolično izmenično, kar je z današnjega vidika enostransko. Gibanje razume iz odnosa, kar pomeni, da se nekaj prenaša iz enega na drugo, pri čemer nastane nekaj skupnega. Ideja obstoja nasprotnih tenzij v stvareh je

sprejemljiva. Heraklit se ni vpraševal, kako lahko ojačamo eno tendenco nasproti druge. Obe je videl v ravnotežju, kar pa je za nas dosegljivo šele v okviru nove paradigme znanosti, v času "poetičnega poslušanja narave" znotraj keplerjanske revolucije (Prigoginov izraz). V odnosu samem je nekaj takšnega, kar nosi nazaj (relatum, refero). Zato je v logosu in je povratno, krožno gibanje. Tu je zasnova za Heglovo pojmovanje negacije negacije. V ločevanju nasprotij je navzoča samo mehanična negacija, v združevanju (pot navzgor k enemu-anagei-aufheben) pa dialektična.

Podcenjevanje in nepravilno omejevanje zakona neprotislovnosti ima že dolgo tradicijo. Beležimo jo v antiki in v srednjem veku (čeprav so ga nekateri proglašali za najvišji princip: dignitas dignitatum). Tudi za Kanta in Hegla ima neprotislovnost analitični značaj, ni pa zadosten za umsko-sintetično mišljenje. Kant ni razlikoval niti med dialektičnim in absurdnim protislovjem niti med dialektiko videza in dejansko dialektiko. Začel je razlikovati med realnimi in logičnimi protislovji, kar pa ni nadaljeval v kasnejših delih. V analitičnem smislu misli Kant, kot pred njim že Aristotel, eleatsko. Za eleate je bilo vsako protislovje absurdno.

Hegel šteje k negativnim dialektikom eleate, skeptike, agnostike in Kanta. Negativni dialektik je v odnosu na Hegla Adorno, ki kaže na dominacijo neidentičnosti in neuspešni poskus "preseganja pojma s pojmom". V filozofiji, za kateri je značilna negativna dialektika, je izkoriščena le izključevalna komponenta neprotislovnosti, ne pa tudi vključevalna, tj. možna zveza ali enotnost nasprotij. Princip neprotislovnosti s pomočjo absurdnih protislovij potrjuje sam sebe. V tem je smisel Aristotelovega zavračanja sofističnih sklepov. Brez neprotislovnosti ne bi bilo niti sveta (ontološki pomen) niti našega znanja (logični pomen). Zato se s tistimi, ki ga ne priznajo, ne moremo pogovarjati, ker v takšni komunikaciji ni nič skupnega. Vendar princip neprotislovnosti ni le najmočnejši princip, kot je menil Aristotel, ampak tudi najšibkejši, ker ne vsebuje nobenega konkretnega spoznanja, ampak ga samo predpostavlja kot "nehipotetična hipoteza" (Platon). Nehipotetično pomeni, da je skupno zagledanje nepredpostavljivo, saj se zagledanje stvari v ogledalu idej ne da izsiliti. Smisel dialektike se lahko zgreši. Pri Aristotelu se neprotislovnost pokaže indirektno, ker sprejemanje tega zakona ni obvezno, zato se vedno znova pojavljajo tisti, ki prekoračujejo meje tega principa in mislijo nedovoljeno, kar pa sami ne morejo videti, dokler ne sprejemajo pogojev funkciniranja neprotislovnosti. Šele zakon neprotislovnosti (imenovan tudi zakon izključenega protislovja) omogoča uporabo postopkov zavrnitve. Mehanično formalna negacija je sestavni del neprotislovnosti, zato ga ni mogoče z njo likvidirati, saj jo predpostavlja kot svoj sestavni del. Aristotel je videl v njen najučinkovitejše orodje, saj brez nje ni mogoče izpeljati zavrnitvenega postopka. Kot smo videli iz zgodovine filozofije, se smejo zavračati z zakonom neprotislovnosti samo absurda protislovja. Če z zavračanjem absurdnih protislovij zavračamo tudi dialektična protislovja, z umazano vodo zvrnemo s kadi tudi otroka. Vendar je v odnosu med subjektivno nemožnim in objektivno možnim ter obratno neostranljiv moment tveganja ali v Kantovem jeziku "transcendentalni videz". Kakšna je razlika med zasnovo novega in neizvedljivim? Trenutek neodločenosti je opisal Hegel z identiteto biti in nič. Tega momenta Aristotel, ki je naklonjen konvencionalnemu izražanju in logiki dovršenih stvari, ne razume, saj zanj ni mogoče, da hkrati nekaj je in ni. V tem smislu gre razumeti njegovo tezo: "Držati se resnice, pomeni, da je

razdvojeno to, kar je razdvojeno in združeno, kar je združeno. Biti v zmoti, pomeni misliti nasprotno naravi stvari. Kdaj torej obstaja ali ne obstaja to, kar se imenuje resnično ali neresnično? Nisi bel zato, ker mislimo, da si bel, ampak izrekamo resnico, ko rečemo, da si bel, ko si bel. Biti pomeni biti združeni, biti eden, ne biti pa pomeni ne-biti združen, biti mnogoter "(Aristotel, ibidem, str. 235-236).

Pri Aristotelu se mora človek ravnati po stvareh, pri Kantu pa se stvari ravna po človeku. Kant je razlikoval med realnimi opozicijami, ki obstajajo v realnem svetu, absurdnimi protislovji, ki nastanejo v mišljenju kot rezultat napake, in dialektičnimi opozicijami, ki so le navidezna logična protislovja kot rezultat razdvojenosti človeka in sveta in uma s samim seboj. Hegel je kritiziral formaliziran, neprecizno formaliran zakon neprotislovnosti. Teza: umno je dejansko, mu je omogočila enotno teorijo samoprotislovja, tj. zapletanja in razpletanja protislovij, ki ju Hegel ni razlikoval. Po eni strani obstaja absurdna, nesmiselna protislovnost, ki je značilna samo za človekovo domišljijo, po drugi strani pa realna smiselna protislovnost, ki obstaja v realnosti in v realnem mišljenju. Morda je smisel dialektičnega protislovja v tem, da opredeli realni nesmisel in ne-um v duhu: kar ni umno, naj ne bi obstajalo. Absurdno protislovnost Šešić definira kot vzajemno zunanje, formalno totalno, skrajno idealizirano izključevanje oz. negiranje statičnih in neprehodnih določb v elementarno logičnem mišljenju. V dialektičnem protislovju se prepletata procesa medsebojnega izključevanja in vključevanja nasprotnih momentov oz. določb in lastnosti. Zato niso v odnosu metafizičnega, ampak dialektičnega skoka, ki vodi k novi kvaliteti. Za dialektično protislovje je značilna dialektična negacija, za absurdno pa formalna (Šešić, B.: Teorijsko saznanje i metodološke osnove marksizma v zborniku "Marksistička filozofija, str. 176-178). Iz tega sledi, da absurdna protislovja niso sestavni del dialektičnih, ker mehanična negacija še ni dialektična, elementarno mišljenje še ni kompleksno in izključena tretja možnost ni isto kot vključena tretja možnost. Dialektična protislovja so razumljiva kot negacija metafizike. Domet metafizičnega mišljenja je razviden iz pojmovanja "coincidentia oppositorum", ki je negacija zakona neprotislovnosti in ni razvojna kategorija. Šešićevo striktno ločevanje elementarnega in kompleksnega mišljenja kaže na dualistično pojmovanje sveta in spregleda, da je bilo že mehansko gibanje trd oreh za priznanje dialektike gibanja sploh. Absurdna protislovja se lahko pojavijo tudi pri kompleksnem mišljenju, ki ne vključuje istega, kar elementarno ne vključuje. Tudi pri presoji absurdnih in dialektičnih protislovij je potrebno upoštevati razliko med videzom in bistvom. Narski, podobno kot Patzig, opozarja na nezanesljivost konjunktivnih zvez (Narski, I.S.: Dialektischer Widerspruch und Erkenntnislogik VEB, Berlin, 1973, str. 226). Če stvari nimajo elementarne identitete, tudi kompleksne nimajo, ker je kompleksna izpeljana iz elementarne, kot je pokazal Hegel. Že za Aristotela o nebivajočem ni možna nobena znanost. Kakor je Aristotel nastopal proti spreminjanju določenega predmeta mišljenja v nedoločen predmet, tako se tudi Hegel v drugačnem pojmovnem kontekstu zavzema za čim bolj določen predmet mišljenja. Absolutna določenost predmeta ni možna. Relativna določenost predmeta je povezana z relativno nedoločenostjo, kot je pokazal princip nedoločenosti. V tej shizmi nedoločenosti in določenosti je plodnost ali neplodnost principa neprotislovnosti. Princip neprotislovnosti ali izključenega protislovja uporabljamo tem bolj plodno tedaj, če upoštevamo in se izognemo dosedanjim zlorabam (primer polemike z zlorabami je

Aristotelov Organon). Legitimnost dialektičnega protislovja postavlja zakon neprotislovnosti še pred nove preizkušnje, od katerih je ključna ta, kako krepi pozitivne tendence razvoja nasproti negativnim. Protislovje pomeni po Blochu skoraj isto kot odpor.

LITERATURA

1. Aristotel, Metafizika, SNL, Zagreb, 1985.
2. Bloch, E. Tübingenski uvod u filozofiju, Nolit, Beograd, 1966.
3. Cipra, M. Metamofoze metafizike, Duhovno-znanstveni pojam povijesti filozofije, Zrinski, Čakovec, 1978.
4. Filozofski pregled, Filozofsko društvo Beograd, 1955/3-4.
5. Hegel, W.G. Enciklopedija filozofijskih znanosti, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.
6. Klaus, G., Moderne Logik, NVW, Berlin, 1973.
7. Klaus, G., Buhr, M., Marxistisch-Leninistisches Wörterbuch der Philosophie, 3, Hamburg, 1972.
8. Krings, H., Baumgartner, H. M., Wild, Ch., Handbuch philosophischer Grundbegriffe, Kösel Verlag, München, 1974.
9. Marks i savremenost, 2. naučni skup, IIRP, Beograd, 1966.
10. Narski, I. S., Dialektischer Widerspruch und Erkenntnislogik, VEB, Berlin, 1973.
11. Patzig, G., Sprache und Logik, VR, Göttingen, 1970.
12. Rusconi, G.E., Kričička teorija društva, Stvarnost, zagreb, 1973.
13. Šešić, B., Osnovi logike, Nolit, Beograd, 1972.
14. Šešić, B., Osnovi metodologije društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1974.
15. Treći program radia Beograd, 1987/II, str. 73.
16. Wessel, H., Quantoren-Modalitäten-Paradoxien, VEB, Berlin, 1972.
17. Pokomy, J., Indo-germanisches etymologisches Wörterbuch, Bd 1, Eranke Verlag, Bern und München, 1959.

Slovenska pedagoška terminologija v luči kvalitativne analize znanstvene opredeljenosti in znanostne sporočilnosti

FRANC PEDIČEK

UVOD

Besedilo vsebuje strnitev ene od tem raziskovalnega projekta Razvoj in sistem slovenske pedagoške terminologije.

Vodilna pobuda za projekt je bila v dejstvu, da predstavlja pedagoška terminologija veliko sivo liso, vse bolj sporno spričo današnjega razvoja vzgoje in izobraževanja in spričo zastajanja naše pedagoške znanosti v današnji pripadni inter ter transdisciplinarni (teoretičnosti), ki bi morala biti sposobna voditi razkipelo in ustrezno neutemeljevano prakso vzgoje in izobraževanja.

Preučevalno uresničevanje projekta se je izognilo historiografski in deskriptivni obravnavi, pa tudi leksikografski. Osredilo se je na nadgrajevanje zgolj lingvističnega pristopa in odpiralo semantičnega ter oba strnjevalo v informacijskem prijemu.

To zaradi tega, ker se je le informacijsko obravnavanje in operacionaliziranje znanstvene terminologije kazalo kot smiselno in nujno za današnji razvoj kakor vsake, tako tudi pedagoške znanosti.

Iz širšega zajema vprašanj sta bili odbrani dve: o znanstveni opredeljenosti in o znanostni sporočilnosti pedagoških terminov.¹

To pa je predstavilo snov pedagoške terminologije na spremenjeno kakovostno raven, ko je pokazalo, kako se vse bolj nujno današnja pretežno kavzalniško didaktično-metodično in družbeno-tehnološko snovana pedagoška terminologija razvija na novo paradigmatško raven, to je na raven teoretično esencialne tovrstne pojmovnosti in znakovnosti.

¹ Tu gre za pojmovno distinkcijo med adjektivno "znanosten" in "znanstven". Prva izraža lastnost ali pripadnost znanosti kot pojava ali stanja, odnosa in razmerja, druga pa procesnost, funkcionalnost in rezultatnost znanosti. Znanostna terminologija torej pomeni znakovnost, ki zadeva znanost kot pojav ali kot določeno raven človekove duhovnostne oziroma družbene zavesti. Znanstvena terminologija pa označuje in vsebuje termine, ki se pojavljajo in nastajajo oziroma rezultat znanstvenega mišljenja in raziskovanja. Znanostna terminologija torej zadeva znanost kot znanost, a znanstvena terminologija vznikla iz rezultatov znanosti v okviru pripadnega posebnega tematiziranja in raziskovanja. Ta distinkcija je nujna, ko gre za obravnavo teorije o terminologiji v okviru znanosti. Od tod je tudi nujno razlikovati znak "znanostni jezik", to je jezik v znanosti, od "znanstvenega jezika", to je jezik v procesu ter akciji določene posebne znanosti.

Postavljeno raziskovalno snov je bilo mogoče različno problemsko in metodološko snovati. Najprej vsekakor deskriptivno-deduktivno (historiografsko, leksikografsko itn.), kar bi bilo povsem ujeto v strugo tovrstne izročilnosti po vzoru iz drugih znanosti.

Cilj nadgrajevanja in preseganja doslejšnje pretežno didaktično-operativne in družbeno-ideološke paradigmatičnosti v slovenski pedagoški terminologiji pa je zahteval in kazal na drugo, to je na informacijsko raven ter zahteval drugačno metodologijo, to je induktivno-empirično.

K temu drugačnemu in novemu metodološkemu prijemu je raziskovalno snov tudi nagibala temeljna teoretska podmena, po kateri je zgrajena vsa miselno-spoznavalna komunikativnost in informacijskost današnje znanosti na gradivu njenega globalnega znakovja. Le-to pa ima tri temeljne vloge:

- a) označevalnost pojavov, procesov, odnosov, funkcij objektivne stvarnosti in subjektivne resničnosti,
- b) pomenjevalnost teh znakov,
- c) sporočilnost temeljnih pojmovalnih spoznanj.

Ta temeljna teoretična misel je nadalje razkrila in potrdila - tudi v empirični analizi - da se globalno znanostno znakovje v okviru slednje njene tematsko-teoretske, posebne znanstvene, tehnološke in tehnične ter praksistične področnosti kakovostno pojavlja na treh sestavnih ravneh:

- Raven življenjsko in delovno področnega besedja, ki je največkrat zelo blizu ekspresivno in označevalno bogatemu naravnemu jeziku.

- Raven strokovnega izrazja, ki je kakovostno višja in razvitejša ter že bolj težeča iz zajema naravnega jezika v jezik posamezne življenjske delovne področnosti oziroma tehnološko-tehnično snovane in razvijane strokovnosti.

- Raven znanstvene terminologije, kjer pa gre za znanostno bolj ali manj natančno označevalno, pomenjevalno ter sporočilnostno znakovje za mišljenjske "ekstrate", to je za pojme (medtem ko gre na ravni strokovnega izrazja za označevalno, pomenjevalno in sporočilnostno znakovje, ki je zgrajeno na občih predstavah; in na ravni besedja, ko gre za znakovje, ki vznikata iz zaznav stvarnosti in posameznih predstav o njenih predmetih, pojavih, procesih, odnosih, funkcijah in razmerjih).

To hipotetično podstavo je bilo treba sprejeti, saj je bilo le v njeni spoznavnosti in funkcionalnosti mogoče zasnovati empirično raziskovanje razvoja kvalitete slovenske pedagoške terminologije v luči obeh navedenih kakovostnih vidikov.

Sprejeti pa jo je bilo treba tudi z vidika današnje semantike, saj se je v takšni svoji troravninski sestavi lepo vgradila v sklop in razčlenitev znanstvenega znakovja ter s tem stopila v vlogo temeljnega teorema znanostne semantike. Kot takšna se je pokazala za teoretsko podstavo, ki je doslej v snovi znanstvene terminologije nismo ne poznali in ne imeli.

Utemeljenost te znanostno-semantske hipoteze, do katere je delo na tem projektu pripeljalo na stopnji teoretičnega razčlenjevanja in utemeljevanja vprašanja terminologije znanosti v celoti in v njenih posameznih znanstvenih področjih¹ ali disciplinah oziroma posebnih vedah, je bilo mogoče najti tudi v današnjem logiškem razpravljanju in tematiziranju.

Tako v Dunajskem logičnem krogu npr. govore, da niso teoretični termini nič drugega kot okrajšave za pojavno deskripcijo in so z njimi odefinirane določene teorije. Termini so v tem krogu porazdeljeni v tri podskupine:

- a) logični in matematični termini (ti so po naši hipotezi "polni" teoretični oziroma znanstveni termini),
- b) teoretski termini (ti so po naši hipotezi strokovni izrazi),
- c) opazovalni termini (ti pa so besedni znaki, ki se zgolj na prvi stopnji vključujejo v okvir znanostnega znakovja).²

Navedena tri ravninska klasifikacija terminov gotovo ne izčrpa celotnega logosa znanstvene terminologije. To je naloga, ki še čaka obdelave, saj znanost ali teorija o znanstvenih terminih oziroma znanostna terminologija še ni razvita. Logika se sicer te snovi loteva, vendar le v formalnem pogledu, kar pa ne izčrpa oziroma ne zapolnjuje tega interdisciplinarnega oziroma transdisciplinarnega področja, v katerem morajo biti poleg logike še nujno navzoče semantika v povezavi z etimologijo, semaziologija (poimenoslovje) ter gnoseologija, pa semiotika s semiologijo, teorija konceptov in jezikovnih simbolov; seveda predvsem lingvistika, pa tudi psihologija, sociologija, zgodovina, filozofija z aksiologijo in teleologijo, hevrstiko in antropologijo ter metateorija znanosti.

Eno pa je vendarle že zdaj razvidno, da torej lahko v okviru snovi o znanstnem znakovju oziroma tovrstni pripadni terminologiji ločimo termine "tretjega", "d drugega" in "prvega" reda, če označujemo to stopnjevanost od življenjsko-področnega do znanstvenega nivoja.

Drugo, kar je prav tako sprejemljivo za našo kakovostno razčlenitev pedagoških terminov je, da vsak termin določuje njegov znak ali "sema", njegov pomen oziroma njegovo misel ali "conceptus" ter njegovo sporočilo ali "communicatio".

Po znaku ali z znakom je ali postane vsak termin pripomoček oziroma instrument ali organon znanstvenega mišljenja in komuniciranja. Po misli ali pomenu, ki ju znak predstavlja ali vsebuje, je v njem opredeljena vsebina ali pomenskost. S sporočilom, ki ga prinaša ali vnaša, pa je opredeljena njegova vloga, naloga in funkcija.

Z vidika vloge termina je enako mogoče določiti njegovo naravo na pripadnih treh ravneh:

- a) opis (deskripcija) življenjsko-področnega delovanja,
- b) popis (inventarizacija) tehnološko-tehničnega določevanja,
- c) predpis (normiranje) znanstvenega spoznanja in sporočanja.³

Z vidika kvalitete znanostne sporočilnosti pa so termini:

- a) termini - besede (T3)
- b) termini-strokovni izrazi (T2)
- c) termini-pojmi (T1).

Iz vsega je mogoče zaključiti, da ima - mora imeti - vsak termin svojo besedotvorno ali znakovno (semantično), svojo pomenotvorno ali semaziološko ter svojo

² B. Borstner, Opazovalni jezik, dihotomija opazovalno-teoretsko in načelo inkomenzirabilnosti, *Anthropos*, Ljubljana, 1984, št. III-IV, str. 199-210.

³ C. Kovač, Beseda in termin, *Zbornik Terminologija v znanosti*, PI, Ljubljana, 1984, str. 69-79 - mag. J. Justin, Semiotični vidik znanstvene terminologije, prav tam, str. 62 in dr. O. Kunst-Gnamuš, Znanstveno izrazje in proizvodnja znanstvenih pomenov, prav tam, str. 49.

spoznavalno-sporočilnostno ali komunikacijsko ravnino, kar pomeni, da vsak termin določujejo tri njegove temeljne sestavine: a) besednost, znakovnost, signifikantnost, b) vsebinskost, pomenskost in c) sporočilnost ali referenčnost oziroma komunikacijskost.

To pa tudi določuje normativno naravo vsakega termina, saj vse to pomeni, da mora biti vsak termin ustrezno označen, ustrezno opomenjen in ustrezno sporočevan.

V luči transfera vsega tega v klasificiranje jezikov pomeni, da moremo govoriti o področno-aksijskem jeziku, o strokovnem-tehničnem jeziku in o znanstveno-teoretičnem jeziku.⁴ To je klasifikacija po kriteriju "narava jezika". A klasifikacija po vrsti bi bila: narativni, poljudnoznanstveni in znanstveni jezik. Pri prvem gre za prevladovanje terminov-besed, ki so sestavni oziroma neločljiv njegov del. Pri drugem gre za termine strokovne izraze, ki ustvarjajo širino in trdneje določujejo v pomenjenje določenih terminov-besed. Pri tretjem gre za termine-pojme, ki povsem nedvoumno selekcionirajo in integrirajo le tiste termine, ki jih je mogoče znanstveno-pojmovno utemeljevati in določevati z opredeljeno (odefinirano) spoznavalno sporočilnostjo.

METODOLOŠKA POT

Kakor je postavitvev raziskovalnega vprašanja skušala preseči izročilno, zgolj jezikoslovno (lingvistično) ravnino, tako je tudi zahtevala pripadna metodologija kakovosti dvig raziskovalnega pristopa, v okviru katerega so se izkazala naslednja temeljna vprašanja:

a) Kakšne kriterije postaviti za ugotavljanje kakovostnega vidika znanstvene opredeljenosti terminov iz posameznih pedagoških besedil?

b) Kakšne kriterije postaviti za ugotavljanje kakovostne znanstvene sporočilnosti terminov, izpisanih iz pedagoških tekstov?

c) Kako zastaviti terminografijo odbranih pedagoških besedil?

K a) Kakovostni vidik znanstvene opredeljenosti

Po tem vidiku so bili termini, ugotovljeni s terminografijo v posameznih pedagoških besedilih, razvrščeni v tri razrede:

- polni,
- zapolnjevalni,
- prazni.

Vsebinsko polni so tisti termini, ki so v besedilih opredeljeni v eni izmed pripadnih oblik definiranja znanstvenih pojmov od logiške (genus proximum in differentia specifica) do razvojne in instrumentalne.

Vsebinsko zapolnjevalni so tisti termini, ki so v pedagoških besedilih določeni, s katero od kompenzacijskih ali nadomeščevalnih oblik opredeljevanja ali definiranja od klasifikacije, distinkcije do deskripcije in eksplikacije.

Vsebinsko prazni pa so termini, ki so v pedagoških besedilih le etimološko ali besedno, to je znakov pojasnjeni.

⁴ Zvonka Leder-Mancini, O nekaterih lingvističnih pogledih na terminološko problematiko, prav tam, str. 81-90.

Najprej je treba ugotoviti, da je to vidik, ki mu je temeljno teoretično ozadje informacijskost (ne pa lingvističnost!), v luči katere že imamo nekaj kriterijskih določitev za termine.⁵ Ti pa za postavljeni namen kvalitativne analize pedagoških terminov, izpisanih iz odbranih pedagoških besedil, nimajo veljavne vrednosti, prej le bolj ali manj opozorilno. To zaradi tega, ker lingvistična razsodila za termine ne kažejo kakovostnih nivojev, ki so v znanostno-sporočilnostni razčlenitvi temeljni. Lingvistična razsodila namreč govore le o tem, katere besede so lahko termini in kdaj, ter o pravilih, kakšni morajo termini biti po svoji povednosti in jezikovni obliki.⁶

Znanostno sporočilnostna razsodila namreč zahtevajo kriterije, po katerih je mogoče termine ugotavljati z ozirom na njihovo ravninsko ali nivojsko položajnost v kakovostnem terminološkem sistemu neke znanosti.

Lingvistični pristop se potemtakem omejuje na razsodila za priznavanje oziroma registriranje terminov v znanosti oziroma v znanstvenem jeziku kot "zvrsti naravnega jezika".

Znanostno-informacijski pristop pa podaja razsodila za kvalificiranje terminov na tri kakovostne sporočilnostne ravni: termini-pojmi (T1), termini-strokovni izrazi (T2) in termini-besede (T3).

Če so razsodila za lingvistični pristop torej že do določene stopnje razdelana in postavljena, pa so razsodila za znanostno-informacijski pristop še nestematizirana. Zatorej je bila ena izmed nalog v okviru pričujoče raziskovalne teme, takšna razsodila poiskati in jih postaviti v določen model razvrščanja pedagoških terminov.

Pri tem je treba opozoriti, da zastavljena naloga še ni zahtevala iskanja in postavljanja razsodil za čim bolj pozitivno ali metrijsko, temveč le za čim bolj približno analitično evalvacijo terminološkega zaklada v terminografiranih pedagoških besedilih, torej razsodila za čim bolj "približno" kakovostno aproksimacijo pedagoških terminov v luči razkrivanja razvojnega trenda, ne pa že tudi njihovega eksaktnega določevanja v luči razvojne diagnoze slovenskih pedagoških terminov, kakor se pojavljajo v izbranih in terminografiranih pedagoških tekstih. (Zgolj okvirno zasnovo za takšen terminološki evalvacijski kodeks je bilo namreč mogoče nakazati šele na kraju na temelju izkušenj ob tozadevnem kvalificiranju pedagoških terminov v luči njihove trinivojske znanostne sporočilnosti!)

Model, ki se je izoblikoval iz postavljenih teoretičnih postavk k tematiki znanstvene terminologije in iz poskusnega kvalificiranja pedagoških terminov iz izpisnih terminografskih listov, je bil takšen!

⁵ Inštitut za slovenski jezik SAZU, Leksikološka sekcija, Referati za strokovni sestanek terminoloških svetovalcev z uredniki Slovarja slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana, 1971, ciklostil, str. 37.

⁶ Z. Leder-Mancini, prav tam.

Terminska ravnina	Psihološki vidik	Logiški vidik	Znanostni vidik	Sporočilnostni vidik	Strukturni vidik	Lingvistični vidik	Filološki vidik
T1	Pojem	Abstraktna kategorija	lógos	Stanje esenčnosti ali bistvovanja (občosti)	Monolit (tudi korpus)	Samostalnik ali glagolnik stanja (sam-ali v apozicijski zvezi)	- Pojemna imena - Imena glagolskih dejanj - Imena z obrazili namena, načinov delovanja, svojine, podobnosti in možnosti (v določenih apozicijskih zvezah)
T2	Splošna predstava	Abstraktno konkretna kategorija	Téhne	Pojavnost eksistenčnosti ali bivanjskosti (posebnosti)	Korpus (tudi monolit)	Samostalnik ali glagolnik akcijskosti, pa tudi pridevnik ter glagol (sam ali v adjektivni zvezi)	- Imena delujočih oseb - Krajevna imena - Orodna imena - Snovna imena - Imena z obrazili lastnosti, pripadnosti, izvora, snovi in oblija ter manjšanja (v adjektivnih zvezah)
T3	Konkretna predstava	Konkretna kategorija	Praksis	Akcijskost ali delovanje (posameznosti)	Konglomerat (tudi monolit)	Samostalnik, pridevnik (sam ali v poljudni povedni zvezi)	Imena lastnosti in glagolov z različnimi predponami (v različnih povednih zvezah)

1. PSIHOLOŠKI VIDIK

Najprej gre tu za "pojem pojma" v vlogi in podobi strdka ali kondenzata bistvenih ali najbolj splošnih lastnosti oziroma obeležij določene stvari, pojava, procesa, odnosa, funkcije in razmerja. Gre torej za najbolj odmišljeno ali abstraktno prvino mišljenja o sestavinah, pojavnostih, funkcionalnostih, procesnostih ter odnosnostih stvarnosti in resničnosti.

Splošna predstava pomeni miselno prvino, pri kateri se mešajo splošne in konkretne lastnosti stvari, pojavov, procesov, odnosov, funkcij in razmerij stvarnosti. Splošnost je tu rezultat selekcioniranja konkretnosti, ne pa abstrahiranja, kakor pri pojmu. V tem selekcioniranju pa je vselej prisotna tudi konkretnost, ki to opravilo moti in ga povezuje s seboj. Procesni temelj tega postopka je predvsem fantazija. Pomnenje mu je le psihološka "baza".

Konkretne predstave pa se navezujejo na zaznave določenega izseka ali sestavine stvarnosti. Psihološki temelj jim je pomnenje. Zadevajo torej vselej povsem določene neposredne ali konkretne sestavine miselnega postopka in na tem temelju terminološkega označevanja.

2. LOGIŠKI VIDIK

Kategorija kot znanstveni pojem v vlogi baze ali nosilca korespondentnega znanstvenega termina se najprej pojavlja na ravni čiste abstraktnosti (odnos, procesnost, funkcionalnost, dejavnost, vzročnost itd.), zatem na ravnini abstraktnosti in konkretnosti hkrati (vozilo, fizikalni delci, pohoštvo, itd.) ter slednjič zgolj na ravnini konkretnosti (bencinski motor, lipicanec, šolska tabla itd.).

3. SPOROČILNOSTNI VIDIK

Gre za dialektični model sporočanja znanstvene občosti, posebnosti in posameznosti, torej za sporočanje esenčnosti, eksistenčnosti in akcijskosti, saj je temeljna pripadnost posameznosti ravno akcijskost oziroma proizvodnost, kakor je temeljna pripadnost eksistenčnosti funkcionalnost oziroma procesnost in temeljna pripadnost esenčnosti spoznavalnost. V tesni korespondentnosti s temi tvoravninskimi sporočilnostmi se tudi znanstveni termini pojavljajo kot termini za občosti, posebnosti in posameznosti.

4. STRUKTURNI VIDIK

Znanstveni termini imajo svojevrsten ločilnostni kriterij tudi v pripadni sestavni strukturnosti ali zgrajenosti. Tako so najbolj čisti oziroma "idealni" znanstveni termini enobesedni ali "monosintagmni", torej v podobi terminskih monolitov. Ker pa je takšna idealna sestavnost ali zgrajenost znanstvenih terminov mnogokrat nedosegljiva, se znanstveni termini pogostokrat pojavljajo tudi kot dvo ali več besedje ali polisintagmnost. V takšni strukturnosti se najpogosteje pojavljajo termini-strokovni izrazi, četudi lahko tudi kot monoliti. Seveda le, če je zveza med njihovimi sestavnimi znaki tako tesna, da lahko govorimo o njihovih pravih "družinskih zvezah", ko sestavljajo v takšnem primeru terminološki korpus.

Najbolj rahla pa je sestavnost terminoloških znakov v sestavi konglomerata, ko gre pri določenih terminih, ki sestavljajo določeno terminološko gnezdo, le za zveze terminološkega "svaštva" ali "poznanstva" ali terminološke miljejskosti". To najbolj razrahljano sestavnost imajo termini-besede, ki imajo kljub vsemu lahko tudi monolitno podobo, a zadevajo oziroma označujejo le konkretnost, posameznost oziroma prakso (npr. tabla, kreda, učiti, ipd.).

5. LINGVISTIČNI VIDIK

Z ožjega jezikoslovnega, to je sintaktičnega vidika se tri kakovostne terminološke ravne razločujejo med seboj po bolj zapletenih besednih podstavah.

Termin-pojem je opredeljen z idealno besedno-terminološko podstavo, to je s samostalnikom, seveda ne s katerokoli pomenskostjo. Pomeni, da le s pomenskostjo bistvenosti ali esenčnosti, kar hkrati pomeni, da z znakovnostjo abstraktnosti oziroma teoretičnosti. V isti označevalni vlogi se lahko pojavlja tudi glagolnik (gerundij), to je glagolski samostalnik, ki izraža neko glagolsko dejanje. Vendar ne vsak, temveč le tisti, ki izraža določeno stanje stvari, pojavov, funkcij, procesov, odnosov in razmerij objektivne stvarnosti in subjektivne resničnosti.

Termin-pojem ima torej lahko obliko samostojnega samostalnika s teoretično pomenskostjo ali pa tudi sestavljenega, toda le v primeru apozicijske ali pristavne določilne zveze, ki je nujna za njegov jasnejši in polnejši pomen (npr. metodologija raziskovanja). Seveda takšne genitivne zveze niso jezikovno "lepe", a so sporočilnostno zelo označevalne, pomensko in sporočilnostno določene. To pa je za znanstveni jezik in znanstveno komunikacijo velike vrednosti.

Podobno jezikoslovno podstavo ima tudi termin-strokovni izraz, le da gre pri njem za gerundij akcijskosti (npr. izpraševanje, ocenjevanje ipd.) in za samostalnik v adjektivni zvezi (mladinska psihologija, pedagoška sociologija).

A termin beseda ima lahko jezikovno podstavo samostalnika oziroma več skupinskih samostalnikov, pridevnike ali glagole v poljudnih povednih zvezah.

Po tem širšem jezikoslovnem pogledu, omejenem na besedotvorje, se termini - pojmi pojavljajo v znakovnosti pojmovnih imen (npr. lenoba, predstavljenost, varstvo ipd.), v znakovnosti imen za glagolska dejanja, ki pomenijo določeno stanje (npr. govorjenje, hoja, krajšava ipd.) ter pridevniki namena (npr. izobraževalen), načinov delovanja (sprejemni), svojine (šolsko spričevalo), podobnost in možnosti (deljiv) in kadar so rabljeni apozicijsko (torej ne samostojno!).

Termini strokovni izrazi se pojavljajo v znakovnosti imen za delujoče osebe (npr. učenec, učitelj, razrednik, veseljak, klatež, itd.), za krajevna imena (npr. igrišče, delavnica, toplarna), za orodna imena (npr. svinčnik, držaj, kazalo, primež, slušalka) in za snovna imena (npr. črnilo, kamenina, cepivo, berivo, satovje).

Enako pridevniki v adjektivni rabi, ko imajo obrazila lastnosti (npr. ubogljiv, prehoden, lažnjiv), obrazilo pripadnosti in izvora (npr. tehničen, industrijski, kamnit), obrazila snovi (natrijev, betonski, jeklen, bronast) in obrazila obilja ter manjšanja (npr. valovit, vijugast, suhljat, ipd.).⁸

Termini-besede pa se pojavljajo po tem vidiku v znakovnosti pridevnikov, samostalnikov in glagolov v različnih, pomensko ne dovolj določenih povednih zvezah (npr. kreda, klop, tabla, šolsko sporočilo o učenčevem uspehu ipd.).

K c) Oblikovanje in uresničevanje terminografije

Poleg kriterijev za kakovostno znanostno-sporočilno analizo terminov je bil to najbolj odprt metodološki problem, saj ni bilo na voljo nobenega ustreznega vzorca.

Tako je bilo najprej treba postaviti znak in vsebino za empirično raziskovalno tehniko tovrstnih preučevanj. Dobila je ime "terminografija", to je izpisovanje terminov iz predloženih znanstvenih, v našem primeru pedagoških besedil. Pri tem je treba opozoriti, da je sicer v znanosti uporabljen in priznan termin "terminografija", toda le v pomenu celotnega sklopa mehanske oziroma računalniške obdelave terminov.⁹ V tej naši označitvi oziroma poimenitvi pa je zamejen na temeljno vhodno delo, to je na branje tekstov in iskanje ter izpisovanje terminov iz njih. Pri tem našem označevanju oziroma rabi znaka "terminografija" gre za inicialno ravnino terminografije, torej za pojem "terminografija" v ožjem pomenu besede, za razliko od širšega pomena kot računalniške tehnike za obdelovanje znanstvenih, tehničnih in drugih terminov.

Metodološki problem terminografije se je pojavil zaradi odločitve, da bo raziskovanje te teme postavljeno na empirično-raziskovalno raven (torej ne na deduktivno, kakor je običaj za to snov) v luči postavljene hipoteze o treh kakovostno različnih ravneh opredeljenosti in znanostni sporočilnosti terminov. Pogoj za tak empirični prijem pa se je izkazal v terminografski registraciji terminov iz okvira posameznih besedil.

⁸ F. Tomšič, Besedotvorne terminološke prvine, Referati, n.d., str. 14-21.

⁹ H. Felber, Terminology Manual, INFOTERM, Paris, 1984.

Prvo postavko v tem delu je pomenil pripomoček, ki je bil poimenovan "Izpisni list pedagoških terminov", kakor in kakršen je bil izoblikovan za terminografsko analizo določenega pedagoškega besedila. Njemu so bila prioblikovana tudi "Navodila za izpisovanje pedagoških terminov v izpisni list (IL)".

BIBLIOGRAFSKI VZOREC

Ta je bil porazdeljen na tri obdobja: a) iz obdobja pred prvo svetovno vojno, b) med obema vojnama in c) po drugi svetovni vojni. Bil pa je takšen:

- 1) Ivan Lapajne, Prvi poduk, Zavod za podučevanje na najnižji stopnji narodne šole, Kleinmeyer & Bamberg, 1882.
- 2) Fran Gabršček, Občo ukoslovje, Pedagoško društvo, Krško, 1888.
- 3) Anton Zupančič, Pedagogika, Katoliška bukvarna, Ljubljana, 1888.
- 4) Franc Kos, Vzgojeslovje, Matica slovenska, Ljubljana, 1890.
- 5) Viktor Bežek, Občo vzgojeslovje z dušeslovnim uvodom, Ljubljana, SŠM, 1920, 2. natis.
- 6) Viktor Bežek, Občno ukoslovje z umoslovnim uvodom, SŠM, Ljubljana, 1920, 2. natis.

K b) Iz obdobja med obema vojnama:

1. Janko Bezjak - Dragotin Pribil, Vzgojeslovje s temeljnimi nauki o dušeslovju za učiteljska, Učiteljska tiskarna, Ljubljana, 1923.
2. Karl Ozvald, Kulturna pedagogika, SŠM, Ljubljana, 1927.
3. Stanko Gogala, Uvod v pedagogiko, SŠM, Ljubljana, 1929.

K c) Iz obdobja po drugi svetovni vojni:

1. Vlado Schmidt, Pedagogika I-IV, DZS, Ljubljana,
2. Stanko Gogala, Obča metodika, DZS, Ljubljana, 1951.
3. Jože Valentinčič, Osnove andragogike, Ljubljana, DDU, Univerzum, Ljubljana, 1973.
4. Rudi Lešnik, Osnove pedagogike, Zavod SR Slovenija za šolstvo, Ljubljana, 1974.
5. Ivan Andoljšek, Osnove didaktike, DDU Univerzum, Ljubljana, 1976.
6. Emil Rojc, Prispevki k teoriji vzgoje v sistemu socialističnega samoupravljanja, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana, 1978.

Kriterij odbire za postavitev bibliografskega vzorca je bil zgolj v področno teoretični relevantnosti besedila, pri čemer pa je bil podlaga širši bibliografski vzorec, ki ga je izoblikovala prof. Tatjana Hojan, sodelavka Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani.

Ker je šlo zdaj za določeno reprezentativnost pričujočega vzorca, se je bilo treba izogniti kriterijem, ki so bili sicer postavljeni za oblikovanje zgolj "transverzalnega" bibliografskega vzorca iz uvodnega vstopa v RP.

Kvalitativna analiza po opredeljenosti in sporočilnosti

S terminografijo dobljeno empirično gradivo izpisanih terminov po podanih kriterijih za kvalitativno razčlenitev po opredeljenosti terminov (a) in za kvalitativno razčlenitev po znanostni sporočilnosti (b) je bilo v nadaljnjem ustrezno terminološko razčlenjeno in določeno.

Rezultati tega dela so naslednji:

A) Razčlenitev po opredeljenosti pojmov kot nosilcev terminografsko ugotovljenih terminov se je pokazala v takšni podobi (ko je bilo mogoče iz IL uporabiti podatke le za naslednje pisce: Bezjak-Pribil, Gogala, Ozvald, Šilih in Lešnik):

avtorji besedil	Bezjak	Gogala Pribil	Ozvald	Šilih	Lešnik
stopnja opredeljenosti					
podana je definicija	2,71	2,20	3,60	8,75	8,71
vsebovana je opisnost, razvrščenost, pojasnitev	79,68	80,20	80,40	77,05	84,05
pojasnjena je besednost	17,61	17,60	16,00	14,20	7,24

Če vzamemo pisce Bezjak-Pribil, Gogala in Ozvald za predstavnike medvojne pedagogike in pisca Šilih ter Lešnik za dva predstavnika povojne, to je poosvoboditvene pedagoške misli, potem je prva splošna ugotovitev iz zadevne kakovostne terminološke razčlenitve, da ostaja razmerje med definicijami, nadomestnimi oblikami definiranja in etimološko pojasnjevalnostjo pedagoških pojmov oziroma terminov v glavnem enako. Pomeni, da prevladujejo kompenzacijske oblike določevanja vsebine oziroma pomena pojmov ter njihovih terminov kot so deskripcija, klasifikacija, distinkcija, komparacija itd. To je, da prevladujejo zapolnjevalni termini. Tem sledijo po pogostosti besedna pojasnila terminov ali "prazni termini" in šele slednjič prave definicije ali polni termini po svoji vsebinski in obsegovni pojmovni določenosti.

Če vzamemo rez po obdobju med vojnama (Bezjak-Pribil, Gogala, Ozvald) in po osvoboditvi (Šilih, Lešnik), pa vidimo, da ostajajo kompenzacijske oblike definiranja na isti ravni v naših pedagoških besedilih, medtem ko se besedno pojasnjevanje terminov manjša, a se povečuje pravo znanostno definiranje.

ugotovljeno na podlagi naše tu uporabljene terminografije. Reči je še treba, da je mogoče misliti, kako se tudi ob večjem vzorcu tovrstno terminografsko analitično obdelanih pedagoških besedil to razmerje ne bi kaj prida spremenilo ali celo porušilo ter nagnilo v kakšno drugo prevladujočo razvojno smer.

Vse to pa vendarle kaže na zelo ugodno razvojno smer definicijske kakovosti naše pedagoške znanosti.

O bolj določenem kolikostnem primikanju naše pedagoške znanosti k tovrstni pojavnosti pa bi bilo mogoče kaj več in kaj bolj določenega reči, če bi imeli izdelan in statistično verificiran model o kolikostnem razmerju med znanostno definiranimi, kompenzacijsko pojmovalno določenimi ter besedno pojasnjenimi termini oziroma njihovimi pripadnimi pojmi. Takšen model bi bil zelo pomemben in orientacijsko nadvse uporaben, saj bi lahko služil ne samo za diagnozo o kakovostni znanostni opredeljenosti znanstvenih - v našem primeru: pedagoških! - besedil, temveč bi tudi lahko služilo za usmerjanje našega znanstvenega in posebej pedagoškega pisanja v vse višji kakovostni razvoj v luči opredeljevanja pojmov.

B) Razčlenitev terminografsko ugotovljenih terminov po vidiku njihove znanostne sporočilnosti pa je v globalu izkazala takšno sliko!

Raven sporočilnosti	Termin pojem	Termin strokovni izraz	Termin beseda
Pedagoški pisci			
Andoljšek	5.75	59.20	35.05
Bezjak-Přibil	4.07	39.0	56.93
Bežek(Vzgoj.)	10.31	58.85	30.84
Bežek (Ukos.)	10.48	58.37	31.15
Gabršček	13.68	74.59	11.73
Gogala (Uvod v pedg.)	5.24	26.88	57.88
Gogala (Obč. met.)	4.08	35.44	60.48
Kos	15.64	66.13	18.23
Lapajne	15.38	56.42	28.20
Lešnik	7.19	43.23	49.58
Ozvald	8.31	55.97	35.72
Rojc	11.89	58.39	29.72
Schmidt	9.02	64.82	26.16
Šilih	11.78	62.52	25.70
Valentinčič	8.93	63.74	27.33
Zupančič	21.28	72.26	6.46

Dobljena tabela o kakovostni ravni znanostne sporočilnosti posameznih pedagoških piscev (abecedno urejena!) nam ne razkiva ničesar posplošenega, temveč le individualne značilnosti glede kakovostne ravni znanostne sporočilnosti posameznih piscev. To tem

od besedil pred prvo svetovno vojno, skozi obdobje med vojnama, do obdobja po drugi svetovni vojni ali po osvoboditvi.

Če bi najvišjo kvaliteto ravni znanostne sporočilnosti predstavljalo tisto pedagoško besedilo, ki vsebuje največ terminov-pojmov (T1), potem gre ta odlika piscu Antonu Zupančiču s tekstom *Pedagogika*, saj dosega njegovo besedilo kar 21,28% T1. Sledita mu Franc Kos in Ivan Lapajne z nekaj več kot 15% T1. Za njima slede Franc Gabršek, Emil Rojc, Gustav Šilih in Viktor Bežek z obema terminografsko in terminološko razčlenjenima besediloma. Ti avtorji dosegajo od slabih 12% do dobrih 13%. Sledečo skupino piscev sestavljajo Vlado Schmidt, Karel Ozvald, Jože Valenčič, Rudi Lešnik, ki pa dosegajo od dobrih 7% do 9%. T1. V zadnji grupi najdemo Ivana Andoljška, Stanka Gogala (z obema deloma) in Bezjaka-Pfibila, ki pa se vrste okrog 5% terminov-pojmov. Model, ki ga je mogoče razkriti iz predložene tabele, je, da vsebujejo terminološko izčlenjena besedila največ terminov-strokovnih izrazov (T2). Za temi slede termini-besede (T3). Najmanj torej vsebujejo besedila terminov-pojmov (T1). Zanimivo in značilno je, da od te dobljene normativnosti odstopajo Stanko Gogala, Janko Bezjak, Dragotin Pfibil in deloma tudi Rudi Lešnik. Pri teh piscih je pa najden vzorec: T3 - T2 - T1.

Zaključiti je mogoče, da je normativni model kakovostne znanostne sporočilnosti v slovenski pedagoški terminologiji: T2 - T3 - T1. Toda kaj pomeni ugotovljeni vzorec: T3 - T2 - T1.

Hipotetično je mogoče reči, da se takšen vzorec pojavlja vselej takrat, kadar se pisec loteva obravnavanja snovi s povsem novega tematizacijskega vidika (Bezjak-Pfibil: vzgojeslovje z dušeslovnega pogleda, in Lešnik: pedagogika v luči politološkega vidika!), bodisi da avtor tematizira svoj tekst iz čim bolj ustvarjalnih spodbud in vodil, pri čemer se mora opirati predvsem na nove terminološke podstave v okviru terminov-besed, ki jim šele pripravlja pot do terminov-strokovnih izrazov oziroma terminov-pojmov.

Določeno izjemo, ki oporeka tej hipotezi, pomenita Ozvald in Valentinčič, ki tudi načenjata povsem novo snov v svojih terminološko razčlenjenih delih (kulturalna pedagogika in andragogika!), pa se vendar ujemata z ugotovljenim "normativnim" modelom: "T2 - T3 - T1". Nemara se to dogaja takrat, kadar pisec svojo snov, četudi povsem tematizacijsko novo v okviru svoje stroke, obravnava na temelju literature oziroma že dosežene tematizacijske ravni, počivajoče na določenih virih.

Seveda je težko postaviti normo, po kateri bi lahko določen tekst opredelili kot znanostno-sporočilnostno zelo kvaliteten in drugega kot njegovo kakovostno nasprotje. To zaradi tega, ker nam manjka raziskava, ki bi tak vzorčni model določila kot kodeks za ugotavljanje "taksonomije" takšne kvalitete znanstvenih besedil. Ne vemo namreč za kvantitativne postavke oziroma razmerja takšnega vzorčnega kodeksa ali modela. Z veliko tveganja je mogoče postaviti podmeno, da bodo razmerja med kvantitativnimi postavkami najbrž kar takšna, kakršna nam je razkrila naša terminografsko-terminološka analiza, to je: T2-T3-T1. Pomeni, da je normativno vzorčno (modelno!), če ima znanstveno besedilo (vsaj če gre za družboslovno in humanistično besedilo!) največ T2, zatem nekoliko manj T3, a najmanj T1.

To so gotovo le podmenska razmerja med T1, T2 in T3 (ob že poudarjenem nepoznavanju določnejšega kvantitativnega razmerja med T1, T2 in T3 znotraj tega okvira!).

Vendar takšna razmerna verjetnost izvira iz dejstva, da mora vsak znanstveni tekst imeti vsebovane vse te tri kakovostne ravni terminov, kar pomeni, da nikakor ne more imeti le T1. Ta ideal je zaradi narave znanostnega (predvsem družboslovnega!) sporočanja, ki sloni na konotaciji in denotaciji, praktično nedosegljiv ali pa bi bilo takšno besedilo v družboslovju in humanistiki znanostno nekomunikabilno, nesporočilnostno. Bilo bi le zbirka terminov pojmov oziroma njihovih definicij. To bi pa ne bil opus ustrezne znanostne povednosti oziroma sporočilnosti o določeni snovi družboslovja oziroma humanistike.

Prav tako besedilo, ki želi biti znanostno po svoji sporočilnosti, ne more biti zapolnjeno izključno s termini strokovnimi izrazi, saj potem bi to bil le strokovni ali kvečjemu poljudno-znanstveni spis oziroma določen strokovni esej.

A tekst, ki bi vseboval le termine-besede, bi še posebej ne bil nikakršno znanostno sporočilo, prej le poročilo o določenem znanstvenem vprašanju, podano v mejah leksike naravnega oziroma narativnega jezika.

RAZVOJNI TREND

Ker gre v okviru pričujoče preučitve tudi za ugotavljanje razvojnega trenda v luči znanostne sporočilnosti naše pedagoške terminologije, je vsekakor zanimivo videti, kako je mogoče ta kakovostni pedagoško terminološki vidik odčitavati po treh glavnih obdobjih: a) pred I. svetovno vojno, b) med obema vojnama, c) po drugi svetovni vojni (osvoboditvi).

Raven sporočilnosti	termin pojem	v %	
		termin strokovni izraz	termin beseda
pred I. svetovno vojno	15.64	65.96	18.40
med obema vojnama	5.67	44.00	50.33
po II. svetovni vojni	8.42	55.28	36.30

Pričujoča dobljena tabela pa nam razkriva glede kakovostnega razvoja znanostne sporočilnosti pedagoške terminologije naslednje:

a) Pedagoški pisci pred I. svetovno vojno stojte zelo visoko glede zapoljenosti svojih spisov s T1, značilno nizko s T3, ob čemer pa so njihovi teksti še zelo zapolnjeni s T2. Vzrok za to bo nemara treba iskati v močnem filozofskem podzidavanju rojevajoče se pedagoške teorije pri nas, ki se je v tem času zelo zamejevala na dediščino J. Komenskega, torej na didaktično snov. Te pa ne problematizirajo, temveč jo bolj ali

manj uspešno le presajajo k nam iz tujih (nemških!) virov. Ta okoliščina jim omogoča, da svoja besedila dokaj frekventno zapolnjujejo z že izdelanimi termini-pojmi, saj tovrstni pojmovno-terminološki aparat k nam prvi prinašajo in prinašajo, ob čemer T1 enostavno prevzemajo in jim jih ni treba šele ustvarjati ter jim graditi utemeljitve, kar bi jih pa bolj zaustavljalo na ravni terminov-besed (T3).

Sorazmerno podobno visoko je pri piscih izpred 1. svetovne vojne obilje terminov-strokovnih izrazov, kar pa kaže in je odsev vrste tematike, ki jo pretežno obravnavajo, to je didaktika ali ukoslovje. Le-to je značilno tehnološko-tehnična pedagoško operativna snov, ki pa zahteva ustrezno polnost terminov-strokovnih izrazov. Od tod tudi tolikšna zasičenost prav te ravni kvalitete znanostne sporočilnosti v njihovih besedilih.

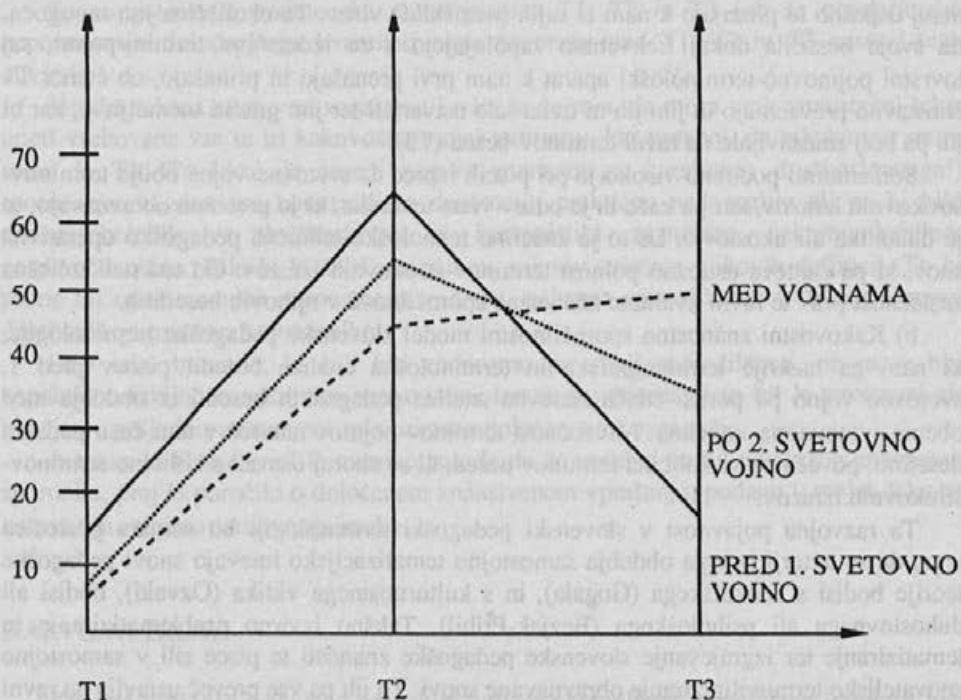
b) Kakovostni znanostno sporočilnostni model slovenske pedagoške terminologije, ki nam ga razkrije terminografska in terminološka analiza besedil piscev pred 1. svetovno vojno pa poruši enaka zadevna analiza pedagoških besedil iz obdobja med obema svetovnima vojnama. Navzočnost terminov-pojmov namreč v tem času pade za desetino, poveča pa se količina terminov besed, ki se skoraj izenači s količino terminov-strokovnih izrazov.

Ta razvojna pojavnost v slovenski pedagoški terminologiji bo nemara posledica tega, da se avtorji iz tega obdobja samostojno tematizacijsko lotevajo snovi pedagoške teorije bodisi s filozofskega (Gogala), in s kulturnostnega vidika (Ozvald), bodisi ali duhoslovnega ali psihološkega (Bezjak-Přibil). Takšno izvorno problematiziranje in tematiziranje ter izgrajevanje slovenske pedagoške znanosti te pisce sili v samostojno snovateljsko terminologiziranje obravnavane snovi. To jih pa vse preveč ustavlja na ravni terminov-besed in terminov-strokovnih izrazov, a jim vse manj uspeva zapolniti svoje izvorne obravnave z že povsem izdelanimi in razvitimi ter opredeljenimi pojmi in na tej podstavi z njihovimi korespondentnimi termini-pojmi.

c) Značilno je razkrivati, da se pa v besedilih po 2. svetovni vojni to razmerje bolj in bolj uravnoveša ter umirja v določen ustrezen model kakovostne znanostne sporočilnosti slovenskega pedagoške terminologije, ko se lega terminov-pojmov okrepi, dokaj poniža pa položaj terminov-besed in se postavijo v nekakšno sredino med njimi oboji pa termini-strokovni izrazi. To pa je - kakor že povedano - nemara sprejemljiva norma za bolj ali manj dober znanstveni tekst, seveda še poboljšana, če se vsa znakovnost bolj premika v smeri terminov-pojmov.

To kaže na že trdnejše terminološko strukturiranje slovenske pedagoške znanosti, kar mora ostajati razvojno in kvalitativno odprt proces, ki je integralni del razvoja slovenske pedagoške znanosti.

Vse te ugotovitve in še nekatere druge nam razkrije tudi ista, iz empirične terminografsko-terminološke analize dobljena tabela, če je prikazemo v naslednjem grafikonu!

Razvoj terminov-pojmov (T1) od svoje najvišje točke, ki je dosežena v pedagoških tekstih izpred 1. svetovne vojne, pade najnižje v besedilih med obema vojnama in se po tem obdobju po 2. svetovni vojni nekoliko dvigne, da moremo govoriti o premiku navzgor. To pa je vsekakor znak pozitivnega znanostno terminološkega strukturiranja slovenskega pedagoške znanosti v poosvoboditvenem času.

Razvoj terminov-strokovnih izrazov (T2) se prav tako iz svoje najvišje točke pred 1. svetovno vojno (didaktična snov!) spusti najnižje v besedilih piscev med obema vojnama, a se ustrezno "skorigira" v pedagoških besedilih po 2. svetovni vojni.

Razvoj terminov-besed (T3) pa se iz svoje najvišje dosežene stopnje med vojnama spusti na najnižjo točko pred 1. svetovno vojno in namesti med tovrstnimi terminološkimi dosežki po 2. svetovni vojni.

V celoti je mogoče reči, da razkriva empirična terminografsko-terminološka analiza slovenskih pedagoških besedil dokaj uravnoteženo in bolj ali manj "pravilno" razvojno smer v obdobju pred 1. svetovno vojno in v obdobju po 2. svetovni vojni. To zaradi tega, ker se je v obdobju pred 1. svetovno vojno naša pedagogika koncipirala ali snovala na osnovi terminološko dograjene tuje literature (nemške!), a je v obdobju po 2. svetovni vojni začela dosegati boljšo in ustrežnejšo razvojno stopnjo, zaradi lastnega novega idejnega obravnavanja vzgoje in izobraževanja, kar pa je moralo najti ustrezen izraz tudi v terminološki kakovosti njene znakovne sporočilnosti.

Manj "grafikonsko pravilna" pa je njena terminološko razvojna črta v obdobju med obema vojnama, kar bo pa posledica prvega samostojnega in obravnano različnega oblikovanja slovenske pedagoške znanosti.

Sklepi, spoznanja in diskusija

K podanim interpretacijskim ugotovitvam je treba dodati še naslednje sklepe, spoznanja in diskusijske postavke.

A. SKLEPI

Gre za štiri temeljne sklepe, ki jih je mogoče oblikovati na podlagi prikazane empirične terminografsko-terminološke kvalitativne analize opredeljenosti pedagoških terminov v besedilih iz obdobja med vojnama in po 2. svetovni vojni. Enako, ki jih je mogoče podati na podlagi kvalitativne analize znanostne sporočilnosti slovenskih pedagoških terminov iz obdobja pred 1. svetovno vojno, med obema vojnama in po 2. svetovni vojni.

Ti sklepi so:

1. Empirično ugotovljena razvojna smer kvalitete opredeljenosti pedagoških pojmov in njih terminov kaže, da se slovenski pedagoški terminološki zaklad intenzivno bogati v opredeljevanju pojmov oziroma terminov v obdobju po 2. svetovni vojni, ob čemer se izgublja zgolj besedna pojasnevalnost terminov, a se utrjujejo vse bolj zapolnjevalni termini, to je različne kompenzacijske oblike njihovega pomenskega določevanja.

2. Podoben razvojni trend je mogoče odkrivati tudi v razvojni razčlenjenosti kakovosti znanostne sporočilnosti slovenskih pedagoških terminov: povečuje se zaseg terminov-pojmov, zmanjšuje "kvantum" terminov besed, a povečuje število terminov-strokovnih izrazov.

3. To kaže na to, da se slovenska pedagogika konceptualno razvija v smeri empirizma in tehnologizma (družbenega, didaktičnega in metodičnega) ter da še ne vstopa v menjavanje te svoje doslejnjše paradigme, ki je označevana predvsem s kriterijem družbenopolitične, civilizacijske, pa različne produkcijske (materialne in družbene) eksistenčnosti in še torej ni toliko razvojno "dozorela", da bi že lahko začela vstopati v paradigmo celosti, holističnosti, dialektičnosti in esenčnosti pojavov, procesov, funkcij, odnosov in razmerij v obravnavanju vzgoje in izobraževanja. Pomeni, da se bi torej lahko tudi terminološko začela celovititi iz znanega realizma (vzgoja, izobraževanje, pouk) in dualizma (vzgoja, izobraževanje) v monizem (edukacija!) in temu paradigmatškemu preporodu tudi pripadno znanost - edukologijo.

4. Vse to pa kaže, da je slovenska pedagogika še vedno v poteku oblikovanja v samostojno in avtohtono znanost o edukaciji, saj je razčlenitev kakovosti njene znanostne sporočilnosti najboljši empirično dokaz za to. Vse namreč kaže, sledeč podani empirični razčlenitvi njene znanostne sporočilnosti, da se naša pedagogika danes še vedno ustavlja in izgublja v empirizmu ter tehnologizmu vzgajanja in izobraževanja (pod vplivom empirične raziskovalne metodologije in diriganega vzgojno-izobraževalnega uresničevanja družbene ideologije!). V tem položaju naša pedagogia še namreč vedno vztraja, medtem ko ravno današnje preobraževanje vzgoje in izobraževanja postavlja vse bolj zahteve po drugačni in globlji njeni antropološko-filozofski teoretizaciji, torej po premiku od tehnološko-tehnične eksistence in pragmatičnosti k antropološki in socialni esenci ter ekološkosti razvijanja in oblikovanja današnjega človeka naše skupnosti.

Le-ta zadevajo predvsem uporabljeno metodologijo, oziroma natančneje, postavljene kriterije za kakovostno empirično analizo znanostne sporočilnosti terminografsko ugotovljenih slovenskih pedagoških "znakov" iz bibliografskega vzorca besedil.

1. Kriterije za tovrstno empirično razčlenitev moremo po njihovi naravi porazdeliti v naslednje tri: a) deskriptorji, to so znaki, ki opisovalno označujejo termine-pojme, b) indikatorji, ki označujejo termine-strokovne izraze, pomeni, da so to tisti termini, ki k/o že označenemu terminu nekaj bistvenega ali značilnega povedo oziroma indicirajo, c) kvalifikatorji, ki pa označujejo termine besede in je njihova narava in vloga v tem, da nekaj kvalitativnega (pridevniškega, kakovostnega, vrednostnega) o označenih in povedno določenih terminih pridodajajo.

2. Po strukturi lahko znanstvene termine bolj ustrezno porazdeljujemo, kakor smo jih v uporabljeni metodologiji (to je monoliti, korpusi in konglomerati!), tako da jih označujemo bolj v skladu z lingvistično klasifikacijo. To pomeni:

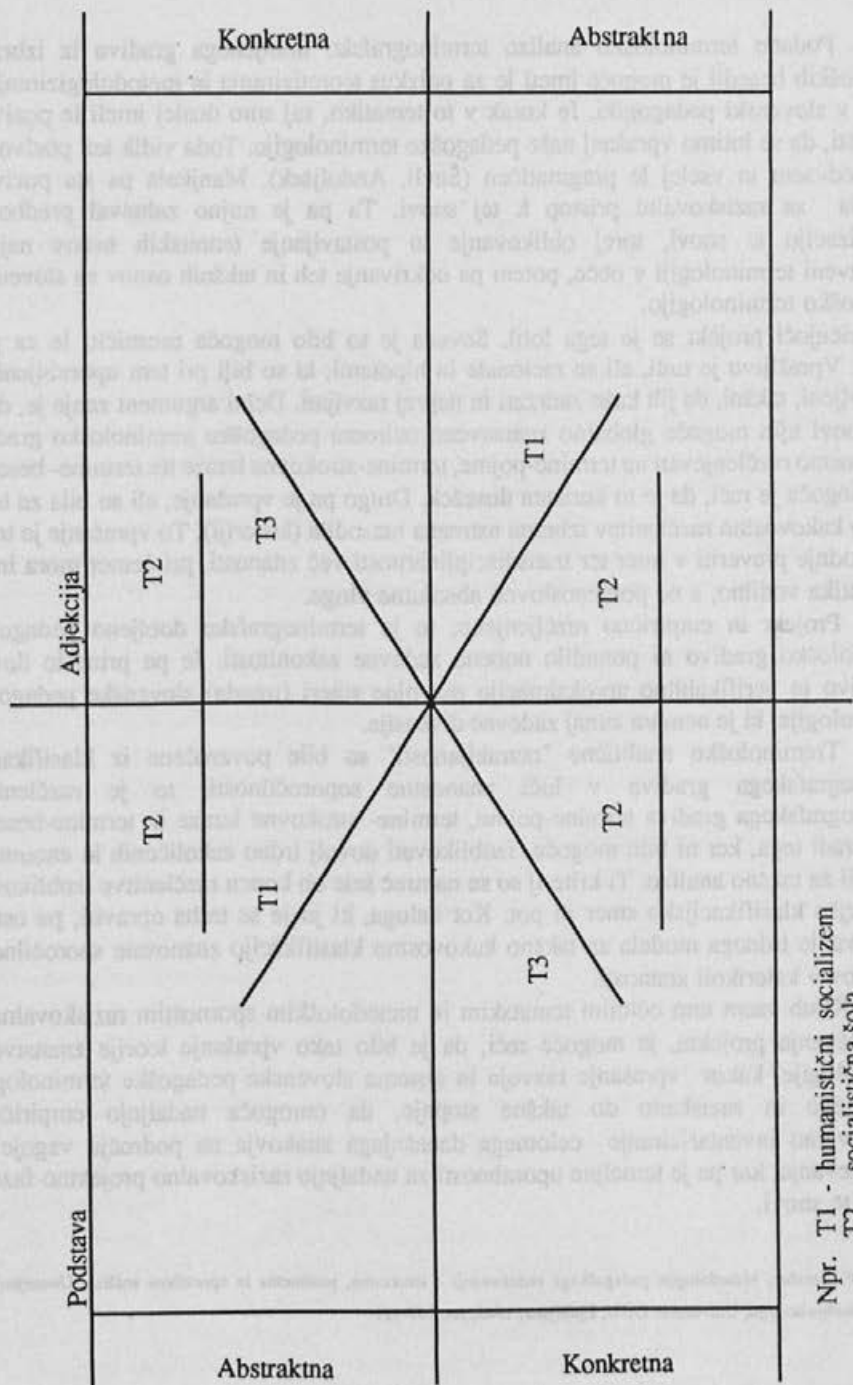
- a) terminološki leksemi (terminološke enote),
- b) terminološke sintagme (terminološke družine) in
- c) terminološke sintaktične zveze (terminološka gnezda).

Terminološki leksemi so temeljne znakovne ali besedne "substance" oziroma terminološki "atomi", ki so naprej "nedeljivi", saj so v sebi znakovno, pomensko in sporočilnostno zamejeno določeni.

Terminološke sintagme so znakovno, pomensko in sporočilnostno navadno dvoleksemske (redko troleksemske!) "trde" zveze terminov, ki so pomensko in sporočilnostno "družinsko" med seboj povezane.

Terminološke sintaktične zveze pa so znakovno, pomensko in sporočilnostno zelo "mehke" sorodstvene zveze terminoloških znakov, ki so toliko pomenski in sporočilnostni med seboj, da lahko gredo v isto terminološko "gnezdo".

3. Posebno vprašanje predstavljajo v terminografski in v terminološki analizi pridevniki ali adjekcije. Njihove znakovne zveze je mnogo težje terminološko razčlenjeni kakor tiste, ki so v apozicijskih terminoloških sklopih (npr. psihologija otroka). Na podlagi terminološko-analitičnih izkušenj se je izoblikoval naslednji diagnostični model za takšne adjektivne terminološke zveze!

Npr. T1 - humanistični socializem
 T2 - socialistična šola
 T3 - šolska tabla

1. Podano terminološko analizo terminografsko dobljenega gradiva iz izbranih pedagoških besedil je mogoče imeti le za poizkus teoretiziranja in metodologiziranja te snovi v slovenski pedagogiki. Je korak v to tematiko, saj smo doslej imeli le pozive o nujnosti, da se lotimo vprašanj naše pedagoške terminologije. Toda vidik teh pozivov je bil predvsem in vselej le pragmatičen (Šavli, Andoljšek). Manjkala pa sta poziv in pobuda za raziskovalni pristop k tej snovi. Ta pa je nujno zahteval predhodno teoretizacijo te snovi, torej oblikovanje in postavljanje teoretskih osnov najprej znanstveni terminologiji v obče, potem pa odkrivanje teh in takšnih osnov za slovensko pedagoško terminologijo.

Pričujoči projekt se je tega lotil. Seveda je to bilo mogoče uresničiti le za prvi korak. Vprašljivo je tudi, ali so rationale in hipotezi, ki so bili pri tem uporabljeni ter postavljeni, takšni, da jih kaže zadržati in naprej razvijati. Delni argument zanje je, da je na osnovi njih mogoče globalno znanstveno oziroma pedagoško terminološko gradivo kakovostno razčlenjevati na termine-pojme, termine-strokovne izraze ter termine-besede.

Mogoče je reči, da je to koristen dosežek. Drugo pa je vprašanje, ali so bila za to in takšno kakovostno razčlenitev izbrana ustrezná razsodila (kriteriji). To vprašanje je treba v prihodnje preveriti v inter ter transdisciplinarnosti več znanosti, pri čemer mora imeti lingvistika vodilno, a ne pomenoslovno absolutne vloge.

2. Projekt in empirično razčlenjeno, to je terminografsko dobljeno pedagoško terminološko gradivo ni ponudilo nobene zadevne zakonitosti. Je pa prineslo dovolj zanimivo in verifikabilno aproksimacijo razvojne smeri (trenda) slovenske pedagoške terminologije, ki je nemara zunaj zadevne diskusije.

3. Terminološko analitične "razrahljanosti" so bile povzročene iz klasifikacije terminografskega gradiva v luči znanostne soporočilnosti, to je razčlenitve terminografskega gradiva termine-pojme, termine-strokovne izraze in termine-besede. Pač zaradi tega, ker ni bilo mogoče izoblikovati dovolj trdno zakoličenih in enournih razsodil za takšno analizo. Ti kriterij so se namreč šele ob koncu razčlenitve izoblikovali v trdnejšo klasifikacijsko smer in pot. Kot naloga, ki jo je še treba opraviti, pa ostaja oblikovanje trdnega modela za takšno kakovostno klasifikacijo znanostne sporočilnosti terminov v katerikoli znanosti.

4. Kljub vsem tem očitnim tematskim in metodološkim spornostim raziskovalnega uresničevanja projekta, je mogoče reči, da je bilo tako vprašanje teorije znanstvene terminologije, kakor vprašanje razvoja in sistema slovenske pedagoške terminologije zastavljeno in raziskano do takšne stopnje, da omogoča nadaljnjo empirično-raziskovalno inventariziranje celotnega današnjega znakovja na področju vzgoje in izobraževanja, kar pa je temeljne uporabnosti za nadaljnjo raziskovalno projektno fazo v okviru te snovi.

7. F. Podčerk, Metodologija pedagoškega raziskovanja - struktura, predmetna in operativna analiza, Usmerjanje v vzgoji in izobraževanju, Univerzum DDU, Ljubljana, 1985, str. 107-121.

* Razprava na okrogli mizi časopisa " Socializem "

Ne boste mi zamerili, če predlagam, da skušamo razpravo o stalinizmu in destalinizaciji obdržati na istem znanstvenem nivoju, kot je raven Programa Zveze komunistov Jugoslavije. Del Zveze komunistov ni bil kasneje vedno na tem znanstvenem nivoju (visoko raven je imel X.kongres), kot ga je imel Program Zveze komunistov. Program je probleme etatizma in kapitalizma obravnaval na znanstven način, pri tem skrbeč za kar najpreciznejše, a ne okostenele formulacije, za definicije, ki imajo odprto mrežo predikatov, ki so bile sočasno soočene s posebno strukturo sodobne družbe in ki se v dialogu z njo razvijajo.

Menim, da je bila kasnejša razprava o stalinizmu (tako v svetu kot v Jugoslaviji) v glavnem pod kvaliteto metodološkega pristopa Programa Zveze komunistov.

Velik del kritike stalinizma(tako v Jugoslaviji, kot v svetu) izhaja iz meščanskih in malomeščanskih virov, ponekod celo brez jasne zavesti, da gre za te vire. To je po mojem mnenju glavni vzrok nižjega nivoja kritike stalinizma in šibkih projektov destalinizacije.

O stalinizmu zelo pogosto govorijo ali samo esejistično ali samo patetično, brez najmanjšega poskusa, da bi ga pojmovno definirali in soočili s stvarnostjo. Na primer, stalinizem se zelo pogosto izenačuje s katerimkoli birokratizmom, s katerimkoli totalitarizmom, s katerimkoli etatizmom, ne glede na to, da je na svetu več zelo različnih etatizmov in birokratizmov.

Ena najnovejših zmed je bila tista iz malomeščanskih krogov v Jugoslaviji, ki skuša obstoječi in močni jugoslovanski birokratizem izenačiti s stalinizmom, čeprav sta si ta dva birokratizma zelo različna: na eni strani stalinistična, povsem monolitna piramida, na drugi strani moderni jugoslovanski birokratizem, ki je zelo masoven, a tudi zelo disperzen, v obliki mnogih atomiziranih centrov, ki so v medsebojnem spopadu. Taka globoka razlika se enostavno utopi v izredno nizkem sociološkem in filozofskem nivoju kritike stalinizma.

Na začetku bom skušal dati kratko definicijo stalinizma, brez vseh mogočih prilastkov, le drobno začetno definicijo, ki mi je potrebna za današnjo obravnavo.

Stalinizem skušam definirati kot izrazit postrevolucionarni birokratizem prvotne akumulacije in industrializacije, v katerem je prišlo do popolne simbioze državnega, partijskega in ostalih upravnih aparatov, do simbioze, ki je vodila do povsem enotne birokracije, v kateri je skoraj celotna moč skoncentrirana v ozkem vrhu, kjer je skoraj v

celoti uničena vsa redna zakonitost in zamenjana z notranjimi direktivami, kjer je v najvažnejših zadevah delo rednih sodišč popolnoma izginilo.

Stalinizem ni bil nov družbeni sistem, ampak v začetnem socializmu nastali, a letu dejansko povsem nasproten in zaviralen sistem upravljanja. Moram pa reči: ne moremo enačiti formalne ustavne ureditve Sovjetske zveze in stalinizma, ker je stalinizem bil sicer dejanski, vendar neformalni, a totalitarni način upravljanja. Poleg tega je stalinizem tudi izrazita zahteva za podreditev vsega svetovnega delavskega in socialističnega gibanja enemu velikemu centru. Če se je pojavil drugje v svetu nek monolitni birokratizem, ki se je upiral temu centru, je bil mogoče grozen birokratizem, na primer polpotizem, vendar ni več stalinizem, ker se ni podrejal njegovemu centru. To vse je le delna definicija stalinizma, ki je nujna, da bi kasneje pokazal druge birokratizme.

Moja druga teza je: stalinizem ni kljub svoji veliki birokratski moči nikoli uspel popolnoma zadušiti pridobitev oktobrske revolucije. Oktobrska in vsa ruska revolucija je mnogo večja zgodovinska sila kot stalinizem. Oktobrska revolucija je bila do tedaj zares največja in izvirna antikapitalistična, antiimperialistična in antifevdalna revolucija, ki je s svojo silo zamajala vse najhujše nasilniške strukture človeštva v tem trenutku in dala (glede mednarodnih sil) največjo zgodovinsko pobudo 20. stoletju, ki delno traja še danes. Že tu prihaja do velikih nesporazumov, ker nekatere komunistične partije ali posamezniki enačijo stalinski model z oktobrsko revolucijo. Ker je stalinski model upravičeno propadel, menijo, da je propadla tudi oktobrska revolucija. A oktobrska revolucija še danes živo deluje v delu zgodovine, ker so nekatera nasprotja, ki jih je napadla, še vedno živa. Recimo najgloblji razredno socialni prepad človeštva, prepad med razvitimi in nerazvitimi deželami, ki je nastal v imperialistični fazi kapitalizma, bo ostal tudi v 21. stoletju in v tem smislu bo leninizem še vedno aktualen. Ali pa: Leninova teza o različnih poteh v socializem je tudi danes aktualna. Isto velja tudi za Leninove teze o birokratizmu, o odmiranju države, za Leninovo tezo o še dolgem obstajanju kapitalističnih elementov. Leninova teza o NEPu je v svojem bistvu še danes povsem sveža. To, kar se danes dogaja v nekaterih socialističnih deželah, ima tudi nekatere elemente NEPa na kvalitetno novem nivoju. Seveda so nastale v 20. stoletju, po Leninu, tudi spremembe novosti (o tem kasneje), zato ni zadosten samo leninizem.

Popolnoma napačno je enačiti stalinizem z Leninom in z oktobrsko revolucijo. Oktobrsko revolucijo je sicer stalinizem lahko ponekod odrinil ali prekril, ni pa je mogel uničiti.

Zato je potrebno ostro razlikovati med dvema vrstama boljševizma, med dvema vrstama kominterne in dvema vsebinama kominterne. Eno je leninistični in drugo stalinistični boljševizem in kominterna. Efekti leninizma in oktobrske revolucije niso le v kitajski revoluciji, ampak na vseh kontinentih vse do moderne Turčije, Nehruja v Indiji, Sukarna v Indoneziji.

Torej, efekti oktobrske revolucije so v 20. stoletju največji, so začetek največjega preloma in največje revolucije, zlasti zloma svetovnega kolonialistično-imperialističnega sistema. To je začela oktobrska revolucija in zato je bila začetek največje revolucije v dosedanji zgodovini.

Zgodovinski odmevi in vplivi oktobrske revolucije nikakor ne pomenijo, da druge revolucije, ki so nastale v smeri oktobrske revolucije, niso bile izrazito originalne revolucije. Vplivi oktobra niso bili šablonski. Kjerkoli so se kasneje začele, so bile revolu-

cije originalne, tako kitajska, kot jugoslovanska, kubanska, alžirska itd. Torej, Oktober ni rojeval šablon, temveč izvirnost, ker je samo podprl notranje, posebne, specifične sile ljudstev.

Tretja teza je važna metodološka predpostavka: kje je najvažnejše merilo za stalinizem in za destalinizacijo? Ali je življenje oblikovalo kako posebno objektivno merilo za vse to? Menim, da je. Poskušal bom k temu pristopiti znanstveno, brez ideoloških pretiravanj in popačenj. Če skušam biti znanstveno dosleden, moram tudi danes trditi, da je dejavnost Zveze komunistov Jugoslavije predstavljala najtemeljitejšo kritiko in preseganje tako stalinizma kot buržuazne demokracije in socialdemokratizma. Politika Zveze komunistov je bila zares v svoji intenciji nova kvaliteta, ki je mogla preseči stalinizem. Zato je ta kvaliteta bistveni del merila za negativno opredelitev stalinizma in za pozitivno opredelitev destalinizacije.

Socialno demokratska politika je na zahodu v glavnem napredna in je prinesla pozitivne učinke. Do nje nimam podcenjevalnega odnosa, a je imela nekaj podobnih potez kot "komunistični" etatizem, na primer birokracija v sami socialni demokraciji. Povezovanje socialne demokracije z državnim kapitalizmom je bilo napredno, a je vendarle samo etatistični prijem reševanja ekonomskih in socialnih zadev. Znaten del krize moderne socialne demokracije je v tem, da se je preveč povezala z državo, dokler je bila na oblasti, ker je ustvarila birokratske strukture, ki niso simpatične delavskemu razredu, a elementov socialnega napredka je sedaj manj. To pomeni, da socialna demokracija dobiva podobne poteze tudi v birokratski smeri, ne samo na ravni ponekod nepotrebnih kompromisov z buržuazijo.

Zato je program Zveze komunistov nova kvaliteta, ki je principiuelno kritična do vsch pojavov v delavskem gibanju in ki je z novo kvaliteto samoupravljanja lahko presegla tako socialno demokracijo kot stalinizem. Zato je jugoslovanska izkušnja, po mojem mnenju, važen del merila destalinizacije.

Menim, da je jasno, zakaj je Zveza komunistov Jugoslavije lahko bistven del takega merila. Ne, ker smo že po poreklu neki posebni ljudje, ampak zato, ker se je Jugoslavija v drugi svetovni vojni in po njej spopadla z največjimi protislovji modernega sveta. Jugoslavija se je odločno borila z najsurovejšim imperializmom, s fašizmom. Na ta veliki pritisk je prišel kvaliteten narodno demokratični odgovor. Kasneje sta nas stiskala tako zahodni kapitalizem kot stalinizem, zato smo morali iskati svojo lastno pot. Zato smo morali biti pametni.

Torej smo zaradi svetovnih, objektivnih zakonitosti prišli do iskanja nove poti. Zato Program Zveze komunistov v vsch svojih delih tudi danes prispeva k perspektivi borbe z birokratizmom in destalinizaciji. Zveza komunistov je bila v letih med 1948-1980 glavni naboj svetovne destalinizacije. To je povsem jasno. V celem desetletju 1948-58 smo bili v tej borbi povsem sami. To je zgodovinsko dejstvo. V tej kritiki so zamujale tudi razvite komunistične partije na zahodu, ki jih sicer spoštujemo.

Mislím, da lahko znanstveno dokažemo, da je Jugoslavija v praksi in teoriji že na začetku petdesetih letu zgradila nekaj mnogo kvalitetnejšega od običajnega državnega in nacionalnega odpora stalinizmu. V začetku petdesetih let je v teoriji in v praksi zgradila novo socialistično pot, novo kvaliteto. Ta nova kvaliteta je Zakon o delavskih svetih leta 1950 in že 1952 nov koncept partije, ki je izrazito destalinističen, nov koncept o položaju znanosti in kulture, ki ga predstavi Kardelj v slovenski akademiji 1945, a

popolnoma pride do izraza na kongresu pisateljev leta 1952 v Krleževem referatu, ki je kritika tako buržoazije, kot stalinizma. Vzporedno s tem se začno razpuščati delovne zadruge na podeželju. Vse to se dogaja v začetku petdesetih let izključno na pobudo komunistov.

To pomeni, da smo v praksi prešli v novo kvaliteto, na pot graditve samoupravljanja. Kar smo povzeli v Programu leta 1957, je bila že teoretska sinteza, že posplošitev destilne nove prakse. Program ni bil fraza, ni bil deklaracija, bil je izraz resnega angažiranja, ki pa ga je oviral velika zaostalost Jugoslavije v gospodarstvu in izobrazbi.

Torej smo imeli v Jugoslaviji že leta 1957 povsem dodelan koncept vsebinske in kontinuirane demokracije modernega časa. To je bil pozitiven odgovor tako stalinizmu kot socialni demokraciji in buržuazni demokraciji.

Sedaj pa se postavi vprašanje: zakaj je Program Zveze komunistov premalo znan tako v Jugoslaviji, kot v svetu.

Del sedanjega negativnega odnosa do Programa Zveze komunistov izhaja iz malomeščanskega utopizma. Malomeščanski utopizem je sam tvorec iluzije, kot da Program Zveze komunistov obljublja, da bo do leta 2000 izgradil popolnoma novo komunistično asociacijo, kot da bo država povsem izumrla, da bodo izumrla vsa protislovja. Vendar pa Program govori nekaj povsem drugega, govori o tem, da bodo še dolgo obstajali tako birokratizem, kot tudi druga protislovja.

Ker se ti utopistični koncepti niso ostvarili, menijo nekateri, da je napaka v Programu in ne v njih samih. Poleg tega je prišlo v Jugoslaviji zaradi določenega prebujanja malomeščanskih sil do njihove lastne kritike stalinizma, ki se je povezovala v mednarodne vezi. Taka malomeščanska kritika stalinizma se ni smela sklicevati na Program, ker je Program zares napredno socialističen in zato nevaren malomeščanstvu.

Razne skupine in revije v Jugoslaviji so hotele sebe predstaviti za edine ustvarjalne v borbi proti stalinizmu. Trdijo, da sta se ZK in Titovo vodstvo spopadla s Stalinom samo iz nacionalnih pobud, a da so samo te skupine gradile nov koncept. Dejstvo pa je, da so se te skupine pojavile skoraj deset let po novi usmeritvi ZKJ in tri leta po Programu Zveze komunistov. Take skupine so si prisvojile popolni monopol nad kritiko stalinizma in nad novo potjo. Čeprav so imeli nekaj pozitivnih elementov, so bile le majhen in zakasnel delček ogromne fronte proti stalinizmu.

Na kratko se bom ozrl še na sedanje spremembe v Sovjetski zvezi in v vzhodnoevropskih državah: ali so te spremembe resnične in kakšno naravo imajo?

Zelo podobna kriza sodobnega birokratizma, ki parazitira na ekstenzivni industriji, je vzpodbudila tudi vzhodnoevropske države k odločnejši kritiki birokratizma vobče.

Stalinizmu je sledil neostalinizem in nato etatizem, ki je bil drugačnega tipa. Če je bil stalinizem zares skrajna oblika diktature, se v času Brežnjeva delno popravijo takšne skrajne napake v zakonitosti, a istočasno prevlada statika dremajočega birokratizma, ki se poveže z dremajočimi deli delavskega razreda in z dremajočimi deli inteligence. To je nova kombinacija, ki smo jo spoznali tudi v Jugoslaviji po razdobju prvotne akumulacije-zlasti v zadnjih desetih letih.

V Jugoslaviji ni bilo stalinizma, je pa bila enaka zveza dremajoče birokracije z dremajočimi deli delavskega razreda in inteligence kot drugje na svetu. To je bila stagnacija, v kateri ni nikakršnega napredka. Ker je prišlo do tako široke krize stagnacije je zelo pozitivno, da je v Sovjetski zvezi zmagala skupna politična volja, da se po starem

ne da več in da je treba začeti na novo. To je resničen napredek, vendar ga čaka dolga, ovinkasta in težka pot.

Menim, da so v Sovjetski zvezi in v vzhodni Evropi s to skupno politično voljo premaknili fazo stagnacije in s tem začeli dolgi proces sprememb. Te spremembe bodo trajale vrsto let in se ne bodo tako hitro končale, kot to nekateri pričakujejo.

Dolga bo pot do vidnih sprememb v ustvarjanju socialističnih odnosov, ki odgovarjajo intenzivnemu gospodarstvu, dolga je pot do bistveno večje produktivnosti in materialnega bogastva. Na poti bo cela vrsta kriz in zastojev, celo manjših zdrsljajev in nazadovanj. A nikoli več ne bo prišlo do vrnitve Brežnjeva in Stalina.

Prehodno obdobje v zreli socializem bo povsod po svetu zelo dolgo. Globoka protislovja bodo najmanj sto, dvesto ali celo tristo let še rojevala veliko birokratizma in etatizma ter kapitalističnih sestavin.

Poleg tendenc birokratizma in etatizma, ki bodo še dolgo trajale v celem svetu, so v vsej vzhodni Evropi še dodatne posebne težave, ki imajo globoke zgodovinske korenine in so podobne težavam v Jugoslaviji.

V Jugoslaviji smo nepotrebno zaostali dvajset let po neuspelem začetku gospodarske reforme leta 1965, ker nismo prešli z ekstenzivnega na intenzivno gospodarstvo. To je verjetno tudi napaka vzhodne Evrope.

A poleg teh izgubljenih dvajsetih let je cela vzhodna Evropa (razen mogoče ČSSR) še drugače zelo zaostala za zahodno Evropo, zlasti v sedemstoletnem zgodovinskem razvoju modernih oblik gospodarstva, moderne trgovine, moderne organizacije dela, modernega bančništva in moderne uprave.

Cela vzhodna Evropa zaostaja vsaj štiristo let, ker smo dolgo bili v orbiti nomadskih birokratizmov. Če bi sedaj uspeli nadoknaditi vse te zaostanke in v petdesetih letih oblikovati takšno sposobnost ekonomičnosti, takšne navade in organizacijo dela, take navade poslovanja v gospodarstvu, takšno gospodarsko iniciativo, česar se je Evropa učila 700 let - bi bil to velik uspeh.

Čeprav je nedvomno realna pot, po kateri gremo, tako v SSSR kot v SFRJ - več gospodarske iniciative podjetjem in posameznikom - pa smo v socialističnih okvirih za to pot zgodovinsko premalo pripravljeni. Za to nismo krivi mi komunisti, vendar bo trajalo nekaj časa, da se bodo izšolali uspešni menažerji, uspešni trgovci, uspešni nosilci drobnega gospodarstva in da bo ta uspeh postal viden.

To ni nič strašnega. To pot moramo prehoditi, pa če traja petdeset let.

Naslednja teza je, da je lahko destalinizacija sorazmerno kratka pot, a dosti daljša je debirokratizacija. Ker je bil stalinizem sistem upravljanja brez zakonov, lahko zelo hitro preidemo od takega sistema upravljanja na zakonitost, na pravno stabilnost.

Vendar pa bo v celem svetu zelo dolga pot debirokratizacije in zelo dolga pot deetatizacije. Povsod po svetu bo pot do socialistične asociacije višjega tipa in brez omenjenih alienacij verjetno trajala 300 ali 400 let.

V celem obdobju, recimo dvesto ali tristo let pa bodo še močni elementi birokratizma, etatizma, kapitala.

Zelo prazne se mi zde besede, kako bomo z računalniki in v XXI. stoletju stopili v povsem novo ero. Ne bo 2001. napočil raj, ampak bodo skoraj vsi osnovni družbeni problemi XX. stoletja prešli tudi v XXI. stoletje.

Delitev na fizično in umsko delo bo ostala tudi v 21. stoletju element razredne delitve in birokratizma.

Zelo ozke horizontalne delitve dela, recimo 40 000 in več različnih poklicev, bodo gotovo ostale na začetku 21. stol. Kot glavna oblika razredne družbe bo ostal tudi v 21. stoletju prepad med nerazvitimi in razvitimi in ne bomo ga premostili na začetku 21. stol., mogoče na koncu. Vse te družbene strukture bodo rojevale birokratizem, razredno delitev in delitev na umsko in fizično delo. To pomeni, da nihče na svetu ne more takoj po kakršnikoli optimalni poti ustvariti popolne demokracije, še manj pa komunistično asociacijo in višjo fazo komunizma že na začetku 21. stoletja. Možni cilj 21. stoletja je, da bi subjektivne sile tako organizirale družbo, da bi močno zmanjšali vsaj fundamentalna nasprotja, da ustvarimo več vsebinske demokracije. To bo odvisno predvsem od subjektivnih sli, a na vsej tej poti se bodo pojavljali novi problemi in nastajale razvojne krize.

Povsem napačno je mnenje, da je Program Zveze komunistov samo izraz 20. stoletja in da bo v 21. stoletju le še spomenik. Besede o "popolnoma novi družbi 21. stoletja" so prazne, če ne upoštevamo omenjenih nasprotij razredne družbe: fizično - umsko delo, razvite - nerazvite dežele, kapital in birokratizem.

Nova tehnologija bo imela lahko povsem nasprotno efekte. Ali bo pomenila še večjo eksploatacijo ali pa manjšo, vse je odvisno od subjektivnih faktorjev.

Popolnoma prazna pa so pričakovanja, da bo nova tehnologija kar sama po sebi ustvarila popolno družbeno harmonijo in srečo. Delovala bo pač tako, kot jo bodo ljudje zastavili: lahko bo del humanizacije ali pa dehumanizacije.

Torej vsi glavni družbeni problemi 20. stoletja bodo (sicer zelo preobraženi) ostali tudi v 21. stoletju.

V Programu Zveze komunistov je tudi nekaj delov, ki so rahlo zastareli. Recimo, preveč ostro stališče do drobnega gospodarstva, ali preveč ostro stališče do religije (tudi v prihodnosti bomo morali opredeliti svoj odnos do nje). Kot celota pa menim, da bo ostal Program še dolgo aktualen. Zato se zavzemam, da bi čez dve leti, po 14. zveznem kongresu, začeli s pripravami na amandmaje k Programu Zveze komunistov. Sedaj o temu ni treba razsipati besed, važno je delo za izhod iz ekonomske krize.

Zelo me veseli, da je ta razgovor dobil ton prijateljske diskusije.

Poskušal bom odgovoriti na nekaj tez, ki jih je omenil Miša Nikolić. Nekaj jih lahko sprejemem, moram pa dati pripombo na metodološki pristop.

Menim, da je metodološkemu pristopu nečesa primanjkovalo. Preveč se je izhajalo iz zapisanih stališč, premalo se je upoštevalo družbeno-ekonomske okoliščine časa, ko se je pojavila teza o dveh fazah revolucije.

Menim, da včasih pozabljamo in zancmarjamo tisto pozitivno stran teze o dveh fazah revolucije, ki upošteva možnost bližnjega prehoda narodno-demokratske revolucije v socialistično.

Teza o dveh fazah revolucije je važen napredek v primerjavi s socialno demokracijo, ki je ostala omejena samo na evropske države in je pričakovala revolucijo in socializem samo tu. Teza o dveh fazah revolucije verjetno pričakuje, da bo socialistična revolucija na nek način sorazmerno hitro absorbirala problematiko zaostalosti dveh tretjin človeštva - Azije, Afrike, Latinske Amerike, vzhodne Evrope in južne Evrope - da bo socializem absorbiral tudi nedokončane naloge boržvazne revolucije, ki ni bila dosledno izvedena na

vsem tem ogromnem prostoru. Ker je tu buržuazija povezana s fevdalizmom, se pričakuje, da bo socializem v svoji revoluciji, ko se bo navezal na demokrasko meščansko revolucijo, odločno izpeljal njene naloge, zlasti agrarno reformo, formiranje in osvoboditev narodov, modernizacijo in industrializacijo.

V tem, mislim je elastičen korak naprej.

Drugič, menim, da ne drži stališče, da je Leninova analiza subjektov revolucije pomanjkljiva. Njegov subjekt ni samo partija, ki jo on obravnava v zgodovinskem kontekstu.

Leninova analiza o subjektih revolucije - proletariat, kmeti, zaslužni narodi - je vsebinski korak naprej v primerjavi s dotedanjo socialdemokracijo in zato je leninsko gibanje postalo svetovno gibanje, socialdemokrasko pa je dolgo ostalo regionalno evropsko in je zamudilo v antikolonialni revoluciji.

Vendar so po Leninu - zlasti po veliki krizi 1928-34 in po drugi svetovni vojni - nastale v človeštvu bistvene strukturne spremembe, ki jih Lenin ni mogel zajeti v svoji praksi in teoriji. Ker je bila po oktobrski prva radikalna revolucija v Jugoslaviji, se je morala ostro spopasti s temi strukturnimi spremembami in jih je zato prva v zgodovini celovito zajela v Program ZKJ: pojav državnega kapitalizma po veliki krizi; širok svetovni razmah socialističnih procesov po drugi svetovni vojni in specifična notranja protislovja mladega socializma; vojaško politični bloki kot najnevarnejše svetovno nasprotje po 1945; svetovna antikolonialna revolucija; politika aktivne koeksistence in miru; nasprotja med razvitimi in nerazvitimi deželami kot novo glavno razredno nasprotje človeštva. V teh novih pogojih se postavljajo pred delavska in napredna gibanja nove zahteve tako glede konkretnih ciljev in poti, kot glede organizacije in taktike.

Zelo je zanimiva diskusija, ki je sprožila vprašanja o delnicah in prostem kroženju kapitala v jugoslovanskem prostoru. Menim, da je utemeljeno razmišljati o tem, da bi neodgovorno družbeno lastnino spremenili v odgovorno družbeno lastnino in ji določili kompetence in kompetentne nosilce.

Vendar menim, da delnice in vrednostni papirji niso glavna ali edina pot do družbene lastnine, ki je istočasno tudi odgovorna in učinkovita. Je še veliko drugih bolj pomembnih poti do tega, niso le delnice in obveznice. Te najvažnejše poti do odgovorne družbene lastnine sestavljajo vsi elementi prehoda ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo: boljša organizacija dela in poslovanja, zamenjava dremajoče gospodarske birokracije z boljšimi gospodarskimi voditelji, večja produktivnost, večja rentabilnost ter ekonomicnost, dokazana na trgu.

Družbeno lastnino in odgovornost do nje bo utrdila tudi dovolj visoka akumulacija, ker se s tem ohranja družbeni kapital. Osebni dohodki morajo biti pogojeni z določeno akumulacijo, da ne bi zajedali družbene lastnine.

Družbeno lastništvo bo izostrilo svojo odgovornost, če bo imel družbeni kapital vedno realno ceno in če bodo obresti vedno nad inflacijo.

Če so obresti znatno nižje od inflacije, potem kapital nima normalne cene, ki pa je pogoj, da bi ga ljudje hranili, da ga ne bi zapravljali.

Vprašanje delnic: ne trdim, da je to nekaj, česar se moramo takoj ustrašiti. Videti moramo samo vse praktične aspekte.

Če rečemo delnica, to ni isto kot obveznica, ker obveznica ne vključuje pravice do upravljanja brez dela, ampak samo omogoča, da nekdo vloži kapital in da se mu za-

jamči, da bo dobil del profita. Nasprotno pa, če preidemo na delnice, potem ima vlagalec toliko glasov kot delnic. Lahko se zgodi, da bo upravljal del gospodarstva, in to je realni problem.

Sele v tej celosti odgovorne družbene lastnine so en od aspektov tudi vrednostni papirji. Vendar so bolj povezani z zbiranjem družbenega kapitala, kot z vprašanjem odgovornosti nosilcev lastništva.

Moramo razlikovati različne vrednostne papirje (delnice, obveznice) z različnimi lastnostmi glede na pravico do dobička, pravico upravljanja, možnost prodaje in nakupa na domačem in tujem trgu. Zelo pazljivo moramo pretresti različne socialne in politične posledice, ki jih imajo različni aspekti raznih vrednostnih papirjev za razvoj jugoslovanske družbe.

Družbena lastnina v gospodarstvu, ki je zgrajeno v zadnjih štiridesetih letih z velim odrekanjem delovnih ljudi Jugoslavije (akumulacija je bila pogosto 30-40%), se ne more razdrobiti v delnice kapitalističnega tipa, ki bi se lahko prodajale komurkoli doma in po svetu. To ne bi bilo samo nepravilno do ogromne večine, ki je ustvarila družbeno lastnino, ampak bi bila lahko ogrožena tudi nacionalna neodvisnost, če bi znaten del dosedanje družbene lastnine v obliki akcij kupili tuji kapitalisti.

Dalje, do katere meje naj kapital svobodno kroži? Recimo, ali je možno, da bi delavci po dogovoru prodali svojo tovarno in da nihče ne bi mogel storiti ničesar proti temu? Dogajalo se je v nekaterih deželah, da so delavci, ki so dobili delnice, le-te razprodajali.

Mednarodno kroženje kapitala in notranje kroženje kapitala je zato zelo važen aspekt teh vrednostnih papirjev, kar ima lahko zelo resne posledice.

Strinjamo se z večjim kroženjem kapitala znotraj Jugoslavije in z raznimi oblikami lastnine. A istočasno se govori o mednarodni odprtosti našega gospodarstva. Do kakšnih posledic bi prišli, če bi naše delnice prodajali na svetovnih borzah?

Ker smo gospodarsko šibki, bi kapitalisti zelo bogatih držav brez težav lahko kupili znaten del družbene lastnine. Iz strateško-ekonomskih interesov bi lahko dali tudi 5% več za naše delnice, če bi te krožile po svetovnih borzah. Tuji kapitalisti bi dobro plačali naše delnice in mi bi se zjutraj zbudili v državi, ki ne bi bila več čisto naša.

Zato se naša dosedanja družbena lastnina ne sme spreminjati v "klasične" kapitalistične delnice in vrednostni papirji ne smejo krožiti po borzah.

Drugo so delnice pri mahnih podjetjih, ki bi jih ustvarili, recimo naši izseljenci, in bi s temi omejenimi delnicami povečali vnos kapitala, znanja in ustvarjali nekaj novega. Uvoz tujega kapitala je lahko koristen, a samo če je pod družbeno kontrolo.

Govorim zato, da bi resno razmišljali o vseh vidikih vrednostnih papirjev, da ne bi iz ene enostranskosti skakali v drugo, iz dogmatizma v kapitalizem. Pri uvajanju vrednostnih papirjev moramo upoštevati naše jugoslovanske pogoje, ker lahko drugače zdrsnejo v drugo smer.

Menim, da nimamo dovolj stabiliziranih ocen, kaj se je v Jugoslaviji dogajalo v zadnjih 45 letih. Uspehi, ki smo jih skupaj dosegli, vsi narodi Jugoslavije brez izjeme, ti veliki uspehi so pogosto pozabljeni.

Čeprav smo v gospodarski krizi, je dejstvo, da se je v vseh republikah petkrat povečala proizvodnja od leta 1945, torej za 500%. Zgodovinsko dejstvo je, da so bile nekatere naše republike leta 1945 izrazito agrarne, celo na nivoju 18. stoletja, a da so

sedaj postale industrijsko agrarne republike. Še so problemi, vendar je bi narejen velik korak naprej.

Dejstvo je, da je imela Jugoslavija v letih med 1950 in 1970 skoraj največji gospodarski razvoj na svetu, z letnim povečanjem skoraj 10 %. Tedaj smo izvedli prvotno akumulacijo in začetno industrializacijo, a istočasno še povečali demokratizacijo, kar je izjemna kombinacija v zgodovini. Vedno je prvotno akumulacijo (tako v Rusiji, kot v Angliji) spremljal oster politični pritisk, a mi smo združili hiter razvoj samoupravljanja, hitro akumulacijo in industrializacijo.

Nikakor se ne strinjam s tezo, da se kjerkoli v Jugoslaviji šele sedaj gradi prava svoboda in demokracija. Osebn nisem imel prav veliko od demokracije, a moram govoriti v interesu resnice tega ljudstva. Demokracija in svoboda sta dobili vse moderne temelje že med leti 1948 in 1950, za časa Tita, Kardelja, Bakarića, Milentije Popovića, Veljka Vlahovića. Spremenjen položaj partije, znanosti in umetnosti, debirokratizacija, spremenjen položaj kmeta, svobodno samoupravno podjetje, česa ni nikjer drugje na svetu - vse to je že leta 1950 ustvarilo vse pogoje za svobodo. Povsem je neresnično prikazovanje dela srednje generacije - ki se sama označuje za "mlado"-kot da šele sedaj začinjamo ustvarjati demokracijo, ki da je ni bilo za časa Tita, Kardelja, Bakarića ali Stambolića, kakor da je tedaj vladala neka diktatura. To so debele laži, ki pogosto ustvarjajo slabo raspoloženje med delom mladine in pri delu množic, mi se s tem premalo spopadamo.

Zaradi takih neresnic se ustvarja prepad med mlado in staro generacijo. Vendar znaten del vzrokov za to krizo skupaj s staro nosi tudi srednja generacija, ki ni bila partizanska. Kdaj se je začela kriza? Po letu 1970, a izostrila se je konec 70-ih let. Do 1970 je bil največji napredek ekonomije. Po 1970 se zgrne v partijo masa ljudi, a del teh je prišel le zaradi kariere.

VUKAŠIN STAMBOLIČ: Ali lahko o tem govorimo tako generacijsko pavšalno?

RUS:

Seveda ne pavšalno! Želim samo pokazati, da srednja generacija ni doživljala težav v stari Jugoslaviji, v vojni in po njej. Zato je bila delno tudi razvajena. Zato ni imela jasnih predstav o vrednostih, ni imela jasne predstave, koliko je v novi Jugoslaviji novega, vrednega, kakšen napredek je bil storjen po letu 1941.

Velik del vzroka za krizo nosijo vse predhodne generacije. Moj glavni apel in glavni cilj je čim tesnejše sodelovanje vseh generacij. A danes imamo v Jugoslaviji poskuse, da se zaostri spopad generacij, skuša se očrniti partizansko generacijo in jo oddvojiti od drugih. Pogosto se govori, da je treba zavreči vse do sedaj ustvarjene vrednote in napraviti neko povsem novo, drugačno "inovacijsko družbo" ali "družbo XXI.stoletja".

O tej inovacijski družbi se govori zelo mlahavo, zelo eseciistično in neprecizno. Recimo: to je "družba XXI.stoletja". To je čista poetična fraza, čista iluzija, ker ni zanjo nikakršne sociološke in ekonomske analize. Skušal sem pokazati, da bodo v 21. stoletju še vedno obstojala osnovna razredna nasprotja, ki so v sedanji družbi, in da jih bomo tedaj lahko le zmanjšali. Vendar pa nekateri govore, kot da bo prišla generacija, ki bo prinesla nek nov, kompjuterski raj. To so čiste iluzije. Tu ni dosežen znanstven nivo razprave.

Popolnoma soglašam, da imajo v naši družbi pripadniki srednje generacije vodilne položaje. Vendar pa danes nimamo takšnega kadrovskega povprečja, kakršno je bilo v

Titovi ekipi. V Titovi ekipi so bili Bakarić, Kardelj, Veljko Vlahović, Kidrič, Milentije Popović itd. Teoretsko povprečje voditeljev sedaj ni takšno kot tedaj. Zato danes nimamo jasnih ocen idejnega stanja.

Deli srednje generacije pogosto menijo, da so "veliki teoretiki" nekakšni površni publicisti, ki se bavijo z različnimi metaforami, - različnimi ohlapnimi pojmi, z esecistiko, a niso delali na graditvi lastnih pojmov, niso proučevali posebnih zgodovinskih pogojev, kakor so to delali Vlahović, Kardelj, Bakarić, Tito in drugi člani vodstva. Tega danes nihče ne dela. Ko rečemo "obnova Partije", moramo dvigniti vodstvo vsaj na nivo titovskega vodstva. Nekateri pravijo, da je bil Tito karizmatični neomejeni vodja. To ni res. Tito je ustvaril kvalitetno kolektivno vodstvo. Tito je bil prvi, a je v svoji vladi združil same močne osebnosti. Te močne osebnosti so imele velike možnosti iniciative na svojih področjih. Poslal je Tempa v času vojne v dve, tri današnje republike, da je sam uredil usodne stvari, ali pa je velika področja prepustil Kardelju, Bakariću itd. To je bil visok nivo vodenja. S tem nočem govoriti proti nikomur danes. Enostavno apeliram, da je treba obnoviti visok nivo kolektivnega vodenja, sestavljenega iz močnih ljudi, brez ozira iz katere generacije, osebno močnih v moralnem pogledu, močnih v teoriji, močnih po izkušnjah.

MILIJKA KOMATINA: To je problem kompetenc.

RUS:

Mislím, da so napačna upanja, da bo posamezen lider sam izvlekel Jugoslavijo. To je povsem napačna linija. Kar se tega tiče, sem v Sloveniji pravočasno govoril, da se ne strinjam s takšnim hvaljenjem Staneta Kavčiča.

Ker tovariši to žele, bom povedal svoje stališče o političnem pluralizmu pri nas. Menim, da je realno vprašanje, v kakšni meri in kdaj lahko politični pluralizem odpira z višjimi kvalitetnimi potmi izhod iz stalinizma in administrativnega socializma. Zato je takšno vprašanje povsem legalno v okviru današnje diskusije, a istočasno povezano z sodobnimi dogodki v Jugoslaviji.

Menim, da se da v okviru približno takšnega samoupravnega socializma, kakršnega smo zamislili v Programu Zveze komunistov Jugoslavije, v okviru Ustave iz leta 1974 in v okviru Dolgoročenega programa ekonomske stabilizacije, v popolnosti razviti uspešen politični pluralizem in da nam ni treba česa bistveno novega.

V čem je bistvo samoupravnega političnega pluralizma? Ta pluralizem mora temeljiti na tem, kar je povezano z bistvom človeka, a to je: človek kot delavno bitje, človek kot kulturno-zgodovinsko bitje in človek kot naravno bitje. Iz vseh teh dimenzij - človek kot delavno bitje, kot kulturno-zgodovinsko bitje, kot naravno bitje - izhajajo legalni, normalni in zdravi različni interesi. Naravno je, da ima različne interese predelovalna industrija, spet druge druga industrija, da ima svoje normalne in legalne interese infrastruktura, svoje kmetijstvo. Normalno je, da se ti interesi tudi izražajo. Če imamo organizirane subjekte, ki izražajo te interese od delovne organizacije do občine itd., potem je tak politični pluralizem samo koristen.

Menim, da je povsem normalno pri nas in da se nam ni treba preveč bati, da imamo boljše organizirane kmete v zadružni zvezi ali zvezo mladine, ker je to edina naravna delitve. Ta zadružna zveza kmetov bi lahko izborila nekatere stvari, ki so povsem realne, na primer boljši tretina kmetov s strani predelovalne industrije, ki pogosto nima pravega obzira do njih, ali boljši odnos birokracije, ki ni nič boljša. Mogoče bodo kmetje s tem

izborili boljši položaj kmetijstva, ki nam je vsem potrebno. Povsem naravno je, da bi se povezali in prišli do političnega izraza tudi drugi realni interesi. Na primer, Društvo inženirjev in tehnikov je za sedaj družbeno-politično neučinkovita organizacija, a ima velike možnosti. Kulturniki, društva književnikov se na vse načine borijo za boljši položaj književnikov, sliši se jih, delajo hrup, a pogledjte, kakšno žalostno vlogo molkolgov igra pri nas ogromen del inženirjev. Molčijo o svojem poklicu; zakaj se ne borijo proti birokraciji in uravnilovki, za boljše pogoje raziskovalnega dela v tovarnah; zakaj ne zahtevajo, da bi imela vsaka tovarna raziskovalni oddelek. To bi bila povsem družbeno koristna in legalna borba. Treba se je boriti za boljše nagrajevanje izumiteljev, da res dobijo zakonitih 6% ekonomskega efekta od aplicirane iznajdbe.

Popolnoma razumljivo je, da imamo mladinsko organizacijo, ki se bori za svoje pravice, ali pa žensko organizacijo.

Res nisem bolesten nacionalist, mnogo sem se naučil od drugih narodov v Jugoslaviji, a ne morem obiti pomembnega aspekta političnega pluralizma, ki ga predstavljajo narodi in narodnosti in ki je uresničen v federativni ureditvi Jugoslavije.

Legalno in moralno moramo priznati, da je narod pomembna družbena kategorija, ki bo obstajala relativno dolgo, ker je nastala z naravno zgodovinsko-kulturno potjo.

Če nekdo ljubi svojo nacionalno kulturo, ima nujno kulturo za del humanizma in zato ljubi tudi kulturo drugega naroda, ne more biti bolesten nacionalist. Vse kulturne razlike v Jugoslaviji nas bogate, nastale so na naraven način.

Povsem naravno je, da se ob popisu prebivalstva ogromna večina, brez prisile ali nacionalističnih namer javi za Črnogorce, Makedonce, Hrvate, Srbe itd. To je naravno zgodovinsko stanje. Tu ni nič slabega. Takšna očitna dejstva je treba jemati v obzir.

Samoupravni pluralizem je nujno vedno tudi političen. Ni točno, da je interes delovne organizacije samo ekonomski, je tudi političen. Če gre njen delegat na politično telo, v skupščino, se tam bori tako politično, kot ekonomsko. Ekonomska politika je osnovna politika, a ne edina.

Hotel sem samo ilustrirati, da je veliko različnih oblik in vsebin političnega pluralizma, ki so napredne.

Kakšno stališče naj zavzamemo do teze, kot je "civilna družba"? Menim, da se pod tem izrazom pojavljajo zelo različne vsebine, od samoupravno socialističnih do ponekod teženj k formiranju meščanskih političnih organizacij, ki jim manjka samo firma. Razna društva, ki naj bi bila samoupravni dejavniki, na profesionalni osnovi danes prevzemajo vlogo jeder meščanskih partij, ki se v svojem bistvu popolnoma razlikujejo od Socialistične zveze. To ne pomeni, da zahtevam nasilno intervencijo. Želimo samo to, kar lahko naredi Zveza komunistov. Najprej moramo izdelati jasne idejnopolične ocene in pojme, ki bodo služili demokratičnemu in kulturno-političnemu delovanju.

Nejasno govorjenje o "civilni družbi" je esejistično govorjenje na nižjem nivoju, brez resne sociološke in ekonomske analize konkretnih vsebin, a ta nivo nehote zamegljuje stvarnost. Če je civilna družba enkrat opredeljena kot samoupravni, drugič pa kot večstrankarski sistem ali kot kapitalistična civilizacija itd., se proti temu ni treba braniti z nasiljem, moramo pa odprto povedati, da je to nižji nivo razprave, kot ga je Zveza komunistov že ustvarila, recimo, v Programu Zveze komunistov.

Pri nas se uporablja parola o borbi mnenj dokaj poenostavljeno, kot da morajo komunisti sprejeti nivo dialoga z vsem in z vsakim, ker se lahko s tem - če gre za dialog z

desnico - takorekoč legalizirajo meščanske stranke. Nisem za to, da bi višji organi Socialistične zvez zavzeli stališče, da je kako malo profesionalno društvo v istem rangi kot cela Zveza in da bi se morala sedaj dogovarjati dva centra, ki predstavljata enake družbene vrednosti. Povsem nekaj drugega je čim širša svoboda mišljenja in izražanja, tudi za tako opozicionalne skupinice.

MILIJA KOMATINA: Če je to tako, ali smo za knjigo Edvarda Kardelja "Poti razvoja socialističnega samoupravljanja"?

RUS:

Govorim samo o takem odnosu do raznih opozicionalnih skupin, ki bi se ga dalo razumeti kot sodelovanje ali koalicijo različnih strank.

MILIJA KOMATINA: (Potem je treba to knjigo prepovedati.)

RUS:

Ponovno, govorim le o takih primerih, kjer bi prišlo do de facto priznanja drugih strank, pa čeprav bi imele te stranke videz profesionalnih društev ali diskusijskega kluba.

Stranke nastanejo, ko se neka neformalna skupina na kakršenkoli način ne bori za realne interese profesije ali generacije ali skupnosti, ampak za nekaj povsem drugega. Za cilje, ki so nasprotni socializmu, ko s svojo organiziranostjo izsiljuje večje lastne pozicije moči, a ne realne interese, ko izsiljuje, da se postavi v isti rang z višjimi organi družbe, čeprav ta skupina predstavlja le majhen del družbe.

Politični pluralizem, ki izraža delitev dela, zgodovinske in naravne lastnosti človeka (spol, starost) se ostro razlikuje od meščanskega partijsko-političnega pluralizma. Če prvega podpiramo, hočemo drugega omejiti, seveda samo z idejnimi in demokratsko-organizacijskimi koraki in ne nasilno (dokler meščanska restavracija sam ne postane nasilna). Samoupravni politični pluralizem dela, človekove narave in zgodovine teži k temu, da jasno izražene različne interese zedini, integrira.

Zato je naravno, da so vse organizacije samoupravnega socialističnega pluralizma združene v SZDL in da jih - poleg njihove velike avtonomije - le veže konsenz o temeljih naše socialistične skupnosti.

Jasno moramo razlikovati idejni boj od dialoga. Dialog imamo z vsemi, s katerimi imamo kaj bistveno skupnega, a idejni boj s tistimi, ki so nasprotniki temeljev samoupravnega socializma (z izrazito desnico, meščansko in birokratsko).

Važno je precizirati, da so pravi, idejno in akcijsko opredeljeni desničarji (meščanski in birokratski) zelo redki in da ne morejo naši deželi nuditi nobenih vrednot in ciljev. Zato jih lahko izoliramo na lahek, dosledno demokratičen način, z jasnimi dokazi. A zelo velika je množica tistih, s katerimi lahko trajno sodelujemo, mnogi pošteni delovni ljudje in strokovnjaki, mnogi patrioti, mnogi politično neopredeljeni in neobveščeni. Levica (ZK, SZDL, DPO) zastopa interese velike večine Jugoslovancev, vseh delovnih ljudi in patriotov.

Moramo pa biti realisti in računati, da bo desnica poskušala prodreti v posamezne organizme (v razna društva, zveze, organizacije) samoupravnega socialističnega pluralizma, da bi jih sprevrgla v svoje politične stranke. V takih primerih bo povsem normalno, da se borimo organizirano, kulturno, s civiliziranimi demokratičnimi sredstvi, ki so že dolgo sprejeta v svetu, da na nenasilen način omejimo vpliv desnice, ki v naših razmerah ne prinaša nobene vrednote.

Torej, dialog imamo z veliko večino prebivalstva, ki je objektivno na strani socializma, čeprav nima izdelanih stališča ali ima nejasne pojme.

Vendar se ne moremo izogniti idejnemu boju, ki bo pokazal razlike v temeljih z malimi desnimi skupinicami, ki so idejno in politično militantne proti temeljem našega socializma. S tem skupinicami ni dialoga, ker bi ustvarjal meglen vtis, kot da se strinjamo v temeljih, kot da so razlike samo v drobnarijah. Meglen vtis o malenkostnih razlikah bi lahko pri delu množic in mladine naredil vtis, kot da je desnica nekaj v temelju pozitivnega. Idejni, polemični boj z desnico moramo vedno biti na kulturnen in nenasilen način, dokler desnica ne preide v nasilje. Vse dotlej lahko desnico ignoriramo ali z njo polemiziramo, a nikoli ne moremo z njo ustvariti koalicije, ne moremo desnice vklopiti v vodilne politične organe.

Polemika ni isto kot dialog. Polemiko začnemo, kadar hočemo, zaključimo, kadar hočemo, in porabljamo v njej katerakoli kulturna in moralna sredstva (vedno pa resnico).

Imamo množico oblik idejne polemične borbe, ki jih sedaj redko uporabljamo, čeprav so te oblike v Evropi že davno priznane in sprejete kot poštene in kulturne oblike idejne borbe: kritični članki, analize, epigrami, karikature, satire, tragikomedije, komedije itd. Vse take oblike borbe z meščansko desnico bi bile kulturne in ne administrativne. Kar pa se tiče organizirane samoupravne politične borbe, nam zadošča samo eno pravilo: nikoli podpirati desničarjev za vodilna politična mesta v političnih organih. Do desničarjev ni treba zaradi njihovih pogledov ali besed nikarkršnih drugih sredstev, niti v strokovnem delu, niti na delovnem mestu, niti nobenih administrativnih ukrepov. Desničar je lahko dober strokovnjak in delavec.

Proti njemu se je treba boriti z normalnimi demokratičnimi sredstvi, če ga kdo slučajno predlaga na listo Socialistične zveze ali za vodilni politični organ. Komunisti in vsi levičarji (tudi tisti religiozni) se bodo borili proti desničarjem tako, da bodo pravočasno predlagali svoje kandidate in organizirano agitirali zanje. Drugače je z množico poštenih patriotov, ki dobro delajo in ljubijo domovino, a ne poznajo točnih teoretičnih razlik med filozofijami, med socializmom, marksizmom in kapitalizmom. Levičarji takšne lahko predlagamo za vodilna mesta, ne moremo pa izrazitega desničarja (meščanske ali birokratske usmeritve). Ne preostane nam drugega, kot da polemiziramo z njimi in se borimo, da ne pridejo v politično vodstvo. Z desničarji je možna le odločna in kulturna in demokratična politika: da jih ne preganjamo z nasiljem, če niso nasilni, da jih ne mečemo iz služb, a da z njimi nikoli ne sklepamo oportunističnih kompromisov v obliki vladajoče koalicije.

Nikakor ne moremo sprejeti teze: v Zvezi komunistov ni naprednih sil, vse napredne sile so izven Zveze komunistov. Ta teza nima smisla, če nismo niti poskušali, da bi v Zvezi komunistov prebudili vse, kar je dobro, in če težimo k nekim zunanjim zaveznikom, ne da bi mobilizirali Zveze komunistov.

Strinjam se s tovarišem Milivojem, da mora biti naš boj z desnico idejen, da je čim manj administrativen, da ga ne dušimo z nasiljem. A vprašanje je, kaj razumemo pod temi izrazi. Kaj izraz "dialog" pomeni? Ali je dialog isto kot polemika? Zame dialog ni isto kot polemika ali idejni boj. Ali dialog enostavno pomeni, da vsakogar, celo desnico, združeno v majhne skupinice, tretiramo, kot da imajo te skupine isto široko politično in demokratično bazo kot republiška in zveza vodstva družbeno političnih organizacij.

Ko sem pred kratkim arheološko zakopala v več desetletij svojih spisov, sem potegnila na dan tudi študentski diplomski stratum. Na tej ravni sem odkrila zaprašen zavitek zaključnih izpitov z Oxforda, in ko sem se poglobila v testna vprašanja, sem ugotovila, da zvečine gledam nanje samo še kot na predmete v starinarnici. Kar se mene tiče, so med njimi tudi takšne reči kot Gettierjev problem, narava čutnih podatkov (sense data), narava inkorigibilnih temeljev vedenja (znanja) in korpusa apriornega vedenja(znanja).

Čprav izpitne naloge v resnici niso stare več kot dvajset let, so se na tem področju stvari tako zelo spremenile, spremenile tako globoko, da morda ni pretirano, če rečem, da smo tu sredi paradigmatičnega obrata. Ker ni mogoče natančno govoriti o celotnem področju, se omejujem samo nase (in na Paula Churchlanda). Ob tem pogoju pa se mi kaže, da prihaja znotraj splošnih okvirov in zvez, v katerih lahko upamo, da bomo odkrili, kako se ljudje učijo, razumejo in dojemajo stvari, do velikega preoblikovanja. Večina vprašanj, ki so nas zaposlovala kot diplomante in katerih odgovori so bili videti potrebni pri napredovanju splošnega programa v spoznavni teoriji, je zdaj videti ali perifernih ali pa napak naslovljenih, sam splošni program pa se zdi, da je v težavah.

Ne delam si več preglavic z naravo absolutnih temeljev, ker nič ne kaže, da bi obstajali; ali z apriornim vedenjem, ker ga verjetno ni, ali s čutnimi podatki, ker je to samo zmeden način mišljenja o senzornem procesiranju. Dvomim, da bi bilo znanje v splošnem sploh stavčno: prej bo držalo, da so reprezentacije tipično strukture povsem druge vrste. Za karkoli se bosta že izkazala mišljenje in procesiranje (obdelava) informacije, formalna logika po vsej verjetnosti ne bo njun model, razen morda v čisto majhnem delu. Teoriji odločitve, teoriji konfirmacije (potrjevanja), predikatnemu računu itd., lepim in veličastno bistrim, kakor že so, po vsem videzu ni sojeno, da bi igrali osrednjo vlogo v teoriji o tem, kako človeški in drugi živčni sistemi dejansko rešujejo probleme in jih razdelajo.

Induktivna logika ne obstaja, pa tudi ne kaže nobenih znakov v tej smeri; "sklepanje-k-najboljši-pojasnitvi" je ime za problem, ne pa teorija o tem, kako človeški osebki izvršujejo zadano nalogo.

Formalna semantika je zdaj videti popolnoma zgrešen projekt, ki ni sposoben niti začetka v pojasnjevanju, kako je človeški jezik lahko pomenljiv. Hilary Putnam je priskrbel osnovo za takšno stališče, empirični podatki lingvistike pa prav tako resno

spodkopavajo celotno idejo. Za določene namene je formalna semantika morda neprecenljive vrednosti, toda kot sredstvo, ki naj proizvede teorijo pomenljivosti človeškega jezika, se zdi popolna polomija. Prav gotovo mora biti nekaj bizarnega v ideji, da lahko teorija pomena, ki nima čisto nič opraviti s človeško psihologijo ali nevropsihologijo, razlaga pomenljivost jezika in odnos, kako se reprezentacijske strukture nanašajo na svet. In kaj je z resnico? Če reprezentacijske strukture niso stavki (propozicije), niso resnično-veljavni; če naj bi jih o-veljavili, se mora to zgoditi na kak drug način. Iz tega sledi, da je sam pojem resnice po vsem sodeč zrel za obsežen ponoven premislek. Tako so vedenje (znanje), prepričanje, referenca, pomen, resnica, mišljenje, pojasnitev in učenje vsi in vsak zase žarišče izpodkopanega zaupanja v "imenitno staro paradigmo", ogrodja, ki v glavnem izvira iz logičnega empirizma, katerega korenine segajo nazaj k Humu, Locku in Descartesu. To sicer ne pomeni, da tu ni nobenih dosežkov, ali pa da je vse, kar izhaja izza meja starih podmen, navadno čvekanje. Prav nasprotno, gotovo je tu doseženih mnogo trajnih rezultatov, čeprav na tej stopnji le stežka razločim trajno od bežnega.

Povrh vsega pa se še ni zgodilo, da bi kdo odločno ovrigel "imenitno staro paradigmo". Paradigme redko padejo zaradi odložnega ovrženja, navadno prej oslabijo in počasi izgubljajo svoje somišljenike. Zakrknjeni praktiki sicer lahko vselej nadaljujejo s svojim početjem, v upanju, da bo nov namig (besedna igra: namig, wrinkle-guba na obrazu) kljub vsemu še zadovoljil kritike. Vendar pa mnogi občutimo, da delo znotraj okvirov "imenitne stare paradigme" ni posebej hvaležno. Ravno obratno pa naravoslovni pristop veliko obljublja, ko informira naše raziskave o tem, kar je na razpolago v psihologiji in nevroznanosti. Vse pozornosti vredno novo dogajanje v spoznavni (kognitivni) nevrobiologiji nas vzpodbuja k mišljenju, da se poraja nova in zaokrožena paradigma. Spoznavna teorija, spočeta v tem duhu, je natanko tisto, kar je W. V. Quine imenoval naturalizirano (o-narav-ljeno) epistemologijo.

Biolška perspektiva

Temeljno spoznavno-teoretsko vprašanje od Platona naprej se glasi: Kako nam je dano, da reprezentiramo (predstavljamo) realnost? Kako je mogoče, da lahko reprezentiramo zunanji svet predmetnosti, prostora in časa, gibanja in barve? Kako reprezentiramo naš notranji svet misli in želja, podob in idej jaza in zavesti? Ker je konec koncev tisto, čemur vse to uspeva, naš živčni sistem, je mogoče osnovno spoznavno-teoretsko vprašanje preoblikovati takole: Kako delujejo možgani? Manj nejasno in bolj točno pa se vprašanje glasi: Kako, postavljeni v telesni sestavi, znotraj obkrožajočega fizičnega okolja in znotraj danega družbenega (socialnega) konteksta, delujejo možgani? Odgovori bodo tu najprej in predvsem opisni, vendar vstopa vanje normativna dimenzija spoznavne teorije v trenutku, ko na deskriptivni osnovi pričnemo primerjati in vrednotiti stile komputacije in reprezentacije in določamo, kako izboljšati komputacijske in reprezentacijske strategije. Ko razumemo kaj je mišljenje, lahko pričnemo reševati tudi problem, kaj pomeni dobro misliti.

Zdajšnji čas je pravi trenutek za naturalizacijo spoznavne teorije; to potrjujejo predvsem trije dejavniki. Najprej, tehnološki napredek v nevroznanstvenih raziskavah je bil v zadnjih dvajsetih letih spektakularen in količina tistega, kar zdaj vemo o mikrostrukturi in mikroorganizaciji živčnih sistemov, je impresivna. Zdaj, na primer, proučujemo v podrobnostih poti določenih tipov nevronov v vidnem sistemu, pa tudi različne naloge, ki jih opravljajo različne nevrnalne populacije. Raziskovalne tehnike živčnih sistemov na različnih ravneh organizacije so nam razkril anatomske in fiziološke podatke, ki nas navdajajo s prepričanjem, da je že dozorel čas za pravo teoretiziranje o tem, kako so makro efekti rezultat nevronalnih lastnosti.

Drugič, napredek poceni računalništva je omogočil simuliranje živčnih omrežij in s tem tudi računalniških lastnosti na ravni tokokroga (circuit level). Ker ne razpolagamo s fiziološko tehniko, da bi se na tej ravni lotili dejanskih živčnih sistemov, je računalniška simulacija bioloških tokokrogov ključno pomožno sredstvo, ki je na razpolago nevroznanstveni tehniki. Poceni in hitro računalništvo je bistvenega pomena za simulacijo, ker je zgradba živčnih sistemov paralelna in v omrežju potekajo ogromne količine komputacijskih dogodkov hkrati. Kljub vsemu pa celo nova računalniška tehnologija, kot je to v zdajšnji generaciji konekcijski stroj (connection machine), še zdaleč ne dosega komputacijske kapacitete človeških možganov.

Komunikacijska pasovna širina konekcijskega stroja je okrog 10 bitov na sekundo, kar je izredno. Toda povprečna komunikacijska pasovna širina, ki jo uporabljajo človeški možgani, je okrog (10 nevronov) $(5 \times 10 \text{ zvez nevronov } (2 \text{ bita/zvezo/sek.}),$ kar pomeni, da možgani procesirajo v povprečju 10 bitov v sekundi.

Tretjič, študij živalskega obnašanja v etiologiji, psihologiji, lingvistiki in klinični nevrologiji, ki postaja vse bolj rafiniran, nam daje ključne in dostikrat presenetljive podatke o kapacitetah živčnih sistemov. Na področju klinične nevrologije eno najpomembnejših odkritij zadeva mnogoterost spominskih sistemov pri opicah in ljudeh. V psihologiji izstopata kot posebej pomembni odkritji dejstvo, da domala vse kategorije kažejo prototipske učinke in da v informacijskem procesiranju (obdelavi) prevladujejo podobe (images).

Z biološkega vidika imajo nekatere teh točk še poseben pomen. Sicer ni res, da bi bila ta dejstva v splošnem neznana, toda iz biološkega vidika vzbujajo še posebno pozornost, ker oblikujejo naš način mišljenja o problemih vida, učenja, prostorske reprezentacije, senzorno motorične kontrole itd.

Najbolj temeljno teh dejstev je, da so človeški možgani proizvod evolucije. To zahteva razmislek iz treh razlogov:

1) V mnogih pomembnih ozirih so človeški možgani v strukturalnih komponentah in organizaciji zelo podobni možganom drugih primatov, hkrati pa tudi niso zelo različni od možganov drugih sesalcev. Kortikalna organizacija, na primer, je, kot kaže, skupna vsem sesalcem. Naši možgani si delijo nekatere osnovne lastnosti celo z najpreprostejšim živčnim sistemom. Kakor naš živčni sistem, so tudi živčni sistemi sesalcev omrežja med seboj povezanih enot; te enote (units), nevroni, v osnovi enako delujejo v vseh živčnih sistemih; skupne so nam tudi nevrokemikalije. Seveda morajo brez dvoma tu obstajati tudi razlike; navsezadnje že zato, ker se zdi človeška komunikacijska kapaciteta tako zelo izrazita, vendar tega po vsej verjetnosti ne gre prepisovati kakšni "čudodelni možganski gubi", ampak drobnim finim razlikam v

zvezah in napeljavi. Anatomske in fiziološke posobnosti so pomembne, ker za nas pomenijo, da moramo pričakovati, da se naš način, kako se učimo, spominjamo, vidimo, slišimo in upoštevamo, ne bo v temelju razlikoval od tistega pri drugih organizmih, ki počnejo iste stvari.

2) Spoznavne sposobnosti (cognition) ni mogoče čvrsto ločiti od ekološke niše, načina življenja in telesne strukture organizma. Živčni sistemi niso računalniki za široko uporabo. Razvili so se, da bi opravljali čisto določen obseg nalog in njihova zgradba podpirata te naloge. Obstaja usodna tendenca v mišljenju, po kateri so možgani v bistvu, tako kot ukvarjanje z odkrivanjem dejstev, samo naprava, katere primarna funkcija je pridobivanje propozicionalnega (stavčnega) znanja (vedenja). V najboljšem primeru odkrivajo, kakor se domneva, resnico-zaradi-nje-same. Iz biološkega vidika ta stvar ni ravno smiselna.

Z evolucijskega stališča je pglavitna funkcija živčnih sistemov usposabljanje organizmov za ustrezno gibanje. Če stvar oskrbimo do bistva, lahko rečemo, da živčni sistem omogoča organizmom uspešno opravljanje štirih F-jev: (Feeding, fleeing, fighting, reproducing - prehranjevanje, bežanje, bojevanje in razmnoževanje). Pglavitno opravilo živčnih sistemov je torej spraviti telesne dele tja, kamor sodijo, če naj organizem preživi. Kolikor reprezentacije služijo tej funkciji, so tudi one koristna zadeva. Spravljati reči v red v prostoru in času je za živčne sisteme potemtakem dejavnik ključnega pomena, pogosto pod precejšnjim evolucijskim pritiskom, kar zadeva hitrost. Izboljšave v senzorno motorični kontroli podarjajo organizmu evolucijsko prednost: bolj luksuzen stil reprezentacije pomeni prednost vse dotlej, dokler je v skladu z načinom življenja določenega organizma in povečuje njegove možnosti za preživetje. Resnica, karkoli že to je, je pri tem definitivno na zadnjem mestu.

3) V proizvodih evolucije ne moremo pričakovati konstrukcijske popolnosti. Izboljšave v živčne sisteme niso vgrajevane iz ničelne točke, četudi bi to morda pomenilo najboljši dizajn. Gre za modifikacije struktur in vzorcev, ki že obstajajo. Evolucija mora doseči izboljšavo v organizaciji s tistim, kar že ima na razpolago; ne more se vrniti nazaj in se stvari lotiti iz osnov. Pri izbiri raziskovalne strategije igra to dejstvo pomembno vlogo. To namreč pomeni, da utegnemo, vkolikor se lotimo problema funkcije živčnega sistema kot tehničnega problema in se vprašamo, kako bi nalogo (npr. stereopsis) v principu rešili, odkriti kakšno zvito, tehnično rešitev, ki ne bo niti zdaleč podobna tisti, ki so jo iznašli možgani. Pri oblikovanju hipoteze o delovanju možganskih funkcij je torej bistvenega pomena upoštevanje omejitev ne le na ravni obnašanja (behavioral level), ampak tudi na nevrobiološki ravni. Če se sami ne podamo v črno škatlo, se izpostavljamu nevarnosti, da bomo raziskovali odmaknjena, četudi trenutno modna področja komputacijskega prostora in tako zapravljali naš čas.

Zakaj je konkcionizem pomemben?

Če reprezentacijske strukture niso podobne stavkom, kakšne so? Če komputacija ni podobna logiki, čemu je podobna? In kako lahko to odkrijemo? Če je pristop formalne semantike k pomenljivosti napačen, kateri bi se bolje obnesel? Vse to se mi zdi

osrednja, ali vsaj nekatera izmed, za spoznavno teorijo, relevantnih vprašanj. Konekcijonizem (znan tudi kot PDP, Parallel Distributed Processing) igra tu pomembno vlogo, ker konstituira začetek resnično sistematične alternative "imenitni stari paradigmi". Po vsem videzu razpolaga s pripomočki, ki lahko priskrbijo nevrobiološko adekvatne odgovore na omenjena osrednja vprašanja.

Konekcijonistični modeli ilustrirajo tisto, kar bi reprezentacije zares lahko bile, vkolikor niso podobne stavkom, in kakršna bi zares lahko bila nevrološka in psihološka komputacija, vkolikor le-ta ni podobna logiki. Osvobajajo nas prepričanja, da je stavčni model neobhoden. Še več, oris teh modelov je navdahnila in informirala nevrobiologija, zato so biološko bolj realistični kot stavčno/logični modeli.

Za konekcijonistični model so značilni trije arhitekturni elementi: (1) procesne enote (processing units), (2) zveze (connections) med procesnimi enotami in (3) uteži (weights), ki so diferencialne jakosti zvez med procesnimi enotami. Procesne enote, kot so nevroni, druga z drugo komunicirajo s signali (kot je hitrost rafala (firing rate)), ki so prej numerični kot simbolni. V tipičnih modelih so enote razvrščene v plasteh: plast inputa, plast outputa in plast, ki med njima intervira - tako imenovane "skrite enote" (hidden units), ki so v popolnosti povezane s plastjo inputa in outputa. Procesne enote seštejejo impute zvez z drugimi procesnimi enotami, pri čemer je vsak input obtežen z jakostjo zveze. Output vsake procesne enote je realno število, ki je nelinearna funkcija linearno seštetih inputov. Output je majhen, ko so inputi pod pragom, a hitro narašča čim celokupni input postane bolj pozitiven. Pri prvem približku lahko imamo aktivno plast (activity level) za seštete postsinaptične potenciale v nevronu, output pa za njeno hitrost rafala (firing rate).

Kar je pri teh sistemih še posebej vredno pozornosti je dejstvo, da jih je mogoče naučiti zelo kompleksnih input-output funkcij. To učenje pa ni le iskanje po tabelah, saj majhno število skritih enot to onemogoča. Še več, sistem je sposoben celo posploševanja k novim primerom in lahko že v zgodnji fazi učenja ali takrat, ko ni pravilnega odgovora, postreže s čisto smiselnimi približki (aproksimacijami). NETalk je morda najbolj spektakularen primer konekcijonističnega omrežja. Sposoben se je naučiti pretvoriti zapis v govor. Omrežje nima začete ali vgrajene organizacije za procesiranje inputa, ali točneje, za preslikave (mapping) črk v zvok. Ta organizacija se poraja v učnem procesu. Vrednosti uteži se določajo z uporabo učnega algoritma, imenovanega "povratno razširjanje napake" (back-propagation of error). Ta strategija izkorišča preračunano napako med dejanskimi vrednostmi procesnih enot v plasti outputa in zaželenimi vrednostmi, ki jih oskrbi učni signal (training signal). Signal napake se prenese iz plasti outputa nazaj v plast inputa in se ga uporabi za uravnavanje vsake uteži v omrežju. Omrežje se v tem, ko se uteži spreminjajo, nauči v nizu učnih besed minimizirati povprečno kvadratno napako. Tako je mogoče reči za sistem, da opisuje določeno pot skozi utežni prostor, dokler ne najde tega minimuma napake (an error minimum).

Pomembna točka, ki jo je treba predočiti, je tale: omrežje procesira informacijo z nelinearno dinamiko, ne pa s simbolno manipulacijo in uporabo pravil (rule following). Uči se s postopnim poglobljanjem v kompleksni interaktivni sistem, ne pa s proizvajanjem novih pravil. Za reprezentacije v skritih enotah (hidden units) se izkaže, da niso simbol, ampak aktivacijski vzorci (patterns of activation). (gl. Sejnowski and Rosenberg, op. cit.)

Splošna strategija konekcionizma je modeliranje informacijskega procesiranja kot trajektorije kompleksnega nelinearnega dinamičnega sistema v zelo visoko dimenzionalnem prostoru. Ta struktura ni primerljiva s stavki, urejenimi v logična zaporedja, je pa hkrati potencialno dovolj bogata in dovolj kompleksna, da dopušča obnašanje (vedenje), ki lahko podpira semantične in logične odnose.

Konekcioniistični pristop je še vedno novost in mnoga vprašanja ostajajo brez odgovorov; toda dozrajšnji napredek vzbuja spoštovanja: nekateri modeli zadevajo specifične nevrobiološke probleme in so v veliki meri omejeni z nevrobiološkimi podatki. Drugi zadevajo višjo raven organizacije. Na tej stopnji je pomembno, da model vzpodbuja poskuse, najbolj na nevrobiološki ravni, kjer rezultati sugerirajo nadaljne modifikacije v modelu. Dodati je treba, da je zdaj naravnost nujno priti na dan z dodatnimi, informacijo procesirajočimi algoritmi. Čeprav je še prezgodaj govoriti o tem, ali kateri izmed obstoječih modelov uspešno zaobjame način, kako se procesiranje informacije v živčnih sistemih dejansko dogaja, pa kaže splošni pristop pravilne lastnosti v tolikih dimenzijah, da ga je treba resno jemati v poštev.

Prodor v modeliranju omrežij (network modeling), skupaj z novimi odkritji v nevroznanosti in psihologiji, nas navdaja z mišljenjem, da je v resnici mogoče razumeti temeljne principe, ki obvladajo možgansko funkcijo in tako razumeti tudi naravo predstavnih zmožnosti (reprezentacij) in mišljenje (sklepanje). Prav tako jasno je, da je iskanje rešitev teh problemov interdisciplinirana naloga, ki zadeva cela omrežja raziskovalcev: nevroznanstvenikov, modelarjev, etnologov, psihologov, jezikoslovcev in filozofov. Občutek imam, da spoznavna teorija ne bo nikdar več videti takšna kot doslej.

University of California / San Diego

NARAVA RAZPRAVE

Naše pojmovanje naravne vrste ima zelo verjetno psihološki izvor v našem izkustvu urejene raznolikosti živih species. Pa vendar se zdi, da so s preobratom, ki v filozofiji ni neobičajen, biološke species same izgubile status, katerega model so določale. Kajti v zadnjih letih so razni biologi in filozofi trdili, da species sploh niso razredi ali vrste individuov, temveč razpršeni individui. Drugi so se tej rekonceptualizaciji uprli in še vedno vztrajajo, da so species razredi, definirani s potrebnimi in zadostnimi lastnostmi, in biologova naloga je, da jih odkrije. Nekaj neodvisnih je iskalo tretjo alternativo: nekateri so zavrgli dihotomijo med individuom in razredom (Mayr), drugi so nakazali novo pot v razumevanju določujočih značilnosti species (Stebbins).

Nova trditev o species izvira iz Darwinove zavrnitve aristotelskega pogleda na svet. Seveda ni Darwin iznašel ideje o evoluciji; kajti dokler evolucije z naključno selekcijo ni bilo treba jemati resno, je prevladoval pogled na species kot nespremenljive tipe, četudi so se njihovi člani razlikovali od pravega tipa. S filozofskega stališča je bila resnična darvinistična revolucija ontološka. Kot je opozoril Mayr *a*, je bila revolucija v premiku od pogleda, po katerem so se individui bolj ali manj prilagajali tipom, k pogledu, po katerem so tipi nastajali kot rezultat procesa, delujočega na v osnovi spremenljive individue. Tako je prišlo do preobrata stališča o tem, kaj potrebuje razlago in kaj je ne potrebuje. Pred Darwinom je bilo potrebno razlagati odklone od tipov (aristotelska znanost je imela posebno vejo, *teratologijo* ali znanost o spačkih), nasprotno pa je treba po Darwinu razlagati, kako da raznolikost individuov tvori skupine bolj ali manj podobnih individuov.¹

Zakaj pa naj bi ter skupine podobnih individuov - te species - razumeli kot individue?

¹ Darwin je dejansko porušil aristotelski koncept species, vendar je le malo storil za to, da bi ga s čim nadomestil, čeprav je v dolgem naslovu njegove knjige znameniti izraz "Izvor species". Predlagali so več pristopov, kako modernizirati pomen species, toda z vsakim so težave. O konceptu species glej razprave v Sober *anthology*.

Kakršnakoli že je razlaga teh druženj, pa so njihove značilnosti, v nasprotju z značilnostmi aristotelskih vrst, dovzetne za spremembe. Motivacija za to tezo je potemtakem naslednja: niti *skupine* niti *razredi* se ne spreminjajo (Ghiselin *a, b, c*; Hull *a, b*). Zato se zdi, da sodi bolj v aristotelski kot darvinistični očrt *species*. Skupina je definirana ekstenzionalno: ni več ista, če ji dodamo ali odvzamemo člane. Razred, če ta beseda ni kar sinonim za skupino, lahko definiramo intenzionalno, s predikatom. Tudi sprememb ne dovoljuje. Čeprav je razred *odprt* v tem pomenu, da se njegova ekstenzija lahko spreminja v času, se njegove opredeljujoče značilnosti ne morejo. Prav tako sprememba ekstenzije izniči skupino (in jo nadomesti z drugo skupino), sprememba intenzije pa izniči razred (in ga nadomesti z drugim razredom). Razredi niso *nekaj*, kar se lahko spreminja.

Kot smo pravkar videli, je Darwin uvedel koncept *spremenljivih species* in tako nadomestil aristotelski koncept nespremenljivih bioloških vrst. Če potemtakem *species* še naprej razumemo kot razrede, ne moremo izraziti najpomembnejšega vidika darvinistične revolucije:

Razredi so natančno tisto, kar se *ne* more razvijati. Vzorec svinca bi lahko transmutirali v vzorec zlata, ne vem pa, kaj bi nekdo hotel reči s trditvijo, da je svinec kot naravna vrsta transmutiral v zlato. Tako Ghiselin dokazuje: če so *species* naravne vrste (ali razredi), se ne morejo razvijati. Obratno pa, če se razvijajo, ne morejo biti takšne naravne vrste (ali razredi), ki lahko funkcionirajo v znanstvenih zakonih. Če pa *species* ne pripadajo metafizični kategoriji, v katero jo običajno določajo, kaj pa so potem? Individui, odgovarja Ghiselin (Hull *b*, 291).

Odločitev, da *species* razumemo kot individue, bom po njihovih glavnih zagovornikih, Ghiselinu in Hullu, imenoval G-H tezo. Toda, kaj ta teza pravzaprav sproža?

V smislu te teze so individui konkretni; imajo zgodovino; po svojih kvalitativnih lastnostih se morda lahko razlikujejo od drugih individuov, in če se, je to le nebitveno: kot individui se bistveno razlikujejo po svoji snovi in lokaciji. In prav to hočejo ovreči tisti, ki se upirajo temu koraku. Da bi pojasnili te nasprotujoče si intuicije, navajamo primer, ki ga lahko imamo za ključni miselni eksperiment, kot ga je opisal nasprotnik te teze:

Recimo ... da so na (nekem) oddaljenem planetu ... po nekem močno neverjetnem razvojnem paralelizmu bitja, ki se od nas genetsko ne razlikujejo (pri tem predpostavljamo, da osnovno potezo *homo sapiens*a dobimo v genetiki). Zdi se mi verjetno, da bi lahko dopustili, da so ti organizmi *homo sapiensi*, čeprav ... z nami ... nimajo skupnega rodovnika. Zdi se mi tudi, da bi člane te *species* lahko umetno ustvarili v laboratoriju. Takšni umetni člani ne bi imeli skupnega rodovnika z naravnimi bitji, a bi vendarle pripadali *species*, če - in samo če - bi imeli ustrezní genetski kod (Schwartz, 302).

Ghiselin kot zagovornik G-H teze, sprejema termine te diskusije; v tej ključni zgodbi pa zavzame popolnoma nasprotno stališče: kljub kvalitativnim podobnostim ne bi mogel niti doppelgänger na oddaljenem planetu niti umetno ustvarjeni psevdoklon veljati za člana te *species* (Response, 304).

Na obeh straneh je nekaj hudo neprepričljivih argumentov. Na primer, pri Ghiselinu dobimo vtis, da v razvojnem kontekstu biološka taksonomija ni možna, če ne rekonceptualiziramo species kot individue. Species se razvijajo, razredi se ne. Torej, če so species razredi, evolucija ni možna (Ghiselin, Response, 303).

Zveni jasno, vendar pa še zdaleč ne prepričljivo. Prvič, ker neformalno prav lahko govorimo o razredih, ki se spreminjajo, medtem ko na metafizičnem nivoju lahko razlagamo spremembe, ki se dogajajo kot zaporedje razredov. Analogno pomislimo na način, kako Hume razlaga osebno identiteto, kot neke vrste film, ki daje iluzijo spreminjanja s pomočjo hitrega zaporedja popolnoma negibnih slik ali časovnih izsekov. Drugič, ker je vprašljivo, če species sploh potrebujemo. Morda je naše govorjenje o species samo sentimentalni ostanek zdravega razuma in aristotelske taksonomije. Species so skupine stvari, ki so si povsem očitno podobne, hkrati pa se razlikujejo druga od druge: mačke, psi, ovce, konji. So to zagotovo vrste stvari? Biološko pa ti pojmi morda nimajo prav nič večjega ontološkega pomena kot naše govorjenje o sončnih zahodih ali polmesecih. Po teh filozofih in biologih bi morali govoriti o populacijah (Bunge, Salthe) ali morda, na nasprotnem koncu lestvice, o genih (Dawkins).

Proti G-H tezi je mnogo prav tako slabih - ali celo slabših - argumentov. Navedimo nekaj primerov.

Mario Bunge odločno trdi, da po G-H tezi "sistematika ni možna" (285). To seveda ne drži, čeprav je ta teza, kot bomo videli, bolj sorodna z nekaterimi taksonomičnimi shemami (npr. kladizem), kot z drugimi (npr. feneticizem).

Heise in Starr trdita, da je težava pri G-H tezi tale: "Ali moramo reči, da je species popolna... (in s tem izključimo nove člane), ali pa moramo revidirati koncept individua tako, da le-ta ni nujno popoln" (Weise, 289). Toda to povzroča zmedo. V nekem smislu noben individuum ni "popoln", dokler ne umre. ("Nobenega človeka ne imenuj srečnega, dokler ni mrtev," je rekel Solon). Nepopolno pri species je po G-H tezi ravno to, kar je nepopolno pri osebi: vsi njeni deli še niso pričeli eksistirati.

Komu bi se lahko zazdelo, da se da Heisovo in Starrovo stališče rekonstruirati takole: razred je neskončen, medtem ko je individuum končen. Toda strogo vzeto, to nič ne pomaga. Če namreč upoštevamo celotno zgodovino univerzuma, sta oba enako končna. Zlato, na primer, je pač vse zlato, kar ga je, kar ga je bilo in kar ga bo: končna in določena količina.

Ruse ponuja še en slab argument, ko pravi:

Absurdno se mi zdi v Michaelu Ghiselinu in Michaelu Rusu prepoznati človeka na osnovi njunih las, zob, govorjenja in tako naprej in se hkrati pretvarjati, da te lastnosti ne vplivajo na končno odločitev o tem, ali sva oba člana vrste *homo sapiens* (Ruse a, 300).

Vendar pri vsem tem sploh ni nič absurdnega. Reidentifikacija kateregakoli individua potrebuje vero iste vrste: veste, da sem *Ronnie*, ne da bi podrobno ugotavljali mojo prostorsko-časovno kontinuiteto. Bolj splošno, vsaka reidentifikacija (numerično) iste stvari ali (specifično) iste vrste stvari - lahko v praksi temelji na značilnostih, ki so ustrezne, ne da bi jih jemali kot kriterij. Ljudje običajno identificirajo kite, ne da bi

sploh vedeli, da niso ribe; Anastazijo lahko identificiramo po njenem klobuku, ne da bi pri tem mislili, da nošenje klobuka spada v končno odločitev o tem, če je to res Anastazija.

Ta opomba sugerira bolj abstrakten način ponovnega formuliranja razprave kot vprašanja o primernih *kriterijih reidentifikacije* species. Na eni strani reidentificiramo nek drug dogodek ali del posameznega individua, na drugi strani pa reidentificiramo neko drugo stvar iste vrste. David Wiggins je poudaril: kadarkoli se postavi vprašanje, če $x =$ (je isto kot) y , mora vedno obstajati odgovor na vprašanje "Isto kaj?" (To imenuje *tezo 'D'*). Pojasni pa, da ne zato, ker je istost *odvisna* od deskripcije in v mnogih primerih tudi ne zato, ker je od nje odvisna informacija, ki jo potrebujemo v praksi. Bolje, ko razpravljamo o neki identifikaciji, potrebujemo tezo D, da vodi naše iskanje kriterijev reidentifikacije. Sprašujemo se po "naravi izbirnih konceptov za trajajoče bitnosti" (Wiggins, 48):

F (sortal) daje splošno obliko, s katero lahko v prvi instanci razložimo vprašanje, o katerem razpravljamo. Teza D trdi: kjer razpravljamo o vprašanju, je to sistematično odvisno od tega, kakšne vrste stvari sta a in b ... Tipično, nasprotnik teze D pa bo zanikal obstoj vsakršne boljše razlage istosti, kot je stanje popolnoma skupnih lastnosti... proti temu... mora odnos skladnosti vsake lastnosti ali relacije izhajati iz istosti same... Približno rečeno... Našo sedanjo metodo (odgovarjanja na vprašanje o istosti dečka in moškega) organizira ideja o posebne vrste kontinuirani poti v prostoru in času... vendar pa pri tej vrsti kontinuitete ne gre za golo kontinuiteto. Tisto, kar naj bi bil človek, vnese v naše razmišljanje to vrsto kontinuitete (Wiggins, 48-50).

Nekatere modne teorije o identifikaciji naravnih vrst prav lahko vržejo nekaj sence na to vprašanje. Pri tem mislim na nekatere teorije Kripkeja in Putnama, ki dokazujejo različice neke take zgodbe, kot je tale:

V našem razumevanju naravnih vrst je neka ireduktibilna indeksna komponenta. Na tisto, kar sedaj identificiramo kot vodo, smo bili sprva pozorni, ne da bi kaj dosti vedeli, kaj voda *dejansko* je. To je bila stvar znanosti, ki nam je zdaj povedala, da je voda pravzaprav, toda a posteriori, H_2O . Recimo, da bi bilo nekaj po zunanjem videzu čisto tako kot voda, čeprav molekularna sestava ne bi bila H_2O , temveč XYZ. XYZ ne bi bila voda, čeprav bi jo prebivalci nekega planeta, sicer zelo podobnega našemu imenovali "voda". To pa je v Kripkejevi terminologiji zato, ker je "voda" *rigidni designator*, ki v vsakem možnem svetu označuje samo tisto, kar je označeval takrat, ko je bil prvič uporabljen in ko je bil nazorno definiran v našem lastnem svetu.

Dalo bi se razpravljati o tem, ali je tako sklepanje omililo tradicionalno nasprotje med individui in razredi. S tradicionalnega stališča individue identificirajo reflektivni primerkov, medtem ko razrede individualizirajo čisto kvalitativni predikati. Toda s Kripkejevega in Putnamovega stališča se zdi, da je vsaka naravna vrsta v nekem smislu odvisna od reidentifikacije nečesa, kar izbere nek indeksikal.

Ta način dokazovanja pa bi bil zmoten. Potem ko indeksikal fiksira referenco, je odnos med izvornim primerkom (zlata ali vode) in na novo odkritem primerkom popolnoma odvisen od njunih skupnih lastnosti. Ravno nasprotno pa v čisto kvalitativnih terminih ne moremo specificirati nobenega potrebnega in zadostnega kriterija za pripadnost species ali za obstoj nekega individua. Tako vsaj pravi G-H teza.

Reidentifikacija individuov je v praksi neproblematična; še posebno pa je relativno neodvisna od vrste individua - s pogojem, ki ga je določil Wiggins, da vemo, katero vrsto stvari iščemo (od kakšne vrste pogojev je odvisna uspešna reidentifikacija). Nasprotno pa je reidentifikacija naravnih vrst problematična, ker vrsta, razen deskriptivnih, nima nobenih drugih kriterijev, do katerih je o tej specifični vrsti prišla znanost, celo ko je reidentifikacijo izvirmo izbral nek indeksikal. To pa zato, ker, ex hypothesi, nima nobenih lastnosti prostorske in časovne kontinuitete.

Narava katerekoli entitete (kakršenkoli že je njen ontološki status) narekuje uporabne kriterije za njeno reidentifikacijo. Kakšna pa je potem zveza med naravo species in posebnimi kriteriji za reidentifikacijo species? Povsem natančno, kakšna je razlika, če pri tem vprašanju razumemo species kot vrste ali pa kot individue?

Tako lahko menimo, da sta obe strani dialektično povezani in imata pri tem obe logično konsistentno pozicijo, čeprav druga drugo dolžita inkoherece.

Ena stran (s Schwartzom in Rusom) pravi takole: če hočemo vedeti, kaj species dejansko je, moramo poiskati lastnosti, ki konstituirajo potrebne in zadostne pogoje za pripadnost tej species. Seveda lahko v praksi identificiramo nosilce teh lastnosti tako, da določimo *kavzalno-relacijske lastnosti rodov*. Kajti te - vsaj tako lahko pričakujemo po darvinistični teoriji - pojasnijo, kako so stvari te vrste dobile svoje skupne značilnosti. Zato so te kavzalno-relacijske lastnosti dobri, a ne nezmotljivi napovedovalci bistvenih lastnosti, odločilnih za katerokoli dano species. Vendar pa kavzalno-relacijske lastnosti omogočajo samo *kontingentno* identifikacijo razreda, bistveno definiranega z bistvenimi lastnostmi.

Druga stran (s Hullom in Ghiselinom) pa je zrcalna slika prve. Argumenti so tile: če hočemo vedeti, kaj species dejansko je, moramo najti rod, ki mu pripadajo njegovi člani. Se pravi, najti moramo skupino, ki jo določeni kavzalni člani povezujejo z danim prednikom. Seveda lahko v praksi identificiramo te rodove tako, da določimo lastnosti - podobnosti in skupne poteze -, ki so dobri a ne nezmotljivi napovedovalci relevantnih kavzalno-relacijskih lastnosti. A te skupne poteze omogočajo samo *kontingentno* identifikacijo tega, kar je v bistvu individuum, definiran s svojimi kavzalno-relacijskimi lastnostmi.

Seveda pa filozof nikakor ni pooblaščen, da bi poravnal ta spor. Zatorej moramo prositi biologa, naj identificira relevantne kriterije. To bomo vsak trenutek tudi storili. Preden pa to storimo, se ustavimo še pri nekem načinu razpravljanja. Vse, o čemer govorimo, mora biti identificirano s takimi ali drugačnimi termini: "To, o čemer govorim, ustreza naslednjemu kriteriju: x je F ". A kaj je x , ki je F ? Nekatere lastnosti so definirane kot posameznosti ali refleksivki primerkov, druge so popolnoma splošne. Ena stran v razpravi (Schwartz, Ruse in drugi) vztraja pri tem, da mora biti F splošna lastnost, nasprotno pa druga stran vztraja pri tem, da mora biti ta lastnost definirana kot descendenca.²

2 cf. Reed:

Ghiselin je pokazal, da člani pripadajo kategorijam, ker participirajo na nekaterih objektivnih relacijah in procesih. Michael Ghiselin in njegov brat sta si podobna, ker so ju rodili isti starši (ne pa zato, ker sta podobna neki tretji stvari, "Ghiselinu"). Vsi smo primerki homo sapiensa, pa ne zato, ker imamo skupne lastnosti, temveč zato, ker medsebojno tekmujejo v reprodukciji. Kakršnekoli skupne lastnosti že imamo, so dejansko produkt evolucijskih procesov. Nekdo ni človek zato, ker je misleča žival (ali karkoli drugega), pač pa je nekdo človek (tj. sektor evolucijskega nekusa homo sapiens) zato, ker lahko izraža racionalnost in animalnost (str. 298).

In morda je tu prostor za tretjo alternativo:

"Vsi, ki sprejemamo biološki koncept *species*, priznavamo, da morajo individui in populacije, ki konstituirajo biološko ali evolucijsko entiteto, imenovano *species*, imeti samo eno skupno lastnost: dejansko ali potencialno sposobnost izmenjave genov z uspešno hibridizacijo in s tem sodelovanje v reprodukciji, ki nadaljuje identiteto *species*" (Stebbins, 199).

To definicijo lahko označimo kot tretjo alternativo zato, ker vsebuje drugačen odgovor na ključno vprašanje. Kajti Stebbins si tu zamišlja kriterij, ki je v bistvu relacijski, ne zahteva pa, da bi bila ta relacija descendenčna.³ V ključnem vprašanju bi se moral opredeliti za Schwartza in Rusa proti Hullu in Ghiselinu, čeprav je duh tega sodelovanja videti bliže zadnjima dvema.

V zvezi s tem bi lahko rekli, da poleg individuov in vrst ne obstaja tretja vrsta *logične relacije*, ki bi vodila reidentifikacijo, temveč tretja vrsta *ontološke kategorije*. Morda pa, kot pravita Mayr a in Hull b, obstaja tretji tip stvari, posebna vrsta individua s svojo lastno *vrsto* kriterijev kontinuitete. Pravzaprav Hull predlaga razlikovanje logičnih individuov na treh nivojih. Najmanjše enote so Dawkinsovi "replikatorji", ki "se v svojo strukturo umeščajo v glavnem nespremenjeni". Običajni individui so "dobro integrirane, prostorsko in časovno omejene entitete, katerih sposobnost spreminjanja je omejena... take vrste, ki imajo lahko strukturo in ki lahko medsebojno vplivajo na svojo okolico kot kohezivne celote". Za tretjo vrsto "ni potrebno, da je tako kohezivna, ... (toda) mora se prav tako nadaljevati v času". Pravzaprav so te *species* entitete, ki se razvijajo: "Nobena entiteta se ne more hkrati razvijati in biti selekcionirana, ker so značilnosti, potrebne za ta dva procesa, inkompatibilne" (Hull b, 291).

BIOLOŠKA VPRAŠANJA

Po kakšnih kriterijih naj bi potemtakem razrešili to vprašanje? Zaključek dosedajšnje razprave je ta, da logična vprašanja ne razrešijo zadeve. Kakor povsod, tudi tu logika ovira, toda ničesar ne prepisuje. Vprašanje je torej, kdo potem predpisuje, "kdo naj reče", kateri naj bi bili principi vključitve v razred (če razred sploh obstaja). Navsezadnje pa je razumljivo, da bi bilo za biologijo koristno, da določi potrebni in zadostni pogoj vključitve v *species homo sapiens*.

Zato je treba vprašanje razrešiti na teoretskem nivoju, tako v biologiji kot v filozofiji. Ker nisem biolog, ne bom rekel ničesar o vsebini bioloških vprašanj; lahko pa nekatere navedem.

Arthur Caplan obtožuje Ghiselina, da je pomešal dve med seboj ločeni vprašanji: *Kaj je ontološka osnova?* in *Katera shema je za razlago najuporabnejša?* Še malo pa ni jasno, kako bi ju lahko razločevali. . Kakšno drugo izhodišče za ontološko klasifikacijo pa bi sploh lahko obstajalo - razen razlagalnih in deskriptivnih znanstvenih ciljev?

³ Za formalno označitev pomembne relacije descendance glej Kitcher.

Na tej podlagi torej iščemo principe, v skladu s katerimi je iz "praktičnih razlogov" species bolje obravnavati na en način in ne na drugega - jih identificirati kavzalno in ne nekako tipološko. Če ste dosleden empirist, tako ali tako ne verjamete v realne vrste bolj kot v nominalne: v grobem gre za to, da izdelate definicijo in potem ugotovljate, če ji karkoli ustreza. Vsaj z logičnega stališča delate tako; v praksi bi tako rekoč radi ukradli pogled vnaprej, da bi ugotovili, kakšne definicije bi bilo morda koristno izoblikovati. Seveda pa so "praktični cilji" znanosti teoretski. Torej, kaj so zdaj relevantni teoretski cilji?

Razvijajoče se species

Ghiselin pravi, da je "najtehtnejši razlog" za njegovo stališče dejstvo, da se species razvijajo (Response, 303). Če species definiramo z nekavzalnimi potrebnimi in zadostnimi pogoji, se torej, strogo vzeto, ne bi smele razvijati.

Dejansko pa, kot sem že rekel, to ni problem: evolucijo lahko razumemo kot proces, v katerem se razvija tisto, kar v svetu dejansko obstaja. Realne stvari - v tem primeru nedvomno populacije ali rodovi (kajti kako drugače bi zdaj imenoval te stvari?) - realne stvari se spreminjajo, za species pa to ni nujno. Rekli bi lahko, da gre en in isti rod skozi neko število različnih species, nekako tako kot po vozliščih nekakšne mreže v logičnem prostoru. Vendar bi bila ta verzija spet lahko pomanjkljiva, ker bi bil prelom v bifurkacijski točki drugačen kot v drugih točka, kjer imamo evolucijo species brez bifurkacije (ali pa večkratno razcepišče). Tako bi se torej lahko razvijale biopopulacije ali ekosistemi ali celo - kot sugerira Bunge - biosfera kot celota (Bunge, 284).

Te različne alternative so videti bolj ali manj verjetne, odvisno od vaših drugih stališč o taksonomiji. Če ste kladist, boste, popolnoma logično, individualizirali tiste razsežne individue, ki konstituirajo species. Vendar pa tudi kladist lahko prilagodi svoje stališče o species kot razredih, skozi katere gredo dejanske skupine individuov. Kajti kladist seveda vztraja pri tem, da imamo isti košček rodu, isto vejo drevesa do - in samo do - tiste točke, ko se pojavi divergenca ali speciacija. Species torej predstavljajo veje, medtem ko točke speciacije predstavljajo nekakšne grče na filogenetskem drevesu. Tako torej *ne predstavljajo* ničesar v realnem svetu, čeprav jim stvari v realnem svetu lahko ustrezajo kot *modeli*, tako kot geometrijske oblike. V celoti pa bi pričakoval, da bo kladist bolj naklonjen stališču o species kot individuim.

Logično pa je, da je feneticistovo stališče takšno, da so species resnično naravne vrste, čeprav članstvo v njih ni trajno. Kajti feneticist (glej Sokal in Sneath) razlikuje med species na osnovi rezultata izračuna podobnosti in razlik med značilnostmi.

Zagovorniki tretjega koncepta o species (kot npr. Mayr s svojim "biološkim konceptom o species", ki kombinira nekatere deskriptivne značilnosti z nekaterimi bistveno relacijskimi kriteriji identifikacije v povezavi z reprodukcijsko kompatibilnostjo) se bodo seveda odločili za modificirano stališče o species kot individuim.

Za biologa je naslednje pomembno vprašanje, vprašanje o *seleksijskih enotah*. Biologi želijo vedeti, katere so primarne entitete, o katerih razpravljajo. Tako Stebbins: "Species so najosnovnejše evolucijske enote" (198). Seleksijske enote so posebno zanimive, a prav tako zanimive so populacije. Ghiselin pravi, da species "opravijo zelo zelo malo stvari... speciiirajo, se razvijajo, oskrbujejo svoje sestavne organizme z genetskimi resursi in izumrejo" (Ghiselin c, 141).

Dejansko pa je problematično govoriti, da se species razvijajo. Kaj pa pomeni, da se nek individuum spremeni? Vsaka sprememba zahteva, da nekaj ostane isto. Kaj je potem tisto, kar ostane isto, ko se species spremeni? In kaj se zgodi, ko se neka species spremeni v *drugo* species? Kladisti imajo jasen odgovor na to vprašanje, zagovorniki biološkega koncepta o species (Mayrova tretja pot) pa ne. Poudariti moramo, da to vprašanje ne potrebuje odgovora v zvezi z običajnimi individui; kajti običajni individui, razen tistih, ki so podvrženi metamorfozam, normalno ne nadomeščajo drug drugega z nasledniki, ki bi bili bistveno različni od njih.

FILOZOFSKA VPRAŠANJA: ČASOVNOST IN ENOTNOST ZNANOSTI

Zgornja vprašanja sem obravnaval kot biološka vprašanja; ta pa so seveda zanimiva tudi za filozofa. V odnosu filozofije do biologije pa je pomembno, da filozof na ta vprašanja ne more *odgovoriti* brez biologovega sodelovanja.

Toda teza o species kot individuih postavlja tudi bolj temeljna filozofska vprašanja. Preden zaključim, bi rad povedal še nekaj malega o treh med seboj tesno povezanih vprašanjih: splošnost razumevanja, mesto časovnosti v znanosti in še posebej v biologiji ter konsekvence te teze za enotnost znanosti.

Ali je razumevanje samo po sebi splošno?

Eden izmed očitkov konservativnega tabora - kot bi lahko imenovali nasprotnike G-H teze - je, da biologija tako postane nekako *nerazumljiva*. To lahko razberemo iz Rusove pripombe, da "je to, kar predlaga Ghiselin, morda resnično oblika nominalizma":

Nominalist trdi, da so splošni pojmi samo imena - kar je sicer lepo in prav, vendar pa ne moremo reči, ali se neko ime nanaša na katerikoli posamezen individuum ali ne... (Ruse a, 300).

Podoben pomislek izraža tudi Heise:

Na svetu verjetno obstajata dve vrsti ljudi: ena skupina ne more razumeti individua, ne da bi se sklicevala na kako lastnost ali lastnosti, ... druga skupina ... misli, da razume in prepozna individuum, ne da bi se sklicevala na kako lastnost ali lastnosti... Ghiselin pripada drugi skupini, in jaz prvi (Heise, 290).

Gre za tole: naša zveza s svetom poteka na dveh različnih nivojih. Na enem nivoju *percipiramo* to, kar obstaja v svetu. Objekti percepcije so nujno posamezniki oziroma individui, če pri tem odstranimo dvome o nezanesljivosti čutov. Vendar pa hočemo te

objekte tudi *razumeti*, in zdi se mi, da moramo zato misliti o tem individuu kot o določeni *vrsti*: razumevanje je samo po sebi splošno.

To je pomembna predpostavka, čeprav moramo priznati, da hočem s tem reči predvsem, da je ne znam braniti. Rečem pa lahko vsaj to, da je njena osnova intuitivna. Nihče ne bo oporekal temu, da v fiziki govorimo o individuih - o dejanski snovi, o dejanskih stvareh. Domnevam, da je logično možno, da nekdo lahko neposredno in intuitivno uvidi posamezno stvar, ne da bi jo povezoval s kakršnokoli vrsto stvari. Če pa je naš cilj znanstven način razumevanja, želimo razumeti, *zakaj se zgodi ravno to* in ne nekaj drugega; in če bi se nečemu ravno te vrste nekje drugje zgodilo drugače, bi zahtevali pojasnilo. To bi lahko dosegla že sama kavzalna sila časovne in prostorske spremembe, vendar bi tedaj *to* silo morali izraziti v terminih univerzalnega zakona, ki ureja učinke sprememb v času in prostoru, ali učinke različnih lokacij. Če bi imeli nek zakon, ki bi to razložil, bi seveda moral biti uporaben za tako področje, ki ima isto osnovno skupino kavzalnih sil, kot obravnavano področje. To *vrsto* področja pa definiramo v terminih takih kavzalnih sil (z implicitnim pogojem: "če smo seveda izbrali prave"). Okrepiti svoj način znanstvenega razumevanja, se pravi, vse bolj razumeti osnovne kavzalne sile, na temelju katerih se stvari obnašajo tako, kot se.

Kako ta intuicija vpliva na G-H tezo? Zdi se, da Rusa in morda tudi Heisea skrbi tole: iz G-H teze sledi, da znanstveni zakoni sploh niso možni in da zato tudi ni možno razumevanje temeljnih bioloških entitet. V nekem smislu je to pravilno - toda samo, če so species resnično temeljne biološke entitete.

G-H teza seveda ne trdi, da se biološki organizmi določene species obnašajo tako kot se, zaradi nekkih z zakonom urejenih kavzalnih sil. Pač pa so kavzalne sile, zaradi katerih se organizmi obnašajo tako kot se, tiste kavzalne sile, ki jih imajo organizmi *na podlagi pripadnosti določeni species*, prav tako kot ima kamen svoje kavzalne sile na podlagi tega, ker je *lep srednje velik zglajen rožnat kamen s temnimi žilicami*. S tem pa ni rečeno, da lastnosti species ali danega kamna presegajo znanstveni način razumevanja. Nekatere njihove lastnosti seveda lahko razložimo; vendar te razlage nimajo privilegirane znanstvene oblike, ki bi nam omogočala, da rečemo implicitno: "Biti stvar te vrste, obsega to." Stvari ne veljajo za neko species *na podlagi tega, da so ta species*.

Zdaj pa se spomnimo mojega stališča ob Caplanovem ugovoru: ontologija ni nič drugega kot razlaga stvari na najbolj temeljnem nivoju. V povezavi s tem stališčem, G-H teza nima tele konsekvence: *ali species* ne morejo biti temeljne ontološke entitete biologije *ali pa* razumevanje temeljnih bioloških entitet sploh ni možno.

S tem ni rečeno, da bioloških zakonov sploh ni, pač pa se nanašajo na *procese*, ki učijo za biološko stabilnostjo in spremembo. Najbolj znan primer takega zakona je Hardy-Weinbergov zakon. Ta se često primerja z Newtonovim prvim zakonom o gibanju, ker dejansko pove, kaj velja kot tisto, kar *ostaja isto*: če v distribuciji genov ne ostane vse isto in sprememb ne moremo pripisati samo naključnim fluktuacijam, pa Hardy-Weinbergov zakon dopušča sklep, da je neka "sila" (selektivni pritisk) povzročila to spremembo. Drugi zakoni lahko uravnavajo stopnjo mutacije, pa tudi mejne pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, če naj v skupini dobimo selekcijo, speciacijo ipd. Vendar ti zakoni ničesar ne povedo neposredno o lastnostih tistih relativno arbitrarnih prostorsko-časovnih izsekih življenja, ki jih imenujemo 'species'.

Hull in Ghiselin menita, da je posledica njunega stališča bistvena historičnost biologije. Ruse se strinja, čeprav misli, da je to pomanjkljivost teorije - razpoka v vratih, skozi katero bi lahko zapihal nezdravi veter vitalizma.

(Po G-H tezi) so *species* historične entitete. Pričnejo živeti, živijo in umrejo. Toda to pomeni, da se te zelo pomembne biološke entitete bistveno razlikujejo od tega, kar bi si lahko predstavljali in so primerljive z fizikalnokemijskimi entitetami kot sta zlato in voda... Vse to se mi zdi zelo ponesrečen poskus, ki so se ga mnogi lotili, da bi ostro razmejili fiziko in kemijo na eni strani in biologijo na drugi... Na koncu te poti najdemo vitalizem (Ruse a, 300).

Dejansko pa sta tu dve tezi, ki ju moramo skrbno razlikovati, ker imata nasprotujoče si posledice za odnos biologije od drugih znanosti. Prva teza pravi, da so *species* historične entitete: očitno je to jedro G-H teze. Druga teza pravi, da je biologija zatorej sama po sebi historična znanost. Alex Rosenberg pa je poudaril, da to ni dosledno. Nasprotno, trdi Rosenberg, biologija prav zato ni historična, ker *species* so:

Biologija ni nič bolj historična, kakor astronomija, toda prav tako kot astronomi Mlečne ceste, si tudi biologi po vsej sili prizadevajo razložiti resničnost posameznih objektov (*species*) bolj podrobno in z večjimi kontingentnimi omejitvami pri posploševanju, kot mikrofiziki (Rosenberg, 299).

Drugače rečeno, G-H teza dejansko implicira *nasprotje* posledice, ki jo je opisal Ghiselin; biologiji omogoča, da je prav tako splošna kot fizika. *Objekti*, s katerimi se znanost ukvarja, so vedno individualni in zatorej vedno historični. Toda *zakoni*, ki jih razlagajo, so vedno splošni, vedno izraženi kot naravne vrste.

In vendar je tu nekakšno izkrivljenje. V nekem smislu so vsi objekti znanosti časovno omejeni, le zakoni so brezčasni. V nekem drugem smislu so pa celo zakoni časovno omejeni - onkraj Velikega poka ali črne luknje, iz katere se je le-ta iztreščil, morda ne veljajo zakoni, ki jih danes poznamo. Celotno sedaj se zdi, da razumevanje, ki teži k posploševanju, zahteva neke zakone na meta nivoju; ti naj razložijo nastanek zakonov, ki vladajo v naši fiziki. Tako intuicija, ki sem jo doslej dopuščal, dokazuje, da je razumevanje resnično splošno.

BIOLOGIJA IN ENOTNOST ZNANOSTI

Zaključujem torej nekoliko paradoksnost: prav zato, ker so *species* časovno omejene, je biologija soodvisna s fizikalnimi znanostmi. To se zdi paradoksnost samo, če nas zapelje stališče, da so *species* osrednje ontološke entitete biologije. Kot pa smo videli, biologi še malo niso enotni glede vprašanja, ali koncept o *species* zasluži to osrednje mesto, kar pa zame ni nikakršno vprašanje. (Kot outsiderji bi si lahko mislili, da bi se biologi morali strinjati o kriterijih identifikacije, če je *species* resnično temeljna entiteta v biologiji.)

Iz vsega tega pa vendarle lahko izvemo nekaj o razlikah med posameznimi znanostmi. Nekatere znanosti - posebno še biologija - se preprosto lahko ukvarjajo s

posameznostmi in z zakoni, v skladu s katerimi se obnašajo tako, kot se, manj pa se ukvarjajo z odkrivanjem zakonov, ki jih opisujejo kot take. Druge znanosti, npr. fizika, pa se dejansko ne ukvarjajo s posameznostmi, ki so pretveza za njihove raziskave, ampak le z zakoni, ki razlagajo obnašanje teh posameznosti.

Tako bi morda revidirali trditev, da se znanost ukvarja samo s splošnim. Če je tako, to ni zato, ker so nekateri individui taki, da dejanski zakoni zanje ne veljajo, ampak bolj zato, ker so taki, da so veljavni zakoni zanje prezapleteni. Vztrajno raziskujemo te objekte, pa najsi so še tako pomembni, v upanju, da dosežemo razumevanje - splošno, kot pač mora biti. In to pravzaprav počnemo zato, ker so ti objekti sami po sebi tako zanimivi. To dihotomijo enotnost znanosti zlahka obvladuje. Na eni strani so tiste znanosti, pri katerih je najbolj očarljivo in srhljivo ravno pričakovanje temeljnega razumevanja; v tem kontekstu nam je malo mar za kakršnekoli individualne objekte. Na drugi strani pa so tiste znanosti, kjer nas predvsem očarajo individualni objekti. Pri teh znanostih, med katerimi sta biologija in psihologija, mislimo, da ima raziskovanje svojo vrednost, ne da bi bilo zavezano ontološki primarnosti njihovih privilegiranih objektov.

POVZETEK

Naše pojmovanje naravne vrste ima zelo verjetno svoj psihološki izvor v našem izkustvu urejene raznolikosti živih species. Pa vendar se zdi, da so s preobratom, ki v filozofiji ni neobičajen, biološke species izgubile status, za katerega so same določale model. Kajti v zadnjih letih so različni biologi in filozofi trdili, da species sploh niso razredi ali vrste, temveč razpršeni individui. Drugi so se tej rekonceptualizaciji uprli, medtem ko je tretji tabor iskal neko vmesno alternativo.

To vprašanje se je izkazalo za posebej zanimiv problem, o katerem se lahko pogovarjajo biologi in filozofi. V tem vprašanju je namreč nekaj za vsakogar od njih, če si prisluhnejo, sicer pa ne veliko. Ne glede na to, kakšen je odgovor, je prerekanje na obeh straneh precej brezplodno, če je brez reference s filozofijo (pri biologih) oziroma z biologijo (pri filozofih).

Razprava o statusu species- individuuum, razred ali kaj drugega - se sprva lahko zdi bleda in dlakoepska. Mnogi dokazi na obeh straneh - vključno z obtoževanjem obeh strani, da je druga stran taksonomijo oziroma postdarvinistično biologijo popolnoma onemogočila - so skoraj otročji in včasih jim uspe, da je cela razprava videti nekoliko nesmiselna.

Seveda pa so pomembna filozofska vprašanja - narava biologije v odnosu do fizike, mesto časovnosti v znanosti - odvisna od tega, ali so species individui ali razredi. Hkrati pa to osvetljuje naravo razlik med posameznimi znanostmi.

Lahko se zdi, da nas obravnavanje species kot individuov obvezuje k stališču, da je biološka znanost ireduktibilno historična in zato različna od drugih znanosti. Izkaže pa se, da je res prav nasprotno: obravnavanje species kot individuov govori bolj v prid enotnosti znanosti kot proti njej.

Prevedli:

Zdenka Erbežnik in
Vladimira Peneš

REFERENCE

- Bunge, Mario, Biopopulations, not biospecies, are individuals and evolve, *Biology and Philosophy*, zv. 2., št. 2., str. 284-285.
- Caplan, Arthur L., Pick your poison: Historicism, essentialism and emergentism in the definition of species, *The Behavioral and Brain Sciences*, 1981, št. 4, str. 285-6.
- Dawkins, Richard, *The Selfish Gene*, London: Oxford University Press, 1976.
- Ghiselin, Michael T., a, On Psychologism in the logic taxonomic controversies, *Systematic Zoology*, 1966, 15, str.207-215.
- Ghiselin, Michael T., b, Categories, Life, and Thinking, *The Behavioral and Brain Sciences* 4, 1981, str. 269-283.
- Ghiselin, Michael T., c, Species Concepts, Individuality and Objectivity, *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2., str. 127-143.
- Ghiselin, Michael T., Taxa, life and thinking (Response), *The Behavioral and Brain Sciences*, 1981, št. 4, str. 303-310.
- Heise, H. and Starr, M.P., Nomenifers: Are they christened or classified?, *Systematic Zoology*, št. 17, str. 458-67; quoted in Heise.
- Heise, Helen, Universals, particulars, and paradigms, *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2, str. 289-290.
- Hull, David, a, Are Species Really Individuals?, *Systematic Zoology*, 1976, 25, str. 174-191.
- Hull, David, b, Metaphysics and Common Usage (Comments on Ghiselin b *The Behavioral and Brain Sciences* 4, 1981, str. 290-291.
- Kitcher, Philip, Ghostly Whispers, *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2, 1987, str. 184-192.
- Kripke, Saul, Naming and Necessity, v D. Davidson in G. Harman, ed., *Semantics of Natural Language*, Dordrecht: D., Reidel, 1972.
- Mayr, Ernst, a, Typological versus Population Thinking, v *Evolution and the diversity of Life*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975. Ponatisnjeno v Sober, *Conceptual Issues in Evolutionary Biology: Antologija*.
- Mayr, Ernst, b, The Ontological Status of Species: Scientific Progress and Philosophical Terminology, *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2, str. 145-166.
- Putnam, H., The Meaning of 'Meaning', v *Mind, Language, and Reality: Philosophical Papers*, zv. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Reed, Edward, The Demise of Mental Representations, *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2, 1987, str. 297-298.
- Rosenberg, Alex, Typologies: Obstacles and opportunities in scientific change, *The Behavioral and Brain Sciences*, 1981, št. 4, str. 298-299.
- Ruse, Michael, a, Species as Individuals: logical, biological, and philosophical problems, *The Behavioral and Brain Sciences*, št. 4, 1981, str. 299-300.
- Ruse, Michael, b, Biological Species: Natural Kinds, Individuals, or What?, *British Journal for the Philosophy of Science*, št. 38, 1987, str. 225-242.
- Salthe, Stanley, The world represented as a hierarchy of nature may not require 'species', *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2, str. 300-301.
- Schwartz, Stephen P., Natural Kinds, *The Behavioral and Brain Sciences*, 1981, št.4, str. 302.
- Sober, Elliot, ed., *Conceptual Issues in Evolutionary Biology: Antologija*. Cambridge, MA:MIT Press- Bradford Books, 1984.
- Sokal, R.R. and Sneath, P.H.A. v Sober.
- Stebbins, G. Ledyard, *Biology and Philosophy*, zv. 2, št. 2, str. 198-203.
- Wiggins, David, *Sameness and Substgance*, Oxford: Basil. Blackwell, 1980.

UVOD

Kadar znanstveniki govorijo o izpeljavah znanstvenih teorij, mislijo na nekaj mnogo bolj omejenega od tistega, kar logika dovoljuje kot element posledičnega razreda. Na drugi strani pa filozofi znanosti, kadar opisujejo kaj znanstveniki delajo - ko razlagajo in potrjujejo hipoteze, ugotavljajo zakone, itd. - dopuščajo vse izpeljave, ki jih dovoljuje logika. Trdim, da je to glavni razlog za večino znanih paradoksov v teoriji razlage, dokaza, izjav o stavčnih zakonih, dispozicijskih predikatih itd., o čemer razpravljajo filozofi znanosti in logiki.

Namen tega članka je pokazati, da posledični razred teorij lahko omejimo z intuitivno utemeljenimi kriteriji. Ti izključujejo določene vrste odvečnosti (redundanc) in neustreznosti (irelevanc) v veljavnih sklepanjih, česar učinek je, da se izognemo večini paradoksov v zgoraj omenjenih in drugih področjih.

1. VRSTE REDUNDANC IN IRELEVANC

1.1. Redundantne logične resnice ali protislovja

1.11 Veljavna trditev ostaja veljavna, če nekdo doda logično tautologijo s pomočjo enega od veznikov \vee , \wedge , \rightarrow ali protislovje, s pomočjo \vee ali \rightarrow , v zadnjem primeru levo od \rightarrow . Veljavne so implikacije s protislovjem kot prvim členom ali tautologijo kot drugim členom.

1.12 Veljavne dokaze lahko predstavimo kot veljavne implikacije. Te ostajajo veljavne tudi v vsakem od naslednjih primerov: 1.121 dodamo tautologijo ali kontradikcijo $z \wedge k$ premisi; 1.122 dodamo tautologijo $z \wedge$ ali $\vee k$ sklepu; 1.123 dodamo protislovje $z \vee k$ sklepu; 1.124 dodamo tautologijo $z \rightarrow$ (levo od \rightarrow) v premisi; 1.125 dodamo protislovje $z \rightarrow$ (levo od \rightarrow) v sklepu; 1.126 dodamo

tavtologijo $z \rightarrow$ (desno od \rightarrow) v sklepu; 1.127 uporabimo (ponovimo) premiso kot (v) sklep(u). To je isto, kot če bi (z dedukcijskim teoremom) imeli tautologijo oblike $p \rightarrow p$ v sklepu. 1.128 dokazujemo vsako implikacijo ali sklepanje iz negacije premise. To je isto, kot če imamo (z deduktivnim teoremom) protislovje v premisi.

Primeri: P1: Domnevajmo, da fizik, potem ko je prišel do eksperimentalnih rezultatov v raziskovalnem poročilu (vzemimo, da so protoni in nevtroni najlažji in najstabilnejši med barioni) napiše: "Če je ta rezultat protisloven (logično zgrešen), potem ne bo noben fizik v prihodnosti nikoli predlagal pravilne teorije barionov." Če bi ga prosili naj razloži svojo čudno napoved, bi lahko odgovoril: "Z lahkoto lahko dokažem, da ta stavek mora biti resničen - ob pogoju, da sprejmete zakone logike - kajti premisa je logično napačna (konsistentna logična trditev ne more biti logično napačna). Primer 2: Predpostavljamo, da zadnji stavek zaključnega pisma, ki ponuja mesto rednega profesorja pravi: "Če bodo na razpolago finančni viri, potem bodo izpolnjene vse vaše želje (ki se tičejo položaja asistenta in tajnika)". Dalje domnevajmo, da profesor, ki je sprejel položaj in se pritožuje čezenj - ker so njegove želje neizpolnjene (ali delno izpolnjene) - prejme odgovor: Vedno je bilo jasno, da te vrste finančnih virov ne bodo nikoli na razpolago. Primer 3: Če vse kvantifikatorje lahko reduciramo na dva, ki ju uporabljamo v logiki, potem lahko tudi numerične kvantifikatorje na enak način reduciramo in odnos identitete je simetričen."

Medtem, ko se bosta primera 1 in 3 le s težavo pojavila v znanstveni ali drugi argumentaciji, je pogojni stavek iz primera 2 dovolj znana praksa vsaj iz avstrijskega Ministrstva za znanost in raziskovanje. Primer 1 je specialen primer tipa 1.11 (protislovje v premisi) kot tudi primer 3 (tautologija, ki jo dodamo sklepu), primer 2 pa je poseben tip 1.128.

1.2 Irelevantna disjunktivna oslabitev

1.21 Veljavna trditev ostaja veljavna, če dodamo katerikoli stavek s pomočjo disjunkcije \vee .

1.22 Veljavna implikacija $\alpha \rightarrow \beta$ ali sklep $\alpha \vdash \beta$ ostajata veljavna, če β oslabimo v $\beta \vee \gamma$, kjer je γ katerikoli trditev.

Primer 4: Čeprav se disjunktivna oslabitev uporablja v matematičnih dokazih, le redkokdaj naletimo nanjo v dokazovanih empiričnih znanosti ali običajnega jezika.

Vzemimo, da fizik pride do naslednjega rezultata (imenujmo ga "R"): gibanje klasičnega nihajnega sistema s $T_0 = 2\pi \sqrt{l/g}$ postane kaotično ali slučajno, v primeru če z gornji konec potiskamo naprej in nazaj (majhna razdalja v primerjavi z l) z drugačno sinusoidno oscilacijo s $T = 1,00234 T_0$. Seveda bi bilo absurdno (čeprav logično veljavno) zaključiti: $\vdash R \vee P$, kjer je P katerikoli nova napoved, ki pa nima nobene "prave" zveze z rezultatom. Nasprotno, fizik bo raje prišel do naslednjega sklepa C (s pomočjo tega rezultata + prejšnjega znanja), ki je zelo povezan z rezultatom: sistemi, ki jih obvladujejo enačbe Newtonove dinamike - od katerih je ravno nihalo najodličnejši primer - na splošno ne kažejo lastnosti napovedljivosti. In vendar nihče ne bi oslabil sklepa $R +$ ozadje $\vdash C \vee R +$ ozadje $\vdash C \vee P$ (P kot zgoraj).

1.3 Dodatne redundantne premise

Veljavna implikacija $\alpha \rightarrow \beta$ ali sklep $\alpha \vdash \beta$ ostajata veljavna, če dodamo poljubno trditev γ k predhodnemu stavku ali premisi.

Primer 5: Če je res, da noben moški ne bo zanosil, potem je tudi res, da ne bo zanosil noben moški, ki jemlje kontracepcijska sredstva.

2. PARADOKSI, KI JIH POVZROČAJO RAZLIČNI TIPI IRELEVANC ALI REDUNDANC¹

2.1 Paradoksalne razlage

2.11 Paradoks totalne samorazlage²

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx)$, $Ha / : Ha$. To je vrsta redundance kot v primeru 1.127.

2.12 Paradoks totalne teorietične razlage³

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx)$, $Ha / : Fb \rightarrow Gb$. To je tip 1.3.

2.13 Paradoks delne samorazlage⁴

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx)$, $Fa \wedge Ha / : Ga \wedge Ha$. To je kombinacija irelevanc tipa 1.127 in 1.3.

2.14 Paradoksi z irelevantnimi explanandum - komponentami⁵

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx)$, $Fa / : Ga \vee Ha$

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx)$, $Fa / : Ga \vee Gb$

Ti paradoksi so tipa 1.22.

2.15 Paradoks z odvečno konjunktno premiso⁶

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx)$, $Fa \wedge Ha / : Ga$

$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx) \wedge (\forall x) (Hx \rightarrow Qx)$, $Fa / : Ga$

To je redundantni tip 1.3.

2.2 Paradoksi potrditve

2.21 Hessejev paradoks potrditve⁷

Hesse definira deduktivno teorijo potrditve z naslednjimi tremi pogoji: S potrjuje T , če (1) S ni tautološki, (2) T je konsistenten in (3) $T \vdash S$. Hesse dodaja nadalje hipotezo

1 Za detajlnejši opis naslednjih in nekaterih nadaljnjih paradoksov glej Weingartner-Schurz (1986). Detajlnejšo klasifikacijo in opis paradoksov od 2.1 - 2.4 pripisujemo Schurzu. Cf. tudi Schurz (1983).

2 Hempel (1965), str. 274.

3 R. Ackermann (1965), str. 163; Kütner (1976), str. 286.

4 Hempel (1965), str. 275.

5 R. Ackermann (1965), str. 165; Gärdenfors (1976), str. 425.

6 Omer (1970)- 426; Tuomela (1972), str. 379f.

7 Hesse (1970), str. 50.

tranzitivnosti potrditve in potem pokaže, da je izpeljiv naslednji paradoks: vsak sintetični T potrjuje vsak sintetični in pravi S . Do istega rezultata lahko pridemo tudi s pomočjo šibkeje hipoteze kot je tranzitivnost, to je: če A potrjuje T in je A' konsistenten, resničen in logično implicira A , potem tudi A' potrjuje T .

Pri dokazovanju uporabljamo veljavnost tega, da $T \vdash T \vee S$ in $S \vdash T \vee S$. Po definiciji $T \vee S$ potrjuje T in preko ojačitve potrjevalca od $T \vee S$ k S po gornjem kriteriju sledi, da katerikoli (poljubni) S potrjuje T . Kot je brez težav razvidno, da je v tem dokazu paradoksa uporabljena irelevantna disjunktivna oslabitev tipa 1.22.

2.22 Paradoks deduktivno odvečne teorije

Käsbaauer⁸ je interpretiral opis potrditve, ki jo je dal Popper, vendar jo je takoj zavnil⁹ na naslednji način: razred C resničnih opazovalnih stavkov potrjuje teorijo T , če in samo če (1) je $(T) \cup C$ konsistenten in (2) obstajata dva razdeljena podrazreda C_1 in C_2 za katera velja naslednje:

2a) $C_1 \cup C_2 = C$, 2b) $(T) \cup C_1 \vdash C_2$ in 2c) C_2 je ne-prazen. Če dopuščamo definicijo potrditve, potem je izpeljiv naslednji paradoks: razred opazovalnih stavkov $C = (O_1 \wedge O_2, O_2)$, kjer sta O_1 in O_2 resnična in nimata nobenega skupnega predikata s T -jem, potrjuje katerikoli konsistentno teorijo T . Za dokaz dopuščajmo, da je $C_1 = (O_1 \wedge O_2)$. Potem sta zgornja pogoja 2a - 2c zadovoljena. Dokaz se opira na neustrezne argumente oblike $T, O_1 \wedge O_2 \vdash O_2$ ki je tipa 1.127.

2.23 Paradoks irelevantne okrepite teorije

Izmislimo si relativno verjeten posledični pogoj¹⁰, ki pravi: če stavek (opazovalni stavek) potrjuje teorijo (hipotezo) T , potem potrjuje tudi vsako ne-tavtološko logično posledico T . Potem je mogoče z domnevno definicijo potrditve pod točko 2.22 izpeljati naslednji paradoks: če dani razred resničnih opazovalnih stavkov C potrjuje vsaj eno teorijo T , potem C potrjuje vsaka konsistentna teorija T' , ki je brez skupnih predikatov s C ali T . Dokaz se poslužuje irelevantnega premika od $T, C_1 \vdash C_2$ k $T \wedge T', C_1 \vdash C_2$, ki je tipa 1.3.

2.3 Paradoksi zakonov narave

2.31 Paradoks irelevantnega zakona specifikacije¹¹

Predpostavljajmo, da "zakon narave" lahko opredelijo naslednji trije pogoji: L je zakon narave, če in samo če (1) je L izvorno univerzalni stavek (univerzalni kvantifikatorji niso logično odstranljivi) (2), če ima kvantifikatorjev prosti del L -a obliko implikacije in (3) če je L resničen. Potem lahko proizvajamo "nove zakone" z dodajanjem katerekoli specifikacije C k antecedensu:

$$(\forall x) (Fx \rightarrow Gx) \vdash (\forall x) [(Fx \wedge Cx) \rightarrow Gx]$$

To je tip redundance 1.3.

8 Stegmüller (1971), str. 32.

9 Popper (1959), str. 266.

10 Hempel (1965), str. 31; Lenzen (1974), str. 31.

11 Stegmüller (1973), str. 285.

2.32 Godmanov paradoks¹²

V najbolj preprosti Hemplovi verziji je lahko ta paradoks določen takole: Vzemimo, da je tr nek prihodnji čas, tako, da velja $t_1 \dots t_n < t_r$. Hipoteza $H = (\forall x, \forall t) (Fxt \rightarrow Gxt)$ je potem potrjena z opazovalnimi podatki $B = (Fa_1t_1 \wedge Ga_1t_1, \dots, Fa_nt_n \wedge Ga_nt_n)$. Predpostavljajmo, da patološki predikat G^* , definiran kot $G^*xt: \leftrightarrow [(t' \leq t_r \wedge Gxt) \vee (\bigwedge t \leq t_r \wedge \neg Gxt)]$ pripelje do veljavne enakosti B z $B^* = \{Fa_1t_1 \wedge G^*a_1t_1, \dots, Fa_nt_n \wedge G^*a_nt_n\}$. Paradoks je v tem, da B^* potrjuje $H^* = (\forall x, \forall t) (Fxt \rightarrow G^*xt)$, ki je nekonsistenten s H (ker zahteva, da morajo F -i biti *ne-G*-ji za vse $t > t_r$), medtem ko B (ki je logično ekvivalenten B^* -ju) potrjuje H . Če si stvar podrobneje ogledamo (le z uporabo definiensa G^*), lahko vidimo, da ena smer ekvivalence med B in B^* vsebuje irelevantno disjunktivno oslabitev tipa 1.21:

$$t_i \leq t_r \wedge Fa_it_i \wedge Ga_it_i \\ (t_i \leq t_r \wedge Fa_it_i \wedge Ga_it_i) \wedge (\bigwedge (t_i \leq t_r) Fa_it_i \wedge \neg Ga_it_i).$$

2.4 Paradoks dispozicijskih predikatov¹³

Vzemimo Carnapovo definicijo dispozicijskega predikta:

$$Dx: \leftrightarrow (\forall t) (Cxt \rightarrow Bxt)$$

To, da ima x dispozicijo D pomeni, da ima določeno lastnost B , če zanj velja pogoj C . Paradoks izhaja iz dejstva, da je $(\forall t) (Cxt \rightarrow Bxt)$ izpeljiv iz $(\forall t) \neg Cxt$ (ker niso doseženi pogoji). Kot zlahka vidimo gre za primer redundance 1.128.

2.5 Paradoksi deontične logike

Paradoksi pod poglavji 2.5, 2.6 in 2.7 se tičejo dodatnih področij, ki niso neposredno povezana s poglavji 2.1 - 2.4. Po drugi strani je jasno, da jih povzročajo isti razlogi, to je irelevance in redundance, ki jih dopuščajo logični zakoni.

Večina deontičnih logik zadovoljuje naslednje tri principe:

- (1) Teoreme klasične dvovrednostne stavčne logike.
- (2) Če je α teorem stavčne logike, potem je $N\alpha$ teorem (' $N\alpha$ ' za 'nujno', da α)
- (3) $\vdash N(a \rightarrow b) \rightarrow (N\alpha \rightarrow N\beta)$

Upošteva te tri principe lahko izpeljemo številne paradokse:

2.51 Rossov paradoks¹⁴

$$Np \rightarrow N(p \vee q)$$

Dokaz uporablja katerikoli argument tipa 1.22.

Primer 6: Paradoks je naslednji: če je nujno, da obstaja p (npr. da moramo odpraviti onesnaženje), potem je nujno, da obstaja bodisi p ali (poljuben) q (npr. da je voda zastrupljena s kemikalijami).

¹² Goodman (1955), str. 73f; Hempel (1965), str. 70

¹³ Carnap (1936), str. 440.

¹⁴ Ross (1944), str. 38.

2.52 Paradoks proste izbire¹⁵

$PEp \rightarrow PE(p \vee q)$ (kjer $PE\alpha: \Leftrightarrow \lceil N \rceil \alpha$)

Dokaz uporablja irelevantni argument tipa 1.22.

Primer 7: Vzporeden primer nam lahko predstavlja tisti iz 2.51, če zamenjamo "nujno, da" z "možno, da".

2.53 Paradoks izpeljane nujnosti¹⁶

$N \lceil p \rightarrow N(p \rightarrow q)$

Dokaz uporablja irelevantni argument tipa 1.128.

Primer 8: Paradoksní teorem pravi naslednje: če je nujno, da neki p ne obstaja (recimo, da bo neki narod začel vojno), potem je nujno, da q, če narod začne vojno (npr. da ta narod popolnoma uniči nekega drugega).

2.54 Paradoks uresničenja¹⁷

$\lceil p \rightarrow (p \rightarrow Oq)$

Gre za paradoks tipa 1.128.

Primer 9: Paradokсна trditev pravi: če p (npr. da dva naroda skleneta določeno pogodbo) ne obstaja, potem: če p obstaja (če je pogodba sklenjena) potem je (nek poljuben) q (npr. da se ta dva naroda zapleteta v vojno) nujen.

2.55 Paradoks dobrega samaritana¹⁸

$O \lceil p \rightarrow O \lceil (p \wedge q)$

Dokaz uporablja irelevantni argument tipa 1.22 (to je razvidno, če uporabimo De Morganove zakone).

Primer 10: Primer lahko vzamemo iz E8 (2.53), če nam q pomeni: ta narod oskrbuje s hrano svoje prebivalstvo.

2.6 Paradoks teorije vrednosti¹⁹

Če vzamemo tri principe omenjene v 2.5 za vrednostne sodbe in če vzamemo 'WT' kot vrednostni operator, ki ga uporabljamo za stavke stavčne logike, potem lahko izpeljemo analogne paradokse. Tri njene glavne tipe lahko dobimo le z nadomestitvijo operatorja O ('nujno je, da') v 2.51, 2.53 in 2.54 z WT ("vredno, je da"). Primere konstruiramo z istimi nadomestitvami iz primerov 2.51, 2.53 in 2.54.

2.7 Paradoksi epistemične logike²⁰

Analogne paradokse epistemične logike lahko izpeljemo prav s prevzemanjem treh principov iz 2.5, kjer je 'O' nadomeščen z epistemološkim operatorjem 'K'. Dejansko so

15 v. Wright (1967) in (1968), str. 22.

16 Prior (1954), str. 64.

17 Prior (1954), f. tudi Follesdal-Hilpinen (1971), str. 23 f.

18 Prior (1958).

19 Weingartner-Schurz (1986), ch. 5.2. Omenjeni paradoksi vrednostne teorije in tisti iz poglavja 2.7, kot kaže, zaenkrat še niso znani.

20 Weingartner-Schurz (1986), ch. 5.3 and Weingartner (1982), ch. 1.

trije principi sprejeti v skoraj vseh epistemoloških logikah. Čeprav vzporednica k Rossovemu paradoksu ne bi postala paradoks za "spoznanje", bi bili analogni primeri 2.53 in 2.54 gotovo paradoksní. Primer 2.54, če ga interpretiramo epistemično, bi se glasil: če neki p (npr., da bo jutri mrk) ne drži, potem če p drži (če bo jutri mrk), potem je znan nek poljuben q.

3. RELEVANTNOSTNI KRITERIJI

3.1 Različni pristopi k relevanci

Ideja relevance - vsaj v nekaterih ozirih - izhaja od Aristotela. Njegovi veljavni silogistični modusi so zgrajeni na tak način, da zadovoljijo naslednjo relevantno omejitev: v sklepu se ne more pojaviti noben (nov) predikat, ki ni vsebovan že v eni od premis. Relevanco tu razumemo kot odnos med premisami in sklepom v veljavnem argumentu ali kot odnos med prvim in drugim členom logično resnične implikacije. Takoj sta na voljo dva načina razumevanja tega odnosa: (1) Sklep ustrezno izhaja iz premis. (2) Premise so relevantne za ta sklep.

Zdi se, da so vsi pristopi k ojačitvi implikacije tesneje povezani z (1) in potem z (2). Če zanemarimo stoiško in srednjeveško logiko, ti pristopi začenjajo z Lewisovo "Strict Implication"²¹, se nadaljujejo z Parryevo "Analytische Implikation"²², Ackermannovo "Strenge Implication"²³ in kulminirajo v Anderson-Belnapovem delu "Entailment"²⁴. Nadaljnje delo v tej smeri je predstavljalo iskanje pomenov za aksiomatske sisteme, ki sta jih predlagala Anderson in Belnap²⁵ in dokazati nedvomno popolnost ter odločljivost ali neodločljivost rezultatov²⁶.

Drugačen pristop pomeni oblikovanje splošne teorije pogojnikov.²⁷

Vsi do sedaj omenjeni moderni pristopi enotno predlagajo tako "novo" logiko, kjer se spremeni koncept implikacije (na splošno v smeri ojačitve). Zato ker se veljavnost argumentov (deduktivna inferenca) opira na pravo implikacijo, ti pristopi predlagajo spremembo koncepta veljavnosti.

Poznana je kratka tradicija popolnoma različnih pristopov. Skladajo se v uporabi relevantnostnega kriterija za izbrano logiko (običajno klasično). Predloge te vrste so dali Wright²⁸, Korner²⁹, Geach³⁰, Gärdenfors³¹, Wessel³², Weingartner³³, Weingartner in Schurz³⁴.

21 Lewis (1932).

22 Parry (1933).

23 W. Ackermann (1956).

24 Anderson-Belnap (1975).

25 Routley-Meyer (1972), Maksimova (1973).

26 Meyer-Dunn-Leblanc (1974), Urquhart (1984). Za raziskave do 1980 cf. Dunn (1986). Cf. tudi Diaz (1981).

27 Cf. Chellas (1975), v. Bentham (1984), D. Nute (1984), F. Velman (1985).

28 v. Wright (1957).

29 Koerner (1959).

30 Geach (1968).

31 Gärdenfors (1976).

32 Wessel (1979).

33 Bellert-Weingartner (1982) and Weingartner (1985).

34 Weingartner-Schurz (1986) and Schurz-Weingartner (1987).

En od namenov obeh pristopov je bil rešiti paradokse obravnavane v poglavju 2 in v primerih iz poglavja 1.

3.2 Različne ideje relevance

3.21 Odnose relevance lahko razumemo kot odnose med stavki (propozicijami) ali kot lastnosti stavkov (propozicij). S to idejo se je do sedaj ukvarjala večina pristopov in dve njeni inačici (1) in (2) sta bili omenjeni v poglavju 3.1. Po drugi ideji naj bi razumeli relevantno kot odnos med predikati. Njen prvi opis je bil predstavljen drugje³⁵.

V nadaljevanju se bom omejil le na prvi vidik: relevantno kot odnos med stavki (propozicijami) ali kot lastnost stavkov (propozicij). Ta vidik ima dva dela: kar se tiče prvega dela, je relevantna v glavnem odnos med prvim in drugim stavkom implikacije ali med premisami in sklepom. V drugem delu se relevantna nanaša na katerikoli poljuben stavek, tako da je aplikacija implikacije poseben primer.

3.22 Pet preprostih idej relevance

Naslednjih pet idej je zelo preprostih, intuitivskih in poštenih. Videti je, da igrajo določeno vlogo v različnih pristopih opisanih v 3.1, vendar so preveč preproste in pregrube, da bi jih lahko uporabili kot kriterije relevance. Kljub vsemu pa se kažejo kot osnova za oblikovanje in najdenje ustreznih kriterijev relevance.

KRITERIJ C

Sklep naj bi bil tako ali drugače povezan s premisami ali vsaj z eno od premis. Razumna interpretacija "povezanega / angl. connected" bi bila: premisi in sklepi si delijo nekatere stavčne spremenljivke³⁶ ali nekatere predikate. (Če relevantna ni omejena na celotne stavke, potem se tudi: določeni odnosi med predikati pojavljajo v premisah in v sklepih.)³⁷

KRITERIJ A

Sklep naj ne bi vseboval karkoli novega, kar ni vsebovano že v katerikoli od premis. Razumna interpretacija besed "karkoli novega" bi bila: "katerakoli nova stavčna spremenljivka" ali "katerikoli novi predikat".

Črka A nas lahko spominja na Aristotela ali analitiko v tem smislu, da tak sklep lahko imenujemo analitičen.³⁸

35 Orłowska-Weingartner (1986).

36 Ta kriterij je omenjen v Anderson-Belnapu (1975).

37 Cf. Orłowska-Weingartner (1986).

38 Ta kriterij so uporabili Parry (1933), Gärdenfors (1976), Bellert-Weingartner (1982).

KRITERIJ N

V stavku (ali trditvi) naj ne bi bilo delov, ki bi jih bilo mogoče nadomestiti s poljubnimi deli *salva* validitate. Ustrezna razlaga pojma "del" bi se glasila: podformula, enkraten pojav podformule, vsaj en pojav podformule. Specifična interpretacija "poljubnega dela" je: "njena negacija".

Črko "N" povezujemo z "nadomestitvijo". N-ideja (omejena na "negacijo") izvira od Koernerja.³⁹

KRITERIJ G

V stavku naj ne bi bilo delov, ki so odstranjeni iz običajnega dokaza interpolacijskega teorema.⁴⁰

KRITERIJ S

Stavek naj bi bil maksimalno splošen z ozirom na substitucijo.

Črka "S" izhaja iz "substitucije".⁴¹

Razvidno je, da kriterij A vključuje kriterij C in ne obratno. Kasneje bo jasno, da določene specifične oblike kriterija N vključujejo kriterij A.

3.3 Relevanca ≠ veljavnost

Ta ne-identiteta se zdi trivialna in iz različnih pristopov ni jasno do katere mere naj bi jo sprejeli. Zlasti, če poskušamo na relevantna vprašanja odgovoriti s pomočjo spremenjene veljavnosti ali z ojačano implikacijo. Posebej bi rad poudaril, da ta predlog ostro razlikuje med veljavnostjo in relevantno. Predlagani relevantni kriteriji so bolj neodvisni od osnovne logike in igrajo vlogo filtra za ta ali oni sistem, da bi omejili niz veljavnih formul na veljavne in relevantne formule.

Obstaja sedem razlogov ostrega razmejevanja med relevantno in veljavnostjo:

3.31 Zelo razumno je veljavnost povezati s splošno substitucijo. Z uporabo splošne substitucije lahko dobimo iz enega veljavnega stavka drugi. Po drugi strani pa se zdi zelo nerazumno relevantno povezovati s substitucijo. Tako iz $(p \wedge q) \rightarrow (q \wedge p)$, ki ni irelevanten ali redundanten po kateremkoli od petih kriterijev, dobimo s substitucijo: $(r \wedge r) \rightarrow (r \wedge r)$. Zadnje krši idejo relevance, izražene v kriterijih N, G in S, medtem ko

³⁹ Čeprav komaj formulirana na več mestih, ta ideja izhaja od Koernerja (1959). Cf. Koerner (1979). Precizneje sta jo obdelala Cleave (1973/74) in Schurz (1983).

⁴⁰ Kriterij G pripisujemo G. Kreislu (predlagano v privatnem pogovoru).

⁴¹ Kriterij S pripisujemo A. Wronskemu (predlagano v privatnem pogovoru).

prehod (veljavne implikacije) iz prve formule k njenemu substitucijskemu primeru krši vseh pet kriterijev relevance.

3.32 Zelo pomembno je, da je veljavnost skrita v tranzitivnosti implikacije. Razlogi za to so očitni. Po drugi strani pa spet ni tako jasno, da bi se morala relevantna skrivati v tranzitivnosti implikacije. Močne ideje relevance, izražene v kriterijih N, G in S, ne zadovoljijo tranzitivnosti implikacije.

3.33 Rešeni paradoksi kot npr. tisti iz poglavja 2, zahtevajo aplikacijo močnejših relevantnih kriterijev. Npr. šest tipov paradoksov iz poglavja 2 počiva na principu adicije: $p \mid\text{---} p \vee q$, ki izključuje kriterije A, N in G, ki pa vendar vsebuje v vsaki relevantni logiki, ki sta jo predlagala Anderson in Belnap. Torej: identifikacija relevance z veljavnostjo bi vodila k precej močni (amputaciji) okrnitvi koncepta veljavnosti ali - kot z Andersonom in Belnapom - ne bi zadostovala za rešitev paradoksov.

3.34 Ali določeni veljavnostni principi vodijo do paradoksov je predvsem odvisno od področja, na katero so ti principi aplicirani. Tako se v matematiki, to je v aplikaciji matematičnih dokazov, ne pojavijo nobeni paradoksi, opisani v poglavju 2. Dalje se tisto, kar vodi do paradoksov v teoriji dispozicijskih predikatov in na splošno v območju protislovij (pogojnik, kjer je prvi stavek napačen) pogosto uporablja (npr. pravniki) pri sestavljanju pogodb. Torej: če bi spremenili veljavnost - ob napačni identifikaciji relevance z veljavnostjo - bi postala logika, upravljena na drugih območjih, kjer se paradoksi ne pojavljajo, zelo problematičen in nezadosten instrument.

3.4 A-relevantna

3.41 Formula z obliko $\alpha \rightarrow \beta$ je A-relevantna, če in le če

- (1) ni nobene stavčne spremenljivke, ki se pojavlja v β in ne v α ;
- (2) ni nobenega predikata, ki se pojavlja v β in ne v α ;
- (3) veljavni stavčni dvojniki $\alpha \rightarrow \beta$ - če sploh obstaja - zadovolji pogoj (1).

Te formule razumemo, kot da pripadajo stavčni logiki, predikatni logiki prvega reda ali razširitvi ene od obeh z uvajanjem enomestnih operatorjev kot deontičnih operatorjev, epistemičnih operatorjev, vrednostnih operatorjev, itd. Ni nujno, da omejimo A-relevantno na veljavne formule le tako, da so aplikacije zakonov deontične logike in ostalih mogoče brez spremembe definicije 3.41.

Definicija 3.41 je mogoča precizna interpretacija ideje izražene v kriteriju A. A-relevantna je skrita v substituciji in tranzitivnosti implikacije, ne najdemo pa je v modusu ponensu antiteze. Niz vseh A-relevantnih teoremov klasične stavčne logike je predstavljen s končnimi matricami.⁴²

3.42 A-relevantna, kot je definirana tukaj, ne zadostuje za omejitev posledičnega razreda (na splošno in bolj specifično teorij in hipotez skupaj z določenimi premisami)

⁴² Dokaz daje Weingartner (1985).

na tak način, da bi izključila večino paradoksov. To je razvidno iz dejstva, da implikacija $\alpha \rightarrow \beta$ lahko postane A-relevantna samo z dodajanjem tautologije, ki vsebuje spremenljivko ali predikat potreben predhodnemu stavku (premisi). Dalje, A-relevance ni mogoče aplicirati na poljubne teoreme, kot npr. ne na $(p \rightarrow q) \vee (q \rightarrow p)$. In vendar je Weingartner-Schurz (1986) pokazal, da je večino paradoksov pod poglavjem 2 mogoče odstraniti z ojačanju A-relevance.

3.5 K-relevance

3.51 Formula α je K-relevantna, če in samo če ni posameznega dogodka v subformuli v α , ki ga je mogoče nadomestiti z lastno negacijo salva validitate a

V skladu s to definicijo se K-relevance loteva le veljavnih formul. Če želimo aplicirati ta kriterij tudi na zakone deontične logike in podobne principe, potem mora biti "salva validitate α " nadomeščena z "brez spreminjanja logične vsebine α ". Definicija iz 3.51 je ena možnih specifikacij splošne ideje, izražene v kriteriju N. Mogoče je imel Kärner v mislih ravno tako specifikacijo, vendar sta preciznejšo formulacijo tega podala Cleave (1973/74) in Schurz (1983). K-relevance se ne skriva v substituciji in tranzitivnosti implikacije, pač pa v modusu ponensu. S tega stališča A in K-relevance dopolnjujeta druga drugo. Niz vsch K-relevantnih teoremov stavčne logike ne morejo predstaviti niti končne niti brezkončne matrice, medtem ko je niz ne-K-relevantnih teoremov predstavljen z neskončnimi, ne pa s končnimi matricami.⁴³ K-relevance ne vključuje A-relevance.

3.52 Tako definirana K-relevance ne zadostuje za izključitev vsch irelevantnih elementov v posledičnem razredu, kot tudi ne za to, da bi se izognili obravnavanim paradoksom. To je razvidno iz preprostih primerov. Po eni strani K-relevance ne izključuje $p \rightarrow [p \wedge (q \vee \neg q)]$. Po drugi strani pa K-relevance izključuje $(p \wedge q) \rightarrow p$. Zadnji pomeni, da K-relevance ne dopušča kot irelevantne možnosti, da so premise lahko bogatejše od sklepa v ne-trivialnem smislu (q je lahko dejansko resničen). Vseeno sta Weingartner-Schurz (1986) pokazala, da je mogoče večino dobro znanih paradoksov iz poglavja 2 izključiti z ojačanju K-relevance.

3.6 G-relevance

3.61 Dogodek p (spremenljivka) je formalno odvečen v β , če in samo če β lahko nadomestimo salva validitate z α

(1) z $\beta [p/T] \wedge \beta [p/F]$, če je β pozitivni del α

(2) z $\beta [p/T] \vee \beta [p/F]$, če je β negativni del α

43 Dokaz pripisujemo Wronskemu.

Formula β je pozitivni (negativni) del α , če obstaja parno (neparno) število komponent α , ki imajo obliko $\neg \gamma$ ali $\gamma \rightarrow \delta$, kjer je β vsebovan v γ .⁴⁴

Definicija 3.61 je mogoča formulacija Kreislovih idej, izraženih v kriteriju G in v dodatnih razlagah.

3.62 Formula α je G-relevantna, če in le če α nima posebnega dela, v katerem je formalno odvečen dogodek spremenljivke.

3.63 Potem lahko zvezo z interpolacijskim teoremom postavimo takole: Če je α tautologija in je β pozitivni (negativni) del α , potem lahko dobimo formulo β z naslednjimi pogoji:

(1) $\forall (\beta' \leq V(\beta) \text{ in } \beta' \rightarrow \beta (\beta \rightarrow \beta'))$ je tautologija ($\forall (\beta) =$ niz stavčnih spremenljivk v β)

(2) β je lahko nadomeščen z $\beta' \vee \alpha$ salva validitate od α in znotraj β' ni formalno odvečna nobena stavčna spremenljivka rezultirajoče tautologije.⁴⁵

Razumljivo bo, da je G-relevanca precej močna. Vključuje K-relevanco za vse formule brez stavčnih konstant.

3.7 Kombinacija A in K-relevance

Naslednja kombinacija A in K-relevance hkrati združuje prednosti obeh kriterijev in se istočasno skuša izogniti slabostim, omenjenim v 3.42 in 3.52.

3.71 Formula $\alpha \rightarrow \beta$ je relevantna, če in samo če

(1) ni primer, da sta predikat ali znak identitete nadomestljiva v nekaterih dogodkih v β z novim (tistim, ki se ne dogaja niti v α niti v β) predikatom, ki ima isto salva validitate iz $\alpha \rightarrow \beta$.

(2) Ne obstaja noben β' , tako da je $\beta' \dashv\vdash \beta$ in β' rezultat nadomestitve istih dogodkov $J_1 = J_2$ s T ali $F \vee \beta$ (kjer sta J_1 in J_2 izraza).

Definicija 3.71 je gotovo drugačna specifikacija splošne ideje, izražene v kriteriju N.⁴⁶

Ta kriterij (ki ga lahko formuliramo tudi za veljavne inference) izključuje večino paradoksov iz poglavja 2, razen tistih, ki so tipa 1.121, 1.124 in 1.127. Uporabljen je bil, da bi pokazal na možnost rehabilitacije Poprove izvirne definicije verisimilitude⁴⁷. Kritični ugovori k tej definiciji so nazorno pokazali, da nobena zgrešena teorija ne more biti bližje resnici, kot katerakoli druga zgrešena teorija. Vendar sta Schurz in Weingartner (1987) pokazala, da se ti in podobni dokazi poslužujejo irelevantnih argumentnih korakov in da se je mogoče absurdnim posledicam za definicijo verisimilitude izogniti s pomočjo relevantnega kriterija iz 3.71 in kriterija za redukcijo posledic na njihove najpreprostejše posledične elemente. Nadalje sta pokazala, da lahko revidirano definicijo

⁴⁴ To definicijo pozitivnih (negativnih) delov formule pripisujemo Kleenu (1967), str. 124.

⁴⁵ Definiciji 3.61 in 3.62 ter teorem 3.63 pripisujemo A. Wronskemu.

⁴⁶ Kriterij 3.71 pripisujemo Schurzu. Cf. Schurz-Weingartner (1987), ch. 3.3.

⁴⁷ Cf. Popper (1963), str. 233 in (1972), str. 52. Po tej definiciji je teorija A bližje resnici od teorije B, če in samo če ima A bolj resnično vsebino (resnične posledice) in ne bolj lažne vsebine (lažne posledice) od B ali če B nima bolj resnične vsebine, pač pa bolj lažno vsebino kot A.

verisimilitude z uspehom uporabimo v znanstvenih teorijah, kot npr. v razvoju plinskega zakona (poglavje 7.3).

3.72 Še vedno obstajajo nekatere pomanjkljivosti tega sicer precej nenaravnega kriterija:

(1) Ni uporabljev za poljubne formule. (2) Formule tipa $p \wedge (q \rightarrow q) \rightarrow p$ so še vedno ustrezne. Ne izključuje vseh irelevantov tipa 1.121, 1.124 in 1.127, čeprav izključuje vse druge tipe, omenjene v 1.1, 1.2 in 1.3.

3.73 Redundance tipa 1.127 potrebujejo, kot kaže, bolj specialno omejitvev. Kriterijev, ki bi se izognili "paradoksom" kot npr. iz 2.11, na drugi strani ne bi smeli (vsaj ne nujno) izključiti svojega stavčnega protislovja, tj. $p \wedge q \mid\text{---} q$. Dejansko K-relevantna in G-relevantna izključujeta zadnjega in s tem prvega. Veliko bolj skromen izhod bi pomenilo uvesti kriterij, ki se uporablja le, ko so vprašljivi znanstveni zakoni, to je le v tistih primerih, ko se sploh dogodijo ti paradoksi tipa 2.11. Naslednji dodaten pogoj bi bil zadosten:

Če ima α obliko veznika $\alpha_1 \wedge \alpha_2$, kjer je α_1 zakon ali zveza zakonov in je α_2 posamezen stavek (na nujno atomski), potem $\alpha_1 \rightarrow (\alpha_2 \rightarrow \beta)$ zadovolji vsako posamezno definicijo relevance (A-, K-, kombinirana A-K ali razširjena A-R).

3.8 Razširjena A in R-relevantna

3.81 Formula α je relevantna, če in samo če

(1) ni primer, da je predikat (ali stavčna spremenljivka ali znak identitete) v α v nekaterih svojih dogodkih nadomestljiv s poljubnim predikatom iste lastnosti (ali s poljubno stavčno spremenljivko ali s poljubno dvomestno relacijo) v nekaterih pozitivnih posebnih primerih a , salve validitate za α .

(2) noben poseben del ustrezne formule ne more biti tautologija ali protislovje.

Pozitivni del formule je Schütte definiral takole:

(a) F je pozitivni del F .

(b) Če je A pozitivni (negativni) del F , potem je A negativni (pozitivni) del F .

(c) Če je $(A \vee N)$ pozitivni del F , potem sta A in B oba pozitivna dela F .

(d) Če je $(A \wedge B)$ negativni del F , potem sta A in B oba negativna dela F .

(e) Če je $(A \rightarrow B)$ pozitivni del F , potem je A negativni del in B pozitivni del F .

(f) Če je $(A \rightarrow 1)$ negativni del F , potem je A pozitivni del F .⁴⁸

Kriterij, definiran v 3.81⁴⁹, vključuje onega iz 3.671. Vendar pa ne vključuje niti K niti G-relevance. To je jasno razvidno, če upoštevamo formulo $(p \wedge q) \rightarrow p$, ki je irelevantna za obe relevantni, ne pa za zgornji kriterij.

3.82 Po drugi strani ima zgornji kriterij naslednje prednosti:

(1) Lahko ga uporabimo v poljubnih formulah, kot npr. v K in G-relevantni.

⁴⁸ Schütte (1977), str. 11.

⁴⁹ Ta kriterij pripisujemo Weingartnerju.

(2) Izključuje vse dodatne irelevance tipa 1.121 in 1.124, kar pomeni, da ne dopušča tautologij v premisah.

(3) Skromen je v tem smislu, da ne uničuje intuitivne ideje z ozirom na veljavno inferenco: to je, da so premise lahko bogatejše od sklepov; $p \wedge g \vdash p$ je še vedno ustrezen.

(4) Izključuje vse paradokse iz poglavja 2, razen tipa 1.127, ki se zdi, da z njim bolje ravnamo ob pogoju 3.73.

LITERATURA

- Ackermann, R. (1965): "Deductive Scientific Explanation", v: *Philosophy of Science*, 33, str. 155-167
- Ackermann, W. (1956): "Begründung einer strengen Implikation", v: *The Journal of Symbolic Logic* 21, str. 133-128
- Anderson, A.R. and Belnap, N. (1975): *Entailment. The Logic of Relevance and Necessity*, Vol. I, Princeton Univ. Press, Princeton
- Bellert, I. and Weingartner, P. (1982): "On Different Characteristics of Scientific Texts as Compared to Everyday-Language Texts", v: Kittredge, R. and Lehrberger, J. (eds.): *Sublanguage: Studies of Language in Restricted Semantic Domains*, de Gruyter, Berlin
- Bentham, J. v. (1984): "Foundations of Conditional Logic", v: *JPL* 13, str. 303-349
- Camap, R. (1936): "Testability and Meaning" (Part I), v: *Philosophy of Science* 3 (No. 4), str. 420-471
- Chellas, B.F. (1975): "Basic Conditional Logic", v: *Journal of Philosophical Logic* 4, str. 133-153
- Cleave, J.P. (1973/74): "An Account of Entailment Based on Classical Semantics", v: *Analysis* 34, str. 118-122
- Diaz, M.R. (1981): *Topics in the Logic of Relevance*. Philosophia, München
- Dunn, J.M. (1986): "Relevance Logic and Entailment", v: Gabbay, D.M. and Günthner, F. (eds.): *Handbook of Philosophical Logic*. Vol. III. Reidel, Dordrecht
- Follesdal, D. and Hilpinen, R. (1971): "Deontic Logic: An Introduction", v: Hilpinen, R. (ed.): *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Reidel, Dordrecht
- Gärdenfors, P. (1976): "Relevance and Redundancy in Deductive Explanation", v: *Philosophy of Science* 43, str. 420-432
- Geach, P. (1968): *Logical Matters*, Blackwell, Oxford
- Goodman, N. (1955): *Fact, Fiction and Forecast*, London. Second Edition 1965 by Bobbs-Merrill, Indianapolis-New York
- Hempel, C.G. (1965): *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays*, The Free Press, New York - London
- Hesse, M. (1970): "Theories and Transitivity of Confirmation", v: *Philosophy of Science* 37, str. 50-63
- Kleene, S.C. (1967): *Mathematical Logic*, John Wiley & Sons, New York
- Koerner, St. (1959): *Conceptual Thinking*, Dover Publ., London
- Koerner, St. (1979): "On Logical validity and Informal Appropriateness", v: *Philosophy* 54, str. 377-379
- Küttner, M. (1976): "Ein verbesserter deduktiv-nomologischer Erklärungsbegriff", v: *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* 7, str. 274-297
- Lenzen, W. (1974): *Theorien der Bestätigung wissenschaftlicher Hypothesen*, Frommann-Holzboog, Stuttgart - Bad Cannstatt
- Lewis, C.I. and Longford, C. (1932): *Symbolic Logic*. The Century Co., New York
- Maksimova, L.L. (1973): "A Semantics for the Calculus E of Entailment", v: *Bulletin of the Section of Logic* 2, str. 18-21
- Meyer, R.K., Dunn, J.M. and Leblanc, H. (1974): "Completeness of Relevant Quantification Theories", v: *Notre Dame Journal of Formal Logic* 15, str. 97-121
- Nute, D. (1984): "Conditional Logic", v: Gabbay, D.M. and Günthner, F. (eds.): *Handbook of Philosophical Logic*. Vol. II
- Omer, I.A. (1970): "On the D-N-Model of Scientific Explanation", v: *Philosophy of Science* 37, str. 417-433

- Orlowska, E. and Weingartner, P. (1986): "Semantic Considerations on Relevance", v: Report of the Institute of Computer Science, Polish Academy of Sciences, Warsaw
- Parry, W.T. (1933): "Ein Axiomensystem für eine neue Art von Implikation (Analytische Implikation), v: Ergebnisse eines mathematischen Kolloquiums, Vol. 4, dtr. 5-6
- Popper, K.R. (1959): *The Logic of Scientific Discovery*, London
- Popper, K.R. (1963): *Conjectures and Refutations*, Routledge & Kegan, London
- Popper, K.R. (1972): *Objective Knowledge*, Clarendon Press, Oxford
- Prior, A.N. (1954): "The Paradox of Derived Obligation", v: *Mind* 63, str. 64-65
- Prior, A.N. (1958): "Escapism: The Logical Basis of Ethics", v: Melden, A.I. (ed.): *Essays in Moral Philosophy*, Univ. of Washington Press, Seattle and London, str. 135-146
- Ross, A. (1941): "Imperatives and Logic", v: *Theoria* 7, str. 53-71
- Routley, R. and Meyer, R.K. (1972): "The Semantics of Entailment" (II and III), v: *Journal of Philosophical Logic* 1, str. 53-73
- Schurz, G. (1983): "Das deduktive Relevanzkriterium von Stephan Koerner und seine wissenschaftstheoretischen Anwendungen", v: *Grazer Philosophische Studien* 20, str. 149-177
- Schurz, G. and Weingartner, P. (1987): "Verisimilitude Defined by Relevant Consequence-Elements. A New Reconstruction of Popper's Idea", v: Kuipers, T.A. (ed.): *Verisimilitude*. Forthcoming
- Schütte, K. (1977): *Proof Theory*, Springer, Berlin
- Stegmüller, W. (1971): "Das Problem der Induktion. Humes Herausforderung und moderne Antworten", v: Lenk, H. (ed.): *Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie*, Vieweg, Braunschweig
- Stegmüller, W. (1973): *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie*, Vieweg, Braunschweig
- Stegmüller, W. (1973): *Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie und Analytischen Philosophie*, Bd. 4, 2. Halbband, Springer, Berlin
- Tuomela, R. (1972): "Deductive Explanations of Scientific Laws", v: *The Journal of Philosophical Logic* 1, str. 369-392
- Urquhart, A. (1984): "The Undecidability of Entailment and Relevant Implication", v: *The Journal of Symbolic Logic* 49/4, str. 1059-1073
- Veltman, F. (1985): *Logics for Conditionals*. Jurriaans, Amsterdam
- Weingartner, P. (1982): "Conditions of Rationality for the Concepts Belief, Knowledge and Assumption", v: *Dialectica* 36, str. 243-263
- Weingartner, P. (1985): "A Simple Relevance Criterion for Natural Language and Its Semantics", v: Dom, G. and Weingartner, P. (eds.): *Foundations of Logic and Linguistics. Problems and their Solutions. Selected Contributions to the 7th International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*, Salzburg 1983, Plenum Press, London - New York
- Weingartner, P. and Schurz, G. (1986): "Paradoxes Solved by Simple Relevance Criteria", v: *Logique et Analyse*. Forthcoming
- Wessel, H. (1979): "Ein System der strikten logischen Folgebeziehung", v: Bolck, F. (ed.): "Begriffsschrift". Jenaer Frege-Konferenz, str. 505-518
- Wright, G.H. v. (1957): *Logical Studies*, Routledge and Kegan Paul, London
- Wright, G.H. v. (1967): "Deontic Logics", in: *American Philosophical Quarterly* 4, str. 1-8
- Wright, G.H. v. (1968): *An Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action with a Bibliography of Deontic and Imperative Logic*, North Holland Publ. Company, Amsterdam

UVOD

Evolucijska epistemologija temelji na predpostavki, da je proučevanje naših bioloških izvorov pomembno za dognanje, za kaj lahko trdimo, da vemo, in *kako vemo* to, kar vemo. Evolucijsko biologijo lahko uveljavimo v spoznavni teoriji vsaj na dva načina:

(1) lahko jo uporabimo pri bistvenih teorijah in/ali metodah znanosti.¹ Naše spoznavne proizvode (teorije) lahko primerjamo z organskimi proizvodi (vrstami), torej so lahko plodno področje za uporabo izbirnih bioloških mehanizmov; in (2) lahko jo uporabimo pri človeškem spoznavanju; se pravi, da lahko poskušamo dognati, *kako vemo*, s predpostavko, da je organska evolucija oskrbela našo spoznavno prakso z različnimi vrojenimi dispozicijami ali pričakovanji, ki sama spet sprožijo določena načela sklepanja². Medtem ko človeško spoznanje lahko preseže svoje evolucijske izvore, se prilagoditvena (darvinistična) vrednost našega spoznanja zrcali v metodah, ki vladajo znanstveni praksi in jo usmerjajo. Nekateri epistemologi, kot denimo Popper, menijo, da sta ti dve strategiji združljivi in ju lahko kombiniramo tako, da izčrпно prikažemo človeško spoznavanje in produkte naših spoznavnih dejavnosti.

Čeprav je strategij za ustvarjanje epistemologije po vzoru biologije le malo, najdemo v literaturi kopico tez s skupno predpostavko, da so nekateri tradicionalni problemi v epistemologiji rešljivi s proučevanjem človeških bioloških izvorov. Od problemov, na katere so se osredotočili evolucijski epistemologi, je najpomembnejše sporno vprašanje, ali je logika znanosti induktivistična ali dedukvistična (ali oboje)³. Karl Popper, eden uglednejših zagovornikov biološkega obrata v epistemologiji, trdi, da evolucijska biologija *ponuja proti induktivizmu argument* s precejšnjo veljavo, če seveda biologijo jemljemo resno. V ta namen je Popper uporabil evolucijsko epistemologijo tako pri znanstvenih teorijah kot pri človeškem spoznavanju.

1 Glej Brown (1985) - razpravo o razliki med darvinizmom teze in darvinizmom metode.

2 Za 'darvinsko epistemologijo', ki sprejema to stališče, glej Ruse (1987).

3 Na splošno epistemologi, ki uporabijo biologijo pri teorijah in/ali metodah, zagovarjajo ali eno ali drugo logiko znanosti, medtem ko se epistemologi, ki jih zanima spoznavanje, nagibajo k zavzevanju tako za induktivistično kot za dedukvistično sklepanje. Koristno je primerjati deli Rusea (1987) in Popperja (1972).

Čeprav se strinjam, da se bo z vključitvijo bioloških znanosti naša celotna podoba znanosti razširila, želim v tem tekstu ugovarjati Popperjevi trditvi, da je vznemirljiv metodološki spor moč zgladiti, če vnesemo človeško spoznanje v organsko evolucijo. Biologija človeka (še zlasti nevrofiziologija) brez dvoma vpliva na to, kako pridobimo informacije o svetu. Vendar pa ni razloga za predpostavko, da neposredna uporaba evolucionistične biologije ponuja kak ploden metodološki napotek. Z raziskavo Popperjevih pogledov nameravam pokazati nekaj pasti, ki se pojavijo, če silimo znanost, da opravlja naloge epistemologije.

POPPOV BIOLOŠKI OBRAT. Popper je znan po svoji podpori Humovi trditvi, da induktivnih sklepov ne moremo upravičiti. Vendar ne podleže Humovi skeptični tezi, da si spoznanje vendarle pridobimo z logično problematičnim in racionalno vprašljivim postopkom (se pravi z navajenim povezovanjem idej). S tem v nasprotju trdi, da pridobimo vednost tako, da z "interpretacijami" dejavno obvladujemo izkustvo. Medtem ko Hume trdi, da nam izkustvo vsiljuje zakonitosti v obliki ponavljajočih se vtisov, Popper dokazuje, da imajo naše interpretacije logično prednost pred opazovanjem podobnosti: "na vsaki stopnji razvoja življenja in razvoja kakega organizma," trdi, "moramo dopustiti možnost, da obstaja določeno spoznanje v obliki dispozicij in pričakovanj" (Popper 1972, str. 71). Zaradi številnih razlogov (deloma zato, ker imamo določeno vrojeno nagnjenje, da pričakujemo zakonitosti) razvijamo domnevo, da bi razrešili tiste probleme, ki so jih povzročile nezadovoljive naših vrojenih pričakovanj. Naša spoznavna "poskušanja" se lahko za nekaj časa obdržijo - "lahko smo celo zvesti svojim pričakovanjem, če so neustrezna in bi morali priznati poraz" (Popper 1963, str. 49). Vendar z nekaj pomembnimi izjemami ("divjaki", "otroci" in "nevrotiki" (Popper, 1963, str. 49)) Popper trdi, da "kmalu ugotovimo, kako svoje domneve lahko ovržemo oziroma da le-te naš problem rešujejo zgolj delno ali pa sploh ne; ugotovimo, da celo najboljše rešitve ... kmalu privedejo do novih težav in novih problemov" (Popper 1972, str. 258). S Popperjevega stališča vednost torej raste od starih k novim problemom s pomočjo procesa domnev in ovržb, ki popravi in spremeni prejšnjo vednost. Razlika med Popperjevimi stališči ter med stališči njegovih tekmecev, ki zavračajo ali skušajo ublažiti Humovo zaskrbljenost zaradi indukcije, je v tem, da Popper poudarja postopke, s katerimi lahko ovržemo teorije brez vrednosti (glej Popper 1972, str. 20 in 32). Vendar z vidika teh postopkov te teorije, ki so videti ustrezne, niso nujno resnične ali celo dobre; ker so prestale kritiko, je njihova prvotna prednost, da so njihove pomanjkljivosti vsaj za zdaj manj pomembne od pomanjkljivosti ostalih teorij, s katerimi tekmujejo.

V svojem zgodnjem delu *Logik der Forschung* (1934) je Popper izenačil svojo teorijo razvoja znanstvene vednosti s procesom domnev in ovržb v procesih naravne izbire. V znanem odlomku trdi, da "je za empirično metodo značilen način, kako sistem, ki ga želimo preskusiti, na vse mogoče načine izpostavimo ovržbi, torej falsifikaciji. Ni njen namen, da bi ohranjala pri življenju nevzdržljive sisteme. Nasprotno, tako, da vse izpostavi kar najbolj krutemu boju za preživetje, skuša izbrati tistega, ki je v primerjavi z vsemi drugimi najustreznejši" (Popper 1959, str. 42). Čeprav bi njegova zgodnja sklicevanja na organski razvoj lahko razumeli zgolj kot način govorjenja o znanstveni vednosti ali kot razlagalni pripomoček, ki ga po zgraditvi spoznavne teorije ne upoštevamo več, Popper pozneje zavrača kakršnokoli metaforično razlago svojih

pogledov (glej Popper 1972, str. 261). V svojem poznejšem delu namreč trdi, da njegova teorija domnev in ovržb v bistvu opisuje, kako vednost v resnici napreduje na vseh ravneh: "napredovanje naše vednosti je rezultat procesa, zelo podobnega Darwinovi 'naravni izbiri'; se pravi *naravni izbiri hipotez*: naše spoznanje v vsakem trenutku sestoji iz tistih hipotez, ki so do tedaj preživele v svojem boju za obstoj in s tem pokazale svojo (primerjalno) ustreznost; konkurenčni boj, ki izloči 'nesposobne' hipoteze" (Popper 1972, str. 261).⁴ Ker induktivizem, vsaj glede upravičenih resničnih prepričanj, vztraja pri logični prednosti izkustva pred prepričanjem, je to, kar ponuja biologija, za Popperja argument proti induktivizmu: "Vsakomur, ki ima nekaj občutka za biologijo, mora biti jasno, da je večina naših dispozicij vrojenih, bodisi da se z njimi rodimo ... ali pa da okolje spodbudi razvoj dispozicij v procesu dozorevanja (na primer sposobnost učenja jezika)" (Popper 1972, str. 66). Pa še enkrat: "Če premislimo dejstvo, da so teorije pričakovani vgrajene v sama naša čutila, vidimo, da se epistemologija indukcije sesuje, še preden je zgrajena. Ne more namreč pričeti s čutnimi podatki in zaznavami ter na njih graditi teorij, ker ne obstaja nič takega kot so čutni podatki, ki bi ne temeljili na teorijah (ali pričakovanih - to je na bioloških predhodnikih jezikovno formuliranih teorij)" (Popper 1972, str. 146). Naslednje vprašanje, ki se ga želim dotakniti, je prepričljivost tega argumenta.

Popperov "biološki obrat" spominja na tezo, ki je uspevala v devetnajstem stoletju pod geslom darvinizma. Kot so nas učili v šoli, je Darwin trdil, da narava ustvarja obsežno raznosterost življenjskih oblik, od katerih je večina izločena v procesu naravne selekcije. Preživele oblike pa se tako dobro prilagodijo svojim nišam, da je videti, kot da bi bile vnaprej načrtovane z upoštevanjem okolja. Vendar je genialnost Darwinove teorije v tem, da "ustreznost" ohranjenih oblik razloži le z naravnimi vzroki in s tem spodkoplje teleološke razlage, ki so jih zagovarjali Paley in drugi, ki so po svoje mešale teološki način mišljenja s čistim naturalističnim. Stališče, da se vrste prilagajajo v medsebojnem boju različic za preživetje, je navdihnilo mnogo Darwinovih filozofsko usmerjenih sodobnikov, ki *so po analogiji sklepali*, da bi Darwinov izbirni mehanizem lahko uporabili kot razlagalno sredstvo za prikaz znanstvene vednosti. In prav v tem duhu je razmišljal Thomas Huxley: "Bistvo znanstvenega duha je kritičnost. Boj za obstanek se nas tiče tako v intelektualnem kot v fizikalnem svetu. Teorija je neka zvrst mišljenja in njena pravica do obstoja je tolikšna, kolikršna je njena sposobnost odpora proti poskusom njene razveljavitve s strani teorij, ki so njene tekmice" (Huxley 1893, str. 229). Pojmovanje, da so teorije podobne organizmom, so v devetnajstem stoletju poleg drugih razvili Mach, Boltzmann in Mill.⁵ S stališča Huxleyeve podobe znanosti kot kritične dejavnosti, ki naj izloči neustrezne teorije, se zdi, da bi se ta razvojna linija ustreznosti lahko podaljšala s Popperjem.

ČE PODOBNOST VZAMEMO RESNO. Huxleyeva analogija med teorijami in vrstami zahteva, da jo natančneje pregledamo. S stališča darvinizma deluje na vrste

⁴ Glej moj tekst (1988), kjer dokazujem, da je Popper izkoristil darvinizem kot vodo na svoj falsifikacionistični mlin in ne kot priložnost za epistemološki vpogled. Seveda so bile bistvene sestavine Popperjeve metodologije že precej utrjene, preden je bil pripravljen priznati, da je darvinizem več kot gola tautologija (glej Popper 1972, str. 241).

⁵ V svojem tekstu (1972, str. 67) Popper navaja J.M. Baldwina, C. Loyda Morgana in I.L.S. Jenningsa kot začetnike evolucijske epistemologije v devetnajstem stoletju. Omenil ni nikogar, ki izrečno zagovarja indukcijo (kot npr. Mill), to pa kaže na Popperjevo predpostavko, da evolucijska biologija vzdržuje metodologijo domnev. S Popperjevega stališča je induktivizem "preddarwiniski".

pritisek izbire, toda le posredno, z učinkovanjem na posameznike, ki prenašajo svoje lastnosti na naslednje generacije. Videti je, da pojem teorije kot epistemološki približek vrstam nima ustrezne vloge. Taka primerjava bi imela za posledico bodisi, da med teorijami ni boja (kar bi porazilo analogijo) ali da pritiski izbire delujejo neposredno na vrste (kar bi popačilo darvinizem). Seveda lahko primerjamo teorije z organizmi kot *individui*, toda če bi Darwinov *Izvor vrst* razumeli preprosto v luči vzročnega mehanizma, ki deluje na posameznike, bi ga s tem osiromašili. Sicer pa je Darwin razvil teorijo o naravni izbiri z namenom, da bi razložil specializacijo in diferenciacijo različnih vrst. Videti je, da bi bile ustrežnejši približek vrstam panoge, razvrščene v znanosti: mnogo panog, kot sta vitalizem in astrologija, je izumrlo ali jim v njihovem intelektualnem zatočišču vsaj ni dopuščena nikakršna spoznavna pomembnost, medtem ko so se panoge današnjega časa, kot sta biokemija in genetika, odcepile od prejšnjih oblik na način, ki spominja na Darwinovo evlucijsko drevo.⁶

S temi argumenti pa ne smemo iti predaleč. Predvsem je razvoj naših sedanjih panožnih specializacij ustrezno razložen že v družboslovnih spoznavnih zgodovinah. Poleg tega bi v tako izpeljani primerjavi sploh ne bila proizvod epistemološka teorija, ker ne bi nihče priznal, da rodovnik panožne specializacije sploh lahko osvetli epistemološke probleme. Ta neprijetna posledica Huxleyevega modela naravne izbire je zanimiva preprosto zato, ker predstavlja enega izmed mnogih načinov, kako odpove vzporejanje znanstvenih teorij in vrst.⁷

Mnogo epistemologov, ki uporabljajo zlasti prisposodbo, dela pri razumevanju darvinizma zelo začetniške napake. Popper, na primer, na mnogih mestih trdi, da sta "situacijska logika" kot temelj organske evolucije in rast znanstvenega spoznanja identični: "metoda učenja s poskusi in zmotami ... je videti v bistvu ista, pa naj jo uporabljajo nižje ali višje razvite živali, šimpanzi ali pa znanstveniki" (Popper 1963, str. 215). Če sprejmemo to tezo, moramo sprejeti tudi primerjavo med naključnimi mutacijami in znanstvenimi hipotezami; namreč, da so genske spremembe in znanstvene teorije "prvi koraki v nizu poskusov in zmot" in poleg tega še, da oba procesa vodi proces, ki bi ga lahko najboljše opisali kot odpravljanje zmot (Popper 1972, str. 242). Vendar smo tako verjetno spet popačili darvinizem. Tako zamišljena naravna selekcija nas zapeljuje, da spregledamo elemente sodelovanja, ki jih razkrivajo pripadniki različnih vrst. Res je, da posameznik tekmuje za pravico, da bi prispeval v genski sklad vrste, toda uspeh reprodukcije je pogosto neposredno povezan z obnašanjem sodelovanja. Popper in mnogi evlucijski epistemologi so torej v zmoti, ko si predstavljajo naravo zgolj kot krvoločno okolje.

Ta predpostavka o brezobzirnosti organske evolucije poraja prav tako nasproten (in napačen) pogled na znanost, in sicer, da novi pojmi po naključju pridejo v območje znanstvenih pojmov in se z njimi spopadejo. Za vsa ta pojmovanja velja, da so avtonomna: čeprav so v medsebojnem vplivanju z znanstvenikom kot subjektom in s svetom kot objektom vednosti, pa niso v medsebojnem vplivanju preprosto zato, ker so zaradi "situacijske logike" smrtni sovražniki. Ta teza o samostojnosti znanstvenih pojmov pa ob pazljivem proučevanju sprememb v znanosti postane vprašljiva. Če

6 Ta posledica Huxleyeve analogije mi je zbudila pozornost po zaslugi J.N. Hattiangadija.

7 Sekundarna literatura opozarja na številne druge načine, s pomočjo katerih se sesuje primerjava med vrstami in teorijami. Glej Brown (1985) in Ruse (1987).

preučimo dokaze, ki sta jih razvila Galilei ali pa Descartes, ugotovimo, da so stara pojmovanja pogosto omenjena z namenom, da napravijo nove poglede verodostojne. Galilei je, na primer, omenil aristotelsko hipotezo, da bi dopolnil svojo teorijo o plimi in oseki, ki jo je imel za adut kopernikanske teorije. Descartes je Aristotelov 'plenum' omenil zato, da bi razložil odklon gibanja planetov od čistega premočrtnega (še pravi nearistotelskega) gibanja. Darwin je uporabil embriološke studije von Baera, ki je pokazal, da imajo organizmi različnih vrst podobne embrie, kot podlago za trditev, da imajo vrste skupne prednike. Če ta proces pregledamo malo natančneje, je očitno, da so stari pojmi pogosto uporabljani na nove in presenetljive načine: Kepler se je na primer skliceval na magnetne sile, da bi razložil gibanje planetov (in tako prikazal verodostojnost razlage); s tem se je skliceval na kvaliteto, ki je v kontekstu tedanje nove mehanicistične filozofije veljala za "okultno". Pri medsebojnem delovanju novih in starih pojmov je zanimivo, da so se stari prilagodili novim smotrom; se pravi, z novimi pojmi so bili usklajeni zato, da bi ohranili njihove namene. To je navidezno lamarkovski proces, se pravi, kot če bi zdajšnje žirafe poučevale stare, kako naj stegujejo vratove, da bi preživele.

Poleg tega, da goji popačeno podobo darvinizma in znanstvenih prizadevanj, reševanje problemov spoznanja z izdelavo primerjave pušča dosti prostora za to, da *metodološke vrednote popačijo* naturalistične enačbe. Navsezadnje rast znanstvene vednosti ni biološki proces: naj bo prispodoba še tako zapeljiva, v razlagi nujno nastajajo vrzeli, ki spodbujajo filozofsko domišljijo. Popperjevo stališče o 'odpravi' poskusa in zmote je značilen primer; to sploh ni naturalističen izraz, ampak izraža vrednostno sodbo, da je 'zmota' ovira pri iskanju resnice. Če znanosti priznamo poleg učinkovitega reševanja problemov še kakšno drugo nalogo, so lahko 'zmote' v obliki anomalij povsem nepomembne. Če obravnavamo metode znanosti kot sinonime za vzročne mehanizme, ki delujejo v naravi, to ni problematično le z biološkega stališča (glej naslednji odstavek), pač pa tudi zato, ker povzroča kratek stik v pomembni metodološki razpravi. V vseh življenjskih položajih se ne strinjamo glede tega, kaj naj bi tvorilo 'poskus' in kje bi torej morala biti začrtana meja med uspehom in neuspehom. Popper je seveda razvil tezo, da je znanost uspešna toliko, kolikor se ji s postopkom domnev in ovržb uspe približati resnici. Vendar je ta teorija v bistvu *normativna* (glej Watkins 1974, str. 400). Kot smoter znanosti predpostavlja naraščajočo razlagalno vsebino in verjetnost, kar ima za posledico metodološke norme za znanstveno prakso kot: 'predpostavke morajo biti kar se da preverljive'. Problemi domnev in ovržb, katerih razreševanja se loteva Popperjeva teorija, so *bistveni normativni problemi* in srž metodologije, bodisi da so uperjeni v ozadje naravoslovnih, družboslovnih znanosti ali katerokoli drugo človeško prizadevanje. Seveda Popperjev evolucionizem ni normativna teorija; tudi če je Popperjevo označevanje darvinizma vprašljivo, je očitno razvito kot vaja v opisovanju. Zatorej izzveni v prazno predpostavka, da so te razprave v primerjavi z darvinsko naravno izbiro rešljive preprosto.

Ta razprava me vodi k tretjemu ugovoru proti reševanju problemov s pomočjo primerjave. S Popperjevega stališča ponuja primerjava z organsko evolucijo argument proti induktivizmu: "situacijska logika" kot temelj evolucijskega procesa namreč

sovpada s Popperjevo deduktivistično metodologijo.⁸ Upravičeno lahko predpostavljamo, da metodološka načela, ki vodijo znanstveno prakso, temelje na biološki prednosti, ki nam jo dajejo v našem boju za preživetje. Toda celo če sprejmemo kot splošno tezo, da bi morala epistemologija označiti naš položaj kot proizvod biološkega in družbenega razvoja (glej Campbell 1960, str. 47), pa nismo dolžni sprejeti zmotnosti Popperjevega tipa. Tudi če so se naše metode za pridobivanje spoznanja razvijale s pomočjo naravne izbire, iz tega ne sledi, da logika znanstvenega preverjanja *dejansko narekuje ta izbirni proces*. Skratka, celo če so naše metode pridobivanja spoznanja prilagoditvene v biološkem smislu, ni treba, da odražajo organsko evolucijo, kot trdi Popper.

Zgodovina znanosti priča o vztrajanju številnih načel, ki niso v skladu z ozko Popperjevo zamisljivo ovrgljivosti, falsifikacije. Splošno znani ilustraciji sta Descartesovo načelo "jasnih in razločnih idej" ter Newtonov induktivizem. Ni takoj jasno, da množica načel, ki jih je Popper podcenjeval, nima prilagoditvene vrednosti. Če bi omejili naš primer na induktivno sklepanje, bi bil za Popperja biološko bolj sprejemljiv preizkus, ki bi *pokazal, da induktivno sklepanje nima prilagoditvene vrednosti*. Perspektiv za neposredno zavrnitev induktivizma je malo, ker po mojem mnenju noben biolog ni zmožen neposredno povezati metod znanosti z našo gensko zasnovano.⁹

ČLOVEŠKO SPOZNAVANJE IN EVOLUCIJA. Čeprav induktivizma ni mogoče ovreči neposredno, pa Popperjeva dela prinašajo posreden argument za uskladitev biološke prilagoditve z metodološkim postopkom ovržbe. Ta argument ni proizvod sklepanja po primeri, ampak izvira iz Popperjevih stališč o tem, kako se človeško spoznavanje uskladi z evolijsko biologijo.

Proučevanje Popperjevih del nam pokaže, da razlaga razvoj kot splošen opis pridobivanja vednosti. Popper trdi, da lahko celotno biološko evolucijo razložimo kot teorijo o pridobivanju vednosti. Če smo pripravljeni priznati, da mora razvoj naše vednosti potekati sklenjeno od najpreprostejših do najbolj kompleksnih življenjskih oblik, lahko po Popperjevem mnenju pojem *prilagoditve* uporabimo pri spoznavanju, učenju, znanosti in pri ostalih dejavnostih, ki vključujejo vednost (glej Radnitzky 1987, str. 47).

Vendar pa razlaga organske evolucije kot procesa učenja zahteva nekoliko predelave darvinizma. Darvinizem je, vsaj po Popperjevi razlagi, deterministična teorija, ki glede na naravne izbirne mehanizme obravnava organizme kot pasivne (glej Popper 1972, str. 244-5). Za Popperja klasični darvinizem sploh ne more biti teorija učenja, ker vednost predpostavlja, da imajo organizmi določena vrojena pričakovanja in da ta pričakovanja napeljejo organizme, da začno *dejavno* delovati v svojem okolju, to pa jim odpira možnosti, da se bodo učili na svojih izkušnjah. S tega zornega kota gledano bodo preprosti organizmi umirali za svoja prepričanja, medtem ko se bodo, nasprotno,

⁸ Z zgodovinskega stališča je dovolj očitno, da se metode znanosti razvijajo vzporedno s temeljnimi znanstvenimi teorijami. Seveda bi lahko razlikovali med izročnimi in prikritimi metodami z namenom zagovarjati ugotovitev, da ni treba, da se naši metodološki postopki skladajo s trditvami znanstvenikov iz zgodovine (glej Brown 1985). Tako bi lahko zagovarjali ugotovitev, da se metode znanosti ne razvijajo, pa čeprav trditve znanstvenikov kažejo, da se. Seveda, če ta razlikovanja ne spremlja razlaga, zakaj je bilo toliko znanstvenikov zapeljanih v opisovanju svojih postopkov, bi bilo to popolnoma naključno. Načeloma bi ne bilo ničesar, kar bi ustvarjalnim metodologom preprečilo zatiranje, da so se vsi znanstveniki lotevali svojih načel, celo če jih niso poznali. Laudan (1977), na primer, pripominja, da so vsi znanstveniki sprejeli njegovo zamisel "učinkovitega reševanja problemov", ki seveda ima posledico, da dobi zgodovina metodologije dvojen pomen.

⁹ Čeprav odločno podpira stališče, da so naše metode biološko prilagoditvene, Ruse (1987) priznava, da biologija ne more neposredno razlagati metodološke vsebine.

znanstveniki spopadli s svojim okoljem in dopustili svojim prepričanjem, da umrejo namesto njih.

Da bi uskladal evolucijsko biologijo s svojo spoznavno teorijo, predlaga Popper zamenjavo darvinizma s teorijo, ki bi posamezniku dopuščala bolj dejavno vlogo v evoluciji.¹⁰ Popperjevi pohodi v biologijo pa niso poskus spremembe darvinizma. Uveljaviti želi protidarvinistično tezo, da "morajo biti vsi kratkoročni procesi reševanja problemov s pridobivanjem čutnega spoznanja nujno *dejavni* ter da ne obstaja pasivno pridobivanje spoznanja" (Radnitzky 1987, str. 137). Zato Popper trdi, da so organizmi reševalci problemov (čtudi se tega ne zavedajo). Prvotni problem, ki ga skušajo organizmi rešiti, je problem preživetja in naj so uspešni ali ne, to ni le funkcija naravne selekcije. Razlog je v tem, da imajo organizmi sposobnost dejavnega iskanja hrane in so tako zmožni najti zase boljša okolja. Iz tega izhaja stališče, da se evolucija kot proces učenja kaže v tem, kako vrste aktivno izbirajo boljše niše. Spoznanje, ki ga imajo organizmi, je bolj oblika funkcioniranja kot pa strukture, kot npr. zmožnost mikroorganizma, da zazna določeno kemično spojino in se giblje proti njej.¹¹

Darvinizem seveda obravnava organizme kot nevtralne glede na mehanizme izbire; tj., naključne mutacije in naravna izbira neizogibno vodijo v evolucijo visoko specializiranih in diferenciranih življenjskih oblik. Prilagoditev je funkcija sposobnosti in precej nepomembno je, ali si organizem dejavno prizadeva izboljšati svoj položaj ali pa pasivno skrbi zase. Telocološko stališče, da se lahko organizmi sami prilagodijo svojemu okolju, je seveda lamarkovska teza, ki jo je darvinizem zavrnil in navedel razloge za to. Kar je videti kot prizadevanje organizmov, da bi se izboljšali, je preprosto medsebojni vpliv izbirnih mehanizmov in značilnosti, ki jih imajo organizmi zaradi podedovanih lastnosti.

Ne glede na biološko neprepričljivost Popperjeve teorije pa ta problem razloži odstopanje človeškega vedenja od biološkega modela. Če organizmi aktivno iščejo boljša okolja, kot trdi Popper, bi to trditev morali uporabiti ne le pri amebah, ampak tudi pri znanstvenikih. Zakaj bi znanstveniki, potem ko so se prilagodili nekemu okolju, tvegali izlete v nova in po možnosti smrtonosna? V znanstveni terminologiji: zakaj bi morali znanstveniki sploh kritizirati prepričanja, ki so videti uspešna? V naravi seveda prilagoditev med organizmi in njihovimi okolji omogoča naravna izbira, toda kateri izbirni mehanizem obstaja v znanosti? Popperjev odgovor na vsa ta vprašanja je dokaj iznajdljiv. Čeprav prizna, da pričakovanja organizmov slepo dajejo prednost pri izbiri določeni vrsti okolij, dodaja, da lahko v znanosti naravno okolje ponaredimo z uporabo kritičnega odnosa do znanstvenih prepričanj: znanost lahko deluje na pogled darvinsko. Seveda je korist le umišljena, ker nimamo razloga, da bi verjeli, kako bi morala biti znanost oblikovana po vzoru organske evolucije. Eno je razprava o tem, da

10 Da bi upravičil ukvarjanje z empiričnimi teorijami, Popper zatrjuje, da je "že pri pisanju svoje *Logik der Forschung* prišel do sklepa, da si epistemologi lahko lastimo prioriteto pred genetiki: logične raziskave vprašanj o veljavnosti in približevanju resnici so lahko izjemnega pomena za genetične, zgodovinske in celo psihološke raziskave. Vsekakor imajo logično prednost pred slednjimi..." (Popper 1972, str. 67). Poleg tega vztraja, da ima darvinizem "skoraj tavnološki značaj" (Popper 1972, str.240). Popper dokazuje, da "ga je treba preoblikovati, da bi ga bolje pojasnili" (Popper 1972, str. 242). Mislim, da ima Ruse (1987, str. 64) prav, ko trdi, da "se ne moreš tako poigravati z empiričnimi teorijami, da bi zavaroval svojo metafiziko."

11 Glej Perutz (1986) - razpravo o nedavnem Popperjevem predavanju v Royal Society, ki razvija spremenjeni darvinizem Perutzova diskusija je povzeta v tem odstavku.

bi morala epistemologija utemeljiti naše biološke izvore, povsem nekaj drugega pa je trditi, da bi morale metode znanosti oponašati naravno selekcijo.

Vendar je videti, da Popperjev načrt res prinaša ovržbo induktivizma. Če je Popperjev spremenjeni darvinizem sprejemljiv, potem drži, da "nam ni nič 'dano' prek čutil; vse je interpretirano, dekodirano: vse je rezultat dejavnih eksperimentov, ki jih nadzira določena težnja po pojasnjevanju" (Radnitzky 1987, str. 118). Tudi če dopuščamo, da našo znanstveno prakso vodi teorija - celo če je znanstveno raziskovanje dejaven proces in ne pasiven proces izpeljave splošnih zakonov iz 'empirične danosti' - bi v nasprotju s Popperjem še vedno lahko branili induktivistično metodologijo v kontekstu upravičevanja hipotez. Sledeč Laudanu, lahko odločitev za določen program raziskovanja (ki dejavno usmerja našo prakso) zagovarjamo z induktivnim načelom, tako da zapis, ki razrešuje problem, povežemo z verjetnostjo prihodnje izpolnitve (t.j. z njegovo zanesljivostjo). Kakršenkoli ugovor proti takemu ravnanju bi moral temeljiti na določenih *filozofskih predpostavkah*, ki zadevajo neveljavnost induktivnega sklepanja. *Biologija sama na sebi na ravni zagovarjanja prepričanja ne ovrže induktivizma*. Z drugimi besedami, četudi je induktivno sklepanje problematično z logičnega stališča, od tod še ne sledi, da mu naravna izbira ni bila naklonjena. Ali, primerneje povedano, čeprav je res, da so induktivni sklepi logično vprašljivi, Popperjevo lastno temeljno filozofsko načelo o hipotezah, ki jih je moč falsificirati - t.j. zamisel, da nas ovržbe približujejo resnici - ustvarja prav tako razburljive probleme.

Popper sam priznava eno pomembno razliko med organskim razvojem in znanstvenim spoznanjem: "resnično vedenje po vzorcu 'poskus in zmota' lahko zamenjamo z *navideznim* vedenjem 'poskus in zmota' ali pa temu sledi" (Popper 1987, str. 151). Za razliko od ameb in G. Bruna znanstvenikom ni treba umreti za svoja prepričanja. Le zakaj bi morali svojo odločitev, da pustimo teorije izumreti, uravnavati s tem, da damo pojmu 'zmota' popperjevski pomen. V miselnem poskusu bi si lahko predstavljali, da nam imajo teorije veliko povedati o našem svetu in da lahko obstoječe nesoglasje ublažimo tako, da prilagodimo pas dodatnih predpostavk okoli njega. Recimo, da je naša hipoteza, vzemimo Kopernikov heliocentrični model, plodna. Zakaj bi si ne priskrbeli kake *ad hoc* razlage za nesoglasje, kot je na primer brezuspešna razlaga zvezdne paralakse? Namesto da pustimo našo teorijo propasti, bi prav tako lahko zanemarili popperjevsko stališče, da se je treba *ad hoc* razlagam izogibati. Tako bi lahko oblikovali našo teorijo na predpostavki, da je naša *ad hoc* sprememba plodna ter da bo za naš teoretski namen dogmatska izbira končno upravičena.

SKLEP. S sklicevanjem na Darwina želi Popper podpreti svojo metodološko tezo, da učenje temelji na odpravi procesa 'poskusov in zmot'. Za Popperjevo zavrnitev induktivizma mu darvinizem priskrbi 'vektor' precejšnjega pomena. Čeprav evolucijski epistemologi razglašajo, da bo biologija izboljšala naše poglede na človeško spoznanje, je v Popperjevem primeru Darwin omenjen kot voda na njegov falsifikacionistični mlin. S tem si lahko razložimo, zakaj Popperjev pohod v biologijo ni imel kakšnega posebnega vpliva na njegovo teorijo znanosti in zakaj se ni zadrževal tam, kjer pride spreminjanje evolucijske biologije v poštev za uskladitev z metodološkim falsifikacionizmom.

Univerza Calgary, Kanada
Prevedel:
Rudi Kotnik

* Rad bi se zahvalil J.N. Hattiangadiju in Gordanu McQuatu za številne koristne nasvete.

LITERATURA

- Baigrie, Brian S. (1988): Why Evolutionary Epistemology is an Endangered Theory, forthcoming in *Social Epistemology*.
- Bartley, W.W. (1982): Philosophy of Biology versus Philosophy of Physics. *Fundamenta Scientiae* 3: 55-78.
- Brown, James Robert (1985): Rescher's Evolutionary Epistemology. *Philosophia*, 287-300.
- Campbell, Donald T. (1960): Blind Variation and Selective Retention in Creative Thought and in Other Knowledge Processes. *The Psychological Review* 67: 380-400.
- Huxley, T.H. (1893): The Coming of Age of The Origin of Species, *Darwiniana: Collected Essays*. London: Mascmillan, Volume II, str. 227-43.
- Laudan, Larry (1977): *Progress and its Problems*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Perutz, Max (1986): A New View of Darwinism, *New Scientist* 2: 36-38.
- Popper, Karl (1959): *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.
- Popper, Karl (1963): *Conjectures and Refutations*. New York: Harper and Row.
- Popper, Karl (1972): *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach* Oxford: Oxford University Press.
- Ruse, Michael (1987): *Taking Darwin Seriously*, Oxford: Basil Blackwell.
- Schipp, Paul Arthur (1974): *The Philosophy of Karl Popper*. La Salle: Open Court Publishing Company.

UDK 316.346.3-053.7 (497.12 LJ.)

VELKO S. RUS

OBJEKTIVNE IN SUBJEKTIVNE ZNAČILNOSTI STATUSA PRI DOLOČENIH SUBPOPULACIJAH MLADINE V LJUBLJANI

V raziskavi, izvedeni v šolskem letu 1983/84, smo preučevali značilnosti socialno ekonomsko - kulturnega statusa, subjektivnega statusa in določenih prepričanj v zvezi z določenimi statusnimi kategorijami pri naslednjih skupinah mladih v Ljubljani: pri študentih psihologije (N=117) in pri dijakih dveh srednjih šol, ene z družboslovno usmeritvijo (N=42) in druge z naravoslovno (N=61).

Primerjava frekvenčnih distribucij statusnih atributov med študenti psihologije ter dijaki dveh srednjih šol kaže na izrazite razlike v višini izobrazbe, področju zaposlitve staršev, vrsti športne dejavnosti in avtopercepciji statusa lastne družine v okviru slovenske družbe. Smer razlik je taka, da srednješolcem, zlasti naravoslovne usmeritve, povsod lahko atribuiramo višji status. Dijaki naravoslovne šole pa so manj kot drugi prepričani, da bodo v življenju zadovoljni s seboj.

Analiza odvisnosti med atributi statusa pri dijakih in študentih psihologije kaže večinoma na pomembne, vendar nizke korelacije ($r > 0,5$ samo pri odvisnosti med stopnjami izobrazbe obeh staršev). Avtopercepcija statusa (lastne) družine je na tak način povezana predvsem z izobrazbo staršev.

Tako študentje psihologije kot obravnavani dijaki so do neke mere bolj prepričani v življenjsko zadovoljstvo s seboj, če percipirajo status lastne družine kot nižji.

VDC 316.346.3 - 053.7 (497.12 LJ.)

VELKO S. RUS

OBJECTIVE AND SUBJECTIVE CHARACTERISTICS OF STATUS BY CERTAIN SUBPOPULATIONS OF THE YOUTH IN LJUBLJANA

In a scholastic year 1983/84, we studied the characteristics of social-economic-cultural status, subjective status and certain beliefs in connection with certain status categories in the following groups of the youth in Ljubljana: by students of psychology (N=117) and by pupils of two high schools in Ljubljana, one of them having the orientation to social (N=42) and the other having the orientation to natural sciences (N=61).

Comparison of the distributions of frequencies of status attributes between students of psychology and pupils of two high schools indicates to marked differences in the degree of education and in the field of employment of parents, in the kind of sport activity and in self - perception of the status of the own family in slovene society. The direction of the differences is of such a kind, that we can attribute higher status to the pupils of high schools everywhere, specially of the high school for natural sciences. On the other side, just the pupils of this school are less convinced that they will be content with their life.

The analysis of the dependance of the status attributes by the groups of the pupils and students indicates mostly to significant, but low correlations ($r > 0,55$ only at the dependance between the degrees of education of both parents).

The students of psychology, so as pupils of high schools, are more convinced in their life-contentment with themselves, if they perceive their family status as lower.

UDK 316.6

MARKO POLIČ

POMENI OKOLJA

Ljudje vstopajo v neprestane interakcije s svojim okoljem. Med njimi so najpomembnejše simbolične. Lotevajo se jih tudi v tem članku omenjene raziskave. Prva išče zveze med kraji, dejavnostmi in počutji. Razčlenitev podatkov, dobljenih s pomočjo ocen podrobnosti, odkrije razliko med mestnim in vaškim oz. naravnim. Pokaže pa se tudi, da bolj kot je neko okolje naravno, več dopušča ljudem in obratno. Podatki druge raziskave nam odkrivajo možnost kodiranja okolij v smislu prototipčnosti, kot jo opredeljuje Eleanor Rosch.

People constantly step into interactions with their surrounds. The most important amongst them are symbolic. This is also dealt with in this article of research. First it searches for links between regions, activities and feeling. The analysis of data, received with the assistance of similarity estimates, reveals the difference between the city and the village or, should we say the natural. It also reveals that the more a certain surround is natural, the more it allows to people and vice versa. The data of the second research reveal the possibility of coding the surrounds in the sense of prototypicality, as it is defined by Eleanor Rosch.

UDK 167.7

BLAŽ VODOPIVEC

EPISTEMOLOŠKI VIDIKI ANALIZE KOVARIANČNIH STRUKTUR

Predstavljen je LISREL pristop za ocenjevanje parametrov modelov vzročnih odnosov med več spremenljivkami in za preverjanje ustreznosti teh modelov. Ne da bi se spuščal v matematično ozadje postopka, na kratko opisujem elemente LISREL pristopa: vzročne modele, merske modele, ocenjevanje parametrov, identifikacijo, preverjanje modela, izgradnjo modela. V nadaljevanju so predstavljeni nekateri epistemološki vidiki LISRELA kot najpomembnejšega predstavnika druge generacije multivariantnih metod. Te omogočajo konfirmativni pristop k raziskovanju odnosov med več spremenljivkami in razločevanje med teoretičnim in empiričnim pri izgradnji in preverjanju teorije. V tem smislu pomeni LISREL premik od pozitivističnega pogleda na družboslovne znanosti k bolj holistično epistemološki usmeritvi.

UDC 167.7

BLAŽ VODOPIVEC

EPISTEMOLOGICAL ASPECTS OF COVARIANCE STRUCTURE ANALYSIS

LISREL approach to parameter estimation and testing of models of causal relations among multiple variables is presented. Elements of LISREL approach (causal models, measurement models, parameter estimation, identification, model testing, model building) are shortly described, without reference to mathematical background of procedures. Some epistemological aspects of LISREL, which is the most important method of the second generation of multivariate methods, are also mentioned. These methods take a confirmatory approach to multivariate research and enable a distinction between theoretical and empirical in theory building and testing. In this sense, LISREL departs from the positivistic view of social science and reflects a more holistic epistemological orientation.

UDK 316.628

VID POGAČNIK

POLOŽAJ VREDNOT V ODNOSU DO STRUKTURNIH IN DINAMIČNIH LASTNOSTI OSEBNOSTI

Vrednote so operacionalno definirane kot izraz trajnih razlik v človekovi motivacijski usmerjenosti, oz. kot reprezentant takojimeno "super ego" komponente motivacije. Namen dela je bil, proučiti odnos med vrednotami na eni strani ter stilističnimi potezami osebnosti in pokazatelji relativno direktne motivacijske usmerjenosti na drugi strani. V glavni raziskavi so bili analizirani rezultati ($N = 303$, kadrovskega postopka) baterije testov: dva testa fluidne inteligentnosti, Lestvica individualnih vrednot II, motivacijski test Presoje, 16 PF oblika C. Rezultati psihometrično potrjujejo obstoj nekaterih temeljnih motivov. Nadalje faktorjske analize kažejo na dokajšnjo neodvisnost vrednot od temeljnih strukturnih potez osebnosti in pogostejše zveze z dinamičnimi potezami, ki pa so prenzke, da bi vrednote lahko pojmovali kot izraz direktne motiviranosti.

Values are operationally defined as an expression of permanent differences in a persons motivation directiveness, or, should we say, as a representative of the so-called "super ego" component of motivation. The purpose of the work was the study of the relation between values, on one side, and stylistic traits on the other. In the main research the results (N = 303, cadre process) of a battery of tests was analysed: two test of fluid intelligence, the Scale of individual value II, the motivational test Presoja (Judgement), 16 PF form C. The results which enlighten the structure of the stylistic traits of personality are discussed in light of Cattell's theory. The analysis of tests of motivation enlightens the context and partly the nature of the dynamic traits. The results psychometrically affirm the existance of some fundamental motives. Further factor analysis point to quite an independence of the values from the fundamental structural traits of personality and more frequent links to dynamic traits, which are too low for the values to be notionalised as an expression of direct motivation.

UDK 159.922

ZLATKA CUGMAS

RAZVOJ SAMOPREPOZNAVANJA

Članek predstavlja krajši pregled raziskav filogenetskega in ontogenetskega razvoja samoprepoznavanja.

Raziskave samoprepoznavanja pri živalih so se usmerile na opazovanja reakcij mačk, ptičev, piščancev ... in predvsem opic na lastno refleksijo v ogledalu. Le šimpanzi in orangutani naj bi kazali vedenje, ki bi ga lahko povezali s samoprepoznavanjem.

Raziskave na otrocih pa odkrivajo, da razvoj samoprepoznavanja poteka v fazah. Otrok v različnih medijih najprej prepozna njemu poznane osebe (pri 3. mes. starosti in več), šele nato prepozna tudi sebe. Pri tem imata pomembno vlogo dva ključa: kontingenčni ključ (otrok opazi skladnost med lastnim gibanjem in premikanjem podobe v ogledalu ali simulatano posnetem videu) in ključ potez (otrok prepozna sebe na osnovi jasne predstave o lastnih potezah zunanosti). Kadar medij nudi oba ključa samoprepoznavanja oz. kontingenčni ključ, je prej opazno samoprepoznavanje pri otroku (okoli prvega leta starosti), če nudi le ključ potez, pa kasneje (okoli drugega leta starosti).

Opazamo pa lahko veliko neskladij med različnimi avtorji glede kriterijev samoprepoznavanja. Raziskave prepoznavanja drugih značilnosti in ne le lastne zunanosti so redke. V članku se omenjajo še precej osamljene ugotovitve v zvezi s prepoznavanjem lastnega glasu in lastnih stvaritev (risb, konstruktov, poti po labirintu). Slabo so raziskani tudi dejavniki, ki vplivajo na razvoj samoprepoznavanja, ki se omenjajo v zaključnem delu članka. Samoprepoznavanje je področje, ki nudi široke možnosti nadaljnjim raziskavam.

UDC 159.922

ZLATKA CUGMAS

DEVELOPMENT OF SELF RECOGNITION

The article represents a short survey of the research of the philogenetic and ontgenetic development of self recognition.

Research of self recognition in animals has been directed towards the observation of reactions in cats, birds, chicken... and above all monkeys in their own reflection in a mirror. Only Chimpanzees and Orang Utans supposedly show behaviour which could be associated to self recognition.

Research on children reveals that the development of self recognition proceeds in phases. The child in varied media first recognizes persons similar to it (at the age of three months and more), only then does it also recognize itself. Here an important role belongs to two keys: the contingency key (the child notices the harmony of his own movements and the movement of the image in the mirror or simultaneously shown video recording) and the key of traits (the child recognizes itself on the basis of clear understanding of its own exterior traits). When the media offers both keys, self recognition in

children is noticed sooner (approximately at the age of one year), if it offers only the key of traits then it is later (approximately the age of two years).

We also notice a lot of discord between various authors in regard to the criteria of self recognition. The research of self recognition of other characteristics, not only one's own exterior, is rare. The article mentions a few isolated ascertations in association with the self recognition of one's own voice and one's own creation (drawings, constructions, paths through a labyrinth). The factors which influence the development of self recognition, mentioned in the final part of the article, are poorly researched. Self recognition is a field which offers wide possibilities for further research.

UDK 159.95

JANEZ MAYER

OZNAJU

Strokovni literaturi je znanje najbolj splošno opredeljeno kot množica v različnih medijih shranjenih urejenih informacij, ki so nastale v človekovih spoznavnih procesih.

Z enačbo ZNANJE = INFORMACIJA se ne morem strinjati, čeprav gre za sicer tesno povezani, vendar kvalitativno popolnoma različni kategoriji. Informacija je le element znanja, njegov najpomembnejši graditelj. Znanje naj bi bilo šele RAZUMEVANJE IN OBVLADOVANJE določenega stanja ali procesa.

Informacija je torej res osnovni graditelj znanja, ne pa tudi že znanje samo. Pojem obvladovanja nove situacije je zelo blizu pojmu inteligentnosti, ki jo lahko definiramo tudi kot sposobnost prilagajanja novim razmeram in obvladovanja dotlej nezanih situacij, nerešenih problemov itd. To pomeni, da sta pojav in uporaba novega znanja že kar neposredna manifestacija človekovih intelektualnih sposobnosti.

UDC 159.95

JANEZ MAYER

ON KNOWLEDGE

In specialist literature, knowledge is usually defined as a mass of ordered information preserved in various media, which originated in man's processes of awareness.

I cannot agree with the formula KNOWLEDGE = INFORMATION, although it is closely linked it is a totally different category. Information is only one element of knowledge, its most important structural element. Knowledge occurs only when one UNDERSTANDS AND MASTERS a certain state or process.

Although information is the fundamental constructor of knowledge it is not knowledge itself. The notion of mastering new situations is very near to the notion of intelligence, which we can also define as the capability of adapting to new conditions and the mastering of until now unsolved situations, problems etc. This means that the appearance and application of new knowledge is already a direct manifestation of man's intellectual capabilities.

UDK 124:159.964.2

DUŠAN RUTAR

"HOMINIS TOTA VITA NIHIL ALIUD QUAM AD MORTEM ITER EST"

V našem vsakdanjem življenju postavljamo na kocko določene navade glede smisla, za katere je značilna velika moč, da vedno znova pritegnejo našo pozornost. Moč tega pritiska je takšna, da se ji lahko upiramo in težko bi se izognili občutku, da je svet, ki nas obdaja, napolnjen s pomenom. Freud nam je pokazal, da pomen vedno leži na nečem, kar je brez pomena - to pa je prazen grob. Eros je dolgo časa po Freudovi smrti privlačeval in celo preplaval teoretski premislek. Freud je o Erosu spregovoril na način, ki je dal vedeti, da je bog Eros nevodljiv in celo nemogoč. Popolna pozaba drugega nagona - Tanatosa - je pripeljala do razvoja patološkega narcizma. Resnični zgodovinski novum bi zato bila tematizacija našega odnosa do praznega groba, ki čaka na nas. Če gremo še naprej in pripišemo vso moč tistemu, kar smo pozabili, smo zavezani tistemu, kar je Freud imenoval "unheimlich", gre namreč za to, da mora človek držati svojo besedo. Prav zaradi tega ne potrebujemo "več svetlobe", pač pa več represije in distance.

On our everyday life we jeopardize habits of sense which are characterised by great power to possess our attention. A force of this press is resistable, and we can hardly avoid the impression that the world around us is full of meaning. But Freud showed us that meaning always lies on something that is meaningless - and this is empty tomb. A long period since Freud's death has been overwhelmed by attraction of Eros, the ungovernable, ungodly god, as Freud used to say. Total forgetfulness of the other instinet - Thanatos - put us in a position of pathological narcissism. The real historical novum can only be the thematisation of our relation to the empty tomb which is waiting for us. For if we then proceed to give all the power to what we have forgotten, we are liable to the uncanny - in a very special way, namely we have to keep our word. What we need than is not "Mehr licht" but rather more repression and more distance.

UDK 1 LUKÁCS 6.

CVETKA TÓTH

OBDODBE LUKACSEVEGA NAJZGODNEJŠEGA FORMIRANJA

Članek opozarja na specifične tendence v času Lukácsvega začetnega procesa formiranja. Izrecno so omenjeni neposredno iz madžarskega sveta izvirajoči vplivi, ki bistveno sooblikujejo Lukácsvevo misel. Eden izmed trajnih mladostnih vplivov je madžarski pesnik ENDRE ADY (1877 - 1919). Ady je za Lukácsa "pesnik madžarskih revolucionarjev brez revolucije", od tu pa se je Lukács usmeril k ruski ideji tj. svetu Tolstojca in Dostojevskega v Teoriji romana. Delo Teorija romana je po Lukácsu samoočeni iz avtobiografije Gelebtes Denken le nadaljevanje in internacionalizacija Adyjevih člankov. Članek tako skuša prikazati manj znano Lukácsvevo filozofijo zgodovine, kakršno zasledimo v njegovih študijah o Adyju.

UDK 1 LUKÁCS 6.

CVETKA TÓTH

DIE PERIODE VON LUKÁCS' FRÜHEM FORMIERUNGSPROZESS

Der Artikel weist auf die spezifischen Tendenzen zu Beginn von Lukács' Formierungsprozess hin. Hervorgehoben sind die Einflüsse, die unmittelbar aus der ungarischen Welt herrühren und an der Formierung von Lukács' Gedankenwelt wesentlich beteiligt sind. Einen bleibenden Einfluss übt der ungarische Dichter Endre Ady aus (1877 - 1919). Ady ist für Lukács ein "Dichter der ungarischen Revolutionäre ohne Revolution". Von hier an aber wendete sich Lukács russischen Einflüssen zu, d.i. der Welt von Tolstoi und Dostojewski in seiner Theorie des Romans. Das Werk Die Theorie des Romans ist nach seiner Selbsteinschätzung in der Autobiographie Gelebtes Denken nur als Fortsetzung und Internationalisierung von Adys Artikeln zu betrachten. So versucht dieser Artikel die weniger bekannte Geschichtsphilosophie von Lukács zu präsentieren, wie wir sie auch in seinen Studien über Ady vorfinden.

UDK 1 SPINOZA

MARIJA ŠVAJNCER

REFLEKSJA O SPINOZU

Spinoza je eden tistih živih in aktualnih mislecev, ki jih je kljub domnevemu poznavanju treba vedno znova in na novo premisliti. Nanj se sklicuje mnogo sodobnih filozofov.

Bog je Spinozova teoretična ovira in sočasno miselni okvir. Teoretično mešanje psihologizma in objektivizma je povsem načrtno. Spinozov racionalizem ni samo gnoseološka smer, ampak je kritika, ironija, osvobajanje teološke miselne ujetosti in ontologizacija. V relativizaciji razmerja med splošnim in posameznim ter objektivnim in subjektivnim obstajajo možnosti človekove kreativnosti, svobode in osebnostne moči. Spinoza je lahko navdih za samorefleksijo sodobnega slovenskega razumnika.

Spinoza is one of those live and actual thinkers, who must always be renewingly thought upon, despite the existing knowledge on him. Many contemporary philosopher refer to him.

God is Spinoza's theoretical barrier and simultaneously thinking framework. The theoretical mixture of psychologism and objectivism is totally planned. Spinoza's rationalism is not only a gnoseological direction but a criticism, irony, liberating of theological cognitive encapturedness and ontologization. In the realisation of the condition between the general and the individual and the objective and subjective exist the possibilities of man's creativeness, freedom and personal power. Spinoza can be an inspiration for self reflection of the contemporary Slovene intellectual.

UDK: 1 VEBER F.
MATJAZ POTRČ
FILOZOFIJA PSIHOLOGIJE NEKOČ IN DANES

Filozofija psihologije je osrednja filozofska panoga. Eno glavnih vprašanj, ki jih načenja, je pojasnitev duševnih stanj. Imamo dva temeljna načina pojasnitve: internalistični in eksternalistični. To razlikovanje je mogoče uporabiti za pojasnitev dveh faz v opusu najpomembnejšega laičnega slovenskega filozofa Franceta Vebera. Pod vplivom svojega graškega učitelja Meinonga je ta najprej zagovarjal internalistična izhodišča. Pozneje pa je našel svojo lastno, eksternalistično pot. Članek trdi, da Vebrovega prispevka doslej niso uspeli ustrezno oceniti, ker niso upoštevali razlike med internalizmom ter eksternalizmom. Nadalje, Vebrov eksternalizem je neverjetno aktualno stališče v trenutno potekajočih razpravah v filozofiji psihologije, še zlasti zato, ker ga podpirajo razvojna razmišljanja. V tem smislu je članek zamišljen kot programsko izhodišče preučevanja Vebrovega dela.

UDC 1 VEBER F.
MATJAZ POTRČ
PHILOSOPHY OF PSYCHOLOGY: ITS PAST AND ITS ACTUALITY

The article claims that the distinction among internalism and externalism is crucial for the evaluation of the work of the Slovene philosopher (1890-1975) France Veber. Being the closest follower of his teacher Meinong, his position in his early works can be specified as internalist. In his later period, he found his own position in a kind of externalism which is of the interest in actual efforts to naturalize philosophy of psychology.

UDK 111: 852:165:82
MISKO SUVAKOVIČ
REALIZEM IN ANTIREALIZEM V FILOZOFIJI UMETNOSTI

Na začetku je problematizirana "filozofija umetnosti", poudarjajo se zahteve po "revoluciji v filozofiji umetnosti", analogno zamisli Kuhnove teorije "znanstvenih revolucij" se poudarjajo zahteve po naturalizaciji "filozofije umetnosti". Temeljni problem razpravljanja o vizuelnih umetnostih je ambivalentnost vizuelne pojavnosti, ki jo imamo za umetniško delo. Na primer, prikazano je, da je slika sinhrono določena kot predmet in kot zapis. To, da je slika predmet (v prevladi nediskurzivnega), nas vodi k nekulturološkim omejitvam v razpravi o sliki, a to, da je slika zapis (v prevladi diskurzivnega), nas vodi h kulturološkim omejitvam pri razpravi o njej. Razpravljanje o realizmu gre o "nekulturoloških omejitvah", a razprav o antirealizmu o "kulturoloških omejitvah". Navedeni so primeri uporabe termina "realizem" v praksi in teoriji umetnosti (od Corbete do Art-Languagea). Prikazane so korespondence termina "realizem" v analitični filozofiji. Razložene so specifičnosti "realizma" Nelsona Goodmana in skupine "Art-Language".

Določa se "antirealizem" in prikazujejo zamisli "odprtega koncepta" Morrisa Weitzta ter problematika "institucionalne teorije umetnosti", ki prehaja v temelje antirealizma in realtivizma analitične filozofije umetnosti.

First, the "philosophy of art" is problematised, the demand for a "revolution in the philosophy of art" is stressed, then, analogously to Kuhn's theory of "scientific revolution", the demand for the naturalisation of the "philosophy of art" is stressed. The fundamental problem of discussions on visual art is the ambivalence of the visual appearance, which we take as art work. For example, it is illustrated that a picture is synchronously defined as an object and as a record. That the picture is an object (in the over rule of the undiscursive) leads us to uncultural limitations in the discussion on the picture, and that the picture is a record (in the over rule of the discursive) leads us to cultural limitations in the discussion about it. Discussions on anti-realism is about "culturalogical limitations". The use of the term "realism" in art and the term "realism" in analytical philosophy. The specifics of the "realism" of Nelson Goodman and a group of "Art-Language" is described.

"Anti-realism" is defined and illustrates the idea of the "open concept" of Morris West and the problematics of the "institutional theory of art" which enters into the foundations of anti-realism and the relativism of analytical philosophy of art.

UDK 800.1

JANEZ JUSTIN

NASPROTJA V EPISTEMOLOŠKI ZASNOVI PRAGMATIKE

V epistemološki zasnovi pragmatike se srečata dve tradiciji filozofskega raziskovanja govornice, empirična in racionalistična. Poglavitna funkcija jezikovnih znakov je bila v preteklosti opredeljena na dva načina, kot "reprezentiranje" in kot "komunikacija". Pragmatika se je usmerila k drugi od omenjenih funkcij. V sicer heterogenem konceptualnem polju sodobne pragmatike se pojavlja neko sorazmerno enotno stališče, ki mu lahko nadenemo znako "transcendentalno". Pragmatika se v glavnem ne ukvarja z empiričnimi pojavi "govorne rabe", temveč z apriornimi pogoji komunikabilnosti v govornici. Ta vrsta epistemične dejavnosti je prevladala med ontološkim in empirističnim spoznavnim interesom. Radikalni transcendentalizem je privedel od tega, da pragmatične teorije skoraj povsem spregledajo empirično določeno, se pravi, psihološki pomen jezikovnih znakov. Nekatere nove težnje v pragmatiki so zahtevale konceptualni in metodološki ovir, v katerem sintaksa in semantika izgubita svojo samostojnost in postaneta del formalistične teorije diskurzivne akcije.

UDC 800.1

JANEZ JUSTIN

OPPOSITIONS IN EPISTEMOLOGICAL CONCEPTION OF PRAGMATICS

Two important traditions of philosophical investigations of language meet in epistemological conceptions of pragmatics: empiricism and rationalism. In the history of language philosophy "representation" and "communication" were considered as two main functions of "signs". It was the latter that drew attention of the early pragmaticians. The heterogeneous conceptual field of modern pragmatics is characterised by the transcendental point of view. It is not the empirical use of language signs that is the object of pragmatics but the conditions of communicability. This kind of epistemic activity prevailed over ontological and empirical interest. Radical transcendentalism led to almost total neglecting of the empirically determined, e.g. psychological meaning. Some of the new tendencies in the pragmatic theory designed the conceptual and methodological framework in which syntactics and semantics lose their autonomy and become a part of a formal theory of discursive action.

UDK 1 SPINOZA

BOŽIDAR KANTE

SPINOZA: NATIVIZEM, FUNKCIONALIZEM, NATURALIZACIJA

Prispevek je sestavljen iz treh medsebojno povezanih delov. Prvi del poskuša ugotoviti, na katero stran se je postavil Spinoza v kontroverzi o prirojnih idejah (konceptih). Spinozovo stališče o tej kontroverzi je težko

določljivo ali vsaj dvoumno. Sodimo, da je med Scilo empirizma in Karibdo racionalizma, utrlj in pripravil pot Kantovi razrešitvi problema. Drugi del navezuje na misel, da je vsaka ideja nujno povezana z nekim stanjem telesa ali modusom razsežnosti. Ta psihološka stanja telesa lahko individuiramo z abstraktnimi vzročnimi vlogami, ki jih igrajo med notranjimi stanji in tako posredujejo med distalnimi vhodi (inputi) in vedenjskimi izhodi (outputi) - če sprejmemo to dokaj široko definicijo funkcionalizma. Tu moramo poudariti, da pri intencionalni razlagi ni odločilen vzročni odnos med prepričanji (beliefs), temveč paralelne relacije med vsebinami teh prepričanj. V tem delu se bomo posvetili predvsem računski (komputacijski) teoriji zaznavanja in uvedli pojem biološke funkcije. Iz tega bomo izpeljali pojem biološke prilagoditve, kakor ga je razvil Mohan Matthen v članku "Biological Functions and Perceptual Content".

UDC 1 SPINOZA
BOŽIDAR KANTE

SPINOZA: NATIVISM, FUNCTIONALISM, NATURALIZATION

The article consists of three interconnected parts. The first part endeavours to find out which side advocated Spinoza on controversy about innate ideas (concepts). Spinoza's view about this controversy is difficultly definable or at least equivocal. We believe that he paved the path to Kant's solution of problem (between Scila of empirism and Charibda of rationalism). The second part tries to thought that every idea is necessarily connected with some state of body or modus of extension. These psychological states we can individuate with abstract causal roles which they play between internal states in thus intermediate between distal inputs and behavioral outputs - if we accept this widely widespread definition of functionalism. We must accentuate here that in intentional account is not crucial causal relationship between beliefs but parallel relationships between contents of these beliefs. In this part we will pay attention primarily to computational theory of knowledge and we will introduce the notion of biological function. From this we will accomplish the notion of biological adaptation as was developed in M. Matthen's article "Biological and Perceptual Content".

UDK 159.937.53
MARJETKA JERŠEK
PERCEPCIJA ČASA

Percepcija časa je izredno pomembna, a žal še premalo raziskana psihološko-antropološka kategorija, ki pa ima na življenje in delo ljudi velikanski vpliv.

Članek z zgoraj omenjenim naslovom opozarja na pomen in vlogo pojma čas pri različnih narodih in ljudstvih. Najprej osvetli in definira sam pojem časa, potem pa počasi vstopi v kompleksno problematiko človekove časovne percepcije. Prikaže njen zgodovinski razvoj v okviru Evrope, nato pa se še nekoliko podrobneje ustavi pri pojmovanju časa nekaterih neevropskih ljudstev (Indijanci Hopi in Araukanci v Južni Ameriki dojemajo čas na nam popolnoma tuj način). Nadalje primerja percepcijo časa Vzhoda in Zahoda, zatem pa se poglobi v subtilno povezavo med jezikom in časom. Sklep oziroma zaključek obravnava pomen nocije časa v mednarodnih odnosih in se dotakne njene vloge pri izgrajevanju sodobnih industrijskih družb. Ta tekst o dojemanju časa predstavlja prgiščec razmišljanj in raziskav, fragment iz velike, skrivnostne zgodbe o času.

UDC 159.937.53
MARJETKA JERŠEK
PERCEPTION OF TIME

The perception of time in an extremely important psychological-anthropological category, unfortunately greatly neglected in research but which has an enormous influence on the work and life of people.

The article with the above title warns of the meaning and role of the notion of time in regard to different nationalities. First it enlightens and defines the notion of time itself, then it slowly enters into the complex problematics of man's perception of time. It illustrates its historical development in the framework of Europe, then it stops for a while in greater detail in the comprehension of time with some non-European nationalities. (The Hoppi and Araukan indians in South America comprehend time in a completely foreign manner to us). Further, it compares the perception of time in the East and West, then it

delves into the subtle links between language and time. The summary of conclusion deals with the notion of time in international relations and touches its role in the construction of contemporary thought and research, a fragment from a gigantic, secretive story of time.

UDK 162.6

BOGOMIR NOVAK

POJEM PROTISLOVJA

Pojem protislovja ni enoznačen. Razlikujemo (ne) logična, kontrarna in dialeksična protislovja ter zakon neprotislovnosti oz. zakon izključenega protislovja. Zakon neprotislovnosti ni obvarovan pred enostranskimi zlorabami (s sofistika, eristika). Le-te nastanejo, če ne upoštevamo poleg izključevalne še vključevalno funkcijo in poleg negativne še pozitivno. Dialeksično protislovje ne more vključevati istočasno in v istem odnosu tega, kar je že formalno izključeno, sicer bi bil eden od obeh zakonov neresničen. Tudi "dialeksično protislovje" ni homogena kategorija, ker razlikujemo antagonistična in neantagonistična protislovja. Za antagonistična protislovja velja, da ne vzdrižijo kritike. Razlika ali drugobit dialeksičnega protislovja je, da absurda protislovja nimajo realnega korelata, kar pomeni, da ne gre za argument ad hominem (subjektivna zmeta), ampak ad rem (dejanska napaka).

UDC 162.6

BOGOMIR NOVAK

THE NOTION OF CONTRADICTION

The notion of contradiction is not only one characteristic. We differ (un)logical, contrary and dialectic contradictions and the law of contradiction or the laws of the excluded contradiction. The law of uncontradiction is not defended against one sided misuse (sophistics, eristics). Just these occur if we do not consider the including factor as well as the excluding factor and besides the negative also the positive. Dialectic contradiction cannot include at the same time and in the same relation that, which is already formally excluded, otherwise one of both the laws would be false. Also "dialectic contradiction" is not a homogeneous category, as we differ amongst antagonistic and unantagonistic contradictions. It holds that antagonistic contradictions cannot bear criticism. The difference or second self of dialectic contradiction is that it does not go for arguments ad hominem (subjective mistake) but ad rem (actual mistake).

UDK 37:001.=863

FRANC PEDIČEK

KVALITATIVNA ANALIZA SLOVENSKE PEDAGOŠKE TERMINOLOGJE

Slovenska pedagoška terminologija v luči kvalitativne analize znanstvene opredeljenosti in znanostne sporočilnosti. V naši in v vsej današnji pedagoški znanosti predstavlja veliko sivo liso terminologija. Njena nedorečenost in neizčiščenost ter znakovno-vpomenjevalno-sporočilnostno ne dovolj razvita kakovost je vzrok marikateremu oporekanju, da je pedagogika samostojna znanost. Vse to zavezuje problematiziranje in empirično raziskovanje te osnove. Najprej gre v pričujočem besedilu za nadgrajevanje slovaroslovnega in zgolj lingvistično-semantičnega njenega teoretiziranja s preučevalno induktivnim in informacijskim pristopom. Ob empirični razčlenitvi v vzorec odbranih slovenskih pedagoških besedil se razkriva temeljni teorem, da se pedagoška terminologija (kakor terminologija vsake znanosti!) pojavlja na treh kakovostnih ravneh: a) besedje določenega življenjsko-delovnega področja, b) strokovno izraze določene tehnološko-tehnične področnosti, c) "čisti" znanstveni termini. Takšno empirično razčlenitev terminološkega gradiva pedagogike in vsake znanosti je mogoče podpreti z logiškega in leksikografsko-tezavrskega pogleda. V luči razkritega teoretsko-razčlenjevalnega izhodišča je bilo mogoče najti v terminografski analizi slovenskih pedagoških besedil več relevantnih deskriptivnih, eksplikativnih in spoznavalno-vrednostnih pokazateljev.

In our and in all of today's pedagogic science, terminology represents a big gray spot. Its inarticulateness and impurity as also sign-notional-communicativeness of a not developed enough quality is the reason for many a criticism of pedagogics being an independent science. All this obligates a problematising and empiric research of this topic. In this article it first goes for a superconstruction of the vocabulary and only the linguistic-semantics of its theoreticising with a studious inductive and informational accession. An empirical analysis of a sample of selected Slovene pedagogic texts reveals the basic theorem that pedagogic terminology (as the terminology of every science!) appears on three qualitative levels: a) the vocabulary of a specific like work field, b) the specialist expressionism of a specific technological technical field, c) "pure" scientific terms. Such an empiric analysis of the technological material of pedagogics and every other science is possible to be supported from the logistical and lexicographical-thesaurial aspect. In light of the revealed theoretical analytical starting point it is possible to find in terminological graphics analysis of Slovene pedagogic texts a number of relevant descriptive, explicative and cognitive evaluational pointers.

V knjigi opisane (1968) so bile priložne in včasih napačne "sklepi".

Popravek: izloči vse napačne "sklepe". V skladu s knjižničnimi pravili naj vsega izloči leta 1981.

Imenik sta vedno izdelali dve povzetoči.

UDC 614.6

VEŠTAČEVSKO IN PEDAGOGSKO PSIHOPEDAGOGSKO

KNJIŽNICE INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO

V uvodu predstavljamo teoretični razpravi o vlogi učitelja in študenta, ki so sestavni del psihopedagoškega procesa. V uvodu predstavljamo tudi teoretični razpravi o vlogi učitelja in študenta, ki so sestavni del psihopedagoškega procesa. V uvodu predstavljamo tudi teoretični razpravi o vlogi učitelja in študenta, ki so sestavni del psihopedagoškega procesa. V uvodu predstavljamo tudi teoretični razpravi o vlogi učitelja in študenta, ki so sestavni del psihopedagoškega procesa.

UDC 374.01

VEŠTAČEVSKO IN PEDAGOGSKO PSIHOPEDAGOGSKO

KNJIŽNICE INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO

Is social psychology the concept of socialization is true for everyone or for selected strata. Research in the area of social psychology indicates that the same meaning is applied both to the population and to the concept of socialization of social knowledge applied to the individual is common to all those concerned with the concept of socialization, it is not social psychology the meaning and the role of social. These authors emphasize that domains of social psychology are not identical in the case of parents and about parents, children, and adolescents and adolescents in the social situation of social science education, culture and social behavior. With these authors a new perspective comes to the concept of socialization, psychology, the theory of socialization.

UDC 374.01

JANE KOTVIČEK

KNJIŽNICE INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO

Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo.

UDC 614.6

PSIHOPEDAGOGSKO

KNJIŽNICE INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO INŠTITUT ZA PSIHOPEDAGOGSKO

Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo. Knjiga je namenjena študentom v psihologiji in psihopedagogiji, ki so zainteresirani za psihopedagoško delo.

V zadnji številki (1-3/88) je žal prišlo do nekaj neljubih posegov različnih "škratov".

Najprej bi se radi opravičili Velku S. Rusu za napačno pisanje njegovega imena na strani 183.

Izpadla sta tudi naslednja dva povzetka:

UDK 316.6

VELKO S. RUS IN MAJA RUS-MAIKOVEC

KONCEPTI REPREZENTANC SOCIALNEGA ZNANJA V SOCIALNI KOGNITIVNI PSIHOLOGII

V socialni psihologiji se kategorija reprezentacije uporablja tako za figurativne, kot za abstraktne strukture. Včasih je ločena od pojma stališč, včasih pa ima enak pomen. V osemdesetih letih pa so se pojavili nekateri novi predlogi v zvezi z mentalno reprezentacijo socialnega znanja: predspotavlja se, da posameznik uporablja določene socialne reprezentacije zato, da procesira socialne informacije, da osmišlja svoje socialno okolje in da načrtuje akcije. Ti pojmi zajemajo nekatera področja socialnih dražljajev: oseb in situacij. V primeru oseb govorimo o prototipih oseb, o grupnih stereotipih in o shemah samega sebe. V primeru situacij pa govorimo o situacijskih prototipih, o "skriptah" in o shemah vzročnosti. S temi pojmi so se v socialni kognitivni psihologiji odprle nove perspektive - teorije shem.

UDC 316.6

VELKO S. RUS AND MAJA RUS-MAIKOVEC

CONCEPTS OF REPRESENTATION OF SOCIAL KNOWLEDGE IN SOCIAL COGNITIVE PSYCHOLOGY

In social psychology the category of representation is used for figurative or for abstract structures. Sometimes it's separated from the notion of attitudes, sometimes it has the same meaning. In eighties some new propositions concerning notions of mental representations of social knowledge appeared: the individual is supposed to use some conceptual representations to process social informations, to give social environment the meaning and to plan his action. These notions embrace some domains of social stimuli: persons and situations. In the case of persons we speak about person prototypes, group stereotypes and self-schema. In the case of situations we speak about situation prototypes, scripts, and causal schemata. - With these notions, a new perspective seems to be open in cognitive social psychology: the theory of schemata

UDK 159.942

DARE KOVAČIČ

KOMUNIKACIJA EMOCIJ MED ANALOGNIM IN DIGITALNIM

Emocija so izvorno analogni procesi v organizmu in osebnosti povezani z biološko in psihološko pomembnimi zunanji (okolje) ali/in notranji (fiziološkimi, kognitivnimi) spremembami. Obstajajo mnogi drugi psihofiziološki in psihosocialni pojavi, ki so analogni kot: splošna raven aktivacija, trzaj, zehanje, spolno vznburjenje in socialno modelno učenje. V socialnih interakcijah se analogno - spontano izražanje emocij in celovita emocija - usmerja, zavira, maskira, ritualizira. Prihaja do digitalizacije analognega. To in pa splošno sprejeta domneva, da se je besedni jezik kot pretežno digitalni kot razvil na osnovi emocionalnih teženj in izrazov, vodi do postavke, da je komunikacija emocij najpomembnejša stopnja v razvoju človekove komunikacije od analogne do digitalne. Toda prehodi ali prevodi iz analognega v digitalno in obratno so zaradi temeljnih razlik vedno le približni, včasih celo nemogoči.

UDC 159.942

DARE KOVAČIČ

COMMUNICATION OF EMOTION BETWEEN ANALOG AND DIGITAL

Emotions are originally analog processes in organism and personality, related to biologically and psychologically important outer (environment) or/and inner (physiological, cognitive) changes. There are many other physiological and social phenomena which are analog, e. g. activation level, startle reaction, yawning, sexual excitement and social learning. In social interactions the analog - expression of

emotion and emotion as a whole - is directed, moulded, reduced, masked, ritualized, standardized. What happens is digitalization of analog phenomena. This and widely accepted hypothesis that verbal language developed on the basis of emotional tendencies and expressions lead to another hypothesis: communication of emotion is most important phase in development of human communication from analog to digital. But the transitions and translations from analog to digital and vice versa are only approximate or sometimes even impossible.

Prevod povzetka članka Oskarja Avtorja "Eros in vzgoja" se od stavka "In this concept,..." pravilno glasi:

"In this concept, the upbringer is the subject (hypo-keimenon) of the Ideal, and he is - as Upbringer - an object of the reared's desire, as far as absence of upbringer's desire is present, the presence of a gap of the Other, i.e. the Ideal itself."

Vsem prizadetim in bralcem se iskreno opravičujemo in prosimo za razumevanje. Trudili se bomo, da bomo na "skrate" v prihodnje bolj pazili.

Uredništvo

Časopis za sodelovanje humanističnih
in naravoslovnih ved
za psihologijo in filozofijo